

Е. ЗОЛІА
ТВОРИ
VII

ЗЕМЛЯ

Державне видавництво
України

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том VII

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

З Е М Л Я

LA TERRE

1887

РОМАН

Переклали Л. і В. ПАХАРЕВСЬКІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Обкладинка худ. Є. Глускіна.

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Мартіновому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт №1083 (1520)
Держ. Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 578—5000.

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Цього ранку Жан, почепивши собі на живіт синю полотняну торбу з насінням і придержуючи її лівою рукою, правою брав з неї насіння й через кожних три кроки кидав його в землю. Його грубі чоботи грузли й облипали масною землею, тим часом як тіло його рівномірно колихалося, а дві червоні нашивки на військовій куртці добре вже притерті, виблискували крізь біле насіння, що безперестанку розліталось. Один, все вперед він ішов з гордим виглядом, а позад його, щоб заскородити зерно, поволі котилась борона, запряжена парою коней, а скородильник ляскав батогом їм над вухами. Шматок землі арів з п'ятдесят в місці, званому Корнайль, був такий невеличкий, що добродій Гурдекен, власник Бордрі, не хотів посилати туди механічної сіялки, що була потрібна в іншому місці. Жан, йдучи по цьому шматку землі з півдня на північ, якраз мав перед собою будівлі ферми за два кілометри. Дійшовши до кінця борозни, він підвів очі, глянув туди, нічого не бачучи, і важко дихав.

Це були низькі стіни, темна пляма старих дощок, що зникали на порозі Боси, якої рівнина простяглася аж до Шартру. Під широким жовтневим небом на десять миль розлягалися орані лани; о цю пору це була земля пожовкла, гола, поділена на квадрати, перемішана з зеленими килимами, вкритими конюшиною та медункою; і ніде ні горбочка, ані деревця: вона простяглася, змішуючись, знижуючись аж до смуги обрю, ясної та

круглої, як на морі. З заходу лише маленький лісок облямовував небо жовто-гарячою смушкою. По середині шлях з Шатоден до Орлеану, білий, як крейда, йшов просто на чотири милі, а по ньому стелився геометрично ряд телеграфних стовпів. І нічого більше, окрім трьох дерев'яних вітряків на зрубках з нерухомими крилами. Села здавалися кам'яними острівцями, дзвіниця витикалася здалеку наче зморшка землі, але церкви не було видно серед цього ніжного хвилювання хлібного поля.

Ось Жан повернув і пішов знов з півночі на південь; рівномірно колихаючись, держав він лівою рукою торбу з насінням, а правою розсікав повітря насінням. В цей час, просто перед собою, близенько, через канаву, й галявину бачив він вузьку долинку Егр, а за нею знову починалася Боса, величезна, аж до Орлеану.

Пізнати луки можна було тільки з низки високих тополів, що жовті вершки їхні стирчали з ущелини долини, наче низенькі кущі. З невеличкого села Ронь, побудованого на горбах, кілька тільки стріх можна було вгледіти під церквою. Її дзвіниця з сірого каменю високо стреміла вгору, на ній жили старі ворони.

А зі сходу, над долиною Лоар, де за дві милі ховався Клуа, головне місто повіту, витикалися далекі горбочки Перш, міняючись синьо-блакитним кольором на темному небі. Це була місцевість давньої Дюнон, що тепер стала округою Шатодан, між Перш та Босою, окрайка її якраз у тому місці, де були не такі родючі землі, й дали їй назву Шолудивої Боси.

Коли Жан дійшов до краю поля, він зупинився, ринув ще оком униз, уздовж струмка д'Егр, швидкого та прозорого, що котився по траві, а вздовж його простягся шлях де-Клуа; на ньому маячили возики селян, що цієї суботи їхали на базар. Потім повернув він знову.

І все тією самою ходою, з одноманітними рухами, ішов він з півночі на південь, оповитий живим пилом зерна; а в той самий час позаду борона під ляскання батога скородила насіння рівномірно, наче зажурена.

Через дощі з осінньою сівбою забарилися. Угною-

вали землю ще в серпні; земля давно вже була готова, вичищена від бур'яну після конюшини й вівса—трьохлітнього плодозміну. Хлібороби поспішали з сівбою, боячись близьких морозів, що могли настати після злив. Зразу настали холода; небо зробилося темне, як сажа, подув вітер, і весь цей величезний нерухомий простір землі був одноманітно похмурий. Сіяли з усіх боків; ліворуч один, за триста метрів, праворуч другий, трохи далі третій та інші, що танули в далекій перспективі рівного поля. Це були маленькі чорні силуети, що зникали в далечині. Але в усіх були однакові рухи, і від рухів цих розліталось насіння, як та хвиля життя навколо них. Рівнина тремтіла, оживала аж до найдальших темних місць, де окремих сіячів не можна вже було вгледіти.

Жан спускався в-останнє, коли це зразу помітив по дорозі з Ронь велику жовто-білу корову; її вела за мотузку молода дівчина, майже дитина.

Маленька селянка й тварина йшли стежкою, що стелилася долиною край плескатога горбочка. Повернувшись спиною, він кінчав уже сіяти, коли раптовий гомін від біганини, змішаний з задушливими криками, примусив його підвести голову в ту мить, як він одв'язував торбу, щоб іти додому. Це була одв'язана корова, що, як очманіла, скакала там, де росла медунка, а дівчина бігла за нею й силкувалася затримати її. Боячись лиха, він скрикнув:

— Та пусти-ж її!

Дівчина нічого не могла вдіяти, задихалась, лаяла корову голосом гнівним, повним жаху:

— Коліш, щоб тебе, Коліш, ох, ти погана тварюко, ох, ти негідна скотино!

До цієї хвилини, біжучи й скакучи з усієї сили, дівчина могла поспішати за коровою, але тепер вона спіткнулася, впала раз, підвелась, знову впала; скотина наче сказала й потягла її за собою. Тепер уже дівчина голосила. Тіло її лишало слід серед медунки.

— Та пусти-ж її, змилуйся, — все гукав Жан. — Пусти!—І кричав він зовсім машинально, ошалівши, бо й він так само біг, але врешті зрозумів: мабуть мотузок,

зав'язаний на руці, все дужче зашморгувався за кожним рухом.

На щастя, він побіг навперейми й наскочив на корову так несподівано, що та, злякана й здивована, зразу стала. Він уже розв'язав мотузку й посадив дівчину на траву.

— Ти не забилася?

Але вона вже прийшла до пам'яті. Дівчина встала, задерла спокійно спідницю аж до стегна, щоб глянуть на свої коліна, що горіли, як в огні, і все ще не могла говорити: так засапалася.

— Ось, бачите, ось, де мені болить... Але я таки можу рухати ногою, нічого страшного... Ох, як я перелякалася! Дорогою мене аж у жар кинуло.

І, обдивляючися свою замучену руку, де лишилася червона смужка, вона помазала її слиною й, легше вже зідхнувши, додала:

— Вона не сердита, ця Коліш. Тільки з самого ранку нас непокоїть, бо вона, як у гарячці. Я веду її до бугая в Бордрі.

— В Бордрі,—сказав за нею Жан.—Оце добре, я якраз вертаюсь туди й піду з тобою.

Він говорив до неї «ти», поводячись з нею, як з дівчинкою; така вона була ще мала на свої чотирнадцять років. Піднявши вгору підборіддя, поважно дивилася вона на цього юнака з темним голеним волоссям, з повним гарним видом; Жанові було двадцять дев'ять років, і він здавався їй старим чоловіком.

— А я вас знаю, ви Капрал, тесля, і стали за наймита в добродія Гурдекена.

Почувши це прізвиське, що дали йому селяни, парубок усміхнувся; він і собі придивлявся до неї, дивуючись, що вона вже майже жінка з розвиненими вже молодими грудьми, з довгим личком, на якому блищали глибокі чорні очі, а вуста були свіжі й червоні, як стигла вишня. Вдягнена в сіру спідницю, в чорну полотняну кохту, дівчина на голові мала круглий чепчик, і шкура в неї була темна, засмажена на гарячому сонці.

— О, ти наймолодша в старого Мухи,—скрикнув

він.—Я й не впізнав тебе. Правда ж, сестра твоя гуляла з Бюто останньої весни, коли той робив зо мною в Бордрі?

— Так,—просто відповіла вона.—А я—Франсуаза. Це сестра моя Ліза, вона зійшлася з кузеном Бюто, і вже шість місяців, як вагітна. Він утік і зараз в Оржер, на фермі в Шамаде.

— Так воно й є,—сказав Жан.—Я бачив їх разом.

Деякий час помовчали. Він усміхався, згадавши, як заскочив одного вечора закоханих за млином, а Франсуаза все слинила свою скалічену руку, наче це вгамовувало біль; тим часом на сусідньому полі, корова, заспокоївшись, паслася на медунці.

Скородильник з бороною вже пішов навкруги, щоб виїхати на дорогу. Чути було, як кракали ворони, кружляючи над дзвіницею. Задзвонили. Тричі вдарив дзвін і залунав у завмерлому повітрі.

— Що це? Вже південь!—скрикнув Жан.—Треба поспішати!

Помітивши Коліш на полі, він додав:

— Глянь, твоя корова робить шкоду. Як би її бачили!.. Почекай, тварюко, я тебе почастию!

— Ні, ні, пождіть,—сказала Франсуаза, зупиняючи його.—Це ж наш шматок. Ця паскуда мені наробила шкоди! Уся ця земля, аж по Ронь, належить нашій сім'ї. Тепер збоку оце земля мого дядька, Фуана,—далі, тітки моєї, Горголі.

Показуючи рукою ці ділянки, Франсуаза вивела корову на стежку. І тільки в ту мить, коли взяла корову на мотузок, згадала, що треба подякувати парубкові.

— Спасибі, спасибі вам від щирого серця. Я вам винна свічку!

І вони подалися додому. Йшли вони стежкою вздовж долини, поки не зникли в полі. Останній дзвін залунав у повітрі, тільки ворони все кружляли. І йдучи за коровою, віддалися вони тому особливому мовчанню селянина, що може пройти милі, не промовивши ані слова. Праворуч вони кинули оком на механічну сівалку, що якраз її повертали коні. Плугатар гукнув їм: «Доброго здоров'я!» І вони відповіли повагом: «Доброго здо-

ров'я!» Внизу, ліворуч уздовж шляху на де-Клуа тяглися все візки з селянами, бо тільки о першій годині починався базар. Їх дуже трясло на цих бідках, що нагадували комах, як ті скачуть і все зменшувались в далечині, тільки можна було розгледіти, наче крапочки, білі жіночі чепчики.

— Ось, бачите, це мій дядько Фуан з тіткою Розою, їдуть до нотаря,—промовила Франсуаза, кинувши оком на віз, завбільшки з горіх, що котився за два кілометри від них.

Дівчина мала око морського вовка, таке око, як у людей, що живуть на великих просторах, здатне впізнати людину чи тварину в маленькій рухливій плямці їхнього силуету.

— А! Так, так, я це чув,—промовив Жан.—Так це вже вирішено, що старий ділить своє добро між дочкою та своїми двома синами?

— Еге, це вирішено, вони всі з'їдуться сьогодні на побачення в добродія Байегаша.

Дівчина все слідкувала за візком.

— Ми всі глузуємо з цього; з цього ми й не поглядшаємо, й не схуднемо. Тільки-ж є ще Бюто. Сестра моя сподівається, що він одружиться з нею, коли дістане свою частину.

Жан засміявся.

— Цей проклятуший Бюто. Ми з ним приятелювали. О, це йому не багацько коштує брехати дівчатам! Але-ж Бюто без них жити не може й бере силою, коли ті не хочуть іти до рук охотою.

— Само собою, що він свиня!—заявила Франсуаза впевнено.—Хіба ж кузині роблять таке свинство, щоб вона стала вагітна.

Але раптом гнівно скрикнула:

— Почекай, Коліш! Ти в мене затанцюєш! Знову починаєш? Сказилася вона, ця тварюка, так її розбирає!

І лютим рухом спинила корову на тому місці, де дорога кінчалася на краю горбочка.

Візки зникли, а вони все йшли, тільки вже й праворуч і ліворуч не було нікого, тяглися лише безкраї поля. Між полями та штучними галявами рівно стелилася

стежка, ніде ні кущика, і так аж до фарми, на яку, здавалось, можна було кинути рукою, а вона тим часом зникла під цим небом піскуватого кольору. Вони знову потонули в мовчанці, не розтуляючи вуст, немов оповиті поважною думкою цієї Боси, такої родючої та сумної.

Коли, нарешті, дійшли куди їм було треба,—до великого квадратного подвір'я Бордрі, оточеного з трьох боків службами—хлівами, клунями, кошарами, там було порожньо.

Але в ту-ж мить на порозі кухні з'явилася молода жінка, маленька, гарненька, з нахабним видом.

— Що-ж це таке, ти не їв цього ранку, Жане?

— Я-ж їду, пані Жакеліно.

З того часу, як дочка сторожа з Роні, Коньета, як її прозивали, коли дванадцяти років мила посуд на фермі, зробилася служницею-господинею, вона деспотично вимагала, щоб звали її «пані».

— А! це ти, Франсуазо,—сказала вона.—Ти привела до бугая. Так доведеться тобі пождати: корівник у Клуа з паном Гурдекеном. Але скоро повернеться.

І коли Жан насмілився нарешті, й зайшов до кухні, вона його обняла, сміючись притулилась до нього, не боячись, що її хтось побачить, з виглядом закоханої ласухи, що не задовольнялася хазяїном.

Франсуаза, лишившись сама, терпляче дожидала, сівши на кам'яній лаві перед ямою з гноем, що займала третину подвір'я. Ні про що не думаючи, дивилася вона на курей, що корпалися в гною або вигрівали свої лапки на цьому широкому низькому ґрунті, що від свіжого повітря вкривався блакитним туманом. Коли через пів години, з шматком хліба з маслом, з'явився Жан, вона ще не ворухнулася. Жан сів біля неї, й бачучи, що корова хвилюється, б'є хвостом і мукає, сказав:

— Як досадно, що корівник не йде.

Дівчина здвигнула плечима. Вона не поспішала. Знову мовчанка.

— Так як-же це, Капрале, вас звать просто Жан та й годі?

— Ні, Жан Макаар.

— Ви не з нашої сторони?

— Ні, я з Провансалю, з Пласану, так зветься там місто...

Вона повела на нього очима, дивуючись, що можна жити так далеко.

— Після Сольферино,—казав Жан далі,—вже вісімнадцять місяців, як я повернувся з Італії з відставкою. Це товариш мій завів мене сюди. Мій старий фах—тесля—не давав мені заробітку, а через деякі неприємності, мушу зіставатися на фермі.

— Он як!—промовила вона і все дивилась на нього своїми великими чорними очима.

Але в цю хвилину знову залунало мекання Коліш, повне безнадійної жаги; гострий стогін розлігся з хліву крізь зачинені двері.

— Почекай!—скрикнув Жан,—цей паскуда Цезар почув її. Чуєш, він розмовляє там, у хліві... О, він знає своє діло, не можна ні одної корови впустити в двір, щоб він не почув її і не зрозумів, чого хочять від нього...

Далі, перебиваючи свою думку, додав:

— Скажи, корівник має зостатися з паном Гурдекеном? Коли хочеш, я приведу тобі бугая. Ми вдвох справимось.

— Так, це гарна думка,—промовила Франсуаза, підводячись.

Жан відчинив двері до хліву, питаючи ще раз:

— А корову треба прив'язати?

— Її прив'язати? Ні, ні, це ні до чого! Вона готова, вона й не поворухнеться.

Крізь відчинені двері видко було по обидва боки головного проходу тридцять корів з ферми, що деякі лежали на підстилці, деякі жували буряки в своїх жолобах; а з кутка, де було скільки бугаїв, один голандської породи, чорний з білими цяточками, витяг голову, очікуючи своєї роботи.

Тільки-но його одв'язали, Цезар поволі вийшов з хліва. Але зараз-же зупинився, наче здивований ясним повітрям і сонячним днем. Хвилинку стояв нерухомо, обпираючись ногами об землю, бив нервово хвостом, надувши шию, і витягнутою мордою нюхав повітря.

Коліш, не рухаючись, повернула на нього свої пильні очі, мукаючи трохи тихше.

Ось Цезар наблизився до неї, поклав голову їй на круп, швидким і важким рухом прилип до неї; язик йому звис, він відставив хвоста, лизнув її аж до стегна; вона не рухаючись дозволяла йому робити з нею, що хотів, і тільки тремтіла. Жан з Франсуазою поважно чекали, розмахуючи руками.

Цезар, почувши в собі настрій, гострим рухом скочив на неї так, що, здавалося, земля задрижала. Корова не пручалась, бугай надавив боками її обидві ноги. Але вона збудована багато ширше, була така висока, що бугай, який належав до іншої породи, нічого не міг з нею вдіяти. Він почув це, хотів ще раз накинутися на неї, але даремне.

— Він занадто малий,—сказала Франсуаза.

— Так, трохи замалий,—відповів Жан.—Але нічого, він зуміє.

Вона хитнула головою. Цезар силкувався вгрузнути — нічого не вийшло.

— Ні, треба йому допомогти. Він не дістане як слід, і вона не дасть плоду.

Франсуаза наближалася спокійно й уважно, наче готуючись до поважної роботи. Напруження, з яким вона це робила, відбилося в її почорнілих очах, рожеві вуста розкрилися на її спокійному обличчі. Високо підняла руку, взяла в руки бугаїв член і виправила його. А коли бугай почув себе здатним, повним сили, він увійшов одним поворотом хребта.

Діло було зроблене: це був рух садівника, що втиснув насіння. Поважна, з байдужістю землі, яку засівають, корова прийняла без жодного руху цей дар родючий від сонця. Навіть не затремтіла в цю хвилину. Бугай уже зліз з неї й рив землю.

Франсуаза, витягнувши руку, так і залишилася з нею. Далі вона спустила руку й промовила:

— Готово.

— І швидко!—відповів Жан впевнено, до якого приміщувалося задоволення гарного робітника, що роботу виконано швидко й добре.

Він не подумав про те, щоб кинути якийсь жарт, що дозволяли собі парубки з фарми, коли дівчата приводили своїх корів.

Ця дівчина, здавалося, дивилась на це, як на річ таку просту й природню, що не було з чого глузувати. Це була сама природа.

Але Жакліна вже з хвилину стояла знов на порозі і з ніжним звичайним для неї рухом голови кинула:

— А, скрізь рука. Це твій любовник зовсім осліп, настільки, що...

Жан зареготав, Франсуаза одразу вся почервоніла. Щоб заховати свій сором, вона почала нишпорити в кешені, в той час, як Цезар сам увійшов у хлів, а Коліш щипала овес, що ріс у ямі з гноем. Франсуаза витягла зрештою свою хустинку й розв'язала вузлика, де було сорок су.

— Ось, нате гроші, — промовила вона. — До побачення!

Франсуаза пішла з своєю коровою, а Жан, забравши торбу, слідом за нею, сказавши Жакеліні, що йде в поле до Пото, як ранком наказував йому пан Гурдекен.

— Добре! — відповіла вона. — Там повинна бути борона.

Коли парубок наздогнав дівчину й вони подалися вузькою стежкою, Жакеліна ще обізвалася до нього своїм буркотливим голосом жартівниці.

— Небезпеки немає, коли ви заблудите разом? Мала добре знає дорогу.

За ними двір фарми спорожнів. Тепер уже ні вона, ні він не сміялися. Вони йшли мовчки, чути було лише, як їхні черевики відбивали кроки об каміння. Жан бачив тільки її дитячу шию, на якій кучерявилось чорне волосся з-під білого чепчика. Пройшовши кроків з п'ятдесят, вона поважно промовила:

— Вона не має права зачіпати інших та натякати на парубків, — сказала Франсуаза. — Я могла б їй відповісти.

І, повернувшись до парубка хитрим обличчям, сказала:

— Правда, вона так поводитьсь з паном Гурдекеном, наче вже йому дружина. Ви може що знаєте про це?

Він зніжковів і з придуркуватим виглядом сказав:

— Так, вона робить, що їй подобається,—це її діло. Франсуаза, одвернувшись, пішла вперед.

— Еге, це правда. Я шуткую, бо ви могли-б бути моїм батьком, і врешті це-ж ні до чого.

— Але, бачите, з того часу, як Бюто зробив таке свинство моїй сестрі, я заприсяглася, що швидше одрубую собі руки й ноги, ніж стану чиєюсь коханкою.

Жан хитнув головою, й вони більше не промовили ані слова. Маленьке поле Пото якраз починалося на краю стежки, на половині дороги до Ронь. Коли вони зрівнялися з ним, парубок зупинився. Його чекала борона, торба з насінням лежала на нивці. Він набрав насіння в торбу й промовив:

— До побачення!

— До побачення, — відповіла Франсуаза.—І ще раз дякую.

Але він підвівся й скрикнув:

— Скажи-ж, якщо Коліш знову почне... Може ти хочеш, щоб я одвів тебе додому?

Вона вже була далеко, обернулась і кинула своїм спокійним сильним голосом серед великої тиші поля:

— Ні, ні, це ні до чого. Все гаразд. У неї повний мішок.

Жан, почепивши торбу, почав ходити по полю з тими самими рухами сіяча; він підвів очі й дивився на Франсуазу, що зникала серед поля; вона робилась усе менша позад своєї байдужої корови, що йшла, колихаючи своїм великим тілом.

Коли Жан вернувся, Франсуаза вже зникла, але згодом він знов її уздрів, вона стала така малесенька, як квітка кульбаби з своїм тонким станом та білим чепчиком. Отак тричі Франсуаза зменшувалася, Жан знов шукав її, але вона мабуть повернула перед церквою.

Пробило дві години: небо все було сіре, глухе й немов-би застигле, і зернятка піску, здавалося, відкрили сонце на довгі місяці, аж до весни. Серед цього суму одна плямка ясніша відбивалася на хмарах, в напрямку на

Орлеан, немов би з цього боку сонце освітило деякі місця.

На цій білій смужці виткнулася дзвіниця де Ронь, тим часом як село спустилося, заховане в непомітній щілині долини д'Егр. Але в напрямку до Шартре, на північ, рівна смужка обрію все ще зберегала відтінок чорнила, наче розмальований тушем між одноманітного безмежного неба кольору землі та розгорненою безмежною Босою. Після сніданку сіячів, здавалося, побільшало. Тепер уже кожна ділянка маленького поля мала свого сіяча. Їх ставало більше, вони множились, як оті чорні працюючі комахи, зняті в повітря якоюсь важкою працею, запекло надриваючись над велетенською проти малої їхньої сили роботою, і навіть у тих, що працювали в самій далечині, можна було розгледіти такі самі вперті рухи, весь час однакові, оту настирливість комах у боротьбі з безмежною землею, переможною на кінці простору й життя.

Аж до пізньої ночі Жан сіяв. Після поля Пото, він перейшов на поле Ріголь, а далі на поле Чотирьох Доріг. Він ходив узад і вперед довгими одноманітними кроками сіячів, насіння в його торбі все меншало, а сімба за ним запліднювала землю.

II.

Будинок пана Байегаша, нотаря в Клуа, стояв на вулиці Груез, праворуч, на дорозі до Шатодену: одноповерховий білий будинок, до рогу якого був прив'язаний мотузок від єдиного лихтаря, що освітлював цю широку бруковану вулицю, порожню протягом цілого тижня, жваву тільки в неділю, коли ціла хвиля селян приїздила на базар. Здалеку було видко, як блищали два герби на білому, як крейда, низенькому будинкові, а за будинком вузький садок спускався аж до Луари.

Цієї неділі в кімнаті, що виходила на вулицю й призначена була для роботи, праворуч від передпокою, маленький писарчук, хлопець років із п'ятнадцять, блідий та кволий, підняв одну з тюлевих фіранок, щоб подивитись, як проходили люди. Двоє інших писарчуків, один

старий, пузатий та брудний, другий трохи молодший, висушений, вимучений меланхолією, писав на широкому столі з почорнілої сосни; цей стіл, сім чи вісім стільців— ото й усе меблювання кімнати, не рахуючи чавунної печі, яку топили тільки в грудні, навіть тоді, коли сніг починав уже падати на всіх святих (1-го листопада). Шахи, що оздоблювали стіни, зелені палітурки, подерті на різках, на пожовклих стільцях — все це затруювало кімнату повітрям повним попсованого чорнила та старих паперів, укритих пилом. Не зважаючи на це, двоє селян, чоловік і жінка, що сиділи поруч, дожидали терпляче, з великою пошаною. Така кількість паперу, а особливо ці писарчуки, що писали так швидко, ці скрипучі пера враз робили з них поважних і порушували в них думку про гроші та судові справи. Жінка років з тридцять чотири, темна, з приємним обличчям, яке псував великий ніс, сиділа, склавши навхрест висушені працею руки на кохту з чорного сукна, облямовану оксамитом; своїми жвавими очима вона обшукувала кутки з ясною мрією про назви майна, що дрімали там; тим часом чоловік її, років з п'ятдесят, рудий, спокійний, у чорних штанях і довгій блузі з блакитного полотна, зовсім новенькій, держав на своїх колінах круглого фетрового капелюха, і видко було, що навіть тінь будь-якої думки не оживляла його широкого обличчя, кольору виснаженої землі. Старанно виголений, дивився він великими блакитними очима вперто, як бик на відпочинку. Аж ось розчинилися двері і з'явився пан Байегаш; він тільки-но поснідав з своїм швагром, фермером Гурдекеном; увійшов він з дуже червоним обличчям, ще свіжим для його п'ятдесяти років, з товстими губами, з примруженими повіками, на яких зморшки справляли таке вражіння, наче він завжди сміється. Він ходив у окулярах і мав звичку крутити волосинки в своїх сивих баках.

— А! це ви, Деломе, — сказав він. — Виходить, що старий Фуан погодився ділити своє майно?

Жінка відповіла:

— Так, пане Байегаш. Ми всі маємо тут зібратися,

щоб дійти зрештою згоди та щоб порадитися з вами, як це все зробити.

— Добре, добре, Фані, ми побачимо... Зараз ще немає години, треба почекати решти.

І нотар побалакав ще з хвилину, спитав про ціну на хліб, що падала вже два місяці, і тим показав Деломові, що він по-товариському ставиться до нього, хлібороба, що був власником двадцяти гектарів землі, мав наймита й трьох корів, потім пішов до свого кабінету.

Писарчуки не підвели голів, а ще пильніше налягли на пера, а Деломи знов нерухомо чекали. Ця Фані була щаслива, вийшовши заміж за багатого чесного чоловіка, й не будучи вагітною, не могла сподіватися, що дістане від старого Фуана більш як три гектари. Та й чоловік не жалів, бо навряд чи пощастило б йому найти розумнішу та енергійнішу господиню. Він слухався її в поважніших справах. Він був мало розвинений, але такий спокійний, такий чесний, що часто люди в Ронь зверталися до нього, як до порадника.

В цю хвилину молодий писарчук, що дивився на вулицю, закрився рукою, щоб не зареготатися, і зашептав своєму сусідові, старому, пузатому, брудному:

— О! Ісус-Христос!

Швиденько Фані нахилилася до свого чоловіка.

— Ти знаєш, здайся на мене. Я дуже кохаю батька й матір, але я не хочу, щоб вони нас обкрадали. І остерегаймося Бюто й цього пройдисвіта Гіяцінта.

Вона говорила про своїх двох братів, — вона побачила крізь вікно старшого, цього Гіяцінта, якого вся місцевість прозивала Ісус-Христос. Це був ледар і п'яниця; повернувшись з служби після походу в Африку, почав він байди бити, відмовлявся від будь-якої постійної праці, полював на чужих полях, жив з грабіжництва, наче все ще мав діло з полохливим племенем бедуїнів.

Увійшов здоровенний гуляка в повній силі своїх сорока років. У нього було кучеряве волосся, гостра борідка, довга й нестрижена. А обличчя, як у Христа, — у такого п'яниці, гвалтівника, грабіжника з битого шляху.

Уже з самого ранку він напився в Клуа; штани в болоті, блуза вся в плямах, драний кашкет аж на потилиці. Він курив цигарку—мокру, чорну й смердючу. Але, глибокі гарні, чорні очі його світилися лагідно, бо мав він серце доброго гуляки.

— Так батька й матери ще нема? — спитав він.

І коли худий писарчук, зжовклий, сердито відповів йому, крутнувши головою, він постояв хвилину, втопивши очі в стіну,—цигарка диміла в його руці. Він ні разу не глянув на сестру й на її чоловіка, так само, як і ті не звернули уваги, коли він увійшов. Далі, не сказавши більше ні слова, вийшов він на вулицю дожидатися на тротуарі.

— Ох! Ісус-Христос! Ох, Ісус-Христос! — пробубонів малий писарчук, повернувши носа до вулиці; цей гуляка змішив його, нагадуючи йому кумедні пригоди. Але не минуло й п'яти хвилин, як повільним і обережним кроком надійшли нарешті Фуани. Батько колись дуже кріпкий, що мав уже зараз сімдесят років, висох і від важкої роботи та великої пристрасти до землі став менший і тіло йому гнулося, наче хотіло повернутися до землі, яку він так жагуче бажав мати і яку мав. Але не зважаючи на це, як-би не ноги, то він ще був-би здоровий, держався рівно, мав сиві вуса, що нагадували заячі лапки, довгий фамільний ніс на гладенькій шкурі в глибоких зморшках. А за ним, наче тінь, не кидаючи його ні на крок, ішла мати, менша за його; здавалося, що вона зосталась така-ж товста з великим животом—початком водянки, з обличчям, яке нагадувало колір вівса, з круглими очима, круглим ротом; зморшки так стягували її рота, як скупердяга свого гаманця. Нерозумна, зведена в господарстві на роль працьовитої й тихої тварини, вона завжди тремтіла перед деспотичним авторитетом свого чоловіка.

— А! це ви, нарешті,—скрикнула Фані підводячись.

Делом теж устав із свого стільця. А позаду старих з'явився Ісус-Христос, мовчки перевалюючись на ногах. Він придушив кінчик своєї цигарки, щоб загасити її, а смердючий недокурок поклав у кешеню своєї блузи.

— Так от ми, — сказав Фуан, — тільки Бюто немає.

Ніколи не прийде в час, ніколи не зробить так, як люди, цей пройдисвіт...

— Я бачив його на базарі, — заявив Ісус-Христос хрипким від пияцтва голосом.—Він зараз прийде.

Бюто, молодший, двадцяти семи років, прозивався так тому, що був не дуже розумний, але надзвичайно впертий, і ніколи не погоджувався з міркуваннями, коли були вони не такі, як він гадав. Ще хлопцем він воював із своїми батьками, а пізніше, після того, як витяг добрий номер, утік від них і пішов у найми, спочатку в Бордрі, а потім у Шамаде.

І в той час, як батько все сердився, увійшов він бадьорий, веселий. Фамільний ніс Фуанів у нього був трохи плескуватий, тоді як нижня частина обличчя, щелепи виступали вперед і надавали обличчю хижацького виразу. Виски подалися назад, верхня частина голови вужчала і з глибини його веселих нахабних сірих очей виглядала хитрість і жорстокість. Від батька дістав він у спадок брутальну жагу, завзяття в почутті власника, збільшені ще дріб'язковою скнарістю з боку матері.

Що-разу, як починалася серед старих суперечка й вони накидались на нього з докорами, він їм відповідав:

— Не треба було робити мене такого.

— Скажіть мені, від Шамаде до Клуа п'ять миль? — відповів він на сердите зауваження батька.—І що-ж? Я приходжу одночасно з вами. А ви ще лаєте мене?

Тепер уже почали всі кричати, сперечатись своїми різкими, високими голосами, що звикли до простору; обговорювали свої справи зовсім так, наче вони були в себе вдома. Писарчуки, яких це все дратувало; поглядали на них скося,—коли на цей гвалт увійшов нотар, знову відчинивши двері з свого кабінету.

— Ви вже всі зібралися? То заходьте!

Вікна з кабінету виходили в садок — на вузьку смужку землі, що спускалась до Луари. У далині видно було тополі, з яких уже опало листя. На комінку серед папок та палітурок стояв чорний мармуровий годинник, стіл з червоного дерева, стільці—і більше нічого. Зараз же пан Байегаш сів за стіл, наче в суді; тим часом селяни,

що ввійшли останні, завагались, скоса поглядаючи на стільці, де їм як їм посідати.

— Сідайте, прошу!

Тоді Фуан і Роза, яких підштовхували інші, опинилися в першому ряді на двох стільцях; Фані та Делом теж поруч сіли за старими, Бюто самотно став у кутку, проти стінки, а Гіяцінт став перед вікном, затуляючи його своїми широкими плечима. Врешті нотар, якому терпець уже ввірвався, зауважив йому по-товариському:

— Та сідайте-ж ви, Ісусе-Христосе!

І розпочав справу перший.

— Так ви, батьку Фуане, надумалися розділити ваше майно між вашими двома синами та дочкою?

Старий не відповів ані слова, решта мовчала, запанувала урочиста тиша.

До того-ж нотар, що звик до цієї тяганини, і сам не поспішався.

Протягом двохсот п'ятидесяти років, від батька до сина, сім'я Байегаш виконувала в окрузі роль нотаря, вони звикли, маючи діло з селянами, до їх повільного думання, до похмурої обережності, якій шкодять зайві слова та найменші суперечки. Він відчинив ножики й почав підрізувати нігті.

— Можна думати, що ви наважилися? — спитав він врешті, пильно придивляючись до старого.

Той обернувся, глянув на всіх своїх і, перш ніж заговорити, став підшукувати слова.

— Це так, пане Байегаше... Я балакав з вами про це в жнива, ви мені радили, щоб я подумав; я так і зробив, і бачу, що таки мусів прийти до такого висновку.

Він з'ясував це урочистими фразами, перебиваючи сам себе що-разу зауваженнями про різні події. Але чого він не торкнувся, що виникало із зворушення, що переповнювало його голос, то це був безмірний жаль, глуха злість, які розривали всю його істоту, як тільки він думав, що доведеться йому розлучитися з тим добром, яке він так палко кохав, ще перед смертю свого батька, яке він пізніше обробляв з надзвичайним завзяттям і збільшував його крок за кроком за допомогою наймізернішого знаряддя. Місяцями він їв самий хліб з сиром, мерз

цілу зиму, бо не було палива, влітку в спеку невсипуще працював, підтримуючи себе кількома ковтками води. Він кохав землю, як жінку, що вбиває й її вбивають. Ні дружини він так не кохав, ні дітей, нікого, нічого людського — тільки землю. І ось він постарівся, він мусить віддати владу свою синам своїм, як це зробив колись його батько, повний почуття божевільного безсилля.

— Бачите, пане Байегаше, доводиться згодитися з цим—ноги вже мене не носять, руки не беруться до праці, і, чорт,—земля терпить від цього!.. Це ще б могло якось іти, коли б була змога погодитися з дітьми...

Він кинув оком на Бюто та на Гіяцінта, що сиділи нерухомо, утопивши очі в далечінь, наче слова його долітали до них за сто миль.

— Але що ж подієш? Ви хочете, щоб я взяв чужих людей, які пограбують мене? Ні, наймити,—це коштує зараз занадто дорого, це пожирає тепер увесь прибуток. Що ж до мене, то я більше не можу. Це літо, почекайте! З девятнадцяти сетье¹, що маю я, так ось, я зміг обробити лише чверть, якраз стільки, щоб вистачило хліба на нас та на двох корів. Та в мене ж серце обливається кров'ю, коли я дивлюсь на цю землю, що псується на моїх очах. Я краще відмовлюся від неї, ніж бачити такий злочин.

Голос йому застряв у горлі, Фуан зробив розпачливий рух, повний покірливості. Поруч з ним дружина його слухала ці слова, пригнічена працею та слухняністю більше як п'ятдесят років.

— А декілька днів тому, коли Роза поралася біля сиру, вона впала носом у сир. Мене це мучить, — мати силу тільки на те, щоб возиком їхати на базар. А землі ж із собою не візьмеш, коли доведеться вмирати. Треба її віддати, треба... Кінець-кінцем ми досхочу напрацювалися, ми хочемо спокійно вмерти. Чи правду я кажу, Розо?

— Еге, як бог свят!—відповіла стара.

Знову запанувала довга тиша. Нотар позрізував уже собі нігті. Він поклав врешті свого ножика на стіл і сказав:

¹ Сетье—12 четвертин.

— Так, це важливі мотиви. Часто людей змушують обставини віддати добро своє. Я мушу додати, що це дає можливість зробити заощадження родині, бо права на спадщину дужчі від права зректися майна.

Бюто, що ніби байдужно слухав, не зміг вдержатися, щоб не скрикнути:

— Так це правда, пане Байєгаше.

— А розуміється. Ви на цьому виграєте кілька сот франків.

Інші захвилювались, обличчя Деломове саме собою засіяло, тим часом як батько й мати переживали задоволення. Це було вирішено, справа налагоджена, раз це коштуватиме дешевше.

— Мені лишається тільки подати вам зауваження що-до звичаю,—додав нотар.—Розумні люди ганьблять тих, хто зрікається свого майна, бо вони вважають цей акт за ненормальний, розуміючи його, як щось таке, що нищить родинні звязки. Можна знайти чимало смутних прикладів, коли діти погано поводяться з батьками, коли їх оддерто від того, чим вони володіли.

Всі діти слухали з роззявленими ротами, із збентеженими обличчями.

— Нехай батько залишить собі все, коли він має таке на думці,—сухо перебила Фані, образившись.

— Ми завжди розуміли свої обов'язки,—додав Бюто.

— І зовсім не праця нас лякає,—зауважив Гіяцінт.

Одним рухом Байєгаш спинив їх.

— Дайте мені скінчити. Я знаю, що ви добрі діти й чесні робітники; і з вами не може бути небезпеки, що одного чудового дня батьки пожаліють про свій вчинок.

Він не глузував, він ще раз проказував приятельським тоном слова, за якими була практика двохсот п'ятидесяти років. Вони так гладенько котилися йому з уст. Але мати, яка, здавалось, не дуже розуміла, в чому річ, дивилась по черзі на дітей своїх.

Вона виховала їх усіх трьох без особливої ніжності, навпаки, атмосфера була пройнята байдужістю, і мати часто докоряла їм, щоб багато не їли, бо була

скупа й ошадна. На молодшого вона гнівалася за те, що той зник з дому, тільки почав на себе заробляти; що-до дочки, то мати ніколи не могла жити з нею в згоді, вона бачила в ній енергійну здорову дівчину, в якій батьківський розум перейшов у пиху; і тільки коли дивилась на старшого сина, цього пройдисвіта, в якому нічого не було ні батькового, ні материного, на цей бур'ян, що невідомо звідки виріс, очі їй сповнялися ніжністю, певно, тому, що за це власне вона його й любила більше, ніж інших дітей.

Фуан теж дивився на своїх дітей по черзі з почуттям приголомшеного неспокою від думки, що почнуть вони робити з його добром. Лінощі, пияцтво менше його турбували, ніж радісна пожадливість обох молодших. Він хитнув своєю змученою головою: навіщо даремно псувати собі кров, коли так треба було.

— Тепер, коли ви ухвалили розподіл, — зауважив нотар, — лишається обговорити, який відсоток брати з прибутку.

Раптово всі наче поглухли й зацімліли. Червоні обличчя пройнялися суворим виразом, непроникливим повагом дипломатів, що розпочинають цінувати імперію. Потім глянули вони одне на одного, але ні одне не заговорило. І знов батькові довелося з'ясовувати справу.

— Ні, пане Байегаше, ми не обговорювали цього питання, ми чекали, поки не зберемося отут усі разом...

— Але-ж це зовсім просто, чи правду я кажу?

— Я маю дев'ятнадцять сетье або, як тепер кажуть, дев'ять гектарів з половиною. Так ось і виходить, коли я віддам в оренду—це дасть мені дев'ятсот п'ятдесят франків, по сто франків гектар...

Бюто, не такий терпеливий, як інші, скочив з свого стільця.

— Як це так—по сто франків гектар? Чи ти, батьку, глузуєш з нас?

І пішла перша суперечка за цифри. Винограднику було дванадцять четвертин, їх можна було віддати за п'ятдесят франків. Але хіба ж за цю ціну пішли б дванадцять сетье орної землі; особливо це торкалося

шости сетьє природніх луків, цієї сіножати біля д'Егр, з якої сіно виходило зовсім непридатне. Сама навіть орна земля не була дуже вже добра, особливо той шматок, що йде повз узгір'я, бо родюча земля в цьому місці все вужчала в міру того, як доходила до долини.

— Бачиш, батьку,—промовила Фані тоном докору,— не варто нас вплутувати в це.

— Це варт сто франків з гектара, — правив своєї упертий старий, стукаючи об коліно. Завтра ж я візьму сто франків, коли захочу кому віддати в оренду. А скільки, на вашу думку, це коштує? Кажіть, скільки?

— Це варто шістдесят франків,—сказав Бюто.

Збентежений Фуан стояв на своїй ціні й почав вихвалити свою землю, яка давала саму пшеницю, коли Делом, що мовчав до цього часу, зауважив щирим тоном, повним чесности:

— Це коштує вісімдесят франків, ні копійки більше, ні копійки менше.

Зараз же старий стих.

— Добре! хай буде вісімдесят, я з охотою піду на жертву з-за-ради дітей.

Але Роза, сіпаючи його за край блузи, промовила одно слово,—проказане обуренням скареди.

— Ні, ні!

Ісусові-Христові було байдуже. Земля не промовляла до його серця з того часу, як він пробув п'ять років у Африці. Він горів одним бажанням одержати свою частину, щоб мати нарешті гроші. Тому він усе хитався на ногах з нахабним виглядом, наче почував себе вищим від інших.

— Я кажу вісімдесят,—кричав Фуан,—так і буде вісімдесят! Я завжди додержував слова. Як бог свят,—присягаюсь! Бачите, дев'ять з половиною гектарів, це буде сімсот шістдесят франків, хай буде кругле число—вісімсот. — Тоді пенсія вийде — вісімсот франків — це справедливо.

Пан Байегаш, який з того моменту, як почалася суперечка, дивився непевними очима в сад, повернувся до своїх клієнтів і, здавалося, почав прислухатись до

того, що вони говорили, звичним рухом посмикуючи свої баки, обтяжений сніданком, що перетравлювався в його шлункові.

На цей раз старий мав рацію; це було цілком справедливо. Але гарячі діти, захоплені бажанням скінчити торг на як-найдешевших умовах, виявляли себе жахливими, торгувалися, безсовісно присягалися, як той селянин, що купує поросля.

— Вісімсот франків!—реготав Бюто.—Це, виходить, ви хочете жити, як пани? Добре, вісімсот франків, четверо ви проїсте! скажіть зараз мені—це-ж вам все одно, що померти з обжерливости.

Але старий Фуан ще не сердився. На його думку, торг цей був звичайна річ, він був готовий до цієї сподіваної божевільної жаги, він її розпалював, бо хотів іти до кінця в своїх вимогах.

— І це ще не все. За нами аж до смерти залишиться будинок і садок—це само собою зрозуміло. Далі, тому, що ми вже не сіятимемо, що в нас уже не буде корів, я хочу, щоб ми мали на рік одну бочку вина, сто в'язок хмизу, десять літрів молока на тиждень, дванадцять яєць та три сири.

— Ой, батьку,—простогнала Фані, зовсім прибита,—ой, батьку!

Бюто вже не сперечався. Він раптом скочив і почав швидко ходити по кімнаті з нервовими рухами; він навіть надів картуза, збираючись вийти з світлиці. Ісус-Христос і собі встав з свого стільця, наляканий думкою, що вся ця колотнеча призведе до того, що не буде поділу. І тільки Делом сидів спокійно, приклавши до носа пальця, з таким виглядом, наче він дуже зажурився, або дуже занудився.

Отоді пан Байегаш відчув, що треба прискорити справу. Він перемиг свою апатію і погладив свої баки енергійнішим рухом.

— Ви ж знаєте, мої друзі, що вино, а так само хмиз, як сир і яйця,—це звичайна річ у таких справах...

Але його перебив цілий струмок гірких фраз.

— Може яєць з курчатами всередині?

— Чи ж ми п'ємо своє вино? Ми його продаємо.

Нічого не робити та грітися, це дуже зручно, коли діти ваші роблять за вас.

Нотар, що чував багато дечого подібного, спокійно провадив далі:

— Нема тут про що й казати. Ісусе-Христосе, та сядьте ж ви нарешті! Ви заступаєте світло, це неможливо! Так у нас справа вже полагоджена? Так я кажу? Ви виплатите земельний податок натурою, бо інакше ви ж пересваритесь. Можна тільки сперечатися про кількість прибутку.

Нарешті Делом зробив знак, що хоче говорити. Кожний сів на своє місце, і він почав повільно, серед загальної уваги:

— Вибачте, те, чого вимагає батько, цілком справедливе. Можна буде дати йому вісімсот франків, бо за такі гроші він може віддати в оренду своє майно. Але ми всі цього не брали на увагу. Він не дає нам в оренду землю, він нам дарує її, і питання все полягає в тому, що потрібне батькові та матері, щоб прожити... Еге, нічого більше, тільки те, що потрібне їм, щоб прожити.

— Зрештою,—ствердив нотар,—це звичайна база, на якій усе будується.

Розгорілася нова суперечка. Почали на всі боки обмірковувати життя та потреби старих. Важили хліб, городину, м'ясо; оцінювали одяг, урізуючи на полотні та на шерсті; дійшли навіть до дрібних ласощів, до тютюну для батька, і після взаємних докорів від дітей погодились замість двох су щоденно витратити на батька один су. Коли вже не працюєш, треба навчитися стримувати себе. А що-до матери, то хіба вона не зможе обійтися без чорної кави? Так само й до собаки вони поставилися,—до старого собаки, що жив у них уже дванадцять років, добре їв, а не давав ніякої користі; настав якраз слушний час, щоб застрелити його з рушниці. Коли підрахунок уже скінчили, знову переглядали його, знову обмірковували, чи не можна ще чого скинути: наприклад, можна зменшити кількість білизни — на рік дві сорочки, одну хустку; зменшити на один сантиметр цукру щодня. І міряючи й переміряючи, доводячи

потреби до останнього мінімуму, погодились врешті на числі — п'ятсот п'ятдесят і скількись франків. І діти хвилювались так ще й тому, що хотіли відкинути ці п'ятдесят і скількись франків, щоб було кінець-кінцем кругле число п'ятсот франків.

Тим часом у Фані вже терпець увірвався; з неї не була погана дочка, вона більше виявляла жалю, ніж чоловіки, бо в неї ще не задубіли ні серце, ні шкура через важке життя на свіжому повітрі. І вона наважилася заговорити, погоджуючись на полегкості. Ісус-Христос теж знижував плечима. Це була широка натура що-до грошей, в нього навіть з'явилася п'яна ніжність до батьків, і він був готовий призначити добавку з своєї частини, якої б він ніколи не заплатив.

— Так як же воно буде? — запитала дочка, — згоджуєтесь на п'ятсот п'ятдесят?

— А звичайно, звичайно, — відповів старий.

— Треба-ж, щоб батьки побенькетували трошки!

Мати глянула на старшого ніжним радісним поглядом, тоді як батько все боровся з молодшим. Він поступався крок за кроком, воюючи за кожне, найдрібніше зменшення, уперто обстоюючи деякі цифри. Але під холодною тією впертістю, що він при цьому виявляв, в його душі зростав гнів проти лютости, якою дихав його син, його ж кров, що хотів з живого ж батька висати кров. Він забув у цю мить, що й сам так само пожер свого батька. Руки йому почали тремтіти, він став лягтися.

— Ах, ти ж, нахабо чортова! Подумати тільки, що я виховав тебе, а ти мені вириваєш хліб з рота. Від цього мені так огидно! Я б волів уже гнити в землі... Виходить немає способу, щоб ви лагідно це вирішили, ви не хочете дати більше, ніж п'ятсот п'ятдесят?

Він уже погоджувався, коли дружина знову зашепотіла, сіпаючи його за блузу.

— Ні, ні!

— Це ще не все,—промовив Бюто, після деякого вагання,—а гроші, що ви зібрали? Раз ви маєте гроші,—ви ж не захочете прийняти від нас.

Він утопив очі в батька, приберігши цей удар на кінець. Старий аж зблід.

— Які гроші?—спитав він.

— Та назбирані гроші, що ви ховаєте.

Він лише підозривав існування цих скарбів і хотів упевнитися в цьому. Одного вечора йому здалося, що батько брав якийсь сувій паперів за люстром. Другого дня й пізніше він узявся дослідити це, але нічого не знайшов, зоставалась тільки порожня дірка в тому місці.

Фуан з білого став раптом червоний, гнів палив його. Він підвівся й крикнув з божевільними рухами:

— А, як бог свят, ви обшукаєте тепер мої кешені. Я не маю ні одного су, ні одного шага, відкладеного де-небудь. Ви занадто дорого коштували мені, прокляті! Але це вас торкається? Хіба я не хазяїн, не батько?

Він, здавалося, виростав, прокидалась його само-владність.

На протязі багатьох років дружина й діти тремтіли перед ним, перед суворим деспотизмом голови селянської родини. Вони помирились, гадаючи, що цьому настав кінець.

— Ой, батьку,—хотів зареготати Бюто.

— Мовчи, на бога! — кричав далі старий з піднесеною вгору рукою,—замовчи, бо вдарю!

Молодший пробуркотів щось і став зовсім маленький на своєму стільчику. Він почув, що батько може дати йому по виду. Жах, якого він зазнавав у дитинстві, охопив його, і він підняв руку, щоб захиститися.

— І ти, Гіяцінте, не вдавай веселого, і ти, Фані, спусти очі. Ви в мене потанцюєте, як бог свят!

Він один стояв і нахвалявся. Мати тремтіла, мов розум їй одтяло. Діти вже не рухалися, не шепотіли, переможені, приборкані.

— Ви чуєте, що я вам кажу, — я хочу, щоб прибуток був шістсот франків. Коли не так, то я продаю свою землю, і, поки живу, буду користуватися з прибутку з неї. Так, так, щоб пожертви все чисто, щоб вам після мене не залишалось ані одної редьки... Даєте ви шістсот франків?

— Але-ж, батьку, — пробубоніла Фані, — ми дамо, скільки ви захочете.

— Шістсот франків, добре,—сказав Делом.

— Про мене, хай буде так, як усі хотять, — сказав Ісус-Христос.

Бюто, злісно зціпивши зуби, мовчанням, здавалося, давав свою згоду. Старий Фуан панував завжди над ними, дивлячись на них поглядом володаря, якого слухаються.

Скінчилося тим, що він сів, кажучи:

— Тоді, виходить, що ми на цьому погоджуємося.

Пан Байегаш, спокійний, прислухався до кінця суперечки, задрімавши знову.

Він розплющив очі й спокійно сказав:

— Коли ви погоджуєтесь, то справа закінчена. Тепер, коли я знаю умови, я можу скласти акта. Вам лишається одно: розділити, розмежувати землю й сказати землемірові, щоб надіслав мені виписку, де буде зазначено частини розподіленої землі. А коли ви кинете жеребок, нам залишиться тільки підписати після кожного прізвища число жеребка, а тоді ми це затвердимо.

Він устав з свого крісла, щоб випроводити їх. Але ніхто не рушав з місця, вагалися, міркували. Чи справді так буде добре? Чи не забули вони часом чого, може зробили щось не до ладу, то ще є час виправити помилки.

Три години вибило: вже дві години, як вони просиділи тут, у нотаря.

— Виходьте вже, — сказав їм врешті нотар.—Інші чекають.

Вони мусіли погодитись, нотар вивів їх у кімнату, де, дійсно, чекали селяни нерухомо, терпеливо сидячи на стільцях, з напружено витягнутими руками, а молодий писарчук у той час стежив крізь вікно, як гризуться собаки, а двоє інших писарів, наїжившись, все писали на гербовому папері, поскрипуючи перами.

Надворі вся родина хвилину задержалась посеред вулиці.

— Коли хочете, — сказав батько, — розподіл землі буде позавтрьому, в понеділок.

Вони кивнули головою на знак згоди, і всі пішли вулицею Груез, за скільки кроків один від одного.

Згодом старий Фуан з Розою повернули на Церковну вулицю, що виходила до церкви, Фані та Делом пішли далі вулицею Великою. Бюто зупинився на майдані святого Любена, все міркуючи, чи були в батька заощаджені гроші, чи ні.

Що-до Ісуса-Христа, то, лишившись сам, він закури́в цигарку й хитаючись з ноги на ногу, подався до кав'ярні «Добрий Хлібороб».

III.

Будинок Фуанів був перший у Ронь, на краю дороги з де-Клуа в Базош-ле-Дойен, що йшла напереріз села. І в понеділок старий вийшов з нього о сьомій годині на побачення з своїми дітьми, призначене перед церквою; коли раптом на порозі сусіднього будинку вгледів сестру свою, старшу; вона вже встала, так рано, не зважаючи на свої вісімдесят років.

Родина Фуанів росла й множилася тут споконвіку, як якась уперта та життєздатна рослина. Давні кріпаки Ронь-Букеваль, від якого не лишилося вже й сліду крім купки каміння від зруйнованого замку, вони звільнилися від кріпацтва за царювання Пилипа Прекрасного. З того часу стали вони господарями, володіли однією десятиною чи двома, купленими в якогось сіньюра, що опинився без грошей, а виплатили вже за неї потом і кров'ю в десять разів дорожче, ніж вона коштувала. Далі почалася довга боротьба, боротьба, що точилася чотириста років, щоб захистити й поширити це майно,—з лютою впертістю, що, як спадщина, переходила від батька до сина. Шматки землі—то загублені, то наново куплені, нікчемні що-до своєї вартости, за які проте невпинно доводилося боротись; спадкова земля, зруйнована такими податками, що, здавалося, повинна була цілком піти на нівець; луки й частини орної землі, що все таки поширювалися через уперте бажання володіти ними, і ця настирливість зрештою перемогла. Цілі покоління вмирали, люди протягом свого довгого життя

угноювали землю, але коли революція 89 року затвердила його права, Фуан Жозеф-Казімір, що жив на той час, мав двадцять одну десятину, збиту протягом чотирьох сторіч на давньому панському ґрунті. В 93 році цьому Жозефові-Казімірові було двадцять сім років. Того дня, коли було оголошено, що рештки панської землі націоналізовано й частками буде продано з прилюдного торгу, він горів бажанням набути скільки гектарів. Зруйнована в боргах Ронь-Букеваль, після того, як розвалилась остання башта замку, покинула здавендавна своїм кредиторам орендну платню на Бордрі, з якої три частини поля являли собою переліг. Був один шматок землі поруч з одною з цих ділянок, якого добивався селянин з лютим бажанням своєї невгамовної раси. Але жнива були погані, і в своєму старому горщиківі за піччю він зберіг з великими труднощами сто талерів; і з другого боку, коли йому іноді спадало на думку позичити грошей у одного з кредиторів де-Клуа, полохлива обережність відкидала її: ця панська земля наганяла на його жах: хто його знає, а може згодом її в нього відберуть? Борючись так між бажанням і недовір'ям, він з бодем у серці бачив, як з прилюдного торгу в п'ятеро дешевше за собівартість, шматок за шматком скупив усю Бордрі один буржуа з Шамоден, Ізідор Гурдекен, давній збирач податків.

Жозеф-Казімір Фуан, постарівшись, поділив свою двадцять одну десятину—по сім на кожного—між своїми дітьми: старшою дочкою Мар'яною та двома синами; молодшій дочці Лаурі, що стала швачкою, він виплатив грішми її частину. Але одруження змінили цю рівність розподілу. Тим часом як Мар'яна Фуан, на прізвище Горголя, вийшла заміж за сусіда, Антона Пешар, що мав приблизно вісімнадцять десятин; Мішель Фуан, прозваний Муха, завів собі коханку, якій батько мав лишити не більше, як дві десятини винограднику. Луї Фуан, одружившись з Розою Маліверн, що дістала в спадок дванадцять десятин, зібрав таким чином дев'ять з половиною гектарів землі, і теж мав поділити їх між своїми трьома дітьми.

В родині Горголю шанували й боялись не тому, що

вона була старша в роду, а тому, що була заможніша. Ще й зараз вона була дуже висока, держалась рівно, була худа й жорстока, з широким кістяком; на довгій кволій шиї, червоній, як кров, мала таку висушену голову, що нагадувала хижу птицю. Фамільний довгий ніс зігнувся в неї й нагадував страшного дзьоба, очі в неї були круглі й пронизливі; ні однієї волосинки на голові під жовтою хусткою, в якій вона звичайно ходила; що ж до зубів та щелеп, то вони були такі міцні, що могли гризти каміння. Ходила вона, махаючи батогом; ніколи не виходила з дому без колючої палиці і носила її тільки на те, щоб бити тварин і людей. Рано зосталася вона вдовою з однією дочкою, та й ту швидко прогнала за те, що та вперто намагалася проти її волі вийти заміж за бідного парубка, Вінцента Бутеру; і навіть тепер, коли дочка й чоловік її померли з злиднів, покинувши їй онуку та онука, Пальміру та Гілярьона, які вже зараз мали,—онучка тридцять два роки, а онук двадцять чотири; вона й їх не простила, залишила їх на голодну смерть і не хотіла навіть, щоб їй нагадували про їх існування.

По смерті свого чоловіка Горголя сама господарювала на своїй землі, мала три корови, свиню й наймита, і всіх годувала з одного корита, а наймит слухався й підлягав її волі, повний жахливого почуття до неї.

Фуан, побачивши її на порозі, підійшов з пошаною. Вона була старша за нього на десять років, і все село її шанувало та поважало за її суворість, скупість, упертість та настирливе бажання жити й володіти своїм майном.

— Оце якраз, сестро, я хотів тебе сповістити, як іде справа. Я наважився, іду якраз землю поділяти.

Вона не одповіла, тільки стиснула палицю, якою перед тим розмахувала в повітрі.

— Яюсь увечері хотів порадитись з тобою,—я стукав до тебе, але ніхто не відгукнувся.

Тоді вона накинула його мокрим рядном.

— Дурний!.. Я-б тобі дала раду! Треба бути нікчемною тварюкою, щоб відмовитись від майна, поки людина ще на ногах. Хоч-би з мене кров пускали, я б

під ножем кричала—«ні!» Бачити, що іншим припало те, що належить тобі, піти за двері заради поганців дітей, о, ні, ні!

— Але,—намагався виправдатися Фуан,—коли не можеш уже сам обробляти землю, коли бачиш, що земля страждає...

— Нехай буде так, нехай земля страждає! Краще це, ніж випустити з рук один сетьє. Я-б що-ранку ходила дивитись, як там росте чортополох.

Вона вирівнялась з своїм диким виглядом голого яструба. Далі додала, стукаючи палицею по його плечах, наче хотіла, щоб слова її краще пройняли його:

— Послухай і запам'ятай добре... коли ти не матимеш нічого, а діти матимуть усе, вони викинуть тебе в ривчак, і ти підеш з торбою, як ходить жебрак... І ти не зважуйся тоді стукати до мене в двері, бо я тебе попередила,—тим гірше! Ти хочеш знати, що я тоді зроблю, га? хочеш?

Він слухав, не обурюючись, як молодший, а вона ввійшла в хату люто грюкнула дверима, і звідти чути було її крик:

— Ось що я зроблю. Згинь пропадом!

Хвилину стояв Фуан нерухомо перед цими замкненими дверима. Далі він зробив рішучий рух і подався стежкою, що вела на майдан до церкви.

Якраз там був старий батьківський будинок Фуанів, він після поділу дістався його братові Мішелю, якого прозвали Муха; будинок, де він сам мешкав, нижче, над дорогою, належав жінці його Розі. Муха давно вже вдовів, жив сам з своїми двома дочками, Лізою та Франсуазою; він усе ще був повний прикрого почуття невдахи, яке збільшувалося одруженням з бідною дівчиною. Минуло сорок років, а він усе ще обвинувачував свого брата й сестру в тому, що вони його обікрали, коли ділили землю на частки; і він безперестанку оповідав про те, як йому залишили найгірший жеребок на дні капелюха, і врешті цьому повірили, бо він показав себе таким балакучим та нехватким у праці, що його частка в його руках—наполовину пропала. А людина творить землю: так казали в Босі.

Цього ранку Муха також стояв на дверях своєї хати, щоб підстергти його. Коли це брат якраз з'явився на розі майдану. Цей розподіл хвилював Муху, розбуркуючи в ньому застарілу злість, хоч йому й не було на що надіятись. Але, щоб підкреслити свою байдужість, він теж одвернувся й відразу зачинив двері.

В цю ж мить Фуан помітив Делома й Ісуса-Христа: вони чекали за двадцять метрів один від одного. Фуан підійшов до першого, а Гіяцінт наблизився сам. Всі втрьох, не кажучи ні слова, почали дивитися на стежку, що йшла з краю узгір'я.

— Ось і він,—сказав врешті Ісус-Христос.

Це був Гробуа, судовий землемір, селянин з Маньйолю, маленького сусіднього села. Уміння читати та писати згубило його вкрай. Призначений в Оржер в Божансі, щоб міряти землю, він покинув дружину, яка сама господарювала; під час своїх постійних мандрівок він так звик випивати, що ніколи його не бачили тверезим. Дуже товстий, веселий на свої п'ятдесят років, він мав широке червоне обличчя, геть усіяне синюватими прищами; і хоч було ще рано, а він був сьогодні зовсім п'яний після вчорашнього весілля, що відбувалося у виноградаря де Монтіньї після розподілу землі між спадкоємцями. Але це нічого не доводило; що більше був він п'яний, то краще бачив: ніколи ні одної помилки у мірянні, ні одної помилкової надбавки. До нього прислухалися, його шанували, бо про нього говорили, що може дуже нашкодити.

— Що-ж, зібралися?—промовив він.—Ходімо?

Хлопчина років дванадцяти, брудний, в лахмітті, ішов за ним услід з вірьовкою до вимірювання землі—під одною рукою, з мірою-палицею до означування місця—на плечах, а у вільній руці тримав накутника (залізну скобу, щоб скріпляти кути) в старому футлярі з обдертого картону.

Всі рушили, не дожидаючи Бюто, якого швидко побачили. Він стояв нерухомо перед шматком землі в найбільшому в спадщині місці, що звалося Корней. Ця частина землі, приблизно з два гектари, межувала з тим полем, де скільки день тому Коліш тягла за со-

бою Франсуазу. А Бюто, вирішивши, що далі йти не годиться, зупинився, набрав трохи землі в руку й висипав її, наче хотів її зважити й понюхати.

— Ось,—промовив Гробуа, витягаючи з кешені товсту нотаткову книжечку,—я накреслив уже докладний план кожної частини так, як ви мене просили, батьку Фуане. Тепер нам треба поділити все на три частини; це, діти мої, ми зараз зробимо разом. Так? Скажіть-же мені, як ви гадаєте це зробити?

Ставало ясніше; холодний вітер гнав по блідому небі великі купи хмар, і похмура Боса простягалась, оповита мертвим сумом. Ніхто, здавалося, не помічав, як вітер рвав їх блузи й погрожував збити з них капелюхи. П'ятеро людей у святковому настрої з огляду на урочисті обставини мовчали. На краю поля, серед безмежного простору, обличчя були в них застигли, повні мрій, заглиблені, як у моряків, що живуть самотно серед великого безміру. Ця плеската родюча Боса, з гарним ґрунтом, яка все таки вимагала, щоб коло неї невпинно працювали, оповила босерян задумою й повагою, бо не було тут місця іншій пристрасті, як поривання до землі.

— Все треба поділити на три частини,—промовив зрештою Бюто.

Гробуа, заперечуючи хитнув головою, і почалася суперечка. Він, що звик до поступу, через свої стосунки з великими фармами, часами дозволяв собі змагатися з клієнтами, які володіли малими господарствами, бо був тієї думки, що погано роздрібляти землю до найвищої міри. Чи-ж ці переміщення не зруйнують добробуту країни, коли дробити землю на маленькі, як хусточки, клаптики? Чи-ж можна назвати культурним господарством ці маленькі садочки, де не можна було поліпшити плодозміни, ні завести машини? Ні, єдиний розумний спосіб—це погодитись, не дробити поля, як якусь перепічку—це ж просто злочин! Коли один задовольнявся з поля, другий повинен використати луку й таким способом можна було-б дійти до того, щоб зрівняти частки. Бюто, повний юнацького завзяття, почав глузувати з нього.

— Якщо мені припаде тільки лука, що-ж я їстиму? траву, чи що?.. Ні, я хочу, щоб усе було як у людей— щоб корова та кінь мали сіно, а я хліб і вино.

Старий Фуан, прислухаючись до синових слів, кивнув головою на знак згоди. З батька до сина так ділили землю, а одружіння та набутки нові округляли ділянки землі.

Заможніший Делом, у якого було двадцять п'ять гектарів, мав ширші думки що-до цієї справи, але він теж погоджувався на поділ, бо прийшов з дорученням дружини своєї, щоб його не скривдили виміряючи пайки. Що-ж до Ісуса-Христа, то він залишив своїх і почав кидати камінням на жайворонків. Коли один з птахів, збитий вітром, зупинявся на кілька хвилин у повітрі, стріпуючи крильцями, він улучав у нього з спритністю диквуна. Троє жайворонків впали мертві додолу. Закривавлених пташок він засунув собі в кешеню.

— Ну, досить вже з нас балачок, розділи нам усе на три частини.— промовив весело Бюто, «тикаючи» землемірові,—а не на шість, бо ти маєш сьогодні такий вигляд, наче одночасно бачиш і Шартр і Орлеан!

Гробва, знаючи собі ціну, вирівнявся.

— Мій малий, зважся бути таким п'яним, як я, і бачити так гостро, як я! Чи знайдеться хтось інший, що схоче взяти мою посаду землеміра?

Ніхто не зважився заперечувати йому, і він з почуттям переможця суворо покликав хлопця, якого Гіяцінтове полювання камінцями на птахів здивувало й зачарувало. Приладдя вже встановили на ніжках, повстромляли тички, коли це знов зайшла суперечка про те, якже ділити землю. Землемір, покладаючись на старого Фуана й Делома, хотів різати землю на три смуги, рівнобіжні з долиною д'Егр; а Бюто хотів, щоб ділили впоперек долини, маючи на увазі те, що родюча земля, доходючи до схилу, вужчала. Таким чином кожному припало б по шматку поганої землі, тоді як у першому розподілі третьому припав би весь поганий шматок. Але старий Фуан розлютувався, доводячи, що земля всюди однакова, згадував старий розподіл між

ним, Мухою та Горголею, коли робили таким самим способом; і як на доказ показував, що два Мушині гектари оточували цей третій шматок землі. Делом, з свого боку, зробив рішуче зауваження: коли припустити навіть, що одному дістанеться гірший шматок, то власник його колись заробить на цьому, як прокладуть залізницю, що має піти вздовж поля в цій околиці.

— Так!—скрикнув Бюто,—знаменита залізниця, яка пройде з Ронь в Шатодан через Бордрі! Довго доведеться вам чекати на неї!

Далі, хоч він і сперечався, але решта не хотіла звертати на нього уваги, і він протестував уже, заціпивши зуби.

Навіть Гіяцінт наблизився, всі скупчили свою увагу, придивляючись, як Гробуа накидав лінії розділу, і підозрілим оком стежачи за ним, наче припускаючи, що той захоче обдурити одного на користь другому. Тричі Делом зазірав у щілину астролябії, щоб упевнитися, що мотузок як слід перерізував рейку. Гіяцінт лаявся з шахраєм-хлопчиною, бо той погано натягав мотузку. Але надто ретельно, крок за кроком, слідкував за цією процедурою Бюто, рахуючи метри, перевіряючи рахунок по-своєму, з тремтячими устами. І захоплений бажанням володіти землею, радо впиваючись, нарешті, нею, він одночасно мучився думкою й глухою злістю, що не зможе всього сам загарбати. Це було-б так хороше, мати цей шматок, ці два гектари, коли-б вони належали одному. Він хотів поділити його, щоб ніхто один не мав його, коли він не зможе задержати його для себе; а таке шматування приводило його до розпачу.

А старий Фван, розмахуючи руками, дивився, як краяли його добро, і слова не промовивши.

— Зроблено!—сказав врешті Гробуа.—Подивіться на який хочете шматок—всі однакові, ні на крихотку більший або менший.

На узгір'ї лишилося ще чотири гектари родючої землі, але розділених на яких дванадцять шматків, кожний менший, як одна десятина; навіть одна з діля-

нок не мала й дванадцять арів; землемір, сміючись, запитав, чи й її ділити? І знову почалися суперечки.

Бюто інстинктивно, від часу до часу, нагинався. брав жменьку землі, підносив її до лица, наче хотів покуштувати її. Далі з задоволенням нюхав—наче була вона найкраща; і пересипаючи землю поміж пальцями, він завважив, що було б не погано, коли б йому дали цю частку; коли-ж ні—хай ділять. Збентежені Делом і Ісус-Христос відмовляли, вимагаючи й собі цієї ділянки. Еге, еге! по чотири на кожного, так тільки буде справедливо. І знов ділили всі частки; таким тільки чином вони впевнилися, що ні одному не припаде того, чого інший не матиме.

— Ходім до виноградника,—промовив Фуан.

Але, коли вони знов повернули до церкви, він кинув останній погляд на безмежну рівнину й спинився на хвилину очима на далеких будинках Бордрі. Далі з невтішним криком, що вирвався в нього разом із згадкою про націоналізовані землі, яких не пощастило йому колись придбати, додав:

— Ох! коли-б батько хотів, вам-би, Гробуа, довелося все це міряти!

Обидва сини й зять повернулися гострим рухом; знову зупинка, і довгий погляд на двісті гектарів фарми, що розлягалися в них перед очима.

— Еге.—бубонів неясно Бюто, рушаючи в дорогу,—це не погана штука! Невже-ж завжди буржуа будуть нас їсти поїдом!

Вибило десять годин. Вони прискорили ходу, бо вітер стих, небо вкрилося чорними хмарами і пішов дощ. Декілька виноградників Ронь розташувалися за церквою, на горбочку, що спускався аж до Егр; колись на цьому місці був палац з парком; і минуло не більш як п'ятдесят років, як селяни, підбальорені тим успіхом, що мали виноградники де Монтіньї, біля де Клва, вирішили садити виноградні куші на цьому горбочку, що вигідно лежав на південь і мав схил, що виступав наперед. Вино було не з кращих, але приємне, кисленьке, воно нагадувало гірші вина Орлеану. Кінець-кінцем кожний мешканець збирав ледве кілька бочок

вина; найзаможніший Делом мав шість десятин винограднику; земля давала переважно хліб та сіно й овес.

Вони повернули за церкву, пройшли старий будинок священика; далі спустились поміж вузькими рослинами, що вирізувалися, наче дашки. Коли вони йшли напереріз скелистою землею, вкритою кущами, з щілини залунав пронизливий голос:

— Батьку, от тобі й дощ. Я виводила моїх гусей!

Це була Дірка, Гіяцінтова донька, дівчинка років дванадцяти, худа й нервова, як гілка падуба, з білим кудлатим волоссям. Її великий рот кривився на бік, а зелені очі дивилися сміливо, і вся вона подібна була більше до хлопця, одягнена в щось, що нагадувало сукню: в якусь стару батьківську куртку, підперезану навкруги мотузкою. І коли всі звали її Дірка, хоч вона й мала прекрасне ім'я Олімпії, то це тому, що Гіяцінт, який що-вечора лупив її, не міг обізватися до неї ні одним словом, щоб не додати:

— Пожди, пожди, я тебе почастую, гидка Дірко.

Гіяцінт мав цю дикунку від повії з великого шляху. Він повію ту підбрав на рові, повертаючись з ярмарку, і жив з нею в своїй норі, на спокусу всій Роні. Три роки не стихали бійки в цій родині, і кінець-кінцем одного вечора в жнива якимось волоцюга зникла так само несподівано, як і з'явилась: забрав її якийсь інший чоловік. Дитина, — мати не встигла ще вигодувати її своїм молоком, — росла, як бур'ян, але була жвава, і тільки-но стала на ноги, почала варити батьковій страву. Вона боялася його й разом з тим любила. Але кого страшенно вона кохала, — так це гусей. Спочатку в неї було їх двоє: гусак та гуска; ще маленьких украла вона їх за фармою, але далі гусяча родина збільшилася, бо мала доглядала їх, як мати, і тепер мала вже двадцяттеро гусей, і годувала їх краденою городиною.

Коли з'явилася Дірка з своїм нахабним обличчям козеняти, підганяючи батіжком гусей, Ісус-Христос скипів:

— Гидка! Іди варити обід або бережись! А ще, Дірко, зачиняй добре хату, бо злодії влізуть!

Бюто зареготав, Делом та інші теж не могли удержатися від сміху, до того Гіяцінтова думка, що його хату можна обікрасти, здавалася кумедною. Треба було бачити цю хату—старий льох, з трьома стінками в землі, справжній барліг лисячий, серед каміння, під старими липами. Це було все, що лишилось від палацу; і коли цей бракон'єр після сварки з батьком знайшов собі захисток у цьому скелястому куточкові, що належав громаді, йому довелося збудувати з сухого каміння, щоб закрити цей льох, четверту стіну, а в ній дві дірки — вікно й двері. Тернові кущі звисали над льохом, великі кущі шипшини прикривали вікно. Місцеві люди звали це житло «палацом».

Знов почалася злива. На щастя десятина винограднику була близько. І розподіл її на три частини обійшовся без ніяких непорозумінь, все було гаразд. Лишалось ще розділити три гектари луків унизу, на краю д'Егр; але якраз дощ почав лити як з відра і землемір, йдучи повз штахети однієї приватної саднби, запропонував зайти туди.

— А що, як ми пошукаємо захисту в пана Шарля?

Старий Фуан, вагаючись, зупинився, він дуже шанував свого швагра й сестру; їм пощастило, вони жили на спочинку в своєму буржуазному маєткові.

— Ні, ні,—пробубонів старий,—вони снідають опівдні, ми заваджатимемо.

Але пан Шарль з'явився сам на ганку під піддашшям, зацікавившись зливою; впізнавши їх, він запросив до господи.

— Та заходьте-ж, заходьте.

Побачивши, що з них тече вода, він гукнув, щоб ішли кругом, до кухні, і там їх і зустрів. Це був чудово збудований чоловік років шостидесяти п'яти, виголений. З-під його важких повік дивилися на світ стомлені очі; жовте його обличчя було повне гідности, як у вислуженого урядовця. Одяг на ньому був з густо-синього мультону, на ногах були хутром обшиті черевики, на голові ярмулка, як у священика; носив він її поважно, як це личить здоровому, веселому чоловікові,

що прожив своє життя авторитетно, переводячи делікатні справи.

Коли Луара Фуан, тоді ще швачка в Шатодені, виїшла за Шарля Бадейля, він мав маленьку кав'ярню на вулиці д'Ангулем. Звідти молоде подружжя, маючи честолюбні заміри, й бажання швидко забагатіти, виїхали в Шартр. Але на початку їм не пощастило,—все якось із рук падало; даремно хапались вони й за кабаре, й за готель, пробували навіть торгувати солоною рибою. І вже тратили надію, що матимуть колись хоч два су власних, як ось пан Шарль,—дуже сміливої вдачі, надумався купити один з домів розпусти на Єврейській вулиці, що занепав через дуже вбогий персонал та надзвичайну неохайність. Бадейль відразу зважив усе: потреби Шартра, брак у головному місці такої пристойної установи, щоб гарантія та комфорт були на вищому ступені сучасного прогресу. І справді, через рік № 19 відновлений, оздоблений запонами та люстрами, з особливим смаком устаткований, мав такий успіх, що довелося кількість жінок збільшити вже до шости. Офіцери, урядовці, нарешті все вище товариство тільки сюди й учащало.

Успіх цей держався тільки через залізну руку пана Шарля, через його тверде, отецьке керування; поруч з ним пані Шарль виявляла надзвичайну енергію, завжди була наготові, стежила, щоб ніщо не пропадало, вміла терпіти, коли це було треба, маленькі крадіжки в багатих клієнтів.

Менш як за двадцять п'ять років Бадейль назбирав триста тисяч франків; і задумалися над тим, як здійснити мрію свого життя, прожити ідилічну старість серед природи, дерев, серед квіток, серед пташок. Але ще на два роки затрималися, бо не можна було знайти покупця на № 19 за таку високу ціну, яку вони призначили. Аж серце розривалося, коли зринала в них думка, що установу, яку вони так гарно упорядкували, яка давала більше прибутку, ніж велика фарма, треба було залишити в чужих руках, вона могла, чого доброго, ще й загинути? Коли оселилися вони в Шартрі, в них народилася дочка, Естель. Батько віддав її на виховання

до сестер візиток у Шатодені, як оселився на Єврейській вулиці. Це був духовний пансіон з надзвичайно суворими правилами; в ньому й залишив батько дочку свою, аж поки їй не вийшло вісімнадцять років. Щоб зберегти її невинність, він посилав її далеко на вакації, щоб вона не знала, яка праця батьків збагачувала її. І взяв він її відти лише того дня, коли віддавав заміж за молодого акцизника, Гектора Воконь, гарного юнака, що гарну свою вдачу псував тільки надзвичайними лінощами. Естель мала вже щось із тридцять років, у неї була вже дочка семи років. Елодія, коли дізналась, нарешті, про все; довідавшись, що батько хоче передати комусь своє підприємство, вона сама захотіла взяти його. Та й як можна було допустити, щоб таке певне та чудесне діло випало з рук сім'ї. Справу полагодили. Воконь взяли в свої руки заклад, а старі Бадейлі з першого вже дня впевнились, що, хоч дочка й виховувалася в зовсім іншому оточенні, проте показала себе прекрасною господинею такого високого дому. Вдача її чудесно зрівноважувала млявість їхнього зятя, в якого зовсім не було адміністративного хисту. Вже п'ять років, як Бадейль оселилися на відпочинку в Роні, звідти вони піклувалися малою онукою Елодією,—її теж віддали в пансіон у Шатодені, до сестер візиток, щоб виховати в релігійному дусі, за принципами найсвворішої морали.

Коли Шарль увійшов до кухні, де молода служниця готовила яечню, пильнуючи разом сковороду, на якій перекидалися в маслі жайворонки, всі, навіть старий Фуан і Делом, поскидали капелюхи, й видно було, що з великою радістю стиснули господареві руку

— Доброго здоров'я!—сказав Гробуа, щоб зробити йому приємність.—який прекрасний маєток у вас, пане Шарль. І подумати, що так дешево він вам дістався. Правда, ви таки хитрун?

Бадейль з пихою відповів:

— Це випадок, знахідка, вона нам припала до вподоби. Крім того, пані Шарль дуже хотілося скінчити дні в своїй рідній країні. Що-ж до мене, то я завжди поважаю такі почуття серця.

Біла Троянда, як прозивали цей маєток,—була якась божевільна мрія одного буржуа з Клуа, що витратив на неї мало не п'ятдесят тисяч франків, коли несподівано апоплексія забила його раніш, ніж повисихали всі розмальовані стіни. Цей надзвичайної краси будинок містився на узгір'ї; навколо був сад аж на три гектари, що спускався аж до Егру. У цій глушині, на межі з похмурою Босою, ні один покупець не з'являвся, і пан Шарль купив будинок за двадцять тисяч франків. Він з любов'ю задовольняв усі свої примхи; чудові форелі та угри водилися в річці, і цілі колекції троянд та чорнобривців викохував він з захопленням у садку. Нарешті, пташки,—цілий величезний пташиний садок, повний співців, з наших лісів,—і сам він доглядав їх. Старі в тихій згоді доживали віку, проїдали дванадцять тисяч франків свого прибутку, повні щастя, вважаючи це за нагороду за тридцятилітню працю.

— Чи-ж не правда?—додав пан Шарль,—всі знають, хто ми, так?

— Безперечно, вас тут знають,—відповів землемір.— Ваші гроші говорять за вас.

І всі гості ствердили:

— Звичайно, звичайно!

Тоді пан Шарль наказав служниці подати шклянки. Він сам пішов по вино до льоху. Всі повернулися носом до сковороди, де смажилися жайворонки, і нюхали приємний дух. Пили вони вино з повагом, полощучи рота.

— А, хай йому, яке воно смачне, зразу видно, що це не з нашого краю! Знамените!

— Ще шкляночку—за ваше здоров'я!

— На здоров'я!

Тільки поставили вони шклянки, як з'явилася пані Шарль, пані років з шістдесят два, поважна, з білою як сніг хусткою на голові. Обличчя в неї було широке з фамільним носом Фуанів, але блідо-рожеве, ніжне, як у черниці, що жила далеко від життя, в затінку. За нею йшла, щільно притулившись до неї, її онука Елодія. Вона перебувала в баби свою двохденну відпустку. Дівчина почувала себе ніяково перед людьми і наче

соромилась. Надзвичайно бліда, занадто велика на свої дванадцять років, вона не була гарна, а скоріш одутла й надзвичайно млява, волосся в неї було рідке й безбарвне, бо мало було крові, так відбивалося на ній виховання невинної дівчини, що вона аж дурна стала.

— Так? Ви тут?—сказала пані Шарль, стискуючи руки братові та племінникам, поволі та з повагом, щоб показати їм, яка прирва поділяла їх. І, одвернувшись більше вже не звертаючи уваги на цих людей, додала:

— Заходьте, заходьте, пане Патуаре... тварина тут.

Це був ветеринар з Клуа, маленький товстун, з червоно-синім обличчям, з головою військового, з великими вусами. Він тільки-що приїхав в своєму кабріолеті, заляпаному болотом, після страшної зливи.

— Ця бідна ніжна тваринка,—сказала пані далі, виймаючи з теплого запічку кошика, в якому помирала стара кішка,—бідненька кицька почала тремтіти з учорашнього дня, заслабла, і я вам написала... Правда, вона вже не молода, їй уже мало не п'ятнадцять років. Так, вона була в нас десять років у Шартрі, а торік дочка моя не хотіла держати і я забрала її сюди, бо вона ховалася по всіх кутках у магазині.

«Магазин»—це говорилося для Елодії, їй казали, що батьки держать магазин, цукерню, і там така метушня, стільки роботи, що їй не можна приїхати туди. Проте селяни й не всміхнулися, бо ця назва була відома в Роні,—так і казали: «Гурдекенова фарма не варга Шарльового магазина». І своїми круглими очима дивились вони на стару, жовту, змарнілу кішку, а ця стара кішка муркотіла колись на всіх ліжках на Єврейській вулиці. Це була улюблениця, її пестили товсті руки пяти чи шости покоління жінок. Багато років ніжили її, як улюблену кішку, дуже вільно почувала вона себе в салонах й окремих кабінетах, злизувала рештки помади, пила воду з шклянок, що стояли на туалетних столиках, всякого надивилася, все бачила своїми вузькими жовтими очима.

— Пане Патуаре, я вас дуже прошу,—сказала пані Шарль,—вилікуйте її.

Ветеринар витріщив очі, скривив носа й рога,—все

його обличчя нагадувало добродушного, але грубого дога,—і скрикнув:

— Як? Це ви мене для цього турбували? О, напевне, я вам її вилікую! Прив'яжіть їй каменюку на шию й жбурніть у воду!

Елодія залилася слізьми, пані Шарль душив гнів.

— Але-ж вона смердить, ваша кішка! Чи-ж можна держати таке нещастя в помешканні, вона-ж вам холеру заведе в домі. Жбурніть її в воду!

Але скінчилося тим, що він скорився перед розгніваною панею, сів біля столу й написав рецепта, все ще мурмочучи:

— Що-ж? Це правда, вам хочеться, щоб вона вас заразила... А врешті, мені яке діло. Аби заплатили. Ось! будете давати що-години по ложці, а це ось проми-вальне, раз зробите ввечері, вдруге вранці.

Вже скільки хвилин пан Шарль турбувався; з розпачем він бачив, що жайворонки почорніли на сковороді, тим часом служниця, втомившись збивати яйця, стояла, спустивши руки. Швиденько дав він Патуарові шість франків за візиту, а інших підганяв, щоб спорожнили свої шклянки.

— Вже час снідати... Що? до приємного побачення! Дощ уже перестав!

Вони з неохотою вийшли, а ветеринар, сідаючи в свій довгий кабріолет, твердив своє:

— Кішка, не варта й мотузки, щоб жбурнути її в воду! Ну, що-ж, коли людина багата!

— Гроші з повій витратити так само легко, як і заробляти,—глузував Гіяцінт.

Але всі, навіть Бюто, що аж зблід із заздрости, заперечували, хитали головами; а Делом, людина розумна, заявив:

— Це нічого не означає, коли хто зумів, придбати на рік дванадцять тисяч франків прибутку, то той не лежень, і не дурень.

Ветеринар погнав свого коня; всі інші пішли до Егра стежками, що стали вже струмками. Вони підійшли до трьох гектарів луків, які ще треба було поділити, і знову почалася справжня злива. На цей раз вони

уперто стояли на своєму, хоч умирали з голоду, але хотіли вже скінчити справу. Затримало їх одне непорозуміння через третю ділянку, де не було дерева, а маленький гайок поділили вже між двома. Здавалося, що все полагоджено, все скінчено. Землемір обіцяв передати папірця нотареві, щоб той міг скласти акта; погодилися зібратися тягти жеребки на ту неділю о десятій годині в батька.

Коли підійшли до Роні, Гіяцінт несподівано вилаявся:

— Пожди, пожди! Гидка Дірко, я тебе зараз навчу!

Дорогою, де росла трава, Дірка, не поспішаючи, гнала своїх гусей під великою зливою. На чолі зграї, ввесь мокрий і радісний, виступав гусак, і коли він повертав свій великий жовтий дзьоб праворуч, всі жовті великі дзьоби й собі поверталися праворуч. Але дівчина злякалася, скоком побігла готувати вечерю, і вся згряя рушила за нею позад гусака з витягнутою шиєю.

IV.

На другу неділю припало якраз перше листопада— день усіх святих; вибило вже дев'ять годин, коли абат Годар, священник у де Базош-ле-Дойен, що повинен був обслуговувати й стару парафію в Роні, з'явився на вершку узгір'я, що спускалося до маленького містечка на Егр. Ронь колись була далеко більша, а тепер було в ній не більше, як три сотні людности, і тому вже скільки років не мала вона свого священника і, здавалося, не дуже й турбувалася про те, а надто вже, коли муніципальна рада примістила польового сторожа в напівзруйнованому церковному будинкові.

Що-тижня абат Годар ішов пішки три кілометри від Базош-ле-Дойен до Роні. Товстий, низенький, з червоною потилицею та з такою товстою шиєю, що голова закидалася назад, він робив цю проходку для здоров'я. Але в цю неділю, почувавши, що спізнився, абат важко дихав, рот широко розкривався на його апоплексичному обличчі, де за жиром потонули маленькі сірі очі

й маленький ніс; і під червоно-синім небом, вкритим сніговими хмарами, не зважаючи на ранній холод, що настав після дощу, що лив цілий тиждень, він помахував своїм трикутним капелюхом, виступаючи з голою головою, на якій поплуталось густе, руде та сиве волосся. Дорога спускалася стрімко; на лівому березі д'Егра перед кам'яним мостом стояло тільки декілька будинків: це нагадувало околицю. Абат пройшов її, як буря, навіть не глянув ні вгору, ні вниз на чисту річку з повільним бігом, що звиваючись протікала лугами серед верб та тополів. На правому березі починалося село, два ряди будинків, по обидва боки дороги; деякі будинки, розкидані то там, то сям, залазили на горбочки; і зараз-же за мостом стояла ратуша й школа,— стара клуня, на якій збудували другий поверх і помазали вапною.

Одну хвилину абат вагався, витягши голову в порожній прохід. Потім повернув, здавалося, він кинув оком на дві крамниці, що містилися навпроти: одна з чистою вітриною, оздобленою посудом; над нею висіла жовта, дерев'яна вивіска, де зеленими літерами написано: «Макерон-крамар»; на дверях другої намальована гілка падубу, а на грубо побіленій стіні чорними літерами красувалося: «Тютюн-Ланген». І абат пішов був круто вуличкою між цими двома крамницями, щоб вийти на горбочок навпростець до церкви. Але відразу спинився, забачивши постать одного селянина.

— А! це ви, батьку Фуане. Я дуже поспішаюся, але хотів з вами побачитися. Що маємо робити? Це-ж не можливо, щоб син ваш Бюто покинув Лізу в такому стані, вагітну. На неї-ж не можна дивитися спокійно... Вона дочка пресвятої діви, це-ж сором, ой, який сором!

Старий вислухав увічливо.

— Звичайно! Але, панотче, що ви хочете, щоб я зробив, коли Бюто пручається? Крім того, хлопець має все таки рацію,—не йде-ж в його літа одружитися, не маючи нічого.

— Але-ж тут дитина!

— Це правда—тільки-ж дитина ще не народилась.

Хіба можна що наперед знати? Правда, не слід заводити дитину, коли не маєш сорочки, щоб покрити її тіло.

Він сказав це поважно, як людина, що добре знає життя, й повільно додав:

— Нарешті, справа може полагодитися. От я поділю моє майно. Після церковної служби зараз-же мої діти будуть тягти жеребки. І Бюто, одержавши свою частину, може вже одружитися з своєю кузиною.

— Добре!—відповів священник.—Цього цілком досить, я покладаюсь на вас, батьку Фуане.

Задзвонили дзвони і він злякано спитав:

— Це вдруге дзвонять, правда?

— Ні, панотче, це втретє.

— А! до побачення! От ще тварюка, отой Бекю, дзвонить не дочекавшись мене!

Кленучи його на чім світ, абат прудко побіг стежкою. На горі мало не впав непритомний,—так він засапався, з горла вилітало повітря, як з ковальського міху.

Дзвони все бемкали, а сполохані ворони кружляли над шпилем дзвіниці; це була стріла з п'ятнадцятого століття, й свідчила про колишнє значення Рони. Перед широко відчиненою брамою чекав гурт селян, а між ними вільнодумний крамар-Ланген покурював люльку; трохи далі, проти окописька, мер фармер Гурдекен, гарний чоловік з енергійним обличчям, розмовляв зі своїм помічником, крамарем Макероном. Коли абат пройшов, привітавшись, всі пішли слідом, крім Лангена, він навмисне одвернувся, пихкаючи люлькою.

В церкві, праворуч від притвору, чоловік, налягаючи на віршовку безперестанку дзвонив.

— Та годі вже!—сказав абат Годар, страшенно розлютований.—Я двадцять раз вам наказував чекати мене й не дзвонити втретє!

Польовий сторож, що одночасно був і за дзвонаря, аж присів з переляку, що не виконав наказу. Це був маленький чоловічок, років п'ятидесяти. Голова в нього була темно-червона, чотирикутна, як устарого військового, вуса й борода сивенькі, шия як дерев'яна, здушена тісним коміром. Вже зранку на підпитку, стояв

він похнюпившись, не зважаючи навіть просити пробачення. Абат пройшов серединою церкви, кинувши оком на лави. Людей було мало. Ліворуч він побачив лише Делома, що прийшов як мунципальний радник. Праворуч на жіночій половині було з дванадцять жінок. Він пізнав Целну Макеронику, суху, нервову, чванливу; Флору Лангенику, товсту, тиху, привітну; жінку Бекю, довгу, засмаглу, дуже брудну. Але, що його остаточно розгнівало, то це дочки пресвятої діви на першій лаві; вони надто вже нечемно поводитися: Франсуаза сиділа між двома своїми подругами, дочкою Макерона Бертою, гарненькою чорнявою дівчиною, що виховувалася, як панночка, в Клуа, та дочкою Лангена, Сюзаною, білявою, довготелесою, негарною, нахабною,—батьки мали віддати її в науку до швачки в Шатодані. Всі три сміялися й поводитися дуже непристойно. А осторонь, бідна Ліза, товста та кругла, виставляла непристойний свій живіт, просто проти віттаря.

Нарешті абат Годар увійшов у ризницю й напався на Дельфіна та Ненса. Вони готували кропильницю і штовхали один одного. Перший з них, син Бекю, хлопець одинадцяти років, був здоровий, засмажений, вже досить поважний як на свої роки. Він любив землю й кидав школу, щоб працювати в полі; тоді як Ернест, старший син Деломів, тонкий і лінивий, того самого віку, завжди носив у кешені дзеркальце.

— Ах, ви-ж поганці!—скрикнув абат.—Ви, здається, думаете, що ви в хліві?

І, повертаючись до молодого худого чоловіка з обличчям у маленькому жовтому волоссі, що складав книжки на полиці, додав:

— Могли-б ви, здається, пане Леке, втихомирити їх, коли мене тут немає.

Це був шкільний учитель, син селянина, що разом з наукою ввібрав у себе й зненависть до своєї класи. Він знущався з своїх учнів, поведився з ними як з бидлом, і під пристойною суворістю ховав свої вільнодумства перед священником та мером. Він добре співав на криласі, доглядав навіть церковних книжок, але

рішуче відмовлявся дзвонити на дзвіниці, хоч так і заведено було, вважаючи, що це не личить людині вільної думки.

— Я не поліція в церкві,—сухо відповів він.—Якби це було в моїй школі, я б показав їм, де раки зимують.

І, помітивши, що абат, хапаючись, одягав стихаря й епітрахіль, додав:

— Служба тиха, правда?

— Звичайна, і яко мога швидше. Я мушу бути в Базош до пів-на-одинадцятку, щоб відбути велику службу.

Леке, взявши з шахви церковний требник, замкнув її, а требника поклав на вівтар.

— Поспішаймо, поспішаймо,—повторяв абат, наслідуючи на Дельфіна та Ненеса.

Мокрий від поту, засапаний, з чашею в руці вишов абат у церкву й почав месу; двоє хлопчиків прислужували йому, ховаючи під поважними поглядами свій жартівливий настрій.

Це була маленька церква з круглою банею, оббита панелями з дуба; вона повільно руйнувалася, бо муніципальна рада вперто відмовлялася видати на це гроші; дощова вода протікала крізь поламані дошки в стелі, великі плями на стінах показували, що вже починало гнити дерево; а на хорах, закритих ґратами, зелена цвіль вкривала фрески і на-двоє перетинала постать одвічного бога, якому вклонялися янголи.

Коли абат повернувся обличчям до людей, піднісши вгору руки, то трохи заспокоївся, бо побачив, що народу зібралося чимало; були тут мер, його помічник, члени муніципальної ради,—старий Фуан, Клуковаль, що грав на тромбоні, коли під час меси співали. Леке з поважним виглядом стояв на першому місці. Бекю, п'яний, як хлющ, мав дуже побожний вигляд. А надто повні були лави на жіночій половині; з'явилися—Рані, Роза, Горголя та інші; дочки пресвятої діви вже поводилися чемно, тихо; повстромлювавши носи в молитовники. Але особливо приємно було абатові, що тут були й пан Шарль з дружиною та маленькою онукою Елодією. Пан Шарль у чорному сурдуті, пані

Шарль у зеленій шовковій сукні, обоє поважні, заможні, вони давали добрий приклад іншим.

Абат поспішався з відправою, ковтав латину, бгав обряд. Проповідь казав він не з піднебка, а сидів на кріслі на хорах і мняв її, плутався, не міг знайти потрібних слів. Красномовність не його була властивість, він спинявся, мугикав: «гм, гм» й ніколи не кінчав свої думки. Тепер зрозуміло, чому архієрей всі двадцять п'ять років забув про його існування в маленькій парафії Базош-де-Дойен. Скінчив відправу нашвидку. Коли підносив він дари, дзвоники гули, неначе електричні божевільні гасла. Абат відпустив людей, швиденьким: «Ste, missa est».

Тільки-но люди вийшли, Годар з'явився знову, нап'явши свого трикутного капелюха, як попало, похапцем. Перед дверима в притворі зібралася купка жіноцтва—Целіна, Флор, Бекю; вони вважали, що їх скривджено, бо відправа йшла нашвидку; і міркували собі, що священник зневажив їх, коли навіть на велике свято не міг дати їм довгої відправи.

— Скажіть, панотче,—звернулась до нього Целіна своїм уїдлигим голосом, зупиняючи абата,—ви ставитеся до нас, як до якогось сміття?

— Що ж робити,—відповів той,—мої парафіяни чекають на мене. Не можу ж я одночасно бути в Базоші й в Роні. Заведіть собі свого священника, коли хочете мати довгу відправу.

Це була повсякчасна суперечка між парафіянами в Роні та абатом: парафіяни вимагали, щоб він зважав на них, а той лише формально виконував свій обов'язок перед громадою, що не хотіла відбудувати церкву. І безконечні ці сварки відбирали в нього всяку енергію. Кинувши оком на дочок пресвятої діви, що юрбою виходили з церкви, абат сказав:

— Хіба це пристойно: церковні церемонії з молодіжжю без пошани до заповітів божих?

— Ви ж не маєте на увазі моєї дочки, сподіваюсь?—спитала Целіна, зціпивши зуби.

— Ні моєї, правда?—додала Флор.

Абат не стерпів і люто скрикнув:

мене не було ще тут ні одного хресного походу, що обійшовся-б без вагітної дівчини... Ні, ні, ви-б надокучили самому господові богові.

Абат пішов, а Бекю, що не промовила досі ні слова, мусіла заспокоїти двох матерів, бо ті збентежені накинулись мокрим рядном одна на одну за своїх дочок. Але слова її були такі гіркі, що суперечка тільки ще більша стала.

— Я кажу про тих, про кого мушу казати... Це ж неможливо, це дратує. Подивіться на ці білі сукні! За

— Берта, так, так! Побачимо, до чого вона дійде з своїми оксамитовими кофтами та з своїм піяніно. А Сюзана,—знаменита думка—відіслати її до швачки в Шатоден, щоб легше було їй впасти в розпусту.

Абат Годар, вільний нарешті, кинувся швидко бігти, коли раптом опинився віч-на-віч перед родиною Шарль. Зразу його обличчя засяяло привітною усмішкою, він низько вклонився. Пан Шарль відповів, поважно схиляючи голову, пані Шарль зробила реверанс. Але можна було сподіватися, що абат ніколи не вийде з Рони, бо ще не перейшов він майдану, як його затримала нова зустріч. Це була жінка, велика на зріст, років тридцяти, але їй можна було дати й усі п'ятдесят. Волосся в неї було рідке, обличчя плескاته, кволе, жовте, як овес. Виснажена, змучена важкою працею, вона хиталася під важким оберемком хмизу.

— Пальміро,—спитав абат,—чому не прийшли ви до церкви на день всіх святих? Це дуже негарно.

Вона простогнала:

— Звичайно, панотче, але що ж робити. Мій брат мерзне. ми пропадаємо з голоду. Ось я й пішла збирати цей хмиз по-під тинами.

— Горголя ще й досі не змилювалася?

— Авже ж: вона швидче вмре, ніж кине нам шматок хліба або трісочку.

І своїм змученим голосом Пальміра знов почала говорити про свою біду: як баба вигнала їх, як мусіла вона шукати притулку собі й братові в старому, покинутому хліві. Цей бідний Ларіон, клишоногий, з зачюю губою, придуркуватий, не дивлячись на свої

двадцять чотири роки, був такий нікчемний, що ніхто не зважувався дати йому роботу. І доводилося їй працювати на нього до нестями.—вона любила й жалувала цього бідолаху, як рідна мати.

Абат слухав і спітніле, товсте обличчя його стало надзвичайно добре, його сердиті очі сповнилися милосердям, великий рот виявляв спочуття. Грізний буркун, завжди лютий, як вихор, від щирого серця жалів він нещасних і віддавав їм усе—гроші, білизну, одяг і в Босі не можна було знайти іншого священика, щоб мав він таку руду, таку латану сутану.

Збентежений, почав він нищпорити по своїх кешенях, витяг монету й сунув Пальмірі сто су.

— Візьміть це, заховайте, бо я не маю чого дати іншим. Треба буде побалакати з Горголею, коли вона така негідна.

На цей раз йому пошастило втекти. На щастя, коли, засапавшись, вийшов він на горбочок на тому боці Егра, різник з Безош-ле-Дойен, що повертався додому, взяв його на свого воза; абат зник на краю рівнини, а силует його з капелюхом, що так і танцював на голові, довго ще маячив на червоному небі.

Тим часом на майдані перед церквою не лишилося нікого. Фуан з Розою подалися додому, де застали вже Гробуа. Делом з Гіяцінтом надійшли трохи раніше десятої години; але даремно всі чекали Бюто до півдня,—ніколи цей пройдисвіт не міг прийти вчасно. Мабуть, він задержався в дорозі й десь снідав. Хотіли обійтися без нього, але таємний страх перед його особою відомого гультіпаки примусив усіх відкласти справу на після сніданку, на дві години. Гробуа, якого старі Фвани почастивали шматком сала та шклянкою вина, докінчив пляшку, розпочав другу і був уже п'яненький, як був він звичайно. Вже й дві години, а Бюто нема. Тоді Гіяцінт, маючи охоту добре випити.—а цього хотіло й усе село на свято.—пройшовсь перед Макероноюю крамницею, витягши наперед шею, і йому пошастило: двері вмить розчинилися і з'явився Бекю, кричучи:

— Іди, поганцю! дам уже тобі шкляночку!

Тим більше намагався він триматися, кріпко бадьори-

тися, чим більше п'янів. Почуття братерства в старого п'яниці-вояки, ніжність, захована в глибині душі, вабила його до цього бракон'ера, але він уникав виявляти її, як виконував свої обов'язки з нашивкою на руці: він боровся між обов'язком і ширим почуттям. завжди готовий зловити його на гарячому вчинкові. В шинку, як тільки був на підпитку, він поводився з ним, як з братом.

— Хочеш пограти в пікет? І, далєбі, коли бедуїни нас обдурять, пообрізуємо їм вуха.

Посідали біля столика, взяли в руки карти; пляшки з вином з'явилися одна за одною.

В кутку Макерон увесь у волоссі, з довгими вусами, сидів і крутив пальцями. З того часу, як він придбав собі грошей, спекулюючи поганеньким вином в Монтіньї, він надзвичайно зледачів і проводив час, як буржва: полював, рибачив. І ходив він брудно одягнений, у дранті, а дочка його Берта, що жила біля нього, в шовках. Коли б дружина послухала його, вони б закрили й крамницю і оцей шинок. бо він дуже робився гордий, несвідомо почував таємну амбіцію; але жінка надзвичайно жадна до грошей, а він, ні в що не втручаючись, давав їй можливість наливати шклянки, щоб злостити свого сусіди Ленгеня; той так само мав крамницю і в нього теж можна було випити. Це було давнє суперництво і ніколи не завмирало, навпаки, що-хвилини могло спалахнути полум'ям.

Не зважаючи на це, бували й такі тижні, коли сусіди жили в злагоді. Якраз на цю хвилину Ленгень увійшов до крамниці з своїм сином Віктором. Це був ставний парубок, трохи незграбний; незабаром він мав тягти жеребок. У Ленгеня, довготелесового, з застиглим обличчям, була маленька голова, що нагадувала сову, на костистих широких плечах. Він обробляв своє поле, дружина його важила тютюн у крамниці й ходила до льоху. Додавало йому певної пихи те, що він голив усе село й стриг волосся—фах, якого навчився він у війську, і він голив і стриг у себе, серед одвідувачів, що заходили до крамниці, або вдома в клієнта, як той кликав його.

— Так як же, куме, бороду сьогодні?—спитав він ще на дверях.

— А як же! Правда, я прохав тебе прийти,—скрикнув Макерон.—Далєбі, й зараз, коли дозволиш.

Він зняв з гвіздка таз, узяв мило, теплої води, а той витяг з кешені бритву, таку велику, як кортик, і почав її гострити на ремінці, приладнаному на бритовниці. Але з сумежної кімнати залунав уїдлиний голос:

— Скажіть на милість,—кричала Целіна,—ви хочете робити таку брудну роботу на столі? Е, ні, я не хочу, щоб у мене знаходили волосся в шклянках—дякую красенько!

Це була атака на сусідський шинок, де більше їли волосся, ніж випивали справжнього вина, як казала вона.

— Продавай собі сіль та перець, і дай нам спокій!—відповів Макерон, розлютований цим привселюдним нападом.

Гіяцінт з Бекю зареготали. Утерли носа буржуйці! І замовили нову пляшку. Селіна внесла, розлютована, не промовивши ні слова.

Вони ляскали картами, люто кидали ними об стіл, наче на смерть бились: козир, козир!

Ленгень намилив уже свого клієнта, тримаючи його за носа, коли й Леке, шкільний учитель, відчинив двері.

— Добри вечір, панове!

І, ні слова не сказавши більше, став біля печи й почав гріти собі спину, тим часом молодий Віктор, стоячи за грачами, пильно стежив за грою.

— До речі,—сказав Макерон, користуючись з нагоди, коли Ленгень витирав з бритви піну об його плече,—пан Гурдекен скілька хвилин тому, перед відправою, розмовляв зо мною про дорогу. Треба ж якось щось вирішати.

Розмова була про знамениту дорогу, що мала пройти прямісінько з Рони на Шатоден і скоротити віддалення приблизно на дві милі, бо тепер мусіли їздити через Клуа. Зрозуміло, що фармі надзвичайно інтєресна була ця дорога, і мер, щоб притягти на свій бік муніципальну раду, покладав великі надії на свого помічника, а той

теж дуже був у цьому заінтересований і хотів, щоб швидше це було вже вирішено. Зрештою справа сходила на те, щоб з'єднати дорогу з тією, що йшла низом,—тоді легше було б селянам під'їздити до церкви, бо до цього часу доводилося їздити стежками, де тільки, як казали, кози мсжуть ходити. Як показував план, треба було тільки поширити вузьку вуличку між двома шинками, та позрівнювати горби; в такому разі крамарева земля стала-б на багато дорожча, бо була-б якраз над дорогою й до неї легко було-б під'їхати.

— Так от,—казав він далі,—він говорив, що уряд хоче допомогти нам, але чекає, щоб ми щось вирішили... Правда ж, це тебе обходить?

Ленгень, муніципальний радник, що не мав ні клаптя землі за своїм будинком, відповів:

— А мені яке діло. Хіба мені болить твоя дорога?

Беручись до другої шоки, яку шкрябав наче терткою, він з запалом накинувся на фарму.

— Ох, ці мені сьогочасні буржуа, це ще гірше, ніж колишні сеньйори. Звичайно, вони все загарбали під час розподілу, писали закони тільки для себе і жили тільки тим, що гнобили бідний люд.

Решта слухала його, правда, почувуючи себе ніяково, але разом з тим й радіючи глибоко в душі, що він зважився таке сказати, бо в ньому заговорила непереможна одвічна зненависть селянина до власника землі.

— Це добре, що ми всі свої,—пробубонів Макерон, кидаючи неспокійним оком туди, де стояв шкільний учитель.—Я стою за уряд. Отож, наші обранець пан Шедвіль, про якого кажуть, що він приятель імператорові...

Ленгень відразу люто вхопився за бритву.

— О, ще одно золото, оцей! Чи-ж такий багатий, як він, що має більше, як п'ятсот гектарів землі в Оржер, не може зробити вам подарунок цією дорогою, замість того, щоб витягати копійки з громади. Негідна тварюка!

Але крамар, злякавшись, почав заперечувати.

— Ні, ні, він чесний і зовсім не гордий. Без нього

ти б не торгував тютюном. Що б ти сказав, як би він відібрав у тебе це право?

Зразу заспокоївшись, Ленгень заходився голити підборіддя. Він уже далеко зайшов у своїх балачках, розлютився: дружина його мала рацію, коли казала, що не буде добра з його занадто сміливих промов. Тоді зайшла суперечка між Бекю та Гіяцінтом. Перший, п'яніючи, ставав задерикуватий, а другий, навпаки, з страшного нахаби, яким бував він тверезий, м'якшав, ставав тихий, ласкавий, в міру того, як випивав шклянку за шклянкою. До цього треба ще додати, що були вони зовсім протилежних поглядів: бракон'єр-республіканець, «червоний», як його прозивали, пишався тим, що в 48 році в Клуа примусив буржуазок танцювати рисо-дон, а польовий сторож, запеклий бонапартист, ревно любив імператора, вихвалюючись тим, що знав його особисто.

— Запевняю тебе, що це правда! Ми разом з ним їли салату з оселедцем. І він мені тоді сказав: «Ані слова, я—імператор». Я добре його пізнав по портретах на монетах по сто су.

— Можливо! І все таки він падлюка, що б'є свою дружину і ніколи не любив своєї матери.

— Мовчи, на бога, бо я тобі заткну пельку!

Довелося відібрати від Бекю пляшку, якою він намірявся вдарити Гіяцінта, а той з очима, повними сліз, покірливо дожидав того вдару. І вони знов почали, як рідні брати, грати в карти. Козир! Козир!

Макерон, збентежений вдаваною байдужістю шкільного вчителя, зрештою спитав його:

— А що ви на це скажете, пане Леке?

Леке, гріючи свої довгі руки біля грубки, посміхнувся, скривившись, як личить людині вищого стану, що примушує її мовчати.

— Я нічого не скажу, це мене не обходить.

Тоді Макерон, вимивши обличчя в воді, пирскаючи й витираючись, сказав:

— Так ось слухайте, я хочу зробити дещо. Бог тому свідок! Коли вирішать справу з дорогою, я віддаю свою землю даремно.

Ця заява приголомшила всіх. Навіть Гіяцінт з Бекю, хоча й були п'яні, підвели голови. Запанувала тиша: всі дивилися на Макерона, як на божевільного, а він, підбадьсрений тим вражінням, яке зробив на слухачів, з тремтячими руками, стверджуючи ще раз слово, сказав:

— Там буде приблизно пів-десятини. Свиня буде той, хто зречеться свого слова. Присяйбі!

Ленгень з сином Віктором пішов з крамниці, розлютований до краю, хворий від такої щедрости свого сусіди: земля йому нічого не коштувала, досить він нагарбав з людей. Макерон, не зважаючи на холод, зняв рушницю і вийшов в надії вбити зайця, що помітив його вчора на краю свого виноградника. Лишилися тільки Леке, що в неділю нічого ніколи не пив, та два грачі, що захоплено повстромляли свої носи в карти. Минуло вже дві години, інші селяни приходили й виходили.

Близько п'ятої години хтось відразу відчинив двері; це був Бюто, а з ним Жан. Побачивши Гіяцінта, Бюто скрикнув:

— Я бився об заклад на двадцять су... Ти глузуєш з людей чи що? Ми ждемо тебе.

Але п'яниця, пирскаючи слиною, сміючись відповів:

— Ах, ти ж, проклятуший блазню, та я ж тебе ждав... Ми тебе з самого ранку дожидаємо...

Бюто затримався в Бордрі, де Жакліна, яку перекидав він на сіно з п'ятнадцяти років, не пустила його разом з Жаном, щоб почастувати їх печенею. Фармер Гурдекен після відправи в церкві пішов на сніданок до Клуа. Товариство загостювалось і хлопці прийшли разом, не розлучаючись, як нерозлучні приятелі. Тимчасом Бекю верещав, що він заплатить за п'ять пляшок, але партію треба грати далі.—а Ісус-Христос, ледве підвівшись з стільця, пішов слідом за братом, на всіх ласкаво подивляючись.

— Посидь тут,—звернувся Бюто до Жана,—а через півгодини прийди до мене... Ти знаєш, що ти обідаєш зо мною в батька.

У Фуанів, коли два брати ввійшли в кімнату, були

вже всі. Батько стояв, похнюпившись. Мати, сидячи за столом, що стояв посеред кімнати, машинально щось плела. Проти неї сидів Гробуа. Він так наївся й напився, що й задрімав тут-таки з напіврозплющеними очима; трохи далі, на низьких стільчиках терпеливо дожидали Фані з Деломом. І серед цієї вбогої обстанови з хатнім скарбом, старим, потертим, такий чужий здавався аркуш білого паперу, з ручкою на столі поруч з землеміровим капелюхом, що з чорного став рудий, твердий, побувши під сонцем та дощем десять років. Ніч насувалася крізь вузеньке вікно, пробивалося притьмарене світло дня, і капелюх набирав якоїсь надзвичайної ваги з своїми плескатими краями та з верхом, схожим на урну.

Гробуа, хоча й на підпитку, завжди пам'ятаючи про діло, прокинувся, бормочучи:

— Всі зібрались. Я сказав вам, що акт готовий. Я заходив учора до пана Байегаша. Він мені його показував. Не поставлено тільки числа жеребків проти ваших прізвищ. Зараз ми витягнемо їх, тоді нотареві доведеться тільки їх уписати, щоб ви могли підписати акта в нього.

Він підвівся й заговорив голосніше:

— Так от, я зроблю жеребки.

Раптом наблизилися діти, не намагаючись уже таїти свою недовіру. Вони стежили за ним, придивлялися до найменшого його руху, наче перед ними був характерник, що вміє позабирати їхні частки. Насамперед своїми, тремтячими від алкоголю руками Гробуа розрізав аркуш паперу на три частини; далі на кожному клаптикові він написав величезні товсті цифри 1, 2, 3. За його плечима всі стежили за пером, навіть батько й мати кивали головою з задоволенням, помічаючи, що не може тут бути ніякого шахрайства. Не поспішаючись поскручував жеребки й кинув їх у капелюх. Настала врочиста терпка тиша.

Минуло добрих дві хвилини. Нарешті Гробуа сказав:

— Та треба ж вам нарешті зважитися. Хто почне?

Ніхто не ворухнувся. Наближалася ніч, здавалося що капелюх більший стає в цих сутінках.

— Може ви хочете з найстаршого?—запропонував землемір.

— Тобі починати, Гіяцінте, ти старший.

Гіяцінт, як слухняна дитина, наблизився, але втратив рівновагу й мусів ухопитися за стіл. Він засунув руку в капелюх з такою силою, наче мав витягти звідти шматок скелі. Коли він держав у руках квитка, йому довелося підійти до вікна, щоб побачити.

— Два,—скрикнув він; мабуть, число це здалося йому надзвичайно кумедним, бо він аж засапався від реготу.

— Тепер твоя черга, Фані,—покликав Гробуа.

Коли її рука опинилася на дні капелюха, Фані довго щось її не виймала. Вона шукала, перегортала квитки, наче важила їх один за одним.

— Вибирати забороняється, — люто сказав Бюто. Його мучила жага, він аж сплотнів, коли брат витяг свій жереб.

— От тобі й на! Чому це так?—відповіла вона.— Я ж не дивлюся, я тільки хочу пощупати.

— Годі вже,—пробубонів батько:—вони ж однако-вісінькі, всі вони, я гадаю, однаково важать.

Вона зрештою наважилась і побігла до вікна.

— Один!

— Добре! Тоді Бюто має третій,—зауважив Фуан.— Тягни його, мій хлопче!

В усе густішому присмеркові не можна було побачити, як перекривилося обличчя в молодшого. Голос йому тремтів з гніву.

— Ніколи в світі!

— Що таке?

— Може ви думаєте, що я на це пристану? Ого, ні, ні! Адже ж третій жеребок поганий! Я вам скільки казав, що хотів инакше поділити. Ні, ні, ви глузуєте з мене! А крім того, хіба я не бачу всіх ваших штук? Хіба не краще було б тягти молодшому спочатку. Ні, ні! Я не тягтиму, коли тут шахрують!

Батько й мати дивилися, як він хвилювався, тупотів ногами, стукав кулаками.

— Бідна дитино, ти збожеволів,—сказала Роза.

— Ох, мамо, я добре знаю, що ви мене ніколи не любили. Ви б раді здерти з мене шкуру, щоб віддати її братові. Всі ви раді з'їсти мене!

Фуан суворо перебив його.

— Годі вже дурити! Ти хочеш тягти?

— Я хочу, щоб тягли спочатку.

Але всі почали заперечувати. Гіяцінт і Фані так міцно стискали свої квитки, наче хто хотів їх з рук вирвати. Делом заявив, що все робилося законно, а Гробуа, дуже вражений, завів балачку про те, що піде собі, коли йому не довіряють.

— Тоді я хочу, щоб батько додав до моєї частки тисячу франків з своїх заощаджених грошей.

Старий Фуан, приголомшений, щось забубонів. Далі він підвівся й наблизився, повний жаху.

— Що ти сказав? Ти таки настоюєш на цьому. Ти хочеш вбити мене, паскудо! Нехай зруйнують будинок,—не знайдуть ні одного ліярда. Бери квитка, на бога, або нічого не матимеш!

— Бюто, вперто насупився, не відступив перед піднятим батьковим кулаком.

— Ні!

Знову запанувала повна тривоги тиша. Тепер уже величезний капелюх заваджав, загороджуючи речі, з цим єдиним квитком на дні, до якого ніхто не хотів доторкнутись. Землемір, щоб скінчити нарешті справу, порадив старому тягти самому. І старий поважно витяг його, пішов до вікна прочитати, наче не знав, який він.

— Три! Ти маєш третю частину, чуєш? Акт готовий, напевно пан Байегаш нічого в ньому не змінить, бо того, що зроблено, не можна переробити. А як ти ночуєш тут, то я даю тобі ніч, щоб ти надумався. Отже, кінець! Нема про що вже балакати.

Бюто, оповитий сутінками, не відповів нічого.

Решта шумливо згодилися, а мати наважилася засвітити свічку, щоб подавати обідати.

На цю хвилину Жан, що йшов з своїм приятелем, помітив дві тіні,—вони кинулися від нього вбік; з безлюдної чорної вулиці вони стежили за тим, що ро-

биться у Фуанів. З олив'яного неба почав сіяти сніг, легенький, як пір'я.

— О, пане Жане, як ви нас налякали, — промовив ніжний голос.

Жан пізнав Франсуазу, вдягнену в плащ, з якого визирало її довгасте личко з енергійними устами. Вона пригорнулась до своєї сестри Лізи, обнявши її. Обидві сестри любилися до нестями, їх завжди зустрічали отак, в обіймах. Ліза, вища, з гарненьким обличчям, не зважаючи на свої велике обличчя й округлість її постати, з своїм лихом не тужила.

— Так ви підглядаєте?—спитав він весело.

— Звичайно, — відповіла вона, — мене цікавить, що робиться там. Цікаво, чи зважиться Бюто?

Франсуаза пестливим рухом обняла роздутий живіт своєї сестри.

— Коли ще дозволять йому, свині! коли він матиме землю, то може схоче дівчини заможнішої.

Але Жан подав їм надію: розподіл скінчився, а решта владнається. Далі, коли він сказав, що обідатиме в старих, Франсуаза додала:

— От гарно! То ми вас швидко побачимо, ми підемо на посиденьки.

Жан дивився, як вони зникали в темряві ночі. Сніг сіяв чим раз густіший, одежа їхня вкривалася білим пухом.

V.

О сьомій годині вечора, після обід Фуани, Бюто з Жаном—усі зійшлися в хліві подивитися на двох корів, що Роза мала продати. Корови, прив'язані далеко в хліві перед яслами, нагрівали приміщення випарами свого тіла та своєї підстилки, а тим часом на кухні, де на трьох маленьких головешках варився обід, стало вже холодно від передранішніх заморозків,—був листопад, — і тому взимку посиденьки збиралися тут, на голій землі, але в теплі: приносили сюди круглий столик та дванадцять стільців. Кожен сусід приносив по одній свічці; довгі тіні танцювали по голих стінах, чор-

них від пороху, аж до стелі, де було павутиння, а за спинами дихали теплом та ремигали лежачи корови. Горголя прийшла перша з своєю панчохою. Вона ніколи не приносила з собою свічки, посилаючись на свій старий вік, а всі її так боялися, що брат ніколи не насмівся б нагадати їй про цей звичай. Зараз-же вона сіла на кращому місці, присунула до себе свічку, бо недобачала, поставила до свого стільця палицю, з якою ніколи не розлучалася. Блискучі сніжинки танули на жорстокій щетині, що стирчала на її голові, як у обціпаного птаха.

— Сніг хіба йде?—спитала Роза.

— Іде,—відповіла своїм різким голосом Горголя.

Вона почала далі плести панчохою, стиснула свої тонкі губи, такі скупі на слова, кинувши колючий погляд на Бюто з Жаном.

За нею слідом поприходили й інші: спочатку Фані разом з своїм сином Ненесом,—Делом ніколи не приходив на посиденьки,—і майже зараз за ними Ліза та Франсуаза. Сміючись, струшували вони з себе сніг. Але, побачивши Бюто, Ліза спалахнула, а він спокійно дивився на неї.

— Як ся маєш, Лізо? Давно не бачились.

— Нічого, дякую.

— Ну, що ж, це й краще!

В цей час Пальміра нишком пробиралася в прочинені двері, зігнулася, сіла найдалі від своєї бабуні, страшної Горголі, коли на вулиці учепилася якомсь була, і вона раптом стала. Чути було, як хтось дуже заїкається, хтось плаче, сміється, гвалтує.

— А! кляті діти, знову женуться за ним — скрикнула Пальміра.

Вмить розчинила двері і раптом сміло, як розлютована левиця, визволила свого брата Ларіона з рук Дірки, Дельфіна й Ненеса, що цькували його. Ненес пристав до двох перших, а ті вили, гналися за переляканим калікою. Засапаний, злякано оглядаючись, увійшов Ларіон, кульгаючи на своїх кривавих ногах. Через заячу свою губу він слинявив, заїкуючись, намагався він з'ясувати, в чому річ. На свої двадцять чотири роки

він був такий немічний, такий огидний, схожий на тварину кретин. Він дуже лютував, аж скаженів, що не міг надавати їм стусанів. І цього разу вони знову шпурляли в нього снігом.

— О! він бреше,—сказала Дірка, з невинним виглядом.—Гляньте, він укусив мені пальця!

Зразу Ларіон задихнувся, бо слова стали йому вперек горла. Пальміра його заспокоювала, витирала йому обличчя своєю хусткою, називала його любим.

— Ну, годі вже, годі,—grimнув нарешті Фуан.—Ти повинна заборонити йому ходити за тобою. Посади його принаймні, щоб він сидів спокійно. А ви, дітлахи, втихомиртесь. А то за вуха відведуть вас до батьків.

Але ж бідолаха все белькотав, намагаючись довести, що він правий. Горголя, в якій очі палали гнівом, вхопила свою палицю і так ударила нею об стіл, що всі позривалися з місця. Пальміра з Ларіоном з переляку поприсідали й більше не рухалися.

Посиденьки почались. Навкруги єдиної свічки жінки плели, пряли, майже зовсім не дивлячись на свою роботу. Позаду чоловіки, іноді перекидаючись словами, пихкали своїми люльками, а в кутку дітвора штовхалась, боролась, стримуючи сміх.

Від часу до часу оповідали казки: про чорну свиню, що ховала скарб—червоний ключ у пащі; про звіра з Орлеану, що мав обличчя людини, крила кажана, волосся аж до землі, два роги, два хвости—один, щоб хапати, другий, щоб убивати; це страховище пожерло одного мандрівника з Руану й від нього лишився тільки капелюх та черевика. А то починали оповідати про вовків, про вовків-хижаків, що цілі віки спустошували Босу. В давні часи, коли Боса, тепер лиса й гола, мала ще гайки листяних дерев від первісних лісів, численні зграї голодних вовків збиралися зимою, виходили з лісу й кидались на отари. Вовки поїдали жінок, дітей. І старі люди з цього краю згадували, що, коли випадав великий сніг, вовки заходили навіть у міста; в Клуа чули, як вони завивали на майдані святого Георга; в Роні чули не раз, як вили вовки перед нещільно зачиненими дверима хлівів та кошар. Далі знову йшли

оповідання: про мелника, якого здибало п'ятеро здоровенних вовків, а він запалив сірника й вовки кинулися врозтіч. Оповідали ще про маленьку дівчинку, за якою гналась вовчиця аж дві милі і яку вона пожерла вже коло її дверей, як дівчинка, знесилена, впала; розповідали ще й інші байки про вовка-чарівника, про людей, що переверталися на звірів; кидалися на плечі перехожим, примушували їх бігти аж до смерті. Але найбільше на посиденьках проймало холодом дівчат, що збиралися навколо притьмареного світла свічки, і йдучи додому, тікали вони, як навіженні, ховаючись у затінку,—це злочинства страшної банди розбійників з Оржеру, од згадки про неї й через шістдесят років ще тремтіла країна. Їх були сотні, всі вони були волоцюги з битого шляху, дезертири, злидарі, фальшиві рознощики, чоловіки, жінки, діти, що жили з крадіжки, з розбоїв, з розпусти. Вони походили з озброєних та дисциплінованих загонів давніх розбишак. Користаючись з заколотів Революції, вони робили систематичні наскоки на поодинокі будинки, куди налітали, як бомба, і розбивали двері таранами. Як тільки спадала ніч, як вовки, виходили вони з лісів Дурдан, з комишів де-Коні, з барліг, укритих лісом, де вони звичайно ховалися; і разом з темрявою жах стелився по фармах Боси, від Етампа до Шатодена, від Шартру аж до Орлеану. Серед найстрашніших, найжорстокіших легенд, що безперестанку переказували їх у Роні, було оповідання про розбійницький напад на фарму де-Мілуард, що була за кілька лише миль у кантоні Оржер. Красунь Франсуа, славетний ватажок, нащадок Шипшини, тієї ночі був з Руж-д'Оно, з своїм лейтенантом, з Великим-Драгуном, Бретоном Сухий Зад, Льонжимо, Сан-Пусом та ще п'ятдесятьома іншими, всі з намазаними чорними обличчями. Насамперед повкидали вони в льох, б'ючи багнетами, людей з фарми, далі підсмажили фермера, батька Фусе, що тільки один у них лишився. Витягши йому ноги над вугіллям у комінку, вони запалили йому соломною бороду й усе волосся, що було в його на тілі; далі знов узялися до ніг, понадрізували їх гострим ножем, щоб краще проходило полум'я. Кінець-кінцем

старий сказав, де були його гроші. Тоді вони його кинули і забрали всяку здобич. Фусе, в якого ще вистачило сили долізти до сусідньої хати, вмер тільки згодом. І раз-у-раз оповідання кінчалося судом та стратою в Шартрі банди розбійників, яку виказав Борнь де-Жуї. Дивовижний був той суд. Слідство в ньому затяглося на вісімнадцять місяців, і за цей час шістдесят чотири підсудних померли у в'язниці від зарази, що сталася через бруд та нечистоту. На суді було сто п'ятнадцять обвинувачених; тридцять трьох було засуджено позачочно. Суддям поставлено сім тисяч вісімсот питань, а скінчилася справа тим, що засудили на смерть двадцять три чоловіка. Тієї ночі, як мала бути страта, кати з Шартра та з Дрену побилися, коли ділили те, що лишилося від скараних на шибениці, об'юшені кров'ю.

Про вбивство, що сталося біля Жанвілю, Фуан ще раз розповів про жахливі події на фермі Мілуард. І тільки дійшов до позву, що подав з в'язниці Руж-д'Оно, як страшний гвалт на вулиці, тупотнява, стусани та прокльони перелякали на смерть жіноцтво. Пополотнілі нашорошилися вони, думаючи, що ось-ось вскочать як бомба чорні люди. Бюто сміливо пішов одчинити двері.

— Хто там?

І враз всі побачили Бекю з Гіяцінтом. Посварившись з Макроном, вони тільки-но покинули його, забравши з собою карти й свічку, щоб десь в іншому місці дограти партію. Вони були такі п'яні, а всі такі наполохані, що товариство почало сміятись.

— Та заходьте, заходьте, але поведьтєся пристойно,—сказала Роза, всміхаючись до свого пройдисвіта-сина.—Ваші діти тут, ви їх заберете з собою.

Гіяцінт з Бекю сіли долі, біля корів, поставили між собою свічку й почали далі: козир, козир!

Але розмова повернулась тепер на інше; забалакали про парубків, що мали йти тягти жереба: про Віктора Ленгень та про трьох інших. Жінки стали поважні. Засмучені, говорили вони повільніше.

— І зовсім це не весело,—промовила Роза,—ні, нікому не весело!

— Ох, війна, — забубонів старий Фуан, — скільки

вона робить лиха. Це—смерть землі... А так, бо коли хлопці ідуть, найкращі руки відходять: це добре видно на роботі. А коли повернуться, то, звичайно, вже не такі, їх уже не тягне до плуга... Краще — холера, ніж війна.

Фані перестала плести.

— Я ні за що не хочу, щоб мій Ненес пішов. Пан Байєгаш нам з'ясував одну комбінацію, так би мовити, лотерею: збирається кілька хлопців, кожен дає кілька там грошей йому на руки і того, хто витягне жеребка, вважає, що він викупився.

— Для цього треба бути багатим, — їдко сказала Горголя.

Але Бекю, що почув ці слова між двома взятками, сказав:

— А, війна! Це здорова річ, вона навчає людей. Хто не був на війні, той цього не розуміє. Нема нічого кращого, як битися... Що? там у тих чорномазих...

І він моргнув лівим оком, а Гіяцінт засміявся, наче розумів його. Обидва вони брали участь у поході в Африку: польовий сторож у перші часи, Гіяцінт пізніше—коли було останнє повстання. Отже, хоча час був різний, спогади в них були однакові: відрізані вуха в бедуїнів, нанизані, як чотки бедуїнок з намазаною оливою шкурою, яких хапали поза тинами й гвалтували по всіх кутках. Гіяцінт надто любив розказувати про один випадок, з якого всі селяни сміялися, аж за боки бралися. Була там здоровенна жінка, жовта, як цитрина; її роздягли й примусили бігати голу, встромивши їй люльку у відхідник.

— Бога ради,—сказав Бекю, звертаючись до Фані,—то ви хочете, щоб ваш Ненес лишився такий, як дівчина... Про себе скажу, що хочу записати Дельфіна до полку, так!

Діти перестали бавитися. Дельфін підвів поважно свою міцну й круглу голову,—хлопця, що тягнеться вже до землі.

— Ні! ні!—сказав він твердо.

— Що? Що ти сказав? Я тебе навчу бути відважним, поганий французе!

— Я не хочу їхати нікуди, я хочу лишитися вдома.

Польовий сторож підняв був руку, але Бюто спинив.

— Дайте йому спокій, цій дитині! Він має рацію. Хіба він там потрібен? Є-ж інші. Навіщо родитися на світ, щоб залишити свій куток і піти туди, де мені розіб'ють голову за якісь дурниці, яких ти й знати не хочеш. От я не кидав своєї країни і з того мені не гірше.

І справді він витяг щасливого жеребка. Це був справжній селянин від рала, прив'язаний до землі, знав тільки Орлеан та Шартр, нічого не бачив далі обрію Боси. І здавалося, що він пишався навіть, що вріс у землю з обмеженою впертістю та життєздатністю дерева. Він підвівся, жінки не зводили з нього очей.

— Як повертаються вони з війська, то всі такі худі,—насмілилася тихенько сказати Ліза.

— А ви, Капрале,—спитала стара Роза,—ви далеко бували?

Жан кури́в, не промовивши перед тим ані слова, як личить розумному парубкові, що більше слухає, що інші кажуть. Не поспішаючись вийняв він люльку й сказав:

— Так, досить далеко, але до Криму не дійшов таки. Я мусів виїхати, коли саме взяли Севастопіль. Але пізніше, в Італії...

— А що це таке Італія?

Запитання його занепокоїло, він намагався, шукав у своїх спогадах.

— Італія? Це так, як і в нас. Є там земля, яку обробляють, є ліси, річки... Всюди те саме.

— Так ви воювали?

— Еге-ж, воював.

Він знов закури́в не поспішаючись, а Франсуаза, підвівши очі, роззявила рота, та так і сиділа, дожидаючи якогось оповідання.

Всі, зрештою зацікавилися, навіть Горголя; вона знову стукнула палицею об стіл, щоб зати́х Ларіон, бо він знову почав був голосно зідхати,—а Дірка вигадала собі маленьку забавку—нишком встромила йому в руку голку.

— А в Сольферіно здорово було гаряче, хоч і йшов

дощ, ой, який дощ!.. На мені не було сухої нитки, вода бігла в мене по спині й у черевики заходила. Можна сказати не збрехавши, що здорово ми намокли!

Товариство все чекало, але він більше нічого не сказав, бо тільки це бачив у Сольферінському бою. Хвилину сиділи мовчки, і після того Жан поважно додав:

— Боже мій! Війна — це не така важка справа, як дехто думає. Випадає тобі жеребок—так? треба виконувати свої обов'язки. Я залишив військову службу, бо люблю щось інше. Може навіть і добре послужити тому, хто не любить своєї праці, та кому болить, що приходять вороги розривати Францію.

— А все таки війна погана штука,—так скінчив старий Фуан.—Кожен повинен захищатися в себе дома, і не більше.

Знов запанувала тиша. Було тепло й вогко, пахло гноєм від корів. Одна корова встала й почала випорожнюватися: почувся ритмічний стук калу. З темної стелі меланхолійно зацвірячав цвіркун, а вздовж стін прудкі пальці жінок, що працювали в темряві над своїм плетивом, нагадували лапи павуків.

Пальміра, взявши щипчики, щоб зощипнути свічку, так низько зощипнула гнота, що свічка погасла. Зчинився крик, дівчата сміялися, діти встромили голку в спину Ларіонові і було-б зовсім погано, якби від тієї свічки, що була в Гіяцінта та Бекю,—вони вже куняли над своїми картами,—не вдалося засвітити згаслу, на якій довгий гніт скидався на червоного гриба. Пальміра тремтіла за свою незграбність, як дівчинка, що боїться, щоб її не побили.

— Скажіть, — промовив Фуан, — хто-ж нам це прочитає, щоб скінчити посиденьки? Капрале, я гадаю, ви добре читаете друковане?

І пішов шукати маленьку засмальцовану книжечку, одну з тих агітаційних бонопартівських книжок, якими імперія засипала села. Ця книжечка, що потрапила сюди з торби разнощика, люто нападалася на старий режим і являла собою драматизоване оповідання про одного селянина перед і після Революції, з жалібним заголовком: «Нещастя й перемога Жака Бонома».

Жан узяв книжку і не дожидаючи, щоб його просили, відразу почав читати гучним голосом учня, не додержуючися розділових знаків. Всі слухали його, як молитву.

Спочатку говорилося там про вільних галів, яких римляни повернули на рабів; далі їх перемогли франки, з рабів вони стали кріпаками, бо лад став феодальний. І почалася довга мука, страждання Жака Бонома, хлібороба, якого визискували, нищили цілі віки. Тим часом як міська людність повстала, утворювала комуну, одержавши права буржуа; ізольований селянин, у якого одібрали його власність і мало й душу не одібрали, тільки згодом дійшов до того, щоб за свої власні гроші купити собі право бути людиною. І що то за химерна свобода, коли земля винищена, зруйнована кров'ю та податками, і що-хвилини йшла сварка за неї! Земля обтяжена боргами, з неї можна було їсти тільки каміння. Далі починався жахливий перелік прав, що гнітили бідяху. Ніхто не міг скласти повного та точного списку цих прав. Прав тих була ціла тьма-тьмуща, вони йшли одночасно й від короля, і від духівництва, і від сеньйора. Троє хижаків шматували одне тіло. Король брав собі податки, духівництво десятину; сеньйор оподатковував податками, стягав гроші, з чого тільки міг. І ніщо не належало селянинові: ні земля, ні вода, ні вогонь, навіть повітря, яким він дихав. Йому треба було платити за все; за своє життя, за свою смерть, за свої угоди, за свої отари, за свою торгівлю, за свої розваги. Він платив за те, щоб провести на свою землю дощову воду з канави; він платив за куряву на дорозі, що збивали її влітку ноги його баранів під час посухи.

Той, хто не мав з чого платити, віддавав своє тіло й свій час, щоб робити панщину задарма; він мусів обробляти землю, жати, косити, перекопувати виноградники, лагодити рови навколо палаців, прокладати й підтримувати дороги. А земельні податки натурою, а права поміщика—млин, піч, прес, де лишалась частина врожаю; а право дозору та варті, що було грошовим навіть після того, як було знищено башти. А право брати на ніч помешкання, коли приїздив король або сеньйор і коли

оббирали халупи, забирали матраци та вкривала, виганяли людей з їхніх осель виламуючи двері та вікна, коли швидко ті не забиралися! А клятий податок, спогад про який ще й досі жив у халупах? Огидне це мито на сіль,—комори з сіллю, сем'ї, що повинні були купувати в короля певну кількість соли за призначену ціну,—всі ці відбутки, вся та сваволя, що залила кров'ю Францію.

— Мій батько, — перебив Фуан, — бачив сіль за вісімнадцять су за фунт. Так, тяжкі це були часи!

Ісус-Христос сміявся собі в бороду. Він хотів зупинитись на негідному праві, про яке в книжці був тільки маленький натяк.

— А право першої ночі! Слово чести, сеньйор клав у ліжку молодій довгу грушу, і в першу ніч встромляв...

Йому не дали далі говорити. Навіть Ліза, не зважаючи на свою вагітність, почервоніла, як р'ожа, а Дірка та двоє хлопчиків, понагинавшись до землі, позакладали собі пальці в рот, щоб не пирснути зо сміху. Ларіон з роззявленим ротом не пропустив ані слова, наче й він щось розумів.

Жан читав далі. Він дійшов до правосуддя, до цього потрійного правосуддя — короля, єпископа, сеньйора, що четвіртували бідну людність, що до поту працювали на їхній землі. Існували права звичаїв, права писані, а над цим усім брала гору сваволя — найважливіша сила. Ніякої гарантії, ніякого захисту—всемогутність меча. За наступних навіть століть, коли справедливість запротестувала, купували свідчення і торгували правосуддям. Найгірше стояла справа з набором, з цим податком крові, що повинні були відбувати селянські хлопці. Вони тікали в ліс, їх приводили назад звязаних, били батогами, забирали їх до війська, наче на каторгу гнали. Дослужитися якогось чину їм було не вільно. Молодший син у дворянській сем'ї торгував полком, наче якимось крамом, бо за нього заплатив; нижчі чини продавав з прилюдного торгу, а решту людської тієї скотини вів на забій. Далі йшли права на полювання, права на голубники та на садки для кролів; в наші дні їх уже скасовано, але ці права залишили в

серці селянина почуття зненависти. Полювання — це спадкове лихо, — цей давній феодалський привилей, що дозволяв сеньйорові полювати всюди. І кара на смерть чекала того, хто насмілювався б полювати в себе. Вільні птахи, вільні тварини наче посаджені були в клітку під безкраїм небом, на втіху одній людині. Поля ці охороняла сторожа, дичина спустошувала, а тим часом тим, хто обробляв ці поля, заборонено вбити хоч-би одного горобця.

— Це зрозуміло, — пробубонів Бекю, що висловлювався за те, щоб стріляти браконьєрів, як кролів.

Але Ісус-Христос нашорошив вуха, почувши, що йде розмова про полювання, і глузливо посвистував, бо мовляв. дичина належала тому, хто вмів її вбивати.

— Ох, лишенько! — промовила Роза, тяжко зідаючи.

Всім було важко на серці. Це читання тягарем лягло їм на плечі; їм здавалося, що це оповідання про якісь привиди. Вони не все розуміли, і це ще гірше псувало їм настрої. Якщо колись так було, то цілком можливо, що й тепер так буде.

— Що-ж, бідний Жаку Бономе,—знов почав своїм учнівським голосом Жан, — віддавай свій піт, свою кров, ти ще не до дна випив гірку...

Муки селянина розгорнулися далі. Від усього він страждав—від людей, від природи й від себе самого. За феодалізму, коли дворяни йшли по здобич, його виганяли, оточували разом з здобиччю. Кожна приватна війна сеньйора його руйнувала, коли не вбивала; палили йому халупу, нищили йому поле. Пізніше з'явилися великі банди, найгірші за всяке лихо, що нищили села,—це банди авантюристів, що за платню йшли то за, то проти Франції. Переходили вони шлях свій з мечем та вогнем, залишаючи після себе голу землю. Коли міста видержували цю навалу, бо мали мури, то села були зметені в цьому божевіллі вбивства, що прокотилося з одного кінця до другого. Траплялися віки криваві, віки, коли наші плескаті країни, як казали тоді, не переставали криком-кричати з муки: жінок гвалтували, дітей убивали, чоловіків вішали. Далі, коли війна кінчалася

замирнням, королівські зборщики мучили бідний люд, бо кількість та тягар податків було ніщо, коли порівняти з брутальним нелюдським стяганням мита на сіль, що накладувано на фарми. Податки без найменшої справедливості; стягали їх озброєні банди, наче військову контрибуцію. І так добре це робили, що майже нічого з цих грошей не доходило до каси держави, бо гроші ці розкрадали по дорозі, і їх що-разу приставало більше до грабіжницьких рук, через які вони переходили. Після цього наставав голод. Безглузда тиранія призвела до того, що комерція завмерла; заборонено було вільно продавати зерно; через кожне десятиріччя наставав страшний голод; в ті роки, коли страшенно пекло сонце, або йшли безперестанку дощі. Здавалося, сам бог карає людей. Бували такі бурі, що річка виходила з берегів. Весни бували без дощів. І навпаки—найменша хмарка, найменший промінь сонця шкодили врожаєві, тисячі людей гинули. Страшні наслідки голоду—нечувані злидні, коли люди їли траву, що росла по ровах, так само, як звіри. І, така вже доля—після війни, голоду, що-разу починалися пошесті й косили тих, кого меч та голод помилували. Це було безперестанне. Як наслідок бруду та темноти, чорна джума, Величня Смерть, і велетенський її кістяк панував у давні часи і стинав косою засмучений, блідий селянський люд.

І ось, коли Жаку Бономові занадто вже ставало тяжко, він повставав. Позаду були віки жаху й покори, плечі йому задубли від ударів, а серце було таке змучене, що вже й не почував він свого падлюцтва. Можна було його довго бити, мучити голодом, забирати в нього все, а він не став би через те обережніший, не перестав би бути приниженою твариною, і багато чого не розумів; і це все було до останньої несправедливості, до останнього страждання, коли нарешті хапав він за горло своїх владарів, як та хатня тварина, яку занадто вже били, і вона розлютилася. Повсякчас кожного століття, бідний люд озвірюється, вибухає повстання, озброює хліборобів косами, вилами, коли їм лишається тільки вмерти. Це були християнські багаті пастухи в часи хрестоносців, пізніше волоцюги та босяки, що як

собаки нападали на наших та королівських салдатів. Після чотирьох століть зойк горя й гніву тих Жаків, що лунав на спорожнілих полях, примусить володарів тремтіти в їхніх палацах. Що, як ще раз розлютуються вони, ті, яких тисячі? А що, як і вони побажають узяти участь у radoшах життя? І давні привиди скачуть, величезні, голі, в лахмітті, страшні з лютости й жаги, вони руйнують, нищать, як і їх руйнували й нищили, гвалтують чужих жінок.

«Утиш свій гнів, чоловіче полів», — з притиском читав далі Жан своїм спокійним голосом, — бо година твоєї перемоги швидко надійде на годинникові історії».

Бюто раптом знизав плечима: добре діло — повстати! Ото, щоб жандарми тебе злапали! — Зрештою всі з того часу, як маленька книжечка розповідала про повстання їхніх предків, прислухалися, втопивши очі в землю, не рухаючись, повні недовіри, хоча і всі були тут свої. Це було таке, про що не слід було говорити голосно, ніхто не повинен був знати, що інший про це думав. Ісус-Христос хотів перебити й закричати, що він з радістю повісить багатьох. Бекю люто заявив, що всі республіканці свині; і Фуанові довелося з сумом і повагою примусити їх бути тихо і він це зробив, як людина стара, що багато дечого знає, але говорити про те не хоче. Тим часом як інші жінки, здавалося, зовсім захопились роботою, Горголя промовила: «Що маєш—те бережи», хоч це й не пасувало до того, що читалося. І тільки одна Франсуаза, залишивши роботу на колінах, дивилася на Капрала; її дивувало, що так довго, не помиляючись, той читає.

— Ох, боже, боже! — промовила Роза, тяжко зідаючи.

Але тон книжки змінився, він ставав ліричний, вихвалялося вже революцію. Ось коли переміг Жан Бонн: в апотеозі 89 року! Після того, як взято Бастілію, коли селяни палили палаци і ніч 4 серпня надала законної сили здобуткам віків, визнавши волю людини й громадянську рівність. «За одну ніч селянин зрівнявся з паном, що за силою своїх грамот, пив його піт і пожирив плоди безсонних його ночей. Скасовано кріпацтво,

всі привилеї дворян, правосуддя духовництва й сеньйорів; викуплено за гроші давні права, зрівняно податки, визнано право всіх громадян на цивільні й військові посади»... І реєстр тягся далі. Здавалося, що лихо цього життя зникало одно по одному. Це була осана нового золотого віку, що починався для хлібороба. Ціла сторінка говорила улесливо про те, що хлібороб—король і кормитель світу. Він один був потрібен, треба було стати навколішки перед святим плугом. Далі йшли жахливі події 93 року, яскраво змальовані; нарешті книжка кінчалася перебільшеною хвалою Наполеонові — цій дитині Революції, що зумів витягти її з колії розпусти, щоб зробити селянина щасливим».

— О, так, це правда,—озвався Бекю, коли Жан перегортав останню сторінку.

— Так, це правда, — промовив батько Фуан. — За часів моєї молодости теж бували гарні хвилини. Я, що балакаю з вами, бачив Наполеона раз у Шартрі. Мені було двадцять років. Ми були тоді вільні, ми мали землю і було так хороше! Я пригадую собі, як одного дня батько мій казав, що сіє він су, щоб зібрати екю. Потім був Луї XVIII, Карл X, Луї-Філіп. Все йшло гаразд, було що їсти, не доводилося нарікати на свою долю. А тепер Наполеон III, і все йшло не погано до останнього року... Тільки...

Він не хотів говорити до кінця, але слова самі вискочили.—Тільки нащо здалася їхня воля й рівність? нам, мені з Розою? Хіба ми з них погладшали після того, як п'ятдесят років не розгинали спини від праці.

І кількома повільними, томливими словами несвідомо звів він до купи все те, що сталося: земля, що стільки років за кріпацтва обробляв її для пана під батогом селянин, якому ніщо не належало, навіть його власна шкура; земля, що ставала родючою, бо він її жагуче любив і бажав, і віддавав їй усі свої сили, як чужій жінці, якою піклуються, яку обіймають, але володіти не можуть; земля, що після вікової жагучої боротьби дісталася врешті селянинові-переможцеві, стала його власністю, його радістю, єдиним джерелом його життя. І це одвічне бажання владати нею, що натрапляло на

тисячі перешкод, пояснювало його любов до свого поля, його жагу до землі, його бажання як-найбільше мати землі, родючого ґрунту, до якого можна доторкнутися, який можна важити на руці. Яка-ж вона була байдужа та невдячна, ця земля! Скільки-б не кохав її, вона з цього не спалахнула, не родила більше, ані на зернятко. Надто великі дощі гноїли посів, град косив ще незібраний хліб, як він стояв, вітер наче блискавка, перегинав стебло. Два місяці посухи виснажували колос, а ще-ж шкідливі комахи, що під їдали рослину, морози, що вбивали її, а пошесті на худобу, хвороби від шкідливих рослин, що виснажували землю,—все призводило до руйнації, що-дня боротися, невпинно турбуватися, а до цього темнота селянства. Правда, він не жалів себе, він бився обома руками, лютував, що праці такої ще не досить. М'язі його тіла виснажилися, він з головою віддався землі, а та земля, ледве проговдавши, кидала його, нещасного, незадоволеного, засоромленого своїм старечим безсиллям, і переходила до іншого, не маючи навіть милосердя до нещасних його кісток, і чекала, щоб пожерти їх.

— І от,—далі говорив старий.—Поки молодий, то виснажуєш себе, віддаєш усі сили, а коли з великими труднощами доходиш до того, щоб якось звести кінці з кінцями,—стаєш старий, треба вже йти в далеку, останню дорогу. Правда, Розо?

Мати кивнула тремтячою головою. А так,—вона працювала теж, і напевне більше, ніж інший чоловік. Вставала перша, готувала страву, замітала, поралась. Спиная боліла від клопоту: корови, свині, хліб. Раз-у-раз лягала остання. Щоб не згинуть, треба було бути відважною, енергійною. І це була їй єдина подяка за все її життя: тільки зморшок назбирала вона за все життя, і ще мусіла вважати себе за щасливу, коли лягала спати без світла, мала хліб та воду, щоб не вмерти з голоду, коли прийде старість.

— Все-таки — нема чого нам нарікати, — додав Фуан.—Я чув, що є такі країни, де земля зовсім не родить. Перші, кажуть, саме тільки каміння. В Босі земля ще добра, потребує тільки доброї безперестанної пра-

ці... Але вже стає гірша. Вона безперечно не така вже родюча: те поле, де збирали двадцять гектолітрів, дає тепер не більше як п'ятнадцять. А ціна на гектолітр меншає вже що-року. Кажуть, що вже привозять хліб від дикунів. Це щось погане починається, це — криза, як кажуть... Та хіба ж нещастя має коли край? Це нам дає м'яса в горщик,—правда? оте вселюдне голосування?.. Поземельне відтягло вже нам плечі, дітей наших беруть що-разу на війну. А дайте спокій! Хоч скільки роби тих революцій, буде те саме,—селянин селянином лишається.

Жан, досить методичний, чекав, щоб скінчити своє читання. І, тільки запанувала тиша, почав тихо читати далі.

«Щасливий хліборобе, не кидай села за-ради міста, де тобі доведеться все купувати: молоко, м'ясо, горюдину, де завжди ти витратиш більше, ніж тобі треба, бо буде на що. Хіба ж ти не маєш у селі досить повітря, сонця, здорової праці, чесних розваг? Ніщо не може зрівнятися з життям поля—ти маєш справжнє щастя, далеке від підлоти, і довести це можна тим, що робітники міста приходять відпочивати на село, так само як і буржуа, що тільки й мріють про те, щоб прийти до тебе, рвати квітки, їсти плоди з дерева, стрибати по траві. Отже, скажи, Жаку Бономе, що гроші—це облуда. Коли ти маєш спокій на серці,—ти маєш усе».

Його голос став тепліший, він мусів перемогти своє хвилювання чулого парубка, що виріс у місті, в душі якого хвальні гімни полю зворушили якісь глибокі струни. Решта не виявила ніякого пошвавлення: жінки зігнулися над своєю працею, чоловіки збилися в гурт, обличчя в них були суворі. Що ж це таке? Хіба книжка глузувала з них? Тільки гроші найважливіша річ у житті, а вони вмирали в злиднях. Настала тиша повна страждання й злости, тиша ця гнітила Жана і він наважився розсудливо сказати:

— Що ж, може все буде краще, коли ми станемо освіченіші? Якщо люди мучились колись, то це тому, що були темні. Тепер вони вже освіченіші трохи, і вже

стає краще. Виходить, треба знати все як слід, мати школи, щоб знати, як обробляти землю...

Але Фуан люто перебив його, як людина стара, що вперто додержувалась старовини.

— Дайте нам спокій з вашою наукою! Що більше знаєш, то все гірше йдеться. Я ж вам кажу, що п'ятдесят років тому земля родила багато краще. Вона не любить, щоб її мучили, вона раз-у-раз дає тільки те, що сама хоче. Подивіться, скільки Гурдекен втертяв грошей, захопившись новими винаходами. Ні, ні, це пусте,—селянин завжди лишиться селянином.

Вибила десята година, і на цьому слові, що забрєніло, наче жорстокий удар молота, Роза пішла за горщиком з каштанами. Вона поставила його в кухні, в теплому попелі, щоб почастувати гостей, як це було заведено на день усіх святих. Навіть принесла вона два літри білого вина, щоб свято вийшло повніше. З цієї хвилини забули вже про те, що читали: всі знов повеселішали, запрацювали руки й зуби, витягаючи гарячі каштани з лушпайок, з яких йшов ще дим. Горголя у ту мить захопила свою пайку в кешеню, бо не могла так швидко їсти, як інші. Бекю й Гіяцінт ковтали їх разом з лушпайками, кидаючи їх здалеку собі в рот; а Пальміра, набравшись сміливости, старанно їх оббира-ла, а потім годувала Ларіона, як пташку. Що ж до дітей, то вони їли їх по-своєму. Дірка розгризувала каштани зубами, давила їх, добувала сік, який потім Дельфін з Ненесом висмоктували. Це було дуже смачно! Ліза й Франсуаза й собі вирішили так робити. Ще раз поправили гнота на свічці, випили за здоров'я всіх присутніх. Стало душно, жовта пара підіймалася з гнійної рідини підстилок, цвіркун голосніше цвірчав у рухливих тінях балок. А щоб і коровам було свято, їм віддали лушпайки, і вони жували голосно, мірно, м'яко.

О пів-на-одиннадцяту почали розходитись. Перша пішла Фані з Ненесом, потім вийшли сперечаючись Ісус-Христос з Бекю. На свіжому повітрі ще гірше їх розібрав хміль; чути було, як Дірка й Дельфін, кожне піддержуючи свого батька, підштовхували їх, щоб вивести на рівну дорогу, як уперту худобу, що не хоче

більше знати хліва. Що-разу, як відчиняли двері, холодне повітря тислося в хлів з білої снігової дороги. Але Горголя й не думала поспішати, зав язувала хустку на шиї й натягувала рукавички. Вона ні разу не глянула на Пальміру з Ларіоном. Боязко вислизнули вони з хліва, тремтячи під своїм лахміттям. Врешті і вона пішла, ввійшла до своєї хати, постукуючи палицею, й з силою зачинила двері. Лишилися тільки Ліза та Франсуаза.

— Скажіть, Капрале,—запитав Фуан,—ви одведете їх на ферму, правда? Це ж вам по дорозі.

Жан хитнув головою, а дівчата одягали хустки на голови.

Бюто підвівся й почав міряти хлів з одного кінця до другого. Обличчя в нього було жорстоке, ходив неспокійний, задумливий. Він не промовив ані слова з того часу, як почалося читання, наче пройнятий тим, про що говорилося в книжці. Ці оповідання про землю, якої так жорстоко добивалися, вразили його. Чому не мати її всієї? Думати про поділ ставало йому нестерпно. І було ще щось несвідоме, що муляло його обмежений розум: гнів, гордість, упертість зробити не так, як від нього вимагали, очайдушне бажання самця, що хоче й разом не хоче, щоб не лишитися дурнем. І відразу він зважився:

— Я піду спати. Добраніч!

— Як це, добраніч?

— Так, я поїду в Шамад перед ранком... Бувайте, я вже вас не побачу.

Батько й мати поруч стали перед ним.

— Добре! А твоя ділянка,—спитав Фуан,—ти приймаєш її?

Бюто дійшов уже до дверей, потім обернувся і озвався:

— Ні!

Все тіло старого селянина затремтіло, він випростався, знову в-останнє став самовладником, як і колись.

— Так, ти поганий син... Я віддам твою пайку братові й сестрі, я їм віддам у найми твою ділянку, а коли

я вмру, я все зроблю, щоб вона за ними лишилась... Тобі нічого не дістанеться. Іди геть!

Бюто не поворухнувся, постать його не змінилась. Тоді Роза й собі спробувала вблагати його.

— Але-ж я тебе так само любила, як і інших, дурний ти... Ти повстаєш проти своєї утроби. Згодься!

— Ні!

І він зник. Він пішов спати.

Надворі Ліза й Франсуаза, вражені цією подією, мовчки пройшли скілька кроків. Вони обнялися й злилися зовсім чорні в нічному сніговому відблисків. Але Жан і собі мовчазний, почув незабаром, що вони плачуть. Він хотів заспокоїти їх.

— Пробачте, він одумається, він завтра згодиться.

— Ох! ви не знаєте його,—скрикнула Ліза.—Він швидче вмре, ніж погодиться. Ні, ні, це—кінець!

Потім додала голосом, повним одчаю:

— Що-ж я робитиму з його дитиною?

— От тобі й на! Хай він ще вилізе,—пробубоніла Франсуаза.

Це їх розвеселило. Але ж вони були надто смутні й незабаром знову почали плакати.

Коли Жан довів їх додому, то пішов сам по рівнині. Сніг перестав падати, небо виявилось, засіяне зірками. Воно було морозне. Світло падало з нього чисте, як кришталь. І Боса без краю розлягалася під ним, вся біла, плеската й нерухома, мов крижане море. Глибока тиша панувала, настав урочистий спокій морозу. Все, що Жан читав, крутилося йому в голові. Він скинув кашкета, щоб відсвіжити голову. Він так намучився, що не хотів більше думати. Думка про цю вагітну дівчину й про її сестру також мучила його. Товсті його черевки було чути далі. Летюча зірка відірвалася і полум'ям замиготіла на небі.

Нижче зникла фарма Бордрі, витикаючись ледве помітним горбочком на білій скатертині. І як тільки Жан ступив на поперечну стежку, він згадав це місце, — з нього він почав сіяти скілька день тому. Він глянув ліворуч і впізнав його під білою шатою. Шар снігу був

тонкий, легкий і чистий, як той горностаї; позначилися на ньому борозни, що з них можна було вгадувати заду-білі члени землі. Як добре, солодко було відпочивати зерняткам! Як добре відпочивати в оцій замерзлій утробі аж до теплого ранку, коли весняне сонце збудить їх до життя.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Була четверта година, тільки-но на світ благословлялося. Настав рожевий ранок одного з перших травневих днів. Під блідим небом будівлі Бордрі ще дрімали в півтемряві: три будинки з трьох боків широкого чотирикутного подвір'я; кошара в глибині, клуні праворуч, корівник, хлів і жилий будинок—ліворуч. Закриваючи четверту частину двору, ворота плужників були зачинені, закладені залізними брусками. А на купі гною тільки жовтий півень співав своє «кукуріку» дзвінким голосом, другий півень відповідав йому, згодом третій. Поклик повторювався, котився з фарми до фарми, з одного краю Боси до другого.

Цієї ночі, як майже що-ночі, Гурдекен прийшов побачитися з Жакліною в її маленькій кімнаті служниці, яку він дозволив їй оздобити квітчастим папером, перкалевими запонами й меблями з червоного дерева. Хоч і забирала вона більше сили, він не давав згоди на те, щоб вона оселилась разом з ним у кімнаті його померлої дружини; він боровся проти цього з останнього почуття пошани до покійниці. Це дуже прикро було Жакліні, вона добре розуміла, що не буде справжньою господинею, поки не спатиме в старому дубовому ліжку, задрапованому червоною бавовняною тканиною.

Тільки розвиднилося, Жакліна вже прокинулась: вона лежала горілиць, з широко розплющеними очима, а біля неї ще хрпів фермер. Її чорні очі марили в бадьорому теплі ліжка, гарна струнка дівоча постать тремтіла. Не зважаючи на це, вона вагалася, а далі таки на-

смілилася, тихенько переступила через ноги свого владаря, піднявши сорочку, і була така легенька й струнка, що він і не почув, і нишком тремтячими від жаги руками почала одягати спідницю. Але зачепила стілець і фармер розплющив очі.

— Що це? Ти вже одягаєшся? Куди ти збираєшся?

— Я боюсь, як там хліб, я хочу подивитись.

Гурдекен знову заснув, щось бурмочучи, здивований чудною вигадкою. Неясні думки в обтяженій сном голові ходили. Що вигадала? Що їй за діло було до хліба в цю хвилину. І він раптом прокинувся, пройнятий почуттям гострої підозри. Не бачучи її, здивований він поводив своїми заспаними очима по цій кімнатці служниці, де були його пантофлі, люлька, бритва. Це, мабуть, знов якась любов у цієї волоцюги до якогось служника. Минуло ще кілька хвилин, поки він прочувався, і перед ним встала вся історія його життя. Батько його, Сидір Гурдекен походив з старовинного роду селян де-Клуа, що набув собі культури і став буржуа в шістнадцятому столітті. Всі предки мали діло з податками. Один торгував насінням у Шартрі; другий був контролером у Шатодані; а Сидір, рано зіставшись сиротою, мав щось із шістдесят тисяч франків, коли в двадцять шість років, лишившись без посади через Революцію, надумався забагатіти, грабуючи республіканських розбишак, що продавали національні землі. Він дуже добре знав місцевість, він вишукував, підраховував, заплатив тридцять тисяч франків, ледве п'яту частину справжньої вартости, за сто п'ятдесят гектарів у Бордрі,—за все, що лишилося від стародавнього маєтку Ронь-Буквалів. Ні один селянин не ризикував своїми екю і тільки буржуа, посіпаки та фінансисти використали революційні заходи. Спочатку це була тільки спекуляція, бо Сидір зовсім не думав морочитись з фермою, він гадав перепродати її за справжню ціну під кінець заколоту і таким способом збільшити свій капітал. Але настала доба директорії, і ціни на маєтки падали далі. Він не міг продати ферму за таку ціну, якої йому хотілося. Земля держала його, він став її невільником до такої міри, що уперто не бажав уже

нічого теряти з неї і надумав добитися того, щоб вона мала як-найбільшу ціну, в надії забагатити через неї. Приблизно в цей час він одружився з дочкою сусіднього фермера і вона принесла в посаг за собою ще п'ятдесят гектарів. Отже він має уже двісті гектарів. І сталося так, що цей буржуа, що вийшов із справжньої селянської сім'ї триста років тому, знову вернувся до хліборобства, але до хліборобства на велику ногу, став у лави аристократів землі, що замінили давніх всевладних феодалів.

Олександр Гурдекен, єдиний син його, народився року 1804. Він погано вчився в коледжі в Шатодані. Він дуже любив землю, з більшою охотою вернувся б до свого батька, розбивши тим нову його мрію, бо батько, бачивши, що багатіє дуже поволі, хотів продати все й дати змогу синові піти в будь-яку вільну професію. Молодий парубок мав двадцять сім років, як батько його помер; і він став господарем Бордрі. Він був тієї думки, що треба заводити нові винаходи. Перша його турбота, коли він мав одружитися, була не земля, а гроші, бо, на його думку, коли фарма ніділа, то через те, що не вистачало капіталу. І він знайшов бажаний посаг—п'ятдесят тисяч франків; принесла йому цей посаг сестра нотаря Байегаша, панночка вже літня, старша від нього на п'ять років, дуже негарна, але тиха на вдачу. Так почалася вперта боротьба між ним і його двома сестрами гектарів, боротьба довга, спочатку обережна, згодом вона загострювалася через розчарування. Боротьба кожної пори року, боротьба щоденна, — боротьба ця його не збагатила, а проте давала змогу жити на широку ногу, бо він любив життя і розумів його, як завдоволення своїх вимог. Кілька вже років, становище його все гіршало. Дружина подарувала йому двох дітей: хлопчика, що не навидів хліборобство і став капітаном після Сольферіно, і дівчинку, чорненьку й ніжну, його улюбленицю. Вона одна була спадкоємиця на все Бордрі, бо син його кинувся в авантурницьке життя. Насамперед, в жнива померла його дружина. На другу осінь померла його дочка. Це була велика катастрофа. Капітан

з'являвся до батька не частіше, як раз на рік, і батько відразу осиротів, будучини не було вже, не було вже енергії працювати для своєї родини. Хоч на серці була й тяжка, кривава рана, на людях проте він був міцний, лютий і свій авторитет задержав. Він був упертий перед селянами, що глузували з його машин, що бажали, щоб він збанкрутував, цей буржуа, досить сміливий, щоб спробувати їхньої праці. Та й що було йому робити. Він що-разу дужче й частіше почував себе невільником своєї землі; праці ставало більше, позичений капітал душив його що-далі дужче і один тільки вихід з цього міг бути: нещастя.

Гурдекен широкий у плечах, високий на зріст, мав тільки маленькі руки делікатного буржуа,—а до своїх служниць завжди був надзвичайно деспотичним самцем. Навіть, коли ще жива була дружина, він брав їх усіх; це була річ звичайна, не мала жадних наслідків, вважалося, що так і повинно бути. Коли траплялося, що бідні селянські дочки йдуть у швачки і тим иноді рятують своє дівоцтво, то не можна того сказати про тих дівчат, що наймаються на фарми: ні одна з них не вийде цілою, не втече рук хазяїна або челядника. Ще жива була пані Гурдекен, як Жакліну прийняли в Бордрі з ласки; старий Конье, давній п'яниця, бив її що-сили; дівчина була така виснажена, така мізерна, що кістки аж світилися з-під її дрантя. І здавалася вона така погана, що хлопці глузували з неї, свистали. Їй не можна було дати навіть п'ятнадцять років, хоч було їй уже вісімнадцять. Вона допомагала служниці робити найбруднішу роботу, мила посуд, чистила хлів і з бруду не вилазила. Але по смерті фармарші, здавалось, вилюднила. Всі челядники товклися з нею на соломі: ні один чоловік, що приходив на ферму, не минав її. А одного разу, коли пішла до льошу разом з господарем, він, що досі так гордував нею, хотів теж поспробувати зійтися з цією брудною дівкою, що погано так поводитися. Але та люто захищалася, подряпала його, покусала так, що він мусів залишити свій намір. З цього часу її кар'єра була зроблена. Боролася шість місяців, а потім поволі зда-

валася. З подвір'я вона перескочила до кухні й стала вже справжньою служницею. Далі найняла вже дівчинку, щоб допомагала їй. Нарешті, ставши вже справжньою дамою, мала собі наймичку, щоб їй usługувала. Тепер з давньої нехлюї вийшла гарна дівчина з темним волоссям, з тонким обличчям, з міцними грудьми, еластичними членами, хоча й здавалася тонка та худенька. Вона тратила гроші на те, щоб краще виглядати, душилася пахощами, але не робила вражіння зовсім чистої дівчини. Мешканці Рони, хлібороби з околиць дуже були здивовані з цієї події: невже це можливо, щоб такий багатир зв'язався з такою повією, в якої ані з плечей, ані з очей,—з Коньетою нарешті, з дочкою Дон'є, цього п'яниці, якого вже двадцять років тому бачили, як він валявся на камінні серед шляху. Так, гордий тесть, відома хльондра. Селяни не розуміли навіть, що ця хльондра була їх помста, відплата села фармі, кріпака — забагатілому буржуа, що став великим власником. А Гурдекен, переживаючи кращу частину своїх п'ятдесяти років, прилип до Жакліни, бо вона йому була фізично потрібна, як хліб і вода. Коли їй хотілося бути з ним ласкавою, вона пестилася, як кошеня, вона виконувала всі його примхи, без почуття огиди, на яких звичайно не попустили б своє й повії, і за одну таку годину він почував себе її рабом. Він благав її не кидати його після сварок, вибухів страшного гніву, коли погрожував викинути її надвір чоботом.

Ще вчора він побив її добре після того, як Жакліна зробила йому сцену за те, що хотіла спати в ліжкові, де вмерла його дружина: і цілу ніч вона одмовляла йому в пестошах й давала йому стусани, тільки наближався до неї, бо хоч й приймала вона по-старому хлопців з фарми, але з тими кокетувала тільки, щоб підсилити свою владу над ним. І сьогодні вранці в цій вогкій кімнаті, в цьому незастеленому ліжкові, де повітря ще пахло нею, гнів і жага обхопили його. Гурдекен давно вже догадувався, що вона завжди зраджувала його. Одним рухом став він на ноги й голосно вилаявся:

— Ох, ти паскудо! Я-ж тебе піймаю!

Похапцем одягався й зійшов униз.

Жакліна крадькома пробиралася через німий будинок, що ледве освітлювався від зорі. Коли переходила подвір'я, на хвилинку завагалась, помітивши вівчаря, старого Сула, що вже встав. Але таке велике було в неї бажання, що пішла. Тим гірше. Вона не заглянула в хлів, де було п'ятнадцятеро коней і де спало четверо плужників з фарми, пішла далеко під накриття, де спав Жан: солома, ковдра, навіть не було простирадла. І обнявши його сонного, затуливши йому рота поцілунком, тремтячи, важко дихаючи, тихенько зашептала:

— Це я, дурнику, не лякайся... Мерщій, мерщій, поспішаймо!

Жан злякався, він ніколи не хотів бавитися з нею у цьому місці, на своєму ліжкові, боячись чогось несподіваного. Драбина на горище була тут-таки і вони полізли, залишивши відчинену ляду, й кинулися на сіно.

— Ох ти-ж, товста тварюко, товста тварюко,—проказувала Жакліна, мліючи від радощів, буркочучи своїм горловим голосом, що, здавалось, виходив їй з живота.

Вже майже два роки Жан Макар жив на фермі. Одслужившись у війську, він опинився в Базош-ле-Дойені з своїм товаришем, теж теслею, і став на роботу до його батька. Це був не дуже заможний селянський робітник, і на підмогу брав собі кількох робітників. Але ця робота не задовольняла Жана. Сім років військової служби так одбили в нього всяку охоту працювати стругом та пилкою, що сам собі здавався він зовсім іншою людиною. Колись у Пласані він важко працював молотком. Не легко давалася йому наука. Ледве навчився писати, читати й рахувати, але мав серйозну вдачу, був дуже працьовитий, і мав на думці добитися собі незалежного становища десь далі від своєї жахливої сім'ї. Старий Макар держав його суворо, наче дівчину, перебивав йому полюбовниць, що-суботи приходив до дверей його майстерні й викрадав його заробітки. І тому, коли втома та невпинні побої вбили матір, за при-

кладом своєї сестри Жервези, що втекла до Парижу з своїм коханцем, Жан і собі пішов, щоб не годувати батька-лежню. А тепер сам себе не пізнавав. Не можна сказати, щоб він став лінивий, ні, але у полку просвітив свій розум. Наприклад, політика, від якої між іншим раніше його нудило, тепер дуже цікавила і примушувала міркувати про рівність та братерство. Впливали тут і звичка блукати, і тяжка самотна варта, і сонне життя в казармах, і дика метушня на війні. З цього всього випадало в нього з рук приладдя, він думав про свій похід в Італію, і непереможно хотілося відпочити, хотілося простягтися й забути в траві.

Одного ранку послав його хазяїн у Бордрі поладнати дещо. Цілий місяць мала бути добра робота, бо треба було полагодити в кімнаті паркету, двері, вікна, потроху всього. Дуже радий, Жан розтягнув роботу на шість тижнів. Під цей час хазяїн його помер, а син, що саме тоді одружився, оселився там, звідки була дружина. Залишившись у Бордрі, де завжди була йому робота: замінити гниле дерево на краще, Жан працював уже на себе. Далі, як почалися жнива, Жан і сюди доклав рук і залишився ще на шість тижнів. Тоді фармер, побачивши, що він добре береться до роботи в полі, залишив його зовсім на фермі. Менш ніж за рік з колишнього майстра, став добрий наймит на фермі. Він сіяв, орав, копав серед супокою землі, де мріяв нарешті знайти собі потрібну тишу. Годі вже пиляти та стругати. І здавалося, що Жан народився для поля. Він був такий розумно-повільний, поважний, так любив систематичну працю. Він мав удачу робочого вола й дістав її від матери. Спочатку Жан був зачарований, він так сприймав село, як цього не вміють робити селяни: він сприймав його крізь уривки сантиментальних книжок, крізь ті ідеї простоти, чесности повного щастя, що ними сповнені до верху маленькі навчальні байки для дітей. Правду кажучи, щось інше вабило його до ферми. Одного разу, коли він ремонтував двері, Коньєта прийшла до нього й розляглася на стружках. Це вона його зіпсувала, зачарована міцною будовою його молодого тіла, а непогане поважне обличчя парубка обіцяло здо-

рового самця. Він зробив, що вона хотіла, а через деякий час знову, бо боявся, що вона вважатиме його за нездатного, та й сам він мучився без неї, без цієї грішної дівчини, що дуже добре знала, як роздратувати парубка. Природжена чесність протестувала в глибині його душі. Було негарно возитися з подругою Гурдекена, до якого він почував приязнь. Правда, він має чим виправдатися: вона-ж не була дружиною хазяїна, він тільки тішився з нею, і коли вона мала діло з усіма по різних кутках, то чому ж він має відмовитися від приємного й віддавати це іншим. Не зважаючи на ці міркування, йому проте було ніяково й що-разу більше, як фармер.—а Жан це помічав,—серйозніше брався до справи. Цілком зрозуміло, що скінчиться це чимсь поганим.

В кутку Жан з Жакліною затаїли духа, аж ось прислухаючись увесь час, Жан почув, як драбина почала рипіти, — хтось ліз. В одну мить Жан був на ногах і ризикуючи вбитись, скочив у дірку, куди кидали сіно. Якраз у цю хвилину з'явилася голова Гурдекена з другого боку, на краю ляди. Він зараз же помітив тінь чоловіка, що тікав, і живіт жінки з розставленими ногами. Його взяла така лють, що йому й у голову не спало злізти й подивитись, хто був цей щасливий, і рухом, яким можна було-б убити бика, він кинув Жакліну, що якраз стала навколюшки, до долу.

— Ох, ти-ж, повіє!

Вона заскіглила, але люто заперечувала очевидне.

— Це не правда!

Він стримав себе, щоб не розчавити чоботом цей живіт, що був перед ним, це голе тіло розлютованої тварини.

— Я бачив його. Скажи, що це правда, або я вб'ю тебе.

— Ні, ні, неправда!

Коли врешті підвелася вона на ноги, обсмикала на собі спідницю, Жакліна стала, брутальна, зухвала, зважилася пустити в діло свою над ним силу.

— Та з рештою, що тобі до того? Хіба я тобі дру-

жина? Раз ти не хочеш, щоб я спала в твоєму ліжкові, я вільна лягати де мені подобається.

І вона знов завуркотіла горлицею, з глузливою похитливістю.

— Ну забирайся звідци, я злізу. Я піду від тебе сьогодні ввечері.

— Зараз!

— Ні, ввечері... треба подумати трохи.

Він аж тремтів у нестямі й не знав, на кому зігнати серце. Коли йому не вистачало сміливости викинути її в ту-ж мить на вулицю, то з якою радістю вигнав-би він щасливого коханця. Але де ж його взяти тепер? Гурдекен пішов просто на сінник, куди були відчинені двері, не дивлячись на ліжка, і коли зійшов на низ, чотири плужники одягались так само, як і Жан під наметом.

Котрий же з п'ятох? Один міг бути так саме, як другий, а може всі п'ять по черзі. Він сподівався, що той винуватець сам себе виявить: дав наказ на ранок, нікого не послав у поле, сам нікуди не виходив, стискав кулаки, кружляв по фармі з підозрілим поглядом, з лютим бажанням когось убити.

Після сніданку о сьомій годині від цього хазяйського огляду тремтіла вся фарма. В Бордрі було п'ять плужників до п'ятох плугів; трое молотників, двоє, що ходили коло корів у дворі, один вівчар, малий свинар,—усього дванадцять челядників, окрім наймички. Насамперед у кухні Гурдекен присікався до наймички за те, що та не поклала під стелю лопати на хліб. Далі він пішов, походив по двох клунях, — одна на овес, друга на хліб, — величезні й високі, як церква з двома на п'ять метрів; Гурдекен присікався до молотників, ніби занадто б'ють ціпами соломі. Звідти пройшов до корів, лютий, що усі тридцять корів у доброму стані, головний прохід був вимитий, жолоби чисті. Він не знав за що б напуститися тут на челядників; аж ось вийшов на подвір'я і кинувши оком на цистерни, в яких челядники теж мали додержувати порядку, побачив, що жолоб, забитий гніздами горобців. Як і на інших фармах у Босі, люди збирали дорогу дощову воду складною си-

стемою жолобів, що йшли від стріхи. Гурдекен грубо спитав, чи не попустять челядники, щоб горобці загнали його на той світ, зоставивши без води. Нарешті розгулялася буря над плужниками. Хоч усі п'ятнадцятеро коней мали чисті підстілки, Гурдекен почав кричати, що гидко дивитися, як стоять вони серед такого гною. Соромлячись сам себе, ще більше розлютований, Гурдекен пішов далі під чотири повітки, на чотирьох кутках будівель, де ховали хліборобську справу. Гурдекен надзвичайно зрадів, побачивши плуга з поламаними чепігами. Ось коли почалася буря.

— Напевно ці п'ятеро пройдисвітів розважалися тим, що псували йому знаряддя? Всі п'ятеро, щоб нікому не було кривдно. Лаючи, очима, що кидали полум'я, бігав він по їхніх обличчях, сподіваючись побачити, що один з них зблід, тремтить, — це б викрило негідника. Але ж ні один з них не ворухнувся, і він кинув їх, махнувши з одчаю рукою.

Кінчаючи свій огляд, фармер зайшов до вівчарні. Одразу спало йому на думку запитати вівчаря Сула. Цей старий чоловік, якому було шістдесят п'ять років, жив на фермі піввіку і нічого не придбав собі, бо його нищила його дружина—п'яниця, хвойда. Нарешті настав щасливий день, коли він закопав її в яму. Він тремтів, що незабаром йому доведеться піти звідци через старість. Може хазяїн і помагатиме йому, але ж хіба не буває, що хазяї вмирають раніше? Хіба од них діждешся коли на тютюн та на чарку? А крім того, він зробився ворогом Жакліні, ненавидів її, як старий заздрісний слуга. Його дратувало, що ця пройда так швидко зробила собі тут кар'єру. Коли вона командувала ним, тепер він не міг забути, що бачив її в лахмітті, в гною, і лютував. Напевне вона б прогнала його з ферми, коли б почувала силу, і тому він був обережний, він хотів задержатись на службі, він уникав сутичок, хоч і був певен, що хазяїн був би на його боці.

Кошара стояла в самому кутку подвір'я, займала цілий будинок — довгий коридор на вісімдесят метрів, де вісімсот овець відокремлені тільки тином. Тут були матки, там—ягнята, далі барани. За два місяці викла-

дали самців і викохували їх на продаж, а самичок держали; щоб відновляти отару маток що-року продавали найстарших. Спочатку барани покривали молодняк, душлеїв спаровували з мериносками, — це то були чудові тварини, такі дурнуваті й ласкаві, з важкими головами, великими, круглими носами, як у сласного чоловіка.

Як увіходити до кошари, то відразу вдаряв важкий амоніяковий дух від випарів з підстілок. Цей дух ішов від давньої соломи, на яку зверху клали свіжу протягом трьох місяців. Уздовж стін були забиті гаки і можна було підіймати ясла в міру того, як зростав шар гною, але такі свіже повітря надходило в широкі вікна; підлога в сіннику була з рухомих товстих дубових матиць,—їх можна було здіймати, коли сіна меншало. А в тім доводили, що це живе тепло, ці підстілки, на яких шумував гній, м'який і теплий, були потрібні, щоб кращі росли вівці.

Гурдекен, штовхнувши двері, помітив Жакліну, що вискочила в другі двері. Вона теж думала про Сула, неспокійна, перелякана, що хтось міг бачити її з Жаном; але старий був, як звичайно, байдужий, наче не розумів, чому це вона; проти свого звичаю, була така ввічлива до нього. Побачивши молоду жінку, що виходила з кошари, де вона ніколи не бувала, фермер ще більше збентежився й занепокоївся.

— Ну, батьку Суло, — спитав він, — нічого нового не трапилося цього ранку?

Вівчар, дуже високий, дуже худий, з довгим обличчям у зморшках, як той дуб, зрубаний сокирою під самий корінь, не поспішаючи повів:

— Ні, пане Гурдекен, нічогісінько, хіба тільки те, що прийшли стригуни й зараз візьмуться до роботи.

Хазяїн ще трохи побалакав, щоб не здалося старому, що він його випитує. Барани, яких тут годували з перших морозів, від дня всіх святих, мали швидко вийти на пашу, так у середині травня, як тільки можна буде пасти їх на конюшині. А корів пускали на пашу не раніше, як після жнив. Ця Боса така суха, без природньої паші, давала проте гарне м'ясо, і коли мало

хто викохував рогату худобу, так це через лінощі та рутину. Кожна фарма годувала не більш, як п'ятеро або шестеро свиней на свої потреби. Своєю гарячою рукою Гурдекен гладив баранів, що прибігли, попіднімавши голови, з ніжними, ясними очима, а ціла отара ягнят, зачинена трохи далі, скупчилася, мекаючи біля загород.

— Так, виходить, батьку Суло, ви нічого не бачили цього ранку, — спитав він ще раз, дивлячись йому просто в вічі.

Старий бачив, але навіщо про те говорити? Його померла дружина, хвойда й п'яниця навчила його, що жінка розпусна, а чоловік дурень. Можливо, що Коньета, коли навіть виказати на неї хазяїнові, все таки буде найдужча, і тоді на нього напосядуть, бо він той свідок, якого захотять здихатися.

— Нічого, нічогісінько не бачив, — відповів вівчар, дивлячись мертвими очима на байдужому обличчі.

Гурдекен, переходячи подвір'я, помітив, що Жакліна залишилась тут, що вона збентежена і прислухалася мабуть, про що говорили в кошарі. Вона вдавала, що дуже заклопотана своїм птаством: тут було шістсот птахів — курей, качок, голубів. Все це літало, стридало, розгортало гній серед неугавного гомону, а коли малий свинар перевернув відро з чистою водою, що ніс свиням, вона побила його, щоб зірвати на комусь свою злість. Але одного лише погляду, що кинула вона на фермера, було досить, щоб вона заспокоїлася: він не знав нічого, старий був німий. Вона перемогла його нахабством.

Тому за полудником вона удавала надзвичайно веселу. Важкої роботи ще не починали, й тому годували тільки чотири рази на день: молочною затіркою о сьомій годині ранку, підсмаженим хлібом о півдні, хлібом з сиром—о четвертій годині, юшкою та салом о восьмій годині. Їли в кухні, великій кімнаті, де стояв посередині довгий стіл, а по обидва боки лави. Поступу було тільки те, що величезна чавунна плита займала цілий куток величезного вогнища. В глибині зяяла чорна паща печи; рондлі блищали, старовинне начиння, дуже

охайне, стояло вздовж задимленої стіни. Наймичка, здорова, погана на вроду дівка, пекла вранці хліб і смачний хлібний дух розходився з діжі у відчинені двері.

— Так вам сьогодні живіт забило? — сміливо спитала Жакліна в Гурдекена, як увійшов він останній до кухні.

З того часу, як померла його дружина й дочка, щоб не обідати самому, він сідав за один стіл з своєю челяддю, так само як і за старих часів. Він сідав на одному кінці, стола на стільці, а служниця-господиня сиділа на другому. Всього сиділо чотирнадцять чоловіка. Наймичка подавала.

Коли фармер сів не озвавшись і словом, Коньет заходилася робити грінки. Це були шматки підсмаженого хліба, їх ламали в миску, поливали вином і підсоложували підливою: так з старих часів звали малясу в Босі. Жакліна сказала дати ще ложку цієї підливи; здавалось, вона хоче побалувати челядь; вона так жартувала, що всі присутні аж за живіт бралися зо сміху. Кожна її фраза говорила про те, що вона ввечері від'їздить: зійшлися, розійшлися, і той, кому не доведеться скоштувати солодкого, жалкуватиме, що в-останнє не вмочив свого пальця в підливу. Вівчар їв з своїм звичайним, тупим виглядом, а господар мовчав, здавалось, теж нічого не розумів. Жан, щоб не викрити себе, мусів і собі удавати веселого разом з іншими, хоч його й нудило з усього цього, бо почував, що вчинив щось непорядне, нечесне.

Попоївши, Гурдекен дав наказ що робити після півдня. Треба було скінчити лише деяку нескладну роботу: зібрати овес, доорати переліг, поки ще не настала пора косити медунку й конюшину. Двох челядників,—Жана й ще одного,—він залишив, щоб чистили повітку з сіном. А сам, пригнічений, з шумом у вухах через сангвінічну реакцію, страшенно нещасний, почав ходити без певної мети, не знаючи чим заспокоїти своє горе. Стригуни улаштувалися під одною клунею в кутку на подвір'ї, а Гурдекен сів перед ними й дивився. Їх було п'ятеро, жовтих, виснажених, вони си-

діли на вшпиньках, з великими блискучими сталевими ножицями. Вівчар приносив овечок з чотирма звязаними ногами, що нагадували козячі міхи, клав їх на голій землі під повіткою, де вони могли тільки піднімати голови та мекати. І коли один з стригунів брав одну, вона замовкала, заспокоювалась, бо в рот попала їй густа від пилюки й жиру вовна, що нагадувала чорну скоринку хліба. Далі з-під гострих ножиць тварина виходила наче біла рука з чорної рукавички, вся рожева й свіжа, в золотистому снігу підвовни. Втиснута між колін здорового сухого парубка, матка положена на спину з розставленими стегнами, з виставленою сторч головою, виставляла вона свій живіт, таємниче-білий, з тремтячою шкірою, як у людини, що її роздягають. Стригун брав три су за кожну вівцю, а гарний робітник за день міг постригти двадцять штук.

Замислений Гурдекен думав про те, що вовна впала на фунті на вісім су, і треба було поспішатися продати її, щоб не дуже висохла, бо це погано відбивається на її вазі. Торік з хвороби загинула 10 частина овечок у Босі. Все йшло на нівець, це була руйнація, банкрутство землі, з того часу, як ціна на хлібне зерно падала з місяця на місяць. І захоплений турботами хлібороб, задихаючись у дворі, вийшов з ферми й подався в поле. Що-разу суперечки з Коньєт так кінчалися: після того, як він лютував і стискав кулаки, він здавав позицію, пригнічений стражданням, од якого легше ставало тільки тоді, як ішов він у поле й дивився на свій хліб та овес, що розкидали свою зелень на безмежних просторах.

Ох, ця земля! Як він полюбив її, але без суворої скнарости селянина: він любив її сантиментально, навіть, коли так можна сказати, розумово, бо відчував її, як матір'всесвіту, що дала йому життя, годує і знов поверне його до свого лона. Ще дитиною, зрісши серед землі, він ненавидів коледж, хотів попалити книжки, і все це виходило з того, що він звик до волі, звик гасати по хлібному полю. Він п'янів від вільного повітря серед просторих полів. Пізніше, коли земля дісталась йому у спадок від батька, він полюбив її, як

жінку. Любов його стала ще глибша, йому здавалося, що земля стала йому за шлюбну дружину, щоб запліднити її. І це ніжне почування до землі де-далі зростало в ньому в міру того, як Гурдекен віддавав їй увесь свій час, свої гроші, все своє життя, як дружині добрій і родючій, якій пробачав ці примхи та навіть зради. Не раз він лютував, коли земля ставала негарна, коли, або надто спражена, або надто вогка, вона не давала гарного врожаю. Далі він починав вагатися: пробачав їй те лихо, що вона йому заподіяла; це була його вина, коли вона не родила. І от з цього часу нові методи почали вабити його, спонукали його шукати нового; він нарікав тоді на себе, що був таким ледарем у коледжі, що не пройшов повного курсу в одній з агрономічних шкіл, з яких батько його й сам він глузували колись. Скільки марних спроб, невдалих дослідів і машин, що псували його робітники, скільки хемічного угноювання, що підробляла комерція! Він зруйнував своє майно, фарма Бордрі ледве-ледве утримувала його, а остаточна криза була не за горами. Хай і так. Він все одно зостанеться рабом своєї землі, вона забере його кістки після того, як була вірною дружиною йому до останньої хвилини.

Сьогодні, як тільки фермер вийшов з подвір'я, він згадав сина свого, капітана. Якби це було добре, коли б обидва вони працювали! Але він гнав від себе спогади про цього нікчемника, що охитніше волочив шаблюку. Далі він почав пригадувати своїх сусідів, особливо Кокар, землевласників, що сами обробляли фарму Сен-Жюст: батько, мати, трое синів та дві дочки, і вони не більше вигравали на цьому. В Шамаді фермер Робіке, якому виходив термін, перестав угноювати землю й лишив її на призволення. І так було скрізь: доводилося помирати з тяжкої праці й мовчати. Поволі якісь солодощі почали підніматися з широких просторих зелених ланів. Від квітневих легких дощів зелень росла чудесно. Жовтогаряча конюшина сповнила його щирою радістю, Гурдекен забув про все на світі. Тепер він йшов полем, щоб поглянути як працюють два плужники; земля липла до ніг, він почував, яка вона

сита, яка родюча, та земля, що хоче затримати його в своїх обіймах. І вона справді цілком захопила його. Гурдекен знову почував себе повним сили, таким, як тоді, коли було йому тридцять років, дужим, радісним. Хіба існували інші жінки, крім неї? Хіба ж можна рівняти всіх оцих Коньєт, — ту чи іншу, — це ж просто миска, з якої їдять усі, й з якої треба завдовольнятися, коли вона досить чиста? Виправдання, що добре так пасувало до його підлої потреби в цій паскуді, остаточно його розвеселило. Він ходив три години, пожартував з одною дівчиною, що служила в Кокарів, — вона верталася з Клуа верхи на ослику, показуючи голі свої литки.

Вернувшись в Бордрі, Гурдекен помітив на дверях Жакліну, як прощалася вона з кішками. Їх завжди була на фермі ціла череда: дванадцять, п'ятнадцять, двадцять; ніхто не знав скільки, бо кішки котилися по закутках під соломою й потім з'являлися з цілим хвостом кошенят. Потім Коньєта підійшла до будки Імператора і Масакра, — двох чабанських собак, але ті загарчали, бо ненавиділи її.

Обід, не зважаючи на прощання з тваринами, відбувся, як звичайно. Хазяїн їв, балакав, як звичайно. День скінчився і про чийсь від'їзд не було й мови. Всі порозходилися спочивати; темрява обгорнула мовчазну ферму. І цієї самої ночі Жакліна лягла в спальні pokojній пані Гурдекен. Це була чудова кімната з широким ліжком, глибоко в алькові, затягнутому червоною матерією. У цій кімнаті стояла шахва, столик на одній ніжці, вольтерівське крісло. На головному місці стояв стіл до писання з червоного дерева, медалі, що фермер дістав колись на агрономічних виставках, блищали під шклом у рамцях. Коньєта влізши в одній сорочці на подружнє ліжко, розляглася, розкинула руки й ноги, щоб захопити його все й сміялася буркотливим своїм сміхом.

Ранком другого дня, коли скочила вона Жанові на плечі, він відштовхнув її. З того часу, як справа ставала серйозна, це вже була огида, і він не хотів цього робити.

II.

Через кілька день, над вечір, Жан повертався пішки з Клуа, коли за два кілометри від Рони побачив селянський візок, що їхав попереду, і здивувався... Здавалося, ніби візок порожній, ніхто не сидить на передку, а кінь сам собі вертає до своєї стайні, як тварина, що дуже добре знає свою дорогу. Парубок швидко нагнав візка. Задержав коня й виліз на візок, щоб побачити, що там таке: на дні в візку горілиць лежав старий чоловік шостидесяти років, товстий, низький, з обличчям таким червоним, що здавалося аж чорне.

Жан був такий вражений, що почав говорити вголос:

— Слухай-но, чоловіче! Чи він спить, чи п'яний? Почекайте-но, та це-ж старий Муха, батько отих двох дівчат. Ой, лишенько! Та він же готовий! Оце так-так! Оце так подія!

Але Муха ще дихав, важко, ледве-ледве. Тоді Жан підвівши старому голову, сів на передок, шмагнув коня батогом, щоб швидше віз, боячись, щоб той не вмер у нього на руках. Коли Жан доїхав до церковного майдану, то помітив якраз Франсуазу,—вона стояла біля своїх дверей. Побачивши, що парубок їде їхнім возом, Франсуаза дуже здивувалася.

— Що таке сталося?—спитала вона.

— Твоєму батькові недобре.

— Де ж він?

— Ось, глянь...

Вона скочила на колесо й глянула, з хвилину стояла не розуміючи, перед цією страшною червоно-синьою машкарою, якої один бік зводила судорога, наче щось сіпало його знизу вгору. Смеркало, жовто-гаряча хмара жовтила небо й освітлювала Муху відблиском пожежі.

Раптом Франсуаза заридала, скочила з воза й побігла попередити сестру.

— Лізо, Лізо! Ой, лишенько!

Зоставшись сам, Жан завагався. Не можна було кинути старого у возі. Від майдану до хати було трое

східців і зійти в цю темну діру йому здавалося не зручно. Далі він пригадав, що з другого боку, де йшов шлях ліворуч, були одні ворота на подвір'я, де не було східців. Це подвір'я досить велике, обгороджене було тином; брудно-жовта вода в калюжі займала дві частини цього подвір'я, а далі був садок і ним і кінчалось подвір'я. Жан пустив коня і той сам дійшов до стайні, де стояли дві корови.

Франсуаза з Лізою прибігли з плачем і лементом. Ліза, що чотири місяці тому породила дитину, якраз годувала її, а коли почула від Франсуази про нещастя, то прибігла разом з дитиною не стямившись, а мале й собі залилось слізьми. Франсуаза знов злізла на колесо, Ліза на друге, голосіння їх рвало серце, а батько Муха у возі важко дихав і стогнав.

— Тату, промов-же! Що тобі таке скажи? Що тобі сталося, лишенько мое! Це щось у голові в тебе, що ти не можеш ані слова промовити. Тату, тату, скажи-ж!

— Злазьте! Краще буде, як ми його витягнемо звідти,—сказав поважно Жан.

Але вони йому не допомагали: вони все голосили. На щастя, почувши лемент, прибігла сусідка Фріма. Це була сухенька стара жінка, з самої шкіри та кісток. Вона вже два роки ходила за своїм паралізованим чоловіком і сама обробляла єдину десятину своєї землі з упертістю в'ючної скотини, і тим годувала свого чоловіка. Вона не хвилювалася, наче це було цілком природне явище, і, як чоловік, простягла до слабого руки, щоб помагати. Жан ухопив Муху за плечі, витяг його, щоб Фріма могла взяти за ноги. І таким способом вони його підняли й знесли до хати.

— Де його покласти?—спитала стара.

Обидві дівчини, що йшли слідом за ними, зовсім розгубилися й не знали, що робити. Батько їх жив на горі, у маленькій кімнатці, що виходила на горище. Не можна було нести його туди. Внизу, за кухнею, була велика кімната з двома ліжками, що він оддав був своїм дочкам. В кухні було зовсім темно. Парубок з старою жінкою, чекали, руки їм заціпили, але вони не

зважувалися посуватися вперед, щоб не зачепитися за якісь меблі.

— Слухайте, треба-ж щось вирішити.

Нарешті Франсуаза запалила свічку. І в ту ж мить увійшла Бекю, — дружина польового сторожа. Вона певне дізналася про випадок через почуття, через таємну ту силу, що вміть розносить новину з одного кінця села до другого.

— Що таке? Бідний чоловік! Я бачу, що кров з'юрдилася в його тілі. Швидше посадить його на стілець.

Але Фріма була іншої думки. Чи садовлять таку людину, що не може держатися на ногах. Найкраще було б покласти його на ліжко однієї з дочок. Суперечка розгоралася, аж ось увійшла Фані з Ненесом; вона почула про випадок, купуючи вермішель у Макрон, і пішла подивитися, жаліючи своїх кузин.

— А може й правда — сказала вона, — що його треба швидше посадити, щоб кращий був кровобіг.

Тоді посадовили Муху на стільці, біля столу, де горіла свічка. Підборіддя йому впало на груди, руки й ноги звисли. Ліве око було розплющене через те, що сіпало цей бік обличчя; з витягненого кутка рота вилітав свист. Запанувала тиша, смерть оповила вогку кімнату, голу підлогу, обдерті стіни, великий чорний камін.

Жан усе чекав, відчуваючи себе ніяково, а обидві дочки й три жінки, спустивши руки, дивилися на старого.

— Я піду, пошукаю ще лікаря, — зважився запропонувати парубок.

Бекю повела головою, ніхто з присутніх нічого не відповів. Коли це марна річ, то нащо витрачати гроші на лікаря? Коли це кінець, то допоможе хіба лікар?

— Що було б добре, — то це зцілюща рослина. — сказала Фріма.

— Я. — зашептала Фані, — маю горілку, настояну на камфорній траві.

— Це теж добре, — сказала Бекю.

Ліза й Франсуаза, приголомшені, прислухалися, й ні на що не зважувалися. Ліза колисала свого малень-

кого Жюля, а Франсуаза держала в руках кухля з водою, якої старий не хотів пити. А Фані, бачивши це, штовхала Ненеса,—той пильно стежив за рухами старого, що вмирав на очах у всіх.

— Побіжи додому й скажи, щоб тобі дали пляшку з камфорною горілкою, вона стоїть ліворуч у шахві. Чуєш, ліворуч у шахві?... І зайди ще до дідуса Фуана; зайди до тітки Горголі й скажи їм, що дядькові Мусі дуже не добре. Біжи, біжи, мерщій.

Коли хлопець зник одним скоком, жінки розмовляли собі про лиху пригоду. Бекю знала одного пана, якого вратували масажем. Три години йому натирали ступні на ногах. Фріма пригадала, що в неї залишився липовий цвіт, куплений за два су ще торішньої зими для чоловіка. Вона пішла по нього й вернулася з маленькою торбинкою. Ліза запалила світло, передавши попереду свою дитинку Франсуазі, як з'явився Ненес.

— Дідусь Фуан уже спить... Горголя сказала, що коли-б дядько Муха не пив стільки горілки, йому-б це так не пошкодило.

Але Фані, глянувши на пляшку, що він їй подав, скрикнула:

— Ох, ти, лобуряко, я ж тобі казала — ліворуч. А ти приніс мені одеколон.

— І це добре,—зауважила Бекю.

Старого примусили випити липового цвіту, заклавши йому в рот, між стиснуті зуби, ложку. Далі натерли йому голову одеколоном. Але йому не покращало. Відчай охопив усіх. Обличчя в Мухи зчорніло ще більше, його знову посадили на стілець, бо ввесь час він зсовувався і міг упасти долі.

— О,—зашептав Ненес, повернувшись до дверей,— не знаю, чи не піде дощ... Небо зараз такого чудного кольору.

— Так,—відповів Жан,—я бачив хмари збираються.

І наче знов зринула в нього попередня думка:

— Нічого. А я таки піду по лікаря, коли вони хотять.

Ліза з Франсуазою перелякано дивились одна на одну. Врешті молодша наважилася, з великодушністю молодого свого віку.

— Так, так, Капрале, йдіть до Клуа по пана Фіне. Хай не кажуть, що ми не зробили того, що слід.

Коня під час цього гармідеру навіть не розпрягли, і Жанові треба було тільки скочити на віз.

Чути було стукіт підків, грукіт коліс. Тоді Фріма заговорила про священика, але решта зробила заперечливий рух: вже й так багато турбот. А коли Ненес запропонував піти пішки три кілометри до Базош-де-Дойен, то мати його розгнівалася: хіба-ж вона згодиться, щоб такої темної ночі він стрибав по шляху під небом якогось страшного ржавого кольору. І з рештою, коли старий не чує й не може відповідати, навіщо турбувати священика, їхати такий далекий світ.

Десять годин вибило на дерев'яному годинникові з зозулею. Всі здивувались. Подумати тільки: дві години минуло, а нічого ще не зроблено. І ніхто не говорив про те, що треба вже йти; їх приваблювало це видовище, хотілося бачити все до кінця. Десятифунтовий хліб лежав у макітрі, а біля нього ніж. Спочатку дівчата, голодні, не зважаючи на своє горе, машинально врізали собі по шматку і з'їли його сухим, не пам'ятаючи цього. Згодом три жінки зробили те саме, хліб меншав і що-разу одна якась жінка різала й жувала хліб. Другої свічки не засвітили, а з тієї, що горіла, не здіймали гнота. Невесело було в цій темній кухні бідного селянина, біля зібганого тіла, біля столу, звідки чути було передсмертне харчання.

Через півгодини після того, як поїхав Жан, Муха раптом здригнувся й простягся долі. Він уже не дихав: він був мертвий.

— А хіба я не казала! Хотіли кликати лікаря,— ідким голосом зауважила Бекю.

Франсуаза й Ліза заридали. Несвідомим рухом кинулися одна одній в обійми, повні взаємного ніжного почуття, і уривчасто повторяли:

— Горенько наше, нас тільки двоє тепер... Скінчилось, нас тільки двоє... Що-ж, нещасні, тепер робитимемо? Лихо нам!

Але не можна було залишити мертвого долі. Одним рухом руки Фріма й Бекю зробили, що треба. Не насмі-

люючись перенести труп, вони витягли сінника з ліжка, принесли його, переложили Муху, відкрили його аж до підборіддя укривалом. Тим часом Фані засвітила дві свічки й поставила їх долі, як ставлять біля покійника, праворуч і ліворуч у головах. Все було, як годиться поки що, шкода тільки, що ліве око, хоч його тричі закривали пальцем, не хотіло закритись, і, здавалося, дивиться на світ з жахливого, розбитого параличем обличчя, що відбивалося на білому полотні.

Ліза поклала спати Жюля. Посиденьки почались. Двічі Фані й Бекю казали, що вони вже йдуть. Фріма запропонувала лишитися з дівчатами, і вони не йшли й усе балакали, нишком, скося поглядаючи на мертвого. А Ненес, забравши собі пляшку з одеколоном, вилив її всю на своє волосся й на руки. Вибило вже північ. Бекю заговорила голосніше.

— А добродій Фіне! Можна й умерти без нього. Більше, як дві години треба, щоб привезти його з Клуа.

Надвірні двері залишилися відчинені, повіяло свіжим повітрям і свічки погасли з обох боків від мерця. Всі жахнулися, а коли почали знову засвічувати свічки, повіяло бурею ще дужче, а з чорних глибин села залунало довге завивання. Здавалося, що це наближалось руйнацьке військо під гуркіт поламаних гілок, під жалібний стогін полів. Жінки побігли до дверей і побачили мідно-червону хмару, що скручувалася й летіла по побілілому небі. І раптом почало стріляти з рушниць, сипнув дощ з куль, що падали й відскакували коло їхніх ніг.

— Град, град!

Перелякані, вражені й бліді, дивилися вони на цю зливу. Це тривало не більше, як десять хвилин. Не чути було вдарів грому, але безупинні блакитні відблиски, здавалося, бігли по голій землі, наче широкі, фосфоричні стрічки, і ніч уже не була така темна: град освілював її блідим промінням, без ліку наче лилися скляні водоспади. Гомін глушив усе, як постріли, як поїзд, що кинувся з усієї сили на металевий міст і грюкотів без

кінця й краю. Вітер був, як божевільний, бліді шари сипались, збирались, встеляли землю білим укривалом.

— Град, лишенько! Ой, яке нещастя! Дивіться, наче курячі яйця.

Вони не наважувались вийти на двір, щоб позбирати його. Буря все лютішала, всі шибки у вікнах порозбивало, і град падав з такою силою, що один дрібок розбив глечика, а інші котились аж до матрацу з померлим.

— На фунт піде не більше як п'ять штук,—сказала Бекю, зваживши їх на руці.

Фані й Фріма зробили розпачливий рух.

— Все пропало, це-ж смерть.

Скінчилося. Буря швидко скінчилась і могильна тиша запанувала знову. Небо за хмарами почорніло. Дрібний, великий дощ ішов без шуму. Землю устелило товстим укривалом з граду. Біла скатертина, немов прозоре світло, простяглася в безмежні простори. Ненес, що кинувся на двір, повернувся з справжнім шматком криги, завбільшки з його кулак, форма граду була рубчаста, нерівна. А Фріма, якій не сиділося вже на місці, не могла вдержатись, щоб і собі не піти подивитись.

— Я пошукаю лихтаря, хочу знати, що сталося.

Фані стримувала себе ще кілька хвилин. Вона вже нарікала. О, скільки загинуло праці, скільки це накоїло лиха в городі й у садку. Хліб, овес, жито були ще надто низькі, щоб загинути, але виноградники, виноградники! І на порозі вона дивилась у темну, непрозору ніч. Вона тремтіла, вона ще не знала, яке сталося нещастя, перебільшувала його. Їй здавалося, що поле розстріляне, що в ранах спливає воно кров'ю.

— От що, мої маленькі,—промовила зрештою вона.—я візьму вашого лихтаря, побіжу до наших виноградників.

Вона засвітила один з лихтарів і зникла разом з Ненесом.

Бекю, що не мала землі, сміялася в душі. Вона зідхала, благала небо змилюватись, бо так уже звикла. Але цікавість штовхала її до дверей, і вона наче прикипіла до них, як побачила, що все село замиготіло від блиску-

чих крапок. Через щілину між хлівом та повіткою можна було голим оком бачити всю Ронь. Звичайно, град побудив селян. Кожному кортіло піти подивитись на своє поле, бо дуже вже важко було їм дочекатися ранку, і лихтарів усе більшало, вони наче бігли, наче танцювали. А Бекю, знаючи добре, де був чий будинок, називала, чий то був лихтар.

— О, це засвітилося у Горголі, а це виходять від Фуана, а там нижче—це Макрон, а збоку—Ленгень. Ой, лишенько, бідні люди! Це-ж бере за серце. Ну, піду і я туди.

Ліза й Франсуаза лишилися сами біля батька. Злива тривала й далі. Невеличкі струмки пливли по землі, свічки стікали. Треба було причинити двері, але ні одна й не подумала про це: їх теж занепокоїло людське лихо, хоча в хаті й був покійник. Цього ще не досить, що смерть була в хаті. Добрий бог усе нищив, не було навіть певности, що на завтра лишиться у вас шматок хліба.

— Бідний татусь,—шептала Франсуаза.—Це нещастя зіпсувало б йому кров... Це краще, що він не бачить цього.

А коли сестра її взяла другого лихтаря, то спитала:

— Куди ти йдеш?

— Я думаю про горох та про квасолю... Я зараз вернусь.

Під зливою Ліза перейшла двір і попрямувала до городу. Франсуаза сама лишилася біля старого. Вона задержалася на порозі, дуже схвильована тим, що все більше маячило лихтарів. Їй здавалося, що вона чує сльози, скарги. І серце їй розривалося.

— Що? Га?—скрикнула вона.—Що там сталося?

Ніхто не відповів, лихтар заходив швидше, наче скажений.

— Що, пропала квасоля? Так? Кажі! А як горох? Боже мій, а садовина, а салата?

Але, почувши ясно болючий крик, Франсуаза зважилась. Підтиккала свої спідниці й побігла на поміч сестрі. А покинутий покійник зостався в порожній кухні, увесь холодний під своїм укривалом, між двома димними

сумними гнотами свічок. Ліве око вперто не заплюшувалось, дивилося на старі бантини на стелі.

О, яке спустошення впало на цей шматок землі, скільки плачу наробило це лихо, освітлене миготінням лихтаря. Ліза й Франсуаза так бігали з своїм лихтарем, мокрим від зливи, що він ледве миготів. Вони наближались до городини з блаженським світлом лихтаря, ледве пізнавали горох та квасолю, геть зовсім прибиті до землі. Салата була поламана, потолочена, навіть не можна було сподіватися використати саме листя. Але найбільше потерпіли плодові дерева, маленькі гілочки були зрізані, наче ножем, навіть вершки дерева понівечені втрачали свій сік, крізь рани в корі. А далі у виноградниках було ще гірше. Лихтарі розходилися, стрибали під прокльони та стогін. Виноградні лози наче покосило, грона в цвіту встелили землю разом з уламками дерева та паростків. Не тільки врожай цього року загинув, але й стовбури понищено, вони будуть хиріти й умруть.

Ніхто не зважав на дощ. Якийсь пес скіглив, наче чув мертвяка, жінки ридали, мов були на краю якоїсь безодні. Макрон і Ленгень, хоч і були конкуренти, світили один-одному, переходили з одного виноградника до другого, вдаючись до бога, в міру того, як все ширше розгорталася перед ними руїна, цей привид короткий і блідий, що зникав за ними в темряві ночі. Старий Фван хоч і не мав уже землі, теж хотів побачити й лютував. Поволі всі почали ремствувати. Хіба ж це можливо: за чверть години позбутися праці цілого року. Що-ж вони таке зробили, що так тяжко їх покарано? Ніякої безпеки, ніякої справедливості, це безглузді примхи, що нищать людей. Горголя, розлютована до божевілля, раптом назбирала каміння і жбурхнула його в повітря, щоб знищити небо, якого не можна було й побачити. Вона пащекувала.

— Свята свине, там угорі! Ти не можеш дати нам спокою.

А в кухні на сіннику покинутий Муха дивився вперто на стелю одним оком. Коли це перед дверима зупинилися два вози. Жан привіз нарешті пана Фіне, після

того, як три години чекав на нього в його-ж помешканні. Жан повернувся возом, а лікар узяв свою коляску.

Лікар, високий і худий, з пожовклим через те, що не збулися його честолюбні надії, обличчям, увійшов, не попередивши. Глибоко в душі він гордував цими клієнтами-селянами, яким закидав їхню обмеженість.

— Як же це? Нема нікого? Виходить, покращало.

Помітивши тіло, додав:

— Ні, запізно. Я-ж вам казав, я-ж не хотів їхати. Завжди те саме: мене кличуть тоді, коли вже вмирають.

Те, що потурбували його вночі без потреби, розгнівало лікаря.

Ліза й Франсуаза якраз увійшли до кімнати. Лікар усе ще гнівався, а тут ще почув, що вони збиралися дві години, поки послали по нього.

— Так це-ж ви його вбили, далєбі! Чи це-ж не безглуздя! Одеколон і липовий цвіт від апоплексії. Крім цього, ані душі коло нього. Само собою, він не втече...

— Але, пане лікарю,—зашепотіла Ліза, вся в слюзах.—то-ж винен град.

Пан Фіне, зацікавлений, затих. Як-то? град був? Зжившись з селянами за довгі роки, він скінчив тим, що перейняв їхні пристрасті. Наблизився Жан, і обидва були здивовані, обидва кричали, бо ні одної градинки вони не бачили, їдучи з Клуа. Деякі місця зацілили, інші—зруйновані, і всього лише за кілька кілометрів звідци. Яке це лихо жити на поганій стороні! Згодом, коли Фані внесла лихтаря, а Бекю з Фрімою прийшли слідом за нею, всі троє почали скаржитися, розповідаючи докладно, яке вони бачили спустошення. Лікар солідно сказав:

— Це нещастя, велике нещастя. Не може бути більшого на селі.

Глухий шум, подібний до булькотання, перебив його слова. Він ішов від померлого, забутого поміж двома свічками. Всі замовкли, жінки перехрестилися.

III.

Минув місяць. Старий Фуан, призначений на опікуна Франсуази, якій пішов уже п'ятнадцятий рік, умовив їх—

її й сестру Лізу, старшу від неї на 10 років, віддати їхню землю в оренду кузенові Деломові, окрім шматка левади, щоб землю їх було як слід оброблено та впро-рано. Тепер, коли обидві дівчини лишилися дома сами, без батька, без брата, їм довелося б держати наймита, а це була б їм руїнація, бо робочі руки дуже подорож-чали. Отже Делом робив їм просто певну послугу, умо-вившись розірвати угоду тоді, коли одна з них вихо-дитиме заміж і доведеться ділити спадщину.

Тим часом Ліза й Франсуаза, віддавши кузенові коня, що тепер їм був непотрібний, лишили собі обох корів—Коліш та Білявку—та ще ослика Гедеона. Вони зали-шили собі ще й півдесятини городу; старша мала його обробляти, а молодша доглядати скотину. Звичайно, багато було ще праці коло всього цього, але вони, хва-лити бога, були здорові й управляться,—і все буде гаразд.

Перші тижні були дуже важкі, бо треба було залаго-дити всю шкоду, що наробив град. Довелося копати, пе-ресаджувати городину. Це й примусило Жана допомогти їм своїми руками. Якийсь вузол зав'язався між ним та дівчатами з тієї хвилини, як привіз він їм батька, що помирав. Другого дня після похорону Жан при-йшов одвідати їх. Потім удруге він зайшов побалакати, і поволі звик до них так, що одного разу після обід-уз'яв лопату з рук у Лізи й сам уже кінчив роботу. З цього часу він присвячував їм свої години, вільні від праці на фермі. Він став свій у хаті, у цій старій бать-ківській хаті Фуанів, що поставив її триста років тому один з предків, якого сім'я шанувала, ніби святого. Коли Муха нарікав за життя, що йому випав поганий жереб підчас розподілу, і казав, що сестра з братом обікрали його, то ті відповідали: «А хата? Хіба він не дістав хати?»

Убога хатина, уся в дірках, давня, в щілинах, ледве стояла на ногах, з усіх боків полатана. Збудовано її, мабуть, з землі та псковця. Згодом дві стіни обмазали вапною; нарешті, на початку цього сторіччя, зважи-лися вкрити дах лосняком, що тепер уже прогнив. Тому хата й стояла так дового й досі держалася, що

ввійшла в землю на один метр. Її, мабуть, підкопували, щоб було тепліше. Це було дуже незручно, бо під бурю та великі зливи заливала вода нижній поверх. І скільки б не вимітали долівку в ньому, все одно болото завжди залишалося по кутках. Але найгірше було ось що: хату збудовано так, що протилежною стіною вона стояла на північ до безмежної Боси, звідки взимі віяли страшні вітри; з цього боку в кухні було тільки одне вікно з віконницею на рівні шляху, а з протилежного боку, з півдня були вікна й двері. Можна було сказати, що це була одна з тих рибальських халуп на березі океану, де ні одна щілина не виходить до води. Вітри з Боси погнули її наперед, і хата похилилася, як та стара баба з перегнутим станом.

І Жан швидко обізнався у цій хаті з усіма закутками. Він поміг прибрати в кімнаті покійного—куток на горищі, відділений просто кількома дошками, — в ньому тільки й було меблів, що стара скриня, набита соломною,— вона була за ліжко старому,—один стілець та стіл. Внизу він не доходив далі, як до кухні, бо уникав бувати в кімнаті сестер. Крізь відчинені завжди двері можна було бачити двоє ліжок, велику шахву з горіхового дерева, чудовий круглий стіл з різьбою, мабуть, колись украдений з палацу. За цією кімнатою була ще й друга, але така вогка, що батько волів спати на горищі. Навіть не можна було складати там картоплю, бо вона зараз-же починала проростати. Життя зосереджувалося переважно в кухні, у цій великій, задимленій кімнаті, де одно по одному, протягом століть мінялися покоління Фуанів. У цій кімнаті почувалося довгу, довгу працю, вбогу страву, уперті зусилля цілої раси, що намагалася тільки того, щоб не вмерти з голоду, вибиваючись з сили, не маючи зайвого су ані в грудні, ні в січні. Двері відчинялися звідси просто в хлів і давали можливість коровам бути в одному товаристві з людьми, а коли ці двері зачиняли, то все таки можна було бачити корів крізь вікно, зроблене в стіні. Була тут ще стайня, де лишився лише сам Гедеон. клуня та дрівник. Все було вкупі й можна було скрізь пройти. Надворі дощі наповнювали яму; це була єдина вода для скотини та для городу.

Що-ранку треба було ходити до криниці, вниз над шляхом, по воду.

Жанові подобалося тут, хоч він і не питав себе, що власне приваблювало його сюди. Весела, огрядненька Ліза була дуже привітна. Хоч у двадцять п'ять років вона вже постаріла, а особливо після пологів, але ж мала здорові, великі руки, й уносила в працю стільки життя, так кричала, так сміялася, що розвеселяла всіх. Жан ставився до неї, як до господині, з пошаною, а Франсуазі казав «ти», бо вона в п'ятнадцять років здавалася йому ще дівчинкою. Франсуаза, якої не виснажили ще свіже повітря й важка праця, мала довге, гарненьке обличчя, з маленьким упертим чолом, з журливими чорними очима, повні вуста, з невеличким пушком на них, і хоч була ще дівча, але вже скидалася на дорослу, і сестра про неї казала, що не треба її надто лоскотати, щоб зробити їй дитину. Ліза виховувала її, бо мати померла рано, тому вони й любили так одна одну. Любов старшої була палка й енергійна, а молодшої—постійна й жагуча. Малу Франсуазу вважали за розумну голівку. Несправедливість дратувала її до краю. Коли вона казала: «Це моє, а це твоє», то й під ножем обстоювала б своє. І коли вона палко любила Лізу, то тільки через те, що повинна її любити. Проте вона показувала себе дуже розсудливою, доброзвичайною, не мала розпутних думок, тільки мучило її ранне хвилювання крові, через те, що іноді була ненаїдна, трохи лінива, в яла. Одного разу якось сталося, що почала вона казати «ти» Жанові, якого вважала за доброго приятеля, далеко старшого від себе, що бавився з нею іноді, дратував її, навмисне підтримуючи якусь неправду, щоб подивитися, як вона буде горіти гнівом.

Однієї неділі по обіді, коли червоне сонце дуже пекло, Ліза працювала в городі, полола горох, поклала під сливою Жюля, бо той якраз заснув.

Сонце пекло нестерпно; Ліза тяжко дихала, зігнулася вдвоє, вириваючи траву, аж ось залунав за тином голос.

— Що це таке? Нема відпочинку навіть у неділю?

Ліза пізнала цей голос, випросталась, з червоними руками, з багряним, але веселим обличчям.

— А так! І в неділю, як і що-дня, робота сама не робиться.

Це був Жан. Він обійшов тин і ввійшов на подвір'я.

— Покиньте, я скінчу вашу роботу.

Ліза не згоджувалась: вона швидко скінчить; а зрештою, коли вона не робитиме цього, знайдеться інше діло, бо хіба-ж можна нічого не робити. Хоч вона встає і о четвертій годині вдосвіта, а доводиться шити при свічці. Ніколи кінця-краю не буде цій роботі.

Щоб не сердити її, Жан сів у холодку під сусідньою сливою, трохи далі від Жюля. Він дивився на Лізу. Вона знову зігнулась і зад піднявся вгору; Ліза обсмикала спідницю, що піднімалася й відкривала її товсті ноги, тим часом, з звислими донизу грудьми, швидко працювала вона руками, не боячись, що кров ударить їй в голову.

— Це добре, що ви так міцно збудовані.

Це її підлестило, і вона ласкаво засміялась. Жан і собі сміявся, дивлячись на неї з задоволенням, певний, що вона дужа й енергійна, як парубок. Ніякого нечистого бажання не викликала вона в ньому, хоч половина її корпусу була в повітрі,—ця жінка на чотирьох лапах, що вся упріла, від якої йшов такий дух, як від розпаленого звіря. Він думав тільки про те, що з такими руками та з таким тілом скільки можна наробити. Певна річ, що в господарстві, жінка з такою будовою варта була свого чоловіка.

Мабуть якась асоціація думок призвела до того, що Жан сказав їй новину, яку сам пообіцяв собі держати в секреті.

— Я бачив позавчора Бюто...

Ліза поволі підвелася. Але вона не мала часу запитати його. Франсуаза, що пізнала Жанів голос, саме якраз поверталась з корівника з голими руками в молоці, розлютилась:

— Ти бачив його... Падлюка!

Вона ненавиділа Бюто що-раз більше, вона не могла спокійно чути ім'я свого кузена, щоб не повставала в

неї ворожнеча до нього за його нечесний вчинок, немов би той образив її особисто.

— Звичайно, що падлюка, — спокійно зауважила Ліза, — але з цього нікому легше не буде.

Вона взялася руками в боки й поважно спитала:

— Що-ж він говорив, отой Бюто?

— Та нічого особливого, — відповів Жан, незадоволений, що в нього такий довгий язик. — Ми балакали про його справи — адже батько всюди нахваляється, що не дасть йому його ділянки, а він каже, що має ще час чекати, що старий ще кремезний, що йому на це начхать.

— А чи-ж він знає про те, що Ісус-Христос і Фані підписали акт і що кожне з них уже володіє своєю половиною ділянки.

— Еге, він це знає, і знає й те, що старий Фуан віддав в оренду Деломові ту ділянку, якої Бюто не хотів. Він знає, що пан Байегаш був такий лютий, що заприсягся ніколи не дозволяти, щоб раніше тягли жеребки, а тоді вже підписували папір... Так, так, він знає, що всьому кінець.

— І він нічого не казав?

— Ні нічого.

Ліза мовчки зігнулась, пройшла наперед, вириваючи бур'ян і показуючи тільки свій круглий зад; далі повернула шию й додала, нахиливши голову:

— Ви хочете знати, Капрале? Так ось вам. Я буду держати Жюля при собі.

Жан, що досі піддавав їй надії, повів угору підборіддям.

— Гадаю, що так воно й буде.

І він кинув оком на Жюля, про якого вже й забув. Немовля в пелюшках спало з своїм нерухомим личком, залите сяйвом дня. Яка досада — це хлоп'я. А то б чому йому і не одружитися з Лізою, тим більше, що вона була вільна. Ця думка прийшла йому в голову, коли він дивився, як вона працює. Дуже можливо, що він кохав її, і що це вона приваблювала його до цієї хати. І Жан сам собі дивувався, що ніколи її не бажав, ніколи навіть не залицявся до неї, як робив це з Фран-

суазою, наприклад. І ось, підвівши голову, побачив її: вона стояла на сонці, рівна й сердита, очі їй горіли жагою, і це було так дивно, що Жан аж звеселів, хоч було йому якось ніяково з цього відкриття.

Раптом залунав барабан, з своїм закликом, і Ліза залишила свій горох і скрикнула:

— Почекайте, це Лямбурдьє. Я маю замовити йому капелюшка.

За тином на шляху з'явився маленький чоловічок: він бив у барабан, ідучи перед довгим возом, який тягла сіра коняка. Це був Лямбурдьє, великий крамар з Клуа. Поволі він додав до свого краму ще різних новин: капелюхів, дрібного краму, шевського товару, залізних та мідних речей—цілий базар,—і з ним їздив з села в село, по окрузі на п'ять-шість миль. Нарешті селяни купували в нього все—від горшків аж до весільних суконь. Він відчиняв свого воза: там з'являлася ціла низка шухлядок—справжня виставка з крамниці.

Коли Ліза замовила Лямбурдьє капелюха, він запитав:

— А поки-що, чи не хочете ви гарних шовкових фулярових хусток?

Він витяг з шабатурки червоний фуляр, блискучий, золотими пальмами уквітчаний. Фуляр аж горів на сонці.

— А що? Три франки, це-ж дурно! Сто су за обидва.

Ліза й Франсуаза взяли матерію через тин, де сушились пелюшки Жюльєві, м'яли її в руці, придивлялись. Але вони були вибагливі; їм це не було потрібне. Навіщо тратити гроші. І вони віддали матерію крамареві, але Жан, що в мить вирішив одружитися з Лізою, не зважаючи на дитину, закричав, щоб скінчити справу:

— Ні, ні, візьміть собі, це я вам дарую. Не одмовляйтеся, це з приязни до вас, запевняю вас.

Жан нічого не сказав Франсуазі, а та все держала другий шматок фуляру. Помітивши це, Жан засмутився. Йому здалося, що дівчина зблідла, рот їй скривився від муки.

— Але-ж і тобі так само, візьми й собі... Я так хочу, ти-ж будеш гарненька в цьому, дурна голово!

Обидві сестри, переможені, сміялися й не заперечували. Лямбурдьє простяг уже через тин руку, щоб одержати свої сто су. Потім пішов собі далі, а за ним кінь з довгим возом; уїдлиий звук барабану зник за поворотом на шлях.

Жан хотів одразу скінчити діло—освідчитися Лізі, але одна подія стала на перешкоді цьому.

Мабуть, стайня не була добре зачинена, бо несподівано побачили вони ослика Гедеона, що посеред городу вільно собі поїдав моркву. Цей осел з сірим хребтом був надзвичайно хитра тварина; він дуже добре своєю мордою відчиняв заціпки, коли приходив по хліб до кухні; і по тому, як поводив він своїми довгими вухами, коли дорікали йому за його погані вчинки, видно було, що він усе розумів. Як тільки осел побачив, що його зловили на гарячому, він прибрав собі байдужого пристойного вигляду; коли-ж почали на нього кричати й загрожували йому, він подався геть; але замість повернутися на подвір'я, він пішов собі стежками аж на край садка. Довелось ганятися за ним, а коли врешті Франсуаза схопила його, він увібрав шию й ноги в себе, щоб стати важчим та не так швидко рухатись. Нічого не помагало: ні бійка, ні прохання. Довелось Жанові вступити в цю справу. Він добре побив його своїми парубоцькими руками, бо з того часу, як панували над ним дві жінки, Гедеон виявляв справжнє призи́рство до них. Через цей галас Жюль прокинувся. Слушний час пропав, довелось молодому хлопцеві і цього дня піти додому, не договорившись ні до чого. Минуло вісім днів і якийсь острах обійняв Жана: він усе ще не зважувався. І не тому, що справа здавалась йому невідгідна,—навіпаки, подумавши добре, він вирішив, що з цього йому буде користь; і він і вона могли тільки виграти з цього. Якщо він нічого не мав, то в неї була дитина: це рівняло обидві сторони і нічого поганого не мав він на думці; він хотів тільки, щоб обоє були щасливі. Окрім того, одружившись, він мусів би кинути ферму й таким способом розв'язатися з Жакліною, з якою ще мав зв'язок, бо почував з цього певне задоволення. І Жан твердо вирішив одружитися, чекав тільки

слушного часу й добирав влучних слів, як би це Лізі добре сказати, бо навіть військова служба не зробила з нього дуже сміливого з жінками.

Врешті, одного дня, біля четвертої години, Жан урвав час і пішов з фарми побалакати з Лізою. Якраз було це тоді, як Франсуаза гнала свою корову на вечерню пашу, і він вибрав цю пору, щоб лишитися з Лізою вдвох. Але на початку вже натрапив на перешкоду: Фріма, як добра сусідка, помагала Лізі золити білизну. Вже зранку вода з попелом кипіла в казані, почепленому на гак над піччю, де жарко горіли липові дрова. З голими руками, в підтиканий високо спідниці, жовтим глиняним горшком Ліза набирала воду й поливала білизну, якої було повнісіньке жлукто; білизна лежала так: простирадла, над ними ганчірки, далі сорочки, а потім знову простирадла. Фріма не дуже багато помагала, а все тільки цокотіла та через кожних п'ять хвилин вливала або виливала відро з водою в казан або в жлукто і тим піддержувала весь час луг у жлукті. Жан сердився і ніяк не міг діждатися, щоб Фріма пішла собі геть. Але ж та не збиралась іти, вона розказувала про свого спаралізованого чоловіка, що владав тільки однією рукою. Для неї це було велике горе. Ніколи не були вони заможні, тільки, як він ще працював, то брав землю, щоб обробляти, а тепер їй самій доводилося працювати, і було дуже важко одній обробляти цілу десятину. І от вона з шкури вилазила, збирала на дорозі гній на угноєння; не маючи власної скотини, садила салату, квасолі, горох, ходила коло кожного ступня, коло кожної грядки, поливала свої три сливи та двоє абрикосових дерев, і добилася того, що мала прибуток з своєї десятини; кожної суботи вона ходила на базар в Клуа, згинаючись у три погібелі під двома великими кошиками, не рахуючи тут городини, що сусід возив на базар на своєму возі. Рідко поверталась вона без двох або трьох сотен су, а особливо, коли наставали фрукти. А найдужче їй дошкуляло те, що не було палива: ні коров'ячий, ні кінський гній, ні послід від кількох кроликів та курей, що їх виховувала, не задовольняли її. Вона дійшла навіть до того, що

використовувала свій і чоловічий кал, і це викликало огиду у всіх односельців.

Про це всі знали і глузували з неї, прозвали її мати Кака, і це прозвище дуже шкодило їй на базарі. Буржуйка з огидою одвертала носа від її моркви й чудесної капусти. Хоч Фріма мала спокійну вдачу, але це її дратувало.

— Ну, послушайте ви, Капрале, чи це ж справедливо? Хіба ж не дозволено використовувати все те, що милосердний бог дав нам у руки? Ні, це просто заздрість. Ті, що живуть у Роні, заздять мені, бо моя городина краща. Скажіть мені, Капрале, хіба й ви почуваете таку саму огиду?

Заклопотаний Жан відповів:

— Звичайно, це не дуже мене вражає. Але до цього не звикли, це просто певний погляд.

Ця відвертість призвела стару жінку до розпачу. Вона не могла вдержати гіркого почуття.

— Це добре, вони вже й вас підбурили проти мене. Ох, якби ви знали, які вони лихі. Якби ви чули, що про вас вони кажуть.

І Фріма почала викладати все, що говорили в Роні про Жана. Насамперед проклинали його за те, що він був колись робітником, пиляв і стругав дерево замість того, щоб обробляти землю. Далі, коли він узявся до плуга, його картали за те, що їв хліб інших у країні, йому чужій. Хіба хто знає, звідки він. Чи не зробив він чого лихого в себе, що не наслідуються туди повернутись? І вони стежили за його жениханням з Коньєтою, вони казали, що Жан з Коньєтою дадуть колись добру вечерю старому Гурдекенові, щоб обікрасти його.

— Сволота, — промимрив Жан, блідий з обурення. Ліза, що набирала в горщик луку з казана, почала реготати, почувши ім'я Коньєти. Вона й сама його часто згадувала, щоб подратувати Жана.

— І раз уже почала, треба довести до кінця,—казала далі Фріма.—Так ось, з того часу, як ви почали сюди вчашати, вже вбачають тут щось страшне. Минулого тижня,—так здається?—ви подарували обом сестрам по фулярській хустці. Сестер бачили з обновами

в церкві. Дуже це гидко сказати, але вони запевняють, що ви спите з обома.

Тремтячи, але рішуче Жан підвівся й сказав:

— Послухайте, пані-матко, я відповім перед вами. Це мені не заважає. Так, я хочу спитати Лізу, чи піде вона за мене? Чуєте, Лізо? Я питаю вас, і коли ви скажете «так», я буду дуже щасливий.

Та якраз лила горщик у жлукто. Але Ліза не поспішала, а кінчала пильно поливати білизну; потім з голими руками, мокра від пари, серйозно дивлячись йому просто в вічі, спитала:

— Це на правду?

— Так, на правду.

Лізу це не здивувало. Була це цілком природня річ. Але Ліза не казала ні «так», ні «ні»: певно, якась думка мучила її.

— Не треба говорити «ні» через Коньєту, — сказав Жан, — бо Коньєта... Вона добре знала, що з того, що там на фермі, не вийде нічого. Треба ще сказати, що я нічого не маю, тільки себе самого можу вам дати, а ви маєте будинок і землю.

Знову вона зробила жест, наче хотіла сказати, що коли в неї дитина, то вона так само, як і він, думає, що вони однакові.

— Ні, ні, все це не те, — сказала вона нарешті. — Тільки от Бюто...

— Але ж, коли він не хоче...

— Само собою, поміж нас приятних відносин немає, бо він дуже погано поведився... А проте, треба порадитися з Бюто.

Жан хвилину подумав і поважно додав:

— Як ви хочете... Так треба, ради дитини.

Фріма серйозно виливала воду в казан, і здавалося співчувала Жанові, — він їй подобається, гарний парубок, не грубіяка, не впертий. Аж ось почули, що прийшла Франсуаза з двома коровами.

— Лізо, — гукнула вона, — іди-но подивись... Коліш скалічила собі ногу.

Всі вийшли на двір. Побачивши, що корова кульгає на ліву ногу й нога вся в крові, Ліза дуже розгнівалася,

як це й за дитячих літ, коли мала Франсуаза щось бувало нашкодить.

— Знов не догляділа! Еге-ж? Ти знов заснула в траві, як колись?

— Але ж ні, запевняю тебе. Я не знаю, що вона собі зробила. Я прив'язала її до кілка, вона, мабуть, заплуталась у вірвовці.

— Мовчи, брехухо! Ти вб'єш її колись, мою корову.

Чорні очі у Франсуази запалали. Вона сплотнола і гнівно промовила:

— Твоя корова, твоя корова!.. Ти могла б сказати— наша корова!

— Як то наша корова? У тебе корова, дівчисько ти!

— Так, половина всього, що тут є, належить мені, я маю право узяти й знищити половину, коли мені це подобається.

І сестри дивились одна на одну з погрозою, як вороги.

Серед гарних, ніжних взаємин це була перша болюча суперечка, коли з непереможною силою заговорило почуття—«твое—мое». Одну вразило повстання молодшої, друга вперта й люта стояла, бо бачила несправедливість.

Старша здалась, пішла до кухні, щоб не побити молодшої. Франсуаза, загнавши корови у хлів, увійшла теж до кухні й узяла собі з макітри шматок хліба; сестри мовчали. Тим часом Ліза заспокоїлась. Їй надокучило дивитись на сердиту, насуплену сестру і перша вона озвалась, хотіла скінчити сварку несподіваною новиною.

— Знаєш, Жан хоче одружитися зо мною? Сватає мене.

Франсуаза, стоячи біля вікна з шматком хліба, навіть не ворухнулась і байдуже сказала:

— А яке мені до цього діло?

— Тобі є до цього діло, бо ти матимеш зятя, і я хочу знати, чи він тобі подобається.

— Мені подобається? Навіщо? Він чи Бюто. коли я не сплю... з... Тільки хочете, щоб я вам сказала? Все це не дуже чисто.

І пішла доїдати свій хліб надворі.

Жан, у якого настрій зіпсувався, примусив себе засміятись,—дитяча мов примха. А Фріма сказала, що за її часів таке дівчисько одшмагали б так, що заюшилася б. Ліза хвилину помовчала й пильно працювала. Далі сказала:

— Що ж, ми на цьому й скінчимо, Капрале. Я не кажу вам ні «так», ні «ні». Побалакаю з людьми, попитаюся, тоді й знатиму, що мені робити... І тоді вирішимо. Гаразд?

— Гаразд.

Жан простягнув їй руку, вона подала свою.

Від усієї її постати, оповитої теплою парою, ішов дух гарної господині, пахощі попелу з ароматом ірису.

IV.

З учорашнього дня Жан механічною косаркою косив сіно на сіножаті, на березі д'Егра, що належала до Бордрі. Від раннього ранку й до ночі було чути рівний звук коси; і того ранку він кінчав роботу. Останній рядок падав, стелючись за колесами в одну купу тонких стеблин ніжно-зеленого кольору. Фарма не мала машини, і йому найняли на підмогу двох дівчат: Пальміру, що працювала до нестями, і Франсуазу, що найнялася, жартуючи, бо її тішила ця праця. Обидві, прийшовши на працю о п'ятій годині ранку, розкидали довгими вилами не зовсім ще сухе сіно, напередодні складене в скирти, щоб захистити його від нічної роси. На чистому вогненному небі сходило сонце; свіженький вітрець повівав, відсвіжуючи повітря. Погода стояла якраз така, щоб порати сіно.

Після сніданку, коли Жан повернувся з своїми косарками, сіно з першої десятини було вже готове. Жан помацав його,—сіно було сухе й рипіло.

— Ось що я вам скажу: ми ще раз його перекинемо і сьогодні почнемо громадити.

Франсуаза в сірому полотняному вбранні зав'язала на голові блакитну хустку; один з кінців хустки гой-

дався в неї на шиї, а два інші вільно гуляли по її щічках і захищали обличчя від пекучого сонця.

І одним рухом вона брала вилами сіно, кидала його в повітря, а вітер ніс наче білу пилинку. Билинки летіли, йшов від них запашний і міцний дух, пахощі скошеного сіна, зів'ялих квіток. Франсуазі було дуже гаряче, вона рухалась серед цього запашного сіна і почувала себе дуже радісно.

— Ох, ти моя маленька,—сказала Пальміра тихим голосом,—видно, що ти молода ще... Завтра ти почувеш, як болітимуть тобі руки.

Але не сами тільки вони працювали: вся Ронь косила й сушила сіно на лузі, кругом. На зорі Делом уже був тут, бо трава, зрошена росою, легше ріжеться, як той м'який хліб, а на сонці вона твердне в міру того, як сонце її пригріває. І трава наче змагалась і свистіла в цей час під косами, яких рівний ряд то йшов уперед, то назад, увесь час під їх голими руками. Ближче, майже на межі з фармою, було дві ділянки: одна належала Макронові, друга—Ленгеню. На першій Берта, одягнена, як панночка, в легкій сукні, в солом'яному капелюсі на голові, йшла слідом, для розваги, за косарками, але вже швидко втомилась, обперлась об косу у затінку, під вербою; на другій Віктор, що косив замість батька, тільки-но сів і почав клепати косу на бабці. Хвилин з п'ять, серед тихого повітря, що хвилювалося, чути було тільки вперті вдари молотка об залізо.

Якраз Франсуаза дійшла до Берти.

— Що, вже годі з тебе?

— Трошки вже втомилась... Коли не маєш звички...

Вони почали балакати, говорили про Сюзанну, Вікторову сестру, яку Ленгені віддали в науку до швачки в Шатоден, а через шість місяців вона повіялась до Шартру на вільне життя. Казали, що вона втекла з нотаревим писарчуком; всі дівчата з Рони шепталися про це, хотіли довідатися про подробиці. Вільно жити—це пити смородиновий сироп та зельтерську з бандою молодих хлопців, і десятками перепускати їх через своє тіло в окремих задніх кімнатах винниць.

— Так, дорога моя, це так... О, вона їх має.

Франсуаза, молодша, аж очі витріщила.

— Оце так розвага,—сказала вона зрештою.—Але ж коли вона не псвернеться, Ленгені залишаться сами, бо Віктор витяг жеребка.

Берта, яка так само, як і батько, ненавиділа їх, знизала плечима: а йому що до Ленгенів? Він тільки за одним жалкує: що дочка не залишилася в його, лягати з кожним, щоб приваблювати покупців в його тютюнову крамницю. Хіба дядько її, якому вже сорок років, не мав уже її, коли разом копали моркву? І заговоривши тихше, Берта розповіла, як це сталося. Франсуаза, зігнувшись вдвоє, реготала, мало не душилася: так смішно було їй.

— Ой, яке ж це безглуздя таке робити!

Вона знову взялася до роботи, відійшла далеко, підкидаючи скошену траву і перетрушуючи її на сонці. Все ще чути було упертий звук молотка, що клепає залізо. Через кілька хвилин, наблизившись до парубка, що сидів на траві, вона спитала:

— Так ти ідеш у салдати?

— Еге, в жовтні. Я маю ще час, я не поспішаю.

Дуже їй кортіло запитати його про сестру,—на решті таки не втерпіла.

— Це правда, що кажуть, ніби Сюзанна в Шартрі? Той байдуже відповів:

— Здається. Коли їй там весело.

І в ту ж мить, вгледівши здалеку Леке, шкільного вчителя, що, здавалося, випадково пішов сюди в проходку, сказав:

— Дивись! Отой прийшов ради Макронової дочки. Чи так я казав? Він спиняється, тикає носом їй у волосся... Нюхай, нюхай оту брудну гороб'ячу голову, можеш сопти, але почувеш тільки, чим вона пахне.

Франсуаза знову зареготала, а Віктор напався на БERTУ, яку він ненавидів, як всі в його сім'ї. Безумовно, шкільний вчитель—не велике цабе, злющий, що б'є дітей, людина не щира, і думає, що ніхто того не знає; здатний стати псом у молодій дівчини тільки ради того, щоб забрати батькові гроші. Але й Берта не дуже

вже свята, хоч і вдає панночку, виховану в місті. Хай ходить вона в спідниці з оборками, в оксамитових кохтах та, щоб мати кращу фігуру. підкладає ззаду серветки,—з того краща не буде; вона що-далі, то огидніша стає, бо зовсім зіпсована. Бо в пансіоні в Клуа думала більшого навчитися, ніж дома, доглядаючи корів. Ця не допустить, щоб їй відразу й дитину зробили; вона вважає за краще псувати собі здоров'я сама собі на самоті.

— Як це так?—спитала Франсуаза, не зрозумівши.

Він зробив певний жест; вона стала серйозна і сказала, не соромлячись:

— Ось чому вона вам завжди каже гидоту всяку й кидається на вас.

Віктор знов узявся до заліза. Серед гомону між окремим фразами що-разу стукав молотком.

— Ти знаєш? Вона гола...

— Що?

— Та Берта ж! Гола—так прозвали її хлопці, бо в неї нема волосся.

— Де?

— Скрізь... У неї так гладенько, як рука.

— Та йди собі, брехун!

— Але я тобі кажу.

— А ти бачив?

— Ні, не я,—інші.

— Хто інші?

— А хлопці, яких я знаю. Вони присягались.

— А як же вони бачили? Як?

— Звичайно. Як бачать, коли розуміються на чомусь, або коли вміють крізь щілину підглядіти. Я знаю? Якщо не спиш з нею, то бувають такі часи та місця, де поправляють на собі одержу. Адже ж так?

— То вони підглядали!

— Дарма. Наче в безсоромної скотини... зовсім гола. Ще гірше ніж оті безсоромні, маленькі горобчики, без пір'я, що роззявляють дзьоби в гніздечку. Ой, як погано, гидко, аж на блювоту верне.

Франсуаза ще більше розвеселилась: такою смішною здавалась їй думка про горобчика без пір'я. І вона

не заспокоїлась, не взялась до роботи, аж поки не побачила сестру свою Лізу, що спускалася на сіножать. Ліза підійшла до Жана й сказала йому, що йде до свого дядька побалакати про Бюто. Вже три дні, як вирішено між ними цю справу, і вона обіцяла прийти ще раз, щоб сказати Жанові, яка буде відповідь. Коли Ліза пішла, Віктор все ще клепав, Франсуаза, Пальміра та інші жінки в проміннях ясного сонця кидали траву, а Леке дуже ввічливо показував Берті всякі артикули вилами: то підіймав, то спускав, то вимахував ними, як салдат рушницею на муштрі. Ген-ген без упину рухалися косарі, тим самим ритмічним рухом, хитаючись своїм тілом на клубах, махаючи вперед і назад косою. На хвилину Делом задержався й випростався, такий великий серед інших. Він мав за поясом ріг, повний води, узяв чорного бруска й швидко почав гострити косу. Знову зігнулася його спина, і наточене залізо в траву вганялося швидко й аж свистіло.

Ліза підійшла до будинку Фуанів. Спочатку здалося їй, що там не було ані духу, помешкання здавалося мертве. Роза позбулася своїх двох корів, старий недавно продав свого коня й не було більше ні скотини, ні роботи, нічого, що подавало б якісь ознаки життя в порожніх будівлях та на подвір'ї. Але двері відчинилися і, увійшовши до нижчої й чорної кімнати, яка так не відповідала бурхливому життю на сіножаті, Ліза побачила старого Фуана. Стоячи доїдав він шматок хліба з сиром, а жінка його, сидячи без діла, дивилась на нього.

— Добридень, тіточко... Як ся маєте?

— Живемо потроху,—відповіла стара. Обличчя їй проясніло, коли прийшла Ліза. Тепер, як вже перейшли на буржуазну ногу, можна було нічого не робити зранку й до вечора. Ліза хотіла бути ввічливою з дядьком.

— А апетит, я бачу, добрий?

— О.—відповів той,—я їм не тому, що голодний... Але коли з'їм який шматок, то час іде швидше, а там і день минув.

Він був такий похмурий, що Роза почала вихваляти:

що-то за щастя, мовляв, коли не треба більше працювати. Справді, вони чесно заробили собі це і їм зовсім не надто рано дивитись, як інші пнуться з останнього, а самим користуватися з прибутків. Вставати пізно, крутити млинка, не зважати на спеку й на холод, не мати ніякого клопоту. Зовсім не те, що раніш було. Ми живемо тепер, як у раю, запевняю тебе. Старий, теж повеселівши, розпалився, як і вона і вдавав щасливого. І під цією штучною радістю, в цьому запалі, з яким вони говорили, почувалась глибока нудота, самотня туга, що точила старих з того часу, як руки їхні раптом лишилися без роботи; вони наче зіпсувались відпочиваючи, нагадували ті старі машини, що викинуто їх на купу старого заліза. Нарешті Ліза заговорила про те, чого прийшла вона.

— Дядьку, мені казали, що скільки день тому ви зустрілися з Бюто.

— Бюто—це пройдисвіт,—скрикнув Фуан, зразу розгнівавшись і не даючи їй докінчити.—Хіба б, якби він не вперся, як той осел, я мав цю історію з Фані?

Це було перше непорозуміння між ним та його дітьми; він таїв його, але гірке почуття саме вирвалося. Довіривши ділянку Бюто Деломові, він настоював на тому, щоб оддати її, той платив вісімдесят франків за гектар оренди, а Делом згодився тільки на подвійний пансіон—двісті франків за свою ділянку і двісті за другу. Це було справедливо, і старий лютував, бо чув, що він не правий.

— Яка історія?—запитала Ліза: хіба Делом не платить вам?

— Але ж платить, відповіла Роза. Через кожних три місяці, коли виб'є південь, гроші тут на столі. Тільки не однаково ж можна платити, і батько, він має дуже образливу вдачу, хотів би, щоб це принаймні робилося ввічливо... Фані приходять до нас з таким виглядом, наче до якогось судового виконавця, вдає, наче її обкрадають.

— Еге,—додав старий,—вони платять, і це все. Що-ж до мене, то це зовсім не все. Треба було б і пошанувати батьків; хіба їхні гроші звільняють їх від того? Ми

тільки кредитори їм, не більше. Та нехай би вже так було, якби тільки хоч платили всі.

Він сам себе перебив і запанувала важка тиша. Цей натяк на Ісуса-Христа, який не дав їм ні одного су, бо пропивав свою ділянку шматок за шматком і тим доводив до одчаю матір, що завжди була готова захищати цього пройдисвіта, свого улюбленця. Вона тремтіла з переляку, щоб не відкрилася ця друга рана, і швиденько додала:

— Не псуй собі крові цими дрібницями. Коли ми щасливі, яке тобі діло до всього іншого? Коли маєш досить, то й добре.

Ніколи вона з ним так сміливо не розмовляла. Фуан пильно подивився на неї.

— Ти вже, щось дуже розбалакалась, стара. Радий бути щасливим, але не треба, щоб мене дратували...

І Роза знову зщулилась, принишкла на своєму стільці. Старий кінчав свій хліб, і довго жував останній шматок, щоб подовжити свій відпочинок. Смутну світлицю знов оповив сон.

— Так от,—сказала Ліза,—я б хотіла знати, що думає робити Бюто зо мною та з своєю дитиною... Я його не турбувала, але вже час якось вирішити.

Старі не промовили ані слова. Тоді вона спитала в батька:

— Коли ви його бачили, він, напевне, говорив вам про мене. Що ж він казав?

— Нічого. Він навіть рота не роззявив. Та й нічого не казав, їй богу. Священик не дає мені жити, щоб я уладнав якось цю справу, наче тут можна щось взагалі зробити, коли хлопець відмовляється від своєї ділянки.

Ліза вагалась, міркувала.

— Ви думаете, що він колись таки візьме мене?

— Це цілком можлива річ.

— І ви гадаєте, що він одружиться зо мною?

— Можна думати.

— Так ви радите мені чекати?

— Звичайно: як є твоя сила. Кожен робить так, як може.

Вона замовкла, бо не хотіла говорити про Жана й не

знала, як добитися остаточної відповіді. Зрештою вона зважилась на останнє.

— Ви ж розумієте, я просто слаба з цього всього. Я не знаю, що мені робити. Я хочу знати: так, чи ні... Я прошу вас, дядьку, підіть—спитайте Бюто.

Фуан знизав плечима.

— Насамперед, ніколи я не розмовлятиму з цим пройдисвітом. Окрім того, навіщо казати йому—«ні», коли він завжди скаже «ні». Дай йому волю, хай він колись скаже—«так», як буде йому це вигідно.

— Звичайно,—одразу погодилася Роза,—вона знову була тільки луною свого чоловіка.

І більше нічого не могла Ліза від них добитися. Вона лишила їх, замкнула двері світлиці, і стало знову в ній німо, і знов будинок здавався порожній. На сіножаті, на березі д'Егра, Жан і його дві робітниці розпочали копицю. Франсуаза накладала сіно. Стоячи посередині, вона розкладала й рівняла сіно, що приносив їй Жан з Пальмірою. Потроху ця купа зростала, підносилася все вище, а дівчина стояла в середині, підкидаючи купи сіна собі під ноги, в середині скирти, в міру того, як стіна перед нею все зростала й доходила їй уже по коліна. Вже скирда досягла двох метрів, Пальміра з Жаном мусили простягати вгору свої вила; і праця увесь час йшла зо сміхом, бо було таке радісне почуття од свіжого повітря та пахощів сіна: один-одному говорили всякі дурниці. А надто цей настрій відбивався на Франсуазі. Хустка зсунулась їй з голови, на сонці коси розтріпались і в них було повно сіна. Вона раділа, як дитина, на цій живій купі сіна, що доходила їй аж до клубів. Її голі руки потопали в сіні. Кожна купа, кинута знизу, вкривала її дощем і, як билинка, вона зникала в ньому, наче у вирі потопала.

— Ой, кусається!

— Де?

— Під спідницею, вгорі.

— Це жаба, держись, стули ноги!

І знову усякі соромицькі слова, і такий сміх, що аж за боки брались.

Делом на певному віддаленні повертав голову тур-

ботно, безупинно розмахував косою.—Ох, це дівчисько, вона мабуть добре працює, граючись отак! Тепер псують дівчат, вони працюють тільки, щоб розважитись.— І працював далі, кладучи рядки сіна, лишаючи за собою вільний простір. Сонце сідало на обрії, а косарі все ще косили, залишаючи за собою порожнє місце. Віктор перестав бити об залізо, але не дуже поспішав і, побачивши Дірку, що пройшла повз його з своїми гусками, крадькома зник і подався за нею під густі верби, що стояли берегом.

— Оце добре!—гукнув Жан,—він іде знову точити; точильщиця вже чекає на нього.

Франсуаза знову зареготалася, почувши цей натяк.

— Та він же старий для неї.

— Старий! Ти послухай, чи не точать вони разом.

І він свиснув, удаючи звук бруска, що точить залізо, та так влучно, що Пальміра аж за живіт узялась, наче корчі її вхопили, і промовила:

— Що це сьогодні сталося Жанові? Бач як жартує.

Купи сіна все летіли вгору і скирта росла.

Тепер уже глузували з Берти та з Леке, що, натомившись, посідали спочивати. Дуже можливо, що Гола нічого не мала проти того, щоб він лоскотав її здалеку травою; зрештою він міг саджати в піч, але не для нього коржі вийдуть.

— Яку ж гидоту він каже,—говорила Пальміра, що вже задихалась зо сміху.

Тоді Жан причепився до неї.

— Невже ви дожили до тридцяти двох років і не бачили листка на вивороті?

— Ніколи.

— Як то? Ні один хлопець у вас не просив? Ви не мали коханців?

— Ні, ні!

Вона вся зблідла, стала поважна, з своїм довгим виснаженим обличчям, змучена важкою працею. І на цьому обличчі лишилися тільки очі доброго собаки з виразом глибокої та ясної відданності. Може в цю хвилину згадала вона своє страдницьке життя, без близького друга, без кохання, згадала животіння в'ючака, що вкрай зму-

чений від батогів увечері мертвим сном засинав у хліві... І вона зупинилась, поклавши руки на вила, втопила очі кудись далеко, оглядаючи окіл, якого насправді ніколи не бачила.

Стало тихо. Франсуаза прислухалась, сидячи нерухомо, на самому вершечку копиці, а Жан усе свистав і жартував, не зважаючи на говорити про одну справу, що так і просилася йому на вуста, нарешті, зважився й заговорив:

— Так це брехня? Кажуть, що ви спите з своїм братом?

Бліде, як смерть, обличчя в Пальміри спалахнуло: так ударила в нього кров, на хвилину вернула їй молодість. Зніяковіла, забелькотала, здивована, розлючена, не знаючи, що сказати.

— О, які лихі люди... хіба ж можна цьому вірити?

А Франсуаза й Жан одразу розвеселилися, закидали її враз словами, мучили її. Звичайно: в зруйнованому хліву, де жили вони, брат з сестрою, не можна було поворухнутися, щоб не впасти одне на одного. Сінники їхні лежали долі поруч: дуже легко помилитися вночі.

— Ну, дивіться, це ж правда, їй же богу, правда! Та з рештою всі ж це знають.

Випроставшись на весь зріст, оступачена, Пальміра з одчаєм скрикнула:

— А, хоч би цьому і правда була, то вам яке діло? Бідний хлопець немає іншої втіхи. Я — сестра йому, я могла б бути і за жінку йому, коли всі дівчата гордують ним.

Дві сльозинки покотилися по її щоках. Материне почуття до цього нещасного каліки доводило її до думки про кровозміщення. Після того, як вона заробляла йому на хліб, вона рада була давати йому ввечері те, в чому відмовляли йому інші: насолоді, що їм нічого не коштували. І в глибині їхньої темної свідомости, куди не заходила думка про кохання, вони б не могли сказати собі, як це сталося. Інстинктивне зближення без наперед узятото наміру. Він, змучений потягом, як тварина ласий, вона, пасивна й здатна на все. А далі обое

піддавалися цій насолоді, яка давала їм тепло в тому барлозі, де вони тряслися з холоду.

— Вона має рацію. Яке мені діло до цього?—обізвався Жан з своїм звичайним виглядом доброго хлопця, якого дуже вразило її зворушення. Це стокується тільки їх, і нікому не заважає.

А проте, щось инше цікавило їх. Ісус-Христос вийшов якраз з «Палацу», з старого льоху, де він жив серед густих кущів на узгір'ї; стоячи на соші, гукав він з усієї сили Дірку, кляв, лютував, що паскуда дочка вже дві години, як пішла вже, а про вечерю й не думає.

— Дочка твоя,—гукнув йому Жан,—під вербами. Вона дивиться на місяця разом з Віктором.

Гіяцінт зняв руки до неба.

— Господи, боже мій, як ця клята дівчина мене безчестить! Піду візьму свого батога.

І побіг до хати. У його був великий батіг, що висів ліворуч за дверима, про такий випадок. Але Дірка мабуть почула, бо під кущами почалося якесь шамотіння, далі щось побігло; а через кілька хвилин показався Віктор, байдужно виступаючи. Пильно оглянувши свою косу, взявся нарешті, до роботи. І коли Жан спитав його: чи не схопили його кольки в животі, відповів:

— Еге!

Копицю вже кінчали, вже була вона чотири метри заввишки, велика, кругла, нагадувала вулик. Пальміра своїми довгими руками кидала останні купи сіна, а Франсуаза стояла на самому вершечку і здавалася така поставна на блідому небі в проміні сонця, що вже ховалося за обрій. Вона вся зашарилася, розжеврилася від руху, обливалася потом. Коси розвіялися, кохта їй розхрісталася на маленькій міцній шиї, а спідниця з порваними поворозками падала з клубів.

— Ой, як же високо! Мені голова закрутилася!

І вона сміялась, тремтіла, не зважаючи зійти,—спустить ногу й зараз же назад.

— Ні, це дуже високо, принеси драбину!

— Ото дурна,—сказав Жан,—сядь та й з'їдеш.

— Ні, ні, не можу, боюся.

Знову почалися вигуки, жарти, соромицькі слова.

— Та тільки ж не на животі, бо розпухнеш! На пані-старій, але щоб вона тобі не змерзла.

І Жан знову розпалився, підвів очі до дівчини, бачив її ноги... його брала лютя, що та була так високо. Зрештою ввесь він піддався почуттю самця, хотів схопити її, взяти.

— Та кажу ж тобі, що не розіб'єшся. Котися! Я підхоплю тебе.

— Ні, ні!

Жан став перед копицею сіна, розкрив обійми, наставляв свої груди, щоб вона на них кинулася. І коли, зважившись нарешті, Франсуаза, заплющила очі й покотилася зверху по слизькому сіні, то так несподівано, що збила Жана з ніг і сіла на нього верхи. Борушкаючись, з задертою спідницею, вона помирала зо сміху і все бурмотіла, що нічого не пошкодила собі. Почуваючи її так близько до свого лиця таку палку, спітнілу, Жан схопив Франсуазу. Це гострий дух молодого тіла, міцні пахощі сіна, розлиті в свіжому повітрі, п'янили, примушували напружуватися всі м'язі від лютого бажання взяти її. Але було тут ще й інше. Це була несвідома до цього часу жага до цієї дитини, жага, що несподівано виявила себе; любов серця й плоти і йшла вона з глибини, здалеку, виросла з їхніх жартів з реготом, привела його до нестерпного бажання взяти її тут у траві.

— О, Жане, пусти! Ти мене ламаєш!

І вона все сміялась, думала, що він жартує. А він зустрівшись з круглими очима Пальміри, затремтів, підвівся, тремтючи, наче лихоманка його трусила, з розгубленим лицем, як у того п'яниці, в якого й хміль вискочив, як побачив він пашу безодні. Як же це так? То це ж він хотів не Лізи, а цієї дитини. Ніколи думка про те, що Лізина шкура приторкнеться до його шкури, не примушувала навіть забитись його серце, тоді як уся кров у ньому закипала, коли він уявляв собі, як Франсуаза його цілує.

Тепер він зрозумів, чого йому так подобалося вчашати до обох сестер та помагати їм. Але ж вона така мала, ще дитина. І його взяв сором і розпач.

Ліза якраз поверталася від Фуанів. Дорогою вона

все думала. Вона більше любить Бюто, бо то ж таки батько її дитині. Старі мають рацію,—навіщо поспішати? В той день, коли Бюто скаже: «ні», завжди буде тут Жан, що скаже «так».

Ліза підійшла до Жана й відразу сказала:

— Відповіді нема. Дядько ще не знає нічого. Пождемо.

Збентежений, все ще тремтячий, Жан дивився на неї, і нічого не розумів. Далі пригадав: одруження, немовлятко, згода Бюто, вся ця справа, яку він дві години тому вважав за вигідну для неї і для себе. І мерщій відповів:

— Так, так, пождемо, так буде краще!

Ніч наближалась. Вже одна зірка сяяла в глибині синюватого неба. В сутінках, що все густіші ставали, можна було ледве побачити круглі лише обриси перших копиць на голих просторах сіножати. Пахощі з гарячої землі випаровували серед тиші повітря і звуки чутно було виразніше, ставали вони протяжніші, музично чисті. То були голоси чоловіків і жінок, сміх, що завмирав, мекання корів, брязкіт хліборобського знаряддя. А на одному кутку сіножати косарі безперестанку ходили то вперед, то назад, і свист їхніх кіс широко розлягався навколо цієї праці, якої вже не можна було бачити.

V.

Минуло два роки енергійного й одноманітного життя на селі. А Ронь собі жила. Неминуче поверталися пори року з споконвічним ходом речей, з тими самими роботами, з тим самим сном.

Внизу, понад шляхом, на розі біля школи була криниця з свіжою водою, куди всі жінки ходили по воду, бо біля хати була тільки калюжа і з неї напували скотину та поливали городи. О шостій годині вечора там була жива газета всього села. Найдрібніша подія мала там свій відгук; там балакали, додаючи без кінця коментарів про те, хто їв м'ясо, чия дівчина завагітніла після стрітення. І два роки чути було ті самі балачки, що мінялися відповідно до пори року, повторювалися.

Балакали неодмінно про дітей, що занадто рано з'являлися на світ божий; про п'яниць-чоловіків, як жінки їх побили: про велику працю й великі злидні. Стільки трапалося, а по суті зовсім таки нічого.

Фуани, що сколотили всіх, розділивши своє майно жили тепер так тихо, що про них почали й забувати. Стало на тому, що Бюто вперся й не думав женитися з старшою Мушиною, а та сама виховувала свою дитину. Про Жана балакали, що він спить з Лізою. Дуже можливо, що це була й неправда, але ж чого він вчащає, як і раніше, до обох сестер? Це здавалося підозрілим. І час коло криниці в деякі дні тягнувся дуже нудно, коли б не сварилися Целіна Макрон з Флорою Ленгень, яких Бекю нацькувала одна на одну, ніби хоче їх помирити. А далі серед цілковитої тиші, настали дні великих подій—майбутні перевибори та справа з знаменитою дорогою з Рони до Шатодену. Відразу почалися нескінченні балачки. Глеки стояли собі рядком, а жінки й забули, що треба йти додому. Мало не побилися одного вечора в суботу. Другого дня, якраз пан де-Шедвіль, депутат, якому скінчився термін, був на сніданку у Гурдекена. Де-Шедвіль перед виборами об'їздив виборців і вважав, що треба побувати в Гурдекена, бо той мав велику силу серед селян кантону, хоч і був певний, що його виберуть, бо він був кандидатом від уряду. Одного разу побував він у Компьені і вся місцевість звала його «другом імператора» і цього було досить. Казали так: його треба обрати, бо що-вечора він спить у Тюільрі. Цей де-Шедвіль, старий красунь, гордість царювання Луї-Філіпа, зберіг в глибині душі ніжну любов до орлеаністів. Він розтринькав усе на жінок і тепер у нього лишилася тільки фарма Шамада, по дорозі на Оржер, де він з'являвся тільки під час виборів. Він був незадоволений з тієї фарми, яка давала що-разу менше прибутку, і надумався, хоча й пізно, поліпшити свої справи, різними аферами. Високий, стрункий, з широкими грудьми, з пофарбованим волоссям, він не давав проходу ні одній спідниці. Казали, що він готує дуже серйозні промови про хліборобське питання.

Напередодні між Гурдекеном та Жакліною сталася

велика суперечка, бо й та хотіла бути на цьому сніданкові.

— Твій депутат! Твій депутат! Чи ти думаєш, що я тобі його з'їм? Чи просто соромишся мене?

Але Гурдекен не піддавався: стіл було накрито тільки на двох і Жакліна надулась, не зважаючи на ввічливість пана Шедвіля. Побачивши її, він зрозумів у чому справа, і ввесь час поглядав на кухню, де та замкнулася, свідомо своєї гідності.

Сніданок кінчався. Після яечні були форелі з Егра та смажені голуби.

— Що нас убиває, — сказав пан Шедвіль, — так це воля торгівлі, якою так захопився імператор. Правда, після трактатів 1861 року пішло гаразд. Люди кричали, що сталося справжнє чудо. А тепер вже чуємо справжні наслідки. Гляньте, як упали ціни. Що до мене, то я стою за протектну систему, за те, щоб нас захищали від чужоземців.

Гурдекен, одкинувшись на крісло, перестав їсти, говорив мляво, повільно, дивлячись непевним поглядом.

— Хліб, на який стоїть ціна вісімнадцять франків за гектолітр, обходиться собі шістнадцять. Коли ціна на хліб ще впаде, — це буде руйнація... І що-року, кажуть, Америка збільшує свій вивіз зерна. Нас просто затоплять на ринкові. Що ж нам тоді робити? Я завжди стояв за поступ, за науку, за свободу. І що ж? Я вагаюся тепер. Слово честі!.. Та й, справді, ми ж не повинні подихати з голоду. Хай нас захищають!

Знову взявся до голубиноного крильця й сказав далі:

— Ви знаєте, що ваш конкурент пан Рошфантен, власник будівельного підприємства в Шатодені, завзятий прихильник вільної торгівлі?

І хвилину розмовляли вони про цього промисловця, в якого працювало тисяча двісті робітників. Здоровий, розумний, молодий, а до того ще й дуже багатий, завжди готовий служити державі, але до того ображений тим, що не зміг добитися допомоги від префекта, що вперто виставляє себе на незалежного кандидата. Він не мав ніяких шансів, виборці з сіл вважали його за

свого суспільного ворога з того часу, як він перестав стояти за владу.

— Звичайно,—сказав пан Шедвіль,—він домагається одного, щоб на хліб стояла низька ціна, щоб дешевше платити своїм робітникам.

Фармер, що тільки-но налив собі шклянку бордо, поставив пляшку на стіл.

— Але це ж жах!—скрикнув він,—з одного боку ми—селяни, яким треба продати хліб за вигідну ціну. З другого боку—промисловість, вона намагається збити ціну, щоб зменшити заробітну платню. Це ж іде завзята війна, і скажіть мені, чим вона скінчиться?

Справді, це була страшна проблема сьогоднішнього дня—антагонізм, від якого тріщав увесь соціальний організм. Справа була занадто складна для старого красуня, і він обмежився тільки тим, що хитав головою, роблячи якийсь невиразний рух.

Гурдекен, наливши собі шклянку вина, вихилив його враз.

— Цьому не буде кінця. Коли селянин вигідно продає своє зерно,—робітник мре з голоду. Коли робітник добре їсть, селянинові доводиться помирати. Що ж його робити?—Я не знаю! Давайте пожирати один-одного.

Далі, обпершись ліктями об стіл, з запалом почав він говорити, і в його голосі чути було затаєне призи́рство до цього землевласника, що не обробляв своєї землі і не знав нічого про ту землю, з якої жив.

— Ви питали мене про факти для ваших промов. Гаразд. Насамперед, це ваша вина, що Шамада гине. Рабіке, ваш орендар, господарює що далі гірше, бо оренда його кінчається, і він жде, що ви збільшите платню. Вас ніхто ніколи тут не бачить, з вас усі сміються, вас обкрадають,—і так воно й повинно бути. Нарешті, у вашому занепаді й простіший є чинник,—річ у тім, що Боса виснажується. Так, так, родюча Боса, наша годувальниця, наша мати!

І він говорив далі.—Візьмемо приклад. Спочатку Перш по той бік Луари був бідний край з мало родючою землею, що майже зовсім не давала хліба. Селяни з того краю наймалися жати хліб у Клуа, в Шатоден, в Боне-

валь, а тепер тому, що там платять добрі гроші,— з Першу став багатий край і перемагає Босу. Не кажучи вже про те, що вона багатіє, бо почала розводити худобу, завела ярмарки в Мондубло, в Сен-Кале, та в Куртелені й постачає на села коней, волів, свиней. А Боса живе тільки з своїх овець. Два роки тому, коли була пошесть на вівці і дуже їх винищила, Боса перебула жакливу кризу й зовсім би загинула, якби лихо тривало далі.

І він почав говорити про свою власну боротьбу, яку провадив протягом тридцяти років, про свої змагання з землею, про вперту боротьбу, з якої він виходив ще бідніший. І завжди не вистачало йому коштів, він не міг поліпшити землю на деяких частинах свого поля так, як йому хотілось. Тільки удобрення мергелем, коштувало дешево і тільки він один завів його. Так само було й з угноюванням. Угнуювали тільки гноєм з ферми і його було мало. Всі сусіди глузували з його, коли він робив спроби вдобрювати землю хемічними речовинами, а вони бували погані, і була підстава глузувати. Мріяв він і про багатопілля, але мусів прийняти те, що вважали за можливе в тій місцевості, де він жив: трьохпільля без пару, бо поширилися штучні луги та культура кормових рослин. З усіх машин завели тільки одну молотарку. Це була рутинна, якої не сила було уникнути, смертельна туподумність.

І коли він, людина поступова, освічена, підпадав цьому, то чого можна було вимагати від дрібних власників, твердолобих, вороже настроєних проти всякої новини? Селянин згодиться швидше вмерти з голоду, ніж узяти жменьку землі з свого поля й віддати її на хемічний дослід, щоб виявити, чого було забагато, а чого не вистачало цій землі, якого угноєння потребує цей ґрунт, які рослини на ньому ростимуть краще. Віками селянин брав від землі все, що можна було, і ніколи не думав про те, щоб щось їй повернути, даючи їй тільки гній з-під своїх двох корів та одного коня та й те навіть скупо. А далі все йшло напризволяще: кидає зерно в яку попало землю, росте воно випадково, і селянин кляне перед небом землю, коли зерно не про-

ростає. Настане такий день, коли врешті цей селянин, просвітившись, зважиться на раціональну, на науковому ґрунті збудовану культуру землі, і тоді продукція подвоїться. Але, досі темний, упертий, не вкладаючи ані одного су, він убиває землю. Ось чому Боса, колишня житниця Франції, плеската й безводна Боса, що має тільки свій хліб, поволі помирає знесилена, бо надочуло вже їй випускати кров із своїх жил і годувати нею нерозумну людність.

— Ох, усе відходить! — з серцем скрикнув Гурден.— Так, сини наші побачать це банкрутство землі. Чи знаєте ви, що наші селяни, які збирали колись по одному су, щоб купити шматок землі, що цілі роки ласилися на нього. купують тепер цінні папери еспанські, португальські, навіть мексиканські? Але не зважаться витратити сотню франків, щоб поліпшити якийсь гектар землі! Вони вже не вірять. Батьки крутяться, як в зачарованому колі, в своїй рутині, як кінь з розбитими ногами, а дочки та сини тільки й мріють про те, щоб кинути своїх корів, обчиститися від брудної праці коло землі та втекти до міста. Але найгірше те, що освіта, ви розумієте, освіта, яка повинна врятувати все, знаменита ця освіта, збільшує цю еміграцію, цю втечу з сіл, де щодалі стає людей все менше, прищеплює дітям безглузду пиху та хіть до облудного добробуту. Та от вам, у нас у Роні вчитель Леке, здоровенний хлопець, кинув плуга й ненавидить ту землю, яку ледве не довелося йому обробляти. То як же ви хочете, щоб він навчив своїх учнів любити селянське їхнє звання, коли щодня він лає їх дикунами, скотиною і посилає їх до батьківського гною з призирством письменної людини. Ліки, мій боже, ліки тут могли б бути такі: треба закласти інші школи, практичне навчання, поступовні курси хліборобства. Ось, пане депутате, той факт, який я вам подаю. Обстоюйте, бо порятунком може, оці школи, коли ще не пізно.

Пан Шедвіль, байдужий, почував себе ніяково від цього граду доказів, і поспішився відповісти.

— Звичайно, звичайно.

А коли служниця принесла десерт, ситий сир та сардину й лишила за собою відчинені двері до кухні, пан

Шедвіль побачив гарненький профіль Жакліни, пригнувся, моргнув оком, посунув стільця, щоб звернути на себе увагу гарної дівчини, а потім заговорив своїм солоденьким голосом старого зальотника.

— Але ж ви нічого не кажете мені про дрібну власність?

Він висловлював модні на той час думки: дрібна власність, плід 89 року, яку охороняє закон, має завдання відродити хліборобство; нарешті, кожен селянин є власник, кожен використовує свої здібності та свою силу на те, щоб обробляти власний шматок землі.

— Ох, дайте спокій, будь ласка,—сказав Гурдекен.— Насамперед, дрібна власність існувала й до 89 року і було її майже у такій самій значній пропорції. Нарешті, про роздріблення землі можна сказати й добре й погане.

І, обпершися знову, ласуючи спілими вишнями й випльовуючи кісточки, почав говорити докладно. В Босі дрібна власність, спадкові маєтки, менші як по двадцять гектарів, — становлять вісімдесят відсотків. З деякого часу, мало не всі поденні робітники, що наймалися на фарми, купували маленькі клаптики землі, часточки великих, що порозпадалися, садиб, і вільного часу обробляли їх. Хай це була чудесна річ, бо робітника прив'язувало це до землі. За дрібну власність можна ще сказати й те, що через неї люди робилися освіченіші, незалежніші, почували свою гідність. Нарешті, дрібна власність пропорційно більше й краще вироблена, бо власник прикладав до неї всю свою працю. Але ж яка й не вигідна ця дрібна власність! По-перше, краще й більше виробляла вона,—це так, за те вимагала надмірної праці: батько, мати, діти падали на роботі. Далі, роздріблення збільшуючи перевіз, псувало дороги, збільшувало видатки на виробництво, не кажучи вже про витрачений час. Що ж до машин, то виявилось, що вживати їх на занадто дрібних кавалках землі неможливо; мали ще й ту невигоду, що це потребувало трьохпілля, яке напевне, наука виведе з ужитку, бо не має жадної рації сіяти підряд овес і пшеницю. Коротко: доведене до краю роздріблення, стало вже таке небезпечне, що після того, як його взаконено зараз же після революції, коли уряд

боявся, щоб не віродилися великі маетки, тепер уже полегшують обмін їх, зменшуючи оплати.

— Послухайте,—казав далі Гурдекен:—починається й дужчає боротьба між великою і дрібною власністю. Дехто, як я, наприклад, обстоюють велику власність, бо вона, здається, йде нарівні з поступом та культурою, коли що-разу вживається хліборобських машин, коли обертаються великі капітали; інші, навпаки, вірять тільки в індивідуальне зусилля, вихваляють дрібну власність, мріють про якесь, не знаю я,—вкорочене хліборобство,—кожен виробляє угноєння для своєї тільки садиби, обробляє свою чверть десятини, одбирає своє насіння, зерно по зерну, дає йому відповідну землю, вирощуючи кожную рослину, окремо під ковпаком. Яка ж з них двох преможе? Хай мене чорти візьмуть, коли я догадуюсь, що буде! Я добре знаю,—я вже казав вам,—що що-року великі зруйновані фарми роздрібнюються навколо мене, в руках темної банди і що дрібніша власність безперечно поширюється. Я знаю в Роні один цікавий приклад. Одна стара жінка працює за себе й за чоловіка, маючи землі менше, як десятину, і живе зовсім не погано. Це мати-Кака, як прозвали її люди за те, що вона не гидує виливати на грядки свій і свого чоловіка кал; це, здається, китайський спосіб. Але ж це стосується лише до городини. Я нігде не бачив, щоб хліб ріс на грядках, як бруква. І коли, щоб задовольняти свої потреби, селянин мусить все сам виробляти, то що ж робитимуть наші босівці, маючи тільки саму пшеницю, в нашій Босі, покраяній, як шахова дошка.

А проте хто доживе, той побачить, що переможе—велика чи дрібна власність...

І сам себе перебив, скрикнувши:

— А кава? Вона ж на сьогодні?

Далі запалив люльку й додав:

— Як би тільки не вбили ту й ту, бо, здається, до цього воно йдеться... Скажіть мені, пане депутате, що хліборобство конає, що воно вуре, як йому не допоможуть. Все інше на неї: податки чужоземна конкуренція, дорогі робочі руки, еволюція грошей, що тягнуться до промисловости, до цінних паперів. О, безперечно нам

уже обіцяють, кожен їх дає щедро: префекти, міністри, імператор. А потім шлях куриться, а ніщо не приходить... Хочете ви почути голу правду. Сьогодні кожен хлібороб, що провадить свою справу, проїдає свої або чужі гроші. Я назбирав трохи грошей і в мене все гаразд. Але скількох я знаю, що позичають за шість відсотків, коли земля дає їм лише три. Ми стоїмо над безоднею. Селянин, що зважився позичити гроші—людина пропаша, йому вже напевне кінець. На минулому тижні викинули на вулицю моїх сусідів: батька, матір і четверо дітей після того, як законники з'їли його скотину, землю й будинок. Тим часом цілі роки обіцяють нам хліборобський кредит на помірних умовах.—так пожди ще, поки це буде... І це відвертає гарних навіть робітників і вони вже замислюються перш, ніж зробити ще одну дитину своїй жінці. Дякую дуже! Зайвий рот—старчення, що саме не раде буде, що народилося! Коли не вистачає хліба на всіх, не плодять більше дітей, і нація гине!

Пан Шедвіль, до краю знервований, зважився тривожно всміхнутися й пробубонів:

— Не веселе ж ви бачите.

— Це правда, бувають такі дні, коли б я все кинув к бісу,—весело відповів Гурдекен.—Адже тридцять років тягнеться ця мука. Я й сам не знаю звідки береться в мене ота впертість. Мені треба було давно продати ферму та взятися до чогось іншого. Мабуть звичка, а крім того й надія, що це переміниться, а, нарешті, пристрасть,—чому не казати про це одверто? Проклята ця земля, коли схопить вас, то вже не випустить з своїх пазурів. Гляньте ось на цю річ—може це й дурниці, але я тішуся, коли бачу її.—Гурдекен простяг рвкву й показав на срібний келех, загорнений від мух в серпанок.—почесну нагороду, що він дістав на з'їзді хліборобів. Ці з'їзди, де він мав перемогу, піддавали йому гонору, через них він був такий упертий.

Розмовник вже й втопився, але Гурдекен не поспішався допивати свою каву. Їн уже втретє підлив коньяку... Вийняв з кешені годинника, глянув і раптом скрикнув:

— Ой, лихо. Друга година, а в мене муніципальна

рада. Еге, справа йде про дорогу. Ми згодні заплатити половину, але решту, треба, щоб дала нам держава.

Пан Шедвіль встав щасливий, що нарешті звільнився.

— Будь ласка, я можу бути вам корисним і допоможу дістати цю допомогу... Як маєте охоту, я доведу вас в своєму кабріолеті, ви ж здається поспішаєте?

— Чудово!

Пан Гурдекен вийшов, щоб сказати запрягати кабріолет, що стояв посеред подвір'я. Вернувшись, не застав уже депутата в кімнаті, той був уже в кухні. Відчинивши двері, депутат опинився перед щасливою Жакліною й почав залицятись до неї. Обличчя в неї аж горіло, вона слухала його залицяння, обличчя їхні майже торкалися одне одного, вони обгледіли одне одного, зрозуміли й показали це своїми поглядами.

Коли пан Шедвіль сів у свій кабріолет, Коньета затримала на хвилинку Гурдекена й сказала на вухо:

— Він багато кращий за тебе та не думає, що я тільки й придатна на те, щоб ховати мене.

В дорозі, в той час, як кабріолет котився серед ланів, фармер знову почав говорити про землю, про одвічну свою роботу. Він посилався тепер на свої нотатки, на числа, бо кілька років уже писав усі рахунки в книги. В Босі й трьох не знайшлося б таких, щоб робили це, а дрібні власники селяни плечами знизували, навіть не розуміли цього. А проте рахівництво тільки висвітлює становище, показує, які продукти давали прибуток, а які збитки. Крім того, показувало воно собівартість продуктів і ціну продажну. У Гурдекена кожна тварина, кожне поле, навіть кожне знаряддя мало свою сторінку, свої дві графи—дебет і кредит, і робив він це так добре, що завжди знав наслідки своїх операцій: чи гарні, чи не гарні вони були.

— Принаймні,—сказав він, регочучись,—я знаю, як я іду до руйнації.

Але він сам себе перебив і вилаявся крізь зуби. Кілька вже хвилин, в міру того, як їхав далі кабріолет, Гурдекен вдивлявся в одну сценку, що відбувалася там, далеко, край дороги. Хоч сьогодні була й неділя, а він послав туди механічну траворушку нової системи, не-

давно куплену, щоб не злежалася тільки-но викошена люцерна. А наймит, не остерегаючись та не пізнавши свого хазяїна на цьому незнайомому кабріолеті, глузував собі з машини з трьома перехожими селянами.

— А що,—казав він,—ось вам ще опудало! Вона ж ламає траву, зотрує. Слово чести. Три барани вже загинули.

Селяни реготали, оглядаючи траворушку, наче якусь чудну та лиху тварюку. Один сказав:

— Все це чортячі вигадки на бідних людей. Що ж робитимуть наші жінки, коли обходитимуться без них на сіножаті?

— Еге, та їм це не болить, хазяям!—сказав наймит, штовхнувши машину ногою.—Ну, йди кістяк!

Гурдекен почув це; швидко висунув голову з кабріолету і гукнув:

— Повертай на ферму, Зефірине, й скажи, щоб тебе відправили.

Наймит став, як укопаний, трое селян пішли собі, глузуючи й лаючись на весь голос.

— От вам,—сказав Гурдекен, сідаючи знову.—Тепер бачите. Можна сказати, що вдосконалене наше знаряддя пече їм руки! Вони вважають мене за буржуя, вони працюють на моїй фермі менше, ніж на інших, бо я мав з чого заплатити дорожче; і їх підтримують інші фермери, сусіди мої й закидають мені, що ніби через мене робітники погано працюють у нашій місцевості. Вони лають, кажуть, що незабаром не знайдуть таких людей, щоб робили так, як за кращих часів.

Кабріолет в'їздив уже в Ронь від Базош-де-Дойен, як депутат угледів абата Годара, що виходив від Макрона, де снідав сьогодні після відправи. Знов стурбувала його думка про переобрання, і він спитав:

— А як релігійність по наших селах?

— О, тільки самий обряд, а глибше—нічого,—байдужно сказав Гурдекен.

Він звелів стати біля Макрона, що стояв на дверях разом з абатом, і відрекомендував свого помічника, одягненого в старе заялоzene пальто. Але до чоловіка швидко вибігла Целіна, одягнена чистенько в ситцеву

сукню, штовхаючи перед себе свою доньку Бертю,—гордість сім'ї. Берта була вбрана, як панночка, в шовкову сукню з дрібними смужками, на колір як рожа. Здавалося, село заснуло, спало гарячого цього святкового дня, і не звичайна ця візита його розбудила.

Виходили один за одним селяни, а далі й діти зважувалися виглянути з-за спідниці своїх матірок, а надто заметушилися в Ленгенів; сам Ленгень з бритвою в руках висунув спочатку свою голову, а дружина його Флора кинула важити покупцеві на чотири су тютюну й прилипла обличчям до вікна. Обое були збентежені, розлютовані, як побачили, що приїжджі вийшли з кабриолета біля дверей конкурента. Поволі надходили люди, збиралися купками. Від краю до краю Ронь облетіла звістка про незвичайну подію.

— Пане депутате,—не вгамовувався Макрон, зчервонений, збентежений,—це справді така честь.

Але пан Шедвіль не слухав,—його зачарувала гарненька Берта. Ясні її очі, з легенькими синцями сміливо дивились на гостя. Мати оповідала, скільки їй років, де вона вчилась. А сама Берта, усміхаючись і вклоняючись, прохала його зайти, таку честь їм зробити.

— А як же, неодмінно, люба дитино, — скрикнув депутат.

А тим часом абат Годар, відійшовши на бік з Гурдекенем, ще раз прохав його вжити всіх заходів на муніципальній раді, щоб добитися грошей, щоб Ронь нарешті мала свого священика. Він повертався до цього питання кожних шість місяців, подавав свої доводи, свою втому, суперечки без кінця й краю з селом, не кажучи вже про те, що цього вимагає релігія.

— Не кажіть мені «ні»,—сказав він жваво, помітивши, що фармер зрбив якийсь непевний рух.—Неодмінно скажіть, скажіть їм, а я пожду відповіді.

І якраз, коли пан Шедвіль хотів іти з Бертою, абат поспішився, спинив його з доброзичливо-впертим виглядом.

— Прошу пробачити мені, пане депутате. Бідна церква тут у лихому стані! Я хочу показати її вам; треба,

щоб ви виклопотали кошти на ремонт. Мене ж не слухають... Ходіть, ходіть, прошу вас...

Дуже досадно стало старому зальотникові, і він не хотів іти, аж ось Гурдекен, довідавшись від Макрона, що більшість членів ради уже зібралися в мерії і ждуть його вже з півгодини, і, як людина без церемонії, сказав:

— А це добре, ідіть подивіться на церкву. Ви перебудете час, поки я скінчу свої справи, і ви довезете мене додому.

Нічого робити,—пан Шедвіль мусів іти з абатом. Купка селян стала більша, деякі пішли за ними. Поволі набиралися сміливості і кожен хотів про щось попрохати.

Коли Гурдекен з Макроном увійшли в мерію, навпроти там було вже троє членів — Делом та двоє інших. В залі, невеликій світлиці, побіленій вапном, тільки й було меблів, що довгий стіл з білого дерева та дванадцять солом'яних стільців. Між двома вікнами, що виходили на шлях, стояла шахва—у ній лежав архів, помішаний з різними адміністративними паперами, а по-під стінами на полицях купи пожежних відер,—подарунок одного буржуа,—їх нікуди було покласти, і вони так і лежали купами, без всякої потреби, бо не було смоку.

— Панове,—сказав ввічливо Гурдекен,—прошу вибачити мені, але в мене снідав пан Шедвіль.

Ніхто не ворухнувся і не можна було зрозуміти, чи прийняли вони це вибачення. Крізь вікно вони бачили, як приїхав депутат; вибори їх хвилювали, але на віщо передчасно говорити.

— От досада!—скрикнув фермер.—Як нас тільки п'ятеро, то ми ж не зможемо нічого ухвалити.

На щастя, прийшов Ленгень. Спочатку він думав був зовсім не ходити на раду, бо питання про дорогу зовсім його не цікавило. Але приїзд пана Шедвіля зацікавив його, і Ленгень вирішив піти, щоб знати, що робиться.

— Чудесно. Тепер нас шестеро, і можемо голосувати,—сказав мер.

Леке, що був за секретаря, прийшов похмурий, пишаний, з книгою протоколів під пахвою; можна було почати нараду. Делом тихенько розмовляв з своїм сусідом Клу, ковалем, високим, сухим, чорним. Помітивши, що на них дивляться, вони замовкли. Але з їхньої розмови всі піймали одне ім'я—«Рошфонтен», ім'я незалежного кандидата, і пощупавши один-одного, всі хоча й намагалися показати зневагу до цього кандидата, хоча й не знали його,—хто щось сказав, хто засміявся, хто скривив губу. Всі вони були за порядок, всі стояли за те, що треба слухатися влади, що забезпечує їм збут їхніх продуктів. Чи цей пан зважав себе за дужчого від уряду? Чи ж він збільшить ціну на хліб — тридцять франків за гектолітр? Це був гордий, самовпевнений добродій, що надсилає проспекти, обіцяє більше масла, ніж хліба, коли ніхто й ніщо його не підтримує. Вони дійшли до того, що взивали його авантюристом, нечесною людиною, що їздить по селах, щоб красти їхні голоси так, як украли б вона їхні су. Гурдекен міг би їм з'ясувати, що пан Рошфонтен прихильник вільної торгівлі, по суті поділяв думки імператора, з охотою дав Макронові змогу хвалитися своєю відданістю бонапартизмові, а Деломові показати природній розум обмеженої людини; що-до Ленгеня, якому роля збірщика затуляла рота, то він бурчав у кутку, пережовуючи республіканські свої ідеї. Хоч прізвища пана Шедвіля ні разу не називали, але все, що говорилося, показувало на нього, вони наче вклонялися його званню офіційного кандидата.

— Прошу, панове,—промовив мер,—може б ми почали.

Він сів на своє місце перед столом, на місце голови, на стілець з спинкою, трохи ширшою від інших, і з поруччям. Один лише помічник сів біля його. Двоє членів стояли, а два на підвіконня сіли.

Але ж Леке подав мерові аркуш паперу й сказав щось на вухо,—й після того поважно вийшов.

— Панове,—сказав Гурдекен,—ось лист, подає його нам шкільний учитель.

Почали читати. Це було прохання про збільшення

платні, бо він, учитель, докладає до праці багато енергії, а тому просить тридцять франків на рік набавки. Всі обличчя відразу потемніли, бо всі були скупі на комунальні гроші, наче кожен мав витягти їх з власної кешені, а надто не хотіли давати на школу. Навіть не обговорювали учителевого прохання, відразу відмовили.

— Гаразд, ми скажемо йому, щоб він почекав. Занадто вже поспішає цей хлопець. А тепер до справи з нашою дорогою.

— Прошу вибачити, пане голово,—перебив Макрон,—я хотів би сказати одно слово про парафіяльного священика.

Тепер тільки здивований Гурдекен зрозумів, чого це абат Годар снідав у хазяїна кабаре. Що ж примушувало його так висовуватися з серед інших? Така сама доля спіткала Макронову пропозицію, як і прохання вчителя. Він міг доводити скільки хотів, що Ронь досить заможна, щоб оплатити свого священика, що ніяк не йде задовольнятися тим, що лишається від Базош-ле-Дойену. Усі знизували плечима і ставили питання так:—чи з цього покращає сама відправа? Ні, ні! Довелося б одремонтувати будинок для священика. Свій священик коштуватиме дуже дорого. А півгодини що-неділі, коли одправу відбуває чужий священик, цілком досить.

Мер, вражений тим, що питання зняв його помічник, сказав:

— Немає про що й говорити, рада вже вислови-лась... А тепер переходимо до питання про дорогу. Деломе, будь ласка, покличте пана Леке. Чи не думає, ця товаришка, що ми будемо обмірковувати його листа аж до вечора.

Леке, що чекав на сходах, увійшов з поважним виглядом. Йому не сказали, що відхилили його прохання, і він посупився, збентежений, і люто думав: «Ох, оце мені селянське кодло!». Але мусів дістати з шахфи план дороги й розгорнути його на столі.

Рада дуже добре знала цей план. Роки цілі тяглася вже ця справа. Але радники підійшли до столу й ще

раз замислилися над ним, пообпиравшись ліктями на стіл.

Голова почав перераховувати, яка буде користь Роні з цієї дороги: пологим узвозом селяни можуть доїздити аж до самої церкви; далі це буде на два льє коротша дорога з Шатодену на Клуа, а комуна повинна буде оплатити тільки три кілометри, бо сусіди з Бланвілю взяли вже на себе другу дільницю аж до того місця, де вона підходить до великого шляху з Шатодену на Орлеан. Всі слухали, дивилися на папір, але ніхто не промовив ні слова. Остаточно ухвалити проєкт перешкоджало питання про вивласнення землі. Кожний бачив, що з цього можна забагатіти, і цікавився, чи зачепить дорога й його землю, чи продасть він комуні за 100 франків 20 футів своєї землі. А як дорога не зачепить його поля, то нащо йому подавати голос, щоб забагатіли інші? Йому зовсім байдужий був пологий узвіз, коротша дорога. Його коняка тільки напружить, та й годі!

Отже Гурдекеніві і не треба було, щоб вони висловлювалися, щоб знати їхню думку. Він дуже хотів, щоб ця дорога була тільки тому, що вона мала пройти повз його фарму, біля кількох його ділянок. І Макрон з Делонем голосували б за дорогу, бо їхнє поле було б над дорогою. Отже їх було троє, але ні Кло, ні хто інший з членів не мали з неї інтересу. Що ж до Ленгень, то він злісно висловлювався проти цього проєкту, бо сам нічого не вигравав з того, а його конкурент, помічник мера, міг тут заробити. Коли б Кло з другим, що вагався, голосували проти, то було б троє проти трьох.

Гурдекен почав хвилюватися. Нарешті почали голосувати.

— Але нащо це, нащо?—твердив своє Ленгень,— ми ж маємо вже дорогу. Це, щоб зробити приемність собі витрачати гроші, взяти їх з кешені Жана, щоб покласти їх в кешеню Перові... Стій, ти ж обіцяв подарувати свою землю?

Це до Макрона. Але той, гірко каючись за свій колишній ліберальний виступ, почав брехати.

— Я... я нічого не обіцяв... Хто тобі казав?

— Хто? Та ти сам, побійся бога! І привселюдно! Чекай-но. Пан Леке був при цьому, він може сказати... Правда, пане Леке?

Шкільний учитель, сердитий, що мусить чекати на відповідь на своє прохання, зробив жест, повний призириства. Хіба його цікавили якісь там огидні їхні справи?

— Та й справді,—казав далі Ленгень,—коли вже чесности нема більше на світі, то краще жити в лісі. Ні, ні! Я не хочу вашої дороги. Добра робота? Це ж грабіж!

Голова побачив, що справа псується.

— Все це балачки. Нас не цікавлять приватні суперечки. А це справа громадська, спільна,—ось чим повинні ми керуватися.

— Безперечно,—розумно підтвердив Делом.—Нова дорога дуже корисна буде всій громаді. Але одно треба знати. Префект раз-у-раз говорив нам. «Визначте суму, а ми побачимо тоді, що уряд може зробити для вас». А як уряд нічого не робитиме, то нащо нам гаяти час на голосування.

Несподівано Гурдекен вирішив сказати надзвичайну новину, яку держав досі в секреті.

— До речі, я можу вам сказати, що пан Шедвіль береться дістати від уряду допомогу в розмірі половини всіх видатків. Ви ж знаєте, що він приятель імператорові. Йому тільки сказати про нас за десертом!

Навіть Ленгень завагався. На всіх обличчях такий був молитовний вигляд, наче пронесли перед ними чашу з дарами, і переобрання депутатові було забезпечене: приятель імператорові справжній кандидат, бо стояв близько до джерела грошей, до джерела посад, людина відома, почесна, могутня, пан. Треба сказати, що думки свої присутні виявляли тільки тим, що кивали головами. Такі речі всім зрозумілі, нащо про це говорити?

Гурдекен проте хвилювався, бо Кло вперто мовчав. Гурдекен підвівся, глянув на вулицю й, помітивши там польового сторожа, наказав знайти старого Луазо й привести його живого, чи мертвого. Луазо був глухий,

старий селянин, дядько Макронові, який провів його за члена ради, куди Луазо ніколи не ходив, бо,—казав він,—голова йому тремтить. Син його працював в Бордрі і він був цілком відданий голові. Отже як тільки він увійшов, озираючись, переляканий, Гурдекен крикнув йому на вухо, що справа йде про дорогу. Кожен уже незграбно писав свій бюлетень, уткнувши носа в папір, широко розставивши руки, щоб ніхто не прочитав. Потім подавали голоси за половину витрат в маленьку дерев'яну скриньку, подібну до церковної карнавки. Більшість була значна: шість проти одного—це був Ленгень. Ця тварюка Кло голосував «за». І нарада скінчилась, після того, як кожен підписався на протоколі, що заготовив шкільний учитель наперед, залишаючи порожнє місце, щоб уписати наслідки голосування. Всі розходились, не прощаючись, не вклоняючись один-одному. Гуртом вийшли на сходи й розійшлися, куди кому треба.

— О, я й забув,—сказав Гурдекен до Леке, що все дожидався,—прохання вашого про надбавку не задовольнили. Рада гадає, що і так витрачаємо великі гроші на школу.

— Чортове кодло!—скрикнув розлютований учитель, коли лишився сам.—От і живи з цими свиньми!

Рада забрала дві години. Гурдекен зустрів пана Шедвіля перед мерією. Той повертався якраз з села. Спочатку священик показував йому, що в церкві дірявий дах, повибивані вікна, голі стіни. Далі, коли депутат нарешті вийшов з ризниці, яку теж треба було пофарбувати, селяни зовсім уже насмілилися й обступили депутата, одбивали один від одного, кожен мав щось сказати, кожен хотів запобігти його ласки. Один потяг його до громадського ставка, якого не чистили вже, бо не було на те грошей; другий хотів, щоб на березі Егра зробити пральню, і показував навіть, де саме; третій добивався, щоб поширити дорогу перед його хатою, щоб можна було повернути воза; одна стара жінка, затягнувши депутата в свою хату, показала йому свої пухлі ноги й спитала, чи не знайде він у Парижі яких ліків. Засапаний, ображений, депутат терпеливо

посміхався, обіцяв усе зробити. — Оце так чоловік— зовсім не гордий з бідними людьми.

— Що ж, будемо їхати?—спитав Гурдекен.— Мене чекають на фермі.

Але якраз подбігла Селіна з дочкою до своїх дверей і прохала пана Шедвіля зайти на хвилину. Він з радістю згодився, бо можна було легше зідхнути й відпочити, маючи перед собою чудесні, ясні очі молодої дівчини з пом'ятими повіками.

— Ні, ні,—сказав фермер,—ми не маємо часу, иншим разом.

І Гурдекен примусив депутата сісти в кабріолет, і разом священникові, що стояв тут таки, відповів, що рада лишила справу так, як і була вона. Візник ударив коня батогом, кабріолет рушив серед селян, фамільярних і веселих. І тільки розгніваний абат, знову пройшов три кілометри від Рони до Базош-ле-Дойен.

Через п'ятнадцять днів пана Шедвіля обрали великою більшістю голосів, а в кінці серпня він зробив, що обіцяв: призначили допомогу громаді на нову дорогу. Відразу почали й роботу.

Увечері того дня, як почали працювати лопати, Селіна, чорна й худа, стояла коло криниці й слухала Бекю, довгу й суху, що, склавши руки на фартусі, без кінця говорила. Вже тиждень, як криницю хвилювала справа з дорогою, тільки й було балачок, що про те, кому дали гроші, хто лютував зо злости. Бекю щодня повідомляла Селіну, що казала Флора Ленгень, зовсім не на те, щоб посварити їх, о, ні, навпаки, щоб вони одна з одною побалакали, бо це найкращий спосіб порозумітися. Жінки зовсім позабували своє діло: стояли коло криниці, поскладавши руки, поставивши повні глеки з водою на землю.

— Так от,—казала вона,—голова з помічником так повели справу, щоб заробити на землі.—І вона ще казала, що ваш чоловік уже й сюди й туди...

Тут якраз вийшла Флора з своєї хати з глечиком у руках. Коли підійшла вона до криниці, товста, пухка, Селіна почала лаятись паскудними словами, взявшись в боки, вихваляючись своєю чесністю, взивала її дочку

розпусною дівкою, та й сама вона така, як і дочка: теж лягає з покупцями, а Флора, шльопаючи в старих патинках, плаксиво відповідала:

— От лахудра, от лахудра!

Бекю кинулась поміж них, хотіла, щоб вони обнялися, і вони ледве не схопили одна-одну за коси, а потім раптом пустила новину:

— А ви чули, що Мушини дівчата одержать п'ятсот франків?

— Та не може бути?

І враз забули про суперечку, підійшли ближче серед розставлених глечиків. А воно й справді так. Дорога до Корней там, на горі якраз ішла полем старого Мухи на двісті п'ятдесят метрів уподовж. Коли рахувати сорок су за метр, то це вийде якраз п'ятсот франків, а крім того, та земля, що прилягає до цієї смуги, стала дорожча. Ото щастя!

— Виходить,—сказала Флора,—що Ліза з своїм малим тепер багата дівчина... Цей здоровило Капрал доброго носа має, коли добивається її.

— Як тільки Бюто не вернеться на своє місце,—сказала Селіна.—І його ділянка не мало виграє від цієї дороги.

Бекю обернулась і штовхнула їх ліктями.

— Тихо, мовчіть!

Підходить весело Ліза, хитаючи своїм глечиком, і знову почався похід перед криницею.

VI.

Ліза з Франсуазою збули Біляву, бо дуже обросла салом і не телилася. Вони вирішили на суботу піти на базар до Клуа й купити нову корову.

Жан запропонував одвезти їх туди возом з фарми. Він був після обід вільний, а хазяїн дозволив узяти воза, бо чув, що парубок має побратися з старшою дочкою Мухи. Справді, весілля було вже вирішене, принаймні Жан обіцяв на тому тижні побалакати з Бюто, щоб поставити питання руба. Або той, або той: треба-ж було якийсь кінець дати!

Виїхали близько першої години: Жан сів на передку з Лізою, Франсуаза сама ззаду. Увесь час Жан обер-

тався й усміхався до Франсуази, коліна її впиралися в спину й гріли його. Дуже шкода, що вона була молодша від його на п'ятнадцять років, і коли, після довгого обміркування й відволікання, вирішив він одружитися з старшою, то певне тому, що глибоко в думці сподівався жити, як родич, в одній хаті з молодшою. Нарешті, пливеш, куди вода несе; люди підлягають обставинам, роблять багато дечого, самі не знаючи нащо, щоб одного дня сказати, що вони зробили.

В'їжджаючи в Клуа, Жан пустив коня з крутої гори біля кладовища, а виїхавши на перехрестя вулиць Великої та Груез, щоб лишити воза в заїзді «Доброго хлібороба», раптом побачив спину чоловіка, що повернув у вулицю Груез.

— Стривайте! Це ж Бюто!

— Та це ж він таки,—озвалася Ліза.—Напевно, йде він до пана Байегаша. Чи не вирішив він узяти свою ділянку?

Сміючись, Жан хльоснув батогом.

— Хто його знає, він хитрий!

Бюто вдав, що не помітив їх, хоча й пізнав ще здалеку. Бюто йшов, похилившись, а Ліза й Жан дивилися йому вслід, думаючи, що це дуже добра нагода побалакати з ним остаточно.

В заїзді «Доброго хлібороба» Франсуаза мовчки перша злізла з воза, спустившись по колесу. На подвір'ї було вже повно возів, а в старому будинкові корчми гуділо, як у вулику.

— Ну, то підемо?—спитав Жан, вертаючись з стайні, куди завів він коня.

— Звичайно, зараз же.

Але замість того, щоб іти просто Церковною вулицею на базар, де торгували худобою на майдані святого Юра, парубок і двоє дівчат зупинились, пройшлись вулицею Великою поміж перекупками, що торгували городиною та садовиною по обидва боки вулиці. Жан був у шовковому кашкеті, в довгій синій сорочці, в чорних суконних штанях. Сестри також були вбрані, як на свято,—у маленьких круглих чепчиках, з підібраним під них волоссям, в однакових убраннях: темна

шерстяна кохта, сіра спідниця залізного відтінку, зверху великий фаргух ситцевий в тонких рожевих смужках. Вони йшли під руку, один за одним, розмахуючи руками серед натовпу. Тут метушилися наймички буржуа-господині перед селянками, що сиділи на вшпиньках; принісши один або два кошики, вони ставляли їх просто на землю й починали торгувати. Наші впізнали тут Фріму з намученими руками. У її повнісіньких кошиках була молода квасоля, сливи, навіть трое живих трусиків. Поруч з нею старий селянин тільки-но розвантажив свій віз з картоплею і продавав її плетеними кошиками. Дві жінки, мати й дочка—Норіна, відома всім повія, розклали на кривому столику треску, копчені оселедці, на дні в діжках; ропа в цих діжках була така міцна, що аж цілий тиждень дряпало в горлі. І велика вулиця, порожня цілий тиждень, не вважаючи на свої гарні крамниці, аптеку, та крамниці з залізом, а надто паризькі новини в крамниці Ламбурье, не могла вмістити всього натовпу, крамниці були повнісінькі, а бруковану дорогу залила юрба покупців.

Ліза з Франсуазою, за ними й Жан, пробились аж до того місця, де продавали птицю, на вулиці Бодоньер. Фарми посилали туди великі коші, вкриті сіткою. Звідти чути було, як співали півні, визирали перелякані на смерть голови качок, зарізані та обскубані кури лежали рядами в клітках. Далі стояли ще селянки: кожна принесла чотири або п'ять фунтів масла, кілька десятків яєць, сир. Серед них були високі, худі селянки, маленькі, товстенські, стрункі—всі вкриті сірим пиллом. Кілька їх прийшло з двома парами курей з перев'язаними ногами.

Пані торгувалися. Великий привіз яєць притягав до себе цілий натовп біля заїзду, що мав назву «Зустріч курятників». Поміж чоловіками, що носили яйця, була й Пальміра, бо в суботу, коли важко було знайти роботу в Роні, вона наймалася в Клуа й носила такі вантажі, що аж тріщав поперек.

— Ось хто заробляє на хліб,—сказав Жан.

Натовп усе більшав. З Мондубло їхали все вози й тяглися валкою через міст. Праворуч і ліворуч текла

Луара своїми легкими затоками, вона підходила до лугів, до міських садків і бузок та в'яз у них купали свої віти в воді. Вгору на воді стояла товкодубня, що голосно ритмічно стукала, і великий зерновий млин, досить простора будівля, дах на якій увесь час був укритий борошном.

— То як же, підемо подивимось корову?

— Еге ж.

І вони звернули знову на Велику вулицю й зупинились на майдані Святого Любена, проти мерії, де продавали всяку пашню та хліб. Ленгень, що привіз чотири мішки, стояв там, заклавши руки в кешені. Серед купки селян, мовчазних, похмурих, Гурдекен розмовляв, сердито розмахуючи руками. Сподівалися, що хліб подорожчав, але ціна—18 франків за гектолітр, навіть хиталася. Боялися, що на кінець дня вона знизиться й на 25 сантимів. Проїшов Макрон з дочкою Бертою. На ньому було пом'яте пальто, а дівчина одяглася в кисейне плаття, капелюх з пучком конвалії та троянд.

Ліза з Франсуазою, повернувши на Церковну вулицю і йдучи біля церкви Юра, де скупчилися ярмаркові крамарі, з дрібним залізним товаром, з крамом, скрикнули:

— О, гляньте, тітка Роза!

І справді, це була стара Фуаниха. Дочка її Фані, що приїхала замість Делома продати овес, взяла її з собою, щоб стара трохи розважилась. Обидві чекали, стоячи перед пересувним рундуком одного точильника, якому стара дала наточити ножиці. Вже тридцять років він їх лагодив.

— Гляньте, та це ж ви!

Фані, повернувшись, побачила Жана й додала:

— На прогулянку приїхали?

Але, коли довідались, що сестри йдуть купувати нову корову замість Білявої, зацікавилися й прилучилися до них, тим більше, що справу з вівсом було вже закінчено. Жан, що стояв осторонь, пішов слідом за чотирма жінками. Так вони вийшли на майдан Св. Юра.

Цей майдан, просторий чотирикутник, був за церквою. Насамперед кидалися тут у вічі: стара дзвіниця, мурована, й дзигари на ній. Густі липи росли з чотирьох боків. З двох боків липи рядами, обведені ланцюгами, вробленими в стовпи, доходили аж до краю майдану, а навпроти перед ними на стовпах лежали довгі жердки, до яких прив'язували худобу. На цьому боці майдан підходив до самих садків. Тут росла трава, як на лузі. А на протилежному боці, поміж двома дорогами, стояли шинки «Св. Юра», «Корінь», «Добрі женці». Плац перед ними був витоптаний, твердий, білий від пороху, що безперестанку підносився від вітру.

Ліза, Франсуаза та інші з товариства ледве протовпилися через майдан, геть повний людей. Серед різнокольорових чоловічих блуз, і зовсім новеньких, синіх і старих, праних разів з двадцять, то тут, то там миготіли білі чепчики. Дехто з жіноцтва походжав з шовковими блискучими парасольками. Чути було сміх, крик, що потопав у рухливих звуках життя. Від часу до часу чути було, як ревуть корови, іржать коні. Чийсь осел раптом так закричав, що аж страшно стало.

— Ходімо сюди,—сказала Ліза, повернувши голову.

Далеко стояли коні, прив'язані до перекладин, вони тремтіли ї блишали на сонці. Праворуч корови стояли собі майже вільно, а продавці держали їх на налигачах і переходили з ними з місця на місце, щоб краще їх показати. Селяни купую спинялися, обдивлялися їх, тут уже не чути було сміху й майже ніхто не балакав.

Враз всі чотири жінки спинялися перед білою з чорними латками коровою котентинкою. Продавали її чоловік і жінка. Жінка чорнява з упертим виглядом, стояла попереду і держала корову. Чоловік, мовчазний і зосереджений, стояв ззаду. Хвилин з п'ять по-важно оглядали корову, але ні слова не промовили одна-одній, не кинули одна на одну оком. Потім пішли до другої корови за 20 кроків від неї. Ця корова була здоровенна, вся чорна; біля неї стояла гарненька дівчина, майже дитина з батіжком з ліщини. Потім спинялися вони сім чи вісім разів перед коровами і все

мовчки, поважно. Нарешті всі чотири жінки вернулися до першої корови й знову стали мовчки дивитися на неї.

Але на цей раз справа стала серйознішою. Всі вони стали поруч і пильно обдивлялися корову. Жінка не промовила ані слова, стояла одвернувшись, наче й не бачила, що вони вернулися, стали всі в ряд.

Фані нагнулася й тихенько сказала щось Лізі. Стара Фуаниха з Франсуазою й собі щось говорили одна-одній на вухо. Потім знову всі замовкли й поважно дивилися.

— Скільки?—раптом спитала Ліза.

— Сорок пістолів,—відповіла селянка.

Вони вдали, що з переляку тікають, шукаючи очима Жана, дуже здивувались, коли побачили, що той стоїть тут таки за ними й лагідно розмовляє з Бюто.

Бюто прийшов з Шамади купити маленьке порося й якраз торгував одно. Поросята, в клітці на возі, вовтузилися і так кричали, що аж у вухах лящало.

— Оддаси за 20 франків?—спитав Бюто продавця.

— Ні, тридцять.

— Ну, хай тобі чорт, спи собі з ним!

І дуже веселий він підійшов до жінок, усміхаючись поглядав на матір, на сестру й на двох кузин, так наче вчора ще з ними бачився. І вони дивилися на нього лагідно, немов би забули про ці два роки суперечок та непорозумінь. І тільки матір, якій сказали про першу зустріч з ним на вулиці Груез, дивилася на його обережно, намагаючись прочитати в його очах, чого саме він ходив до нотаря? Але на обличчі його нічого не було видно. Ні він, ні вона не сказали про це ані слова.

— Так ти, кузино,—озвався він,—купуєш корову? Мені Жан казав... Але стривайте, тут є одна, найкраща за весь базар, справжня корова!

І показав якраз на білу з чорними цяточками.

— Сорок пістолів,—пробубоніла Франсуаза.

— Це тільки з тебе сорок, мала,—сказав Бюто, й жартом ляснув її долонею по спині.

Але Франсуаза розсердилась й собі вдарила його, ображена з затаєною злістю.

— Відчепись від мене. Я не жартую з чоловіками. Бюто зареготав ще дужче, повернувся до Лізи,—та стояла поважна й трохи бліда.

— А хочеш, щоб я взявся зробити це діло? Я заложуся на що хочеш, що куплю її за тридцять пістолів. Хочеш, на сто су?

— Добре, коли тобі охота спробувати.

Роза і Фані кивнули головою на знак згоди, бо вони знали, який він був лютий на базарі, упертий, нахабний, злодійкуватий, продавав речі втриє дорожче, ніж вони були варті, а сам купував ні за що.

Жінки пропустили його з Жаном наперед, а сами лишились ззаду, щоб вийшло так, ніби він нічого спільного з ними не має.

Натовп усе більшав на тому боці, де стояла скотина. Люди гуртом переходили з цього місця майдану, де сонце припікало, і ховалися в алеї під дерево. Там безперестанку туди й сюди ходили люди. Блузи здавались темніші під липами, від рухливих плям листу, червоні обличчя здавалися зелені. Але ніхто ще нічого не купував, хоч базар уже з годину, як розпочався. Селяни ще надумувалися, вагалися. Але понад головами, в теплом повітрі, залунав якийсь зойк. Це коні, прив'язані один до одного, повставали дибка, люто гризлися, іржали й били копитами об брук. Натовп перелякався, жінки повтікали і тільки хльоскання батогів, наче постріли, та лайка поволі заспокоїли юрбу. А на землю, порожню після переляку, спустився табун голубів і похапцем клював кінський гній.

— Так за скільки, стара, продаєте ви свою корову?— спитав Бюто селянку.

Та зрозуміла його намір і спокійно сказала ще раз:

— За сорок пістолів.

Спочатку він поставився до цієї відповіді, як до жарту, й почав шуткувати, вдаючись до чоловіка, що стояв мовчки збоку.

— Скажи, старий, це разом з твоєю жінкою сорок пістолів?

Але жартуючи, Бюто близько придивлявся до корови. Вона була, як раз така, якої треба, щоб давала ба-

гато молока: голова суха, роги тонкі, гарні, великі очі, міцне черево з товстими жилами, кінцівки скорше су-хорляві, хвіст тонкий, дуже високо посаджений. Бюто нагнувся, щоб побачити, чи довге вим'я, чи тверді дійки, чи стоять вони як слід, чи широкі дірочки. Потім обпершися однією рукою об корову, він знову почав торгуватися, мацаючи ніби не навмисно кістки на стегні.

— Так сорок пістолів? То це ж ви жартуєте. Хочете тридцять?

І в той же час упевнився, що кістки були міцні і добре збудовані; далі повів рукою по боках до того місця, де гола шкура, також гарного як шапран кольору обіцяла, що молока буде багато.

— Тридцять пістолів, згода?

— Ні, сорок,—відповіла селянка.

Бюто одвернувся, знов підійшов, і вона врешті зважилася побалакати.

— Це добра корова, дуже добра. На зелені свята їй буде два роки, а через два тижні отелиться. Побачите, дякувати будете.

— Тридцять пістолів!—стояв він на своєму.

Побачивши, що він відходить, селянка кинула оком на чоловіка й гукнула:

— Почекайте! Щоб мені вже розв'язатись з нею—тридцять п'ять. І кінець.

Бюто став і почав гудити корову. Вона й не гарно збудована, боки позападали. Видко, що вона виснажена й доведеться два роки її відгодовувати. Потім почав доводити, що корова кульгає на одну ногу, але ж це була видима брехня. Він брехав свідомо, щоб заморочити голову бабі. Але та знизала плечима.

— Тридцять пістолів!

— Ні, тридцять п'ять.

І вже пустила його. Бюто підійшов до жінок і сказав їм, що діло йде добре, треба вдати, що купуватиме иншу корову. І всі гуртом пішли до великої чорної корови, яку гарненька дівчина держала на вірьовці. За цю правили 300 таки франків. Бюто вдавав, що це не дорого, почав корову вихвалювати й раптом вернувся до першої.

— Ну, так, кінчаймо, а то гроші понесу в инше місце?

— Та коли б можна було, а тож аніяк не можна...
Та й ви набавте...

І нагнувшись вона взяла вим'я в руки.

— Гляньте, яке воно хороше?

Бюто не згоджувався й ще раз сказав:

— Тридцять пістолів.

— Ні, тридцять п'ять!

Здавалося, що на цьому й кінець. Бюто взяв Жана під руку, щоб показати, що не цікавиться більше. Жінки підійшли до них стурбовані, бо були тієї думки, що корова варта 350 франків. А надто вже сподобалася корова Франсуазі і та радила дати таку ціну. Але Бюто хвилювався: хиба ж можна дозволити, щоб так обдурювали людей? І мало не годину не піддавався, не зважаючи на стурбованих жінок, що тремтіли кожного разу, коли якийсь покупець зупинявся біля корови... Та й сам Бюто ані на хвилину не спускав її з очей. Але ж це була гра,—треба було мати терпіння. Напевно ніхто так швидко не вийме грошей; побачимо, чи знайдеться такий дурень, що заплатить за неї більше. Та й справді, гроші не з'являлися, хоч торг уже кінчався.

На шляху пробували коней. Один білий кінь бігав; підганяв його горловим криком якийсь чоловік, що держав вірвовку і також стрибав поруч, а Потуар ветеринар, червоний і розпухлий, стояв з покупцем на розі майдану, заклавши руки в кешені, дивився, й голосно робив свої зауваження. В шинку кипіло життя. Ціла хвиля селян то входила, то виходила з нього, провадила безкраї ярмаркові розмови. Гвалтували, штовхалися так, що не можна було нічого зрозуміти. Теля, відлучене від матери, ревла без упину. Собаки, чорні, жовті—сновигали серед натовпу і скавчали, коли хто наступав їм на ноги. А іноді, в хвилини несподіваної тиші, чути було, як літали ворони, сполохані цим гаміром. Вони крякали і кружляли над шпилем дзвіниці. У повітрі пахло худобою, і над цим усім стояв дух горілого рогу, що йшов з сусідньої кузні, бо селяни, використовуючи торговий день, підковували свої коні.

— Ну, так як? Буде тридцять пістолів?—ще раз спитав невсипущий Бюто, підійшовши до селянки.

— Ні, тридцять п'ять!

Підійшов інший покупець і почав прицінюватися до корови. Бюто взяв її за щелепи, силоміць роззявив їй рота, щоб подивитися в зуби й пустив, скривившись. Якраз корова почала випорожнюватися, і кал падав м'який. Бюто слідкував очима, і все дужче кривився. Покупець, здоровий парубійко відійшов, думаючи, що тут щось не гаразд.

— Я не хочу вже,—казав Бюто.—В неї кров погана.

На цей раз селянка вже розсердилась, а він якраз цього й хотів. Баба почала лаятись, а Бюто відповів їй також цілим градом непристойних слів. Біля них зібралася юрба, почався регіт. Чоловік, що стояв позад жінки, все ще не ворушився, нарешті доторкнувся їй до ліктя, і враз та скрикнула:

— Хочете взяти за 32 пістолі?

— Ні, тридцять!

Бюто знов одійшов; баба покликала його придуше-ним голосом:

— Ну, хай вам чорт, беріть уже. Але, присяйбі, коли б це допомгло, то я б вас таки побила.

Вона була несамовита, така люта, що аж тремтіла. А Бюто реготав, став дуже ввічливий, і нарешті запропонував переспати з нею.

Швидко надійшла Ліза, одвела селянку на бік і дала їй триста франків, зайшовши за дерево. Франсуаза вже держала корову, але Жанові довелося підштовхувати тварину ззаду, бо та ніяк не хотіла йти. Так возилися вони з цією купівлею годин зо дві. Роза й Фані мовчки чекали, дожидали кінця. Коли нарешті всі рушили в дорогу, Бюто зник. Знайшли його біля свиней, де він з запалом торгувався за порося, й купив його за двадцять франків, в кешені відрахував гроші й вийняв, якраз стільки, скільки треба, міцно стискаючи гроші в руці. Було ще багато мороки, поки він засунув порося в мішок, вийнявши його з під блузи. Мішок розірвався, поросячі ніжки й голова висунулися з нього. Бюто взяв

на плечі мішка та так і поніс; порося вищало, мов скажене.

— Лізо, а моїх сто су?—сказав він,—я ж виграв!

Вона на сміх дала йому ці гроші, гадаючи, що він шуткує. Але Бюто охоче взяв їх і швиденько сховав.

Всі поволі рушили до «Доброго Хлібороба».

Торг уже кінчався. Гроші сяяли на сонці, брязкотіли на столиках, де продавали вино. За скільки хвилин торговиця спорожніла; тільки на розі майдану св. Юра лишилося кілька непроданих коней та корів. Потроху на товп пішов на Велику вулицю, де ті, що торгували городиною та садовиною, звільнили вже дорогу і з порожніми кошиками верталися додому. На майдані, де продавали птицю, так само нічого не лишилося вже окрім соломи та пір'я. Візки вже рушили, по заїздах запрягали вже коні, відв'язуючи їх від стовпчиків на пішоходах. По всіх напрямках рипіли колеса, сині блузи надималися на вітрі, підскакуючи на возах від нерівного бруку.

Проїхав швидко Ленгень своєю чорною конякою; він купив косу, щоб не вертатися ні з чим. Макрон з Бертою ходили ще по крамницях. Фріма верталась пішки і знов з вагою, бо несла свої кошики, повні гною, що назбирала на шляху. В аптеці на Великій вулиці змучена Пальміра чекала, поки їй наготують ліків для брата, що хворів уже з тиждень, а за ліки треба було дати гірко зароблених двадцять су. Але дочки небіжчика Мухи і все товариство, побачивши Ісуса-Христа, зовсім п'яного посеред вулиці, пішли швидше. Вони чули, що той заставив останній клопоть землі й мав гроші. Гіяцінт сміявся сам до себе, прислухаючись, як бряжчали гроші в його величезних кешенях.

Коли товариство підійшло до «Доброго Хлібороба», Бюто весело запропонував:

— Так ви їдете? Слухай, Лізо, може б ти лишилася з сестрою, перекусили б трохи?

Ліза здивувалася, а коли звернулася до Жана, то Бюто додав:

— Нехай і Жан залишиться, Я буду дуже радий.

Роза з Фані переморгнулися. Видко, хлопець мав

щось на думці. Але обличчя його все ще нічого не показувало. Нехай, не треба псувати справи.

— Гарзд,—сказала Фані,—лишайтеся. А я з матір'ю поїду, бо на нас чекають.

Франсуаза, що весь час не відривалася від корови, сказала неласкаво:

— І я поїду.

І ні за що не хотіла залишитися. В заїзді сердилася й неодмінно хотіла зараз же вести корову додому. Довелося зробити по її, до того вже була вона неприємна. Запрягли воза, корову прив'язали ззаду і всі три жінки посідали. І тільки тепер Роза, що все чекала, що син щиро побалакає з нею, насмілилася спитати його:

— Ти нічого не скажеш батькові?

— Ні, нічого,—відповів Бюто.

Вона дивилась йому пильно в очі.

— То, виходить, нічого нового?

— Коли що буде, то ви знатимете.

Фані торкнула коня і той пішов повільною ходою, а корова пішла за возом, витягаючи шию.

Ліза лишилася між Бюто та Жаном.

О шостій годині всі троє посідали за столиком у залі, що виходила в кав'ярню. Бюто подався до кухні замовити ячню та трусика, не попередивши, що він частвує. В цей час Ліза радила Жанові поговорити з Бюто, щоб зайвий раз не їхати ради того. Але з'їли вже ячню, взялися до смаженого трусика, а несміливий парубок нічого ще не зробив в цій справі. Зрештою здавалося, що й другий не цікавиться нею. Бюто їв, аж за вухами лящало, реготав, штовхав колінком під столом кузину й товариша, як своя людина. Далі розмова пішла поважніша, заговорили про Ронь, про дорогу, і хоч ні слова ніхто не промовив про 500 франків за землю, та про те, що вона тепер стала дорожча, але це було головне в цій розмові. Бюто знов почав пустувати, пив, а в його сірих очах можна було прочитати, що буде вигідно взяти третю ділянку від батька й одружитися з колишньою коханкою, бо її поле поруч з його ділянкою стало вдвоє дорожче.

— Бійтеся бога,—скрикнув він,—що ж це ми не вип'ємо кави?

— Три порції кави!—замовив Жан.

І ще минула година. Пили каву, не поспішаючись, випили пляшку горілки, а Бюто все мовчав. Він то посувався вперед з цією справою, то повертав назад, відволікав, наче торгувався ще за корову. Про себе він вже вирішив, але ж треба було сказати. Раптом повернувся до Лізи й спитав:

— А чому ти не взяла з собою дитини?

Ліза зареготала, зрозумівши, що це означає, вдарила його рукою, й щаслива ласкаво відповіла.

— Ох, ти, тварюко, Бюто!

Це було все. Бюто й собі аж сявав. Одруження було вирішено.

Досі Жанові було якось ніяково, і тепер він також зрадив, наче аж легше стало. Він навіть заговорив і сказав щиро:

— Знаєш, це добре, що ти вернувся. Я хотів заступити твоє місце.

— Так, мені казали про це. О, я був спокійний,—ви ж би мене може попередили.

— Ну, звичайно. Та зрештою так краще, бо дитина ж твоя. Ми це завжди казали. Правда, Лізо?

— Завжди. Це правда.

Обличчя у всіх трьох зробилися ласкаві,—наче брати стали, а надто Жан: він не ревнував, здивований, що так повернулася справа з одруженням. Жан замовив пива, Бюто наробив гвалту, що цього мало, треба ще чогось випити. Обпершися об стіл, сиділа Ліза між ними, а вони балакали тепер про останні дощі, що дуже пошкодили хлібові.

Поруч з ними в тій самій кав'ярні Гіяцінт сидів за столом, з одним старим селянином, і обидва п'яні, як ніч, страшенно галасували. А зрештою всі, що були в блузах, пили, палили цигарки, плювали, в рижуватій кіптяві ляmpi, й теж не могли балакати без крику, але ж Гіяцінців голос глушив усіх. Вони грали в карти. Після останнього ходу зайшла суперечка між Гіяцінтом та його партнером, що спокійно, але вперто

стояв на тому, що виграв він, хоч здавалося, це було й не так. Гіяцінт так галасував, що прийшов хазяїн кав'ярні заспокоювати його. Тоді він встав, обійшов усі столи з завзяттям п'яниці і всім показував свої карти, щоб ті сказали, що він таки правий. Гіяцінт знову почав кричати, вернувся до старого, що, сильний своєю несправедливістю, спокійно сидів і слухав, як той його лає.

— Ти, підлото, лицеміре, виходь-но з-за столу, я тебе заб'ю.

Далі одразу заспокоївся, взяв свого стільця і сів напроти свого партнера.

— От я знаю гру... Треба битися об заклад. Хочеш?

— Об заклад, га?

Гіяцінт, прозваний Ісусом-Христом, витяг з кешені п'ятнадцять, двадцять монет по сто су й поставив їх стовпчиком перед собою.

— Тепер ти постав стільки.

Зацікавлений старий теж витяг свого гаманця, і не кажучи ні слова, виставив гроші стовпчиком.

— Тепер я беру одну монету з твоєї купки, і... дивись!

Гіяцінт узяв монету, поважно поклав її собі на язик, як причастя, і тоді враз проковтнув.

— Тепер твоя черга, бери з моєї купки. Той, хто з'їсть монет більше, того вони й будуть. Оце й уся гра.

Витріщивши очі, старий погодився, й важко ковтнув першу монету. Тоді Гіяцінт, викрикуючи, що старому нема чого поспішатися, сам почав ковтати екую, як сливи. Після п'ятого кав'ярня заворушилася; всі стояли коло них здивовані. От ледащо, що видумав! Щоб отак набивати собі пельку. Старий проковтнув четверту і перекинувся. Обличчя йому посиніло,—не міг уже дихати, хрипів, усі подумали, що йому кінець. Гіяцінт підвівся дуже задоволений й хитро всміхаючись. Він проковтнув десять, монети в його животі. А це ж таки тридцять франків виграв.

Бюто стурбувався, бо боявся, щоб часом не вийшло чого, коли старий дасть дуба, і встав з-за столу. Жан, побачивши, що Бюто байдужим оком оглядає стіну, й

ні слова не каже про те, що платитиме, хоч сам і запросив на каву, заплатив за все сам. Це дуже подобалося Бюто, і він зрадив, як дитина. На подвір'ї, після того, як запрягли коні, він узяв Жана за плечі.

— Ти знаєш, я хочу, щоб це було... Весілля відбудеться через три тижні. Я ходив до нотаря, підписав акта. Всі папери будуть готові.

І, підсаджуючи Лізу на віз, Бюто сказав:

— Ну, гоп... я тебе підвезу. Я поїду через Ронь, це не буде мені далі.

Жан вертався сам своїм возом. Він думав, що так і треба. Клуа спало, повне мертвої тиші, освітлене жовтими лихтарями. А з того боку, де був сьогодні торг, чути було тільки непевну ходу запізненого п'яниці. Далі простягся чорний шлях. Згодом Жан помітив на ньому другого воза, в йому їхала майбутня сім'я. Так вийшло краще, так вийшло добре! І він голосно засвистав. Ніч його одсвіжила, він почував себе легко й вільно.

VII.

Знову настала косовиця. Небо було синє, тепле, обвіяне свіжим повітрям. Вінчання призначене було на Йвана,—цього року це припадало на суботу.

Фуани радили Бюто неодмінно почати запросини на весілля з Горголі, бо вона найстарша в родині. Вона вимагала пошани, як королева багата й страшна. І от якось увечері Бюто з Лізою пішли до неї, обоє одягнені, як на свято, запросити на весілля—спочатку до церкви, а потім на обід, що має бути в молодій. Горголя плела панчоку, сидячи сама в кухні, не кидаючи своєї роботи, вона пильно дивилась на них, і примусила їх сказати те саме тричі й нарешті колючим своїм голосом промовила:

— На весілля? О, ні, звичайно! Що я робитиму на весіллі? Хай уже ходять ті, хто хоче розважатись.

Молоді помітили, що пергаментове її обличчя розчервонілося, коли вона подумала про цей бенькет, що не коштуватиме їй нічого. Вони були певні, що Горголя згодиться, але звичай вимагав, щоб просити довго.

— Тіточко, це може й правда, але яке ж весілля без вас!

— Ні, ні, це не про мене. Хіба я маю час? Хіба я маю в що одягтися? На це ж треба витратитись. Можна жити, і не ходивши по весіллях.

Довелося разів з десять просити її. Нарешті, похмуро дивлячись, Горголя сказала:

— Добре, коли вже мушу, то прийду. Але це тільки для вас потурбую себе, до иншого кого не пішла б.

Побачивши, що вони не збираються йти, Горголя боролася сама з собою, бо в таких випадках годилося почастувати вином. Нарешті зважилася, пішла до льоху. Добре, що там була надлита вже пляшка. Про такі випадки в неї було зіпсоване вино, якого вона не могла вже пити,—вино було таке кисле, що сама звала його «виганяч рідні».

Горголя налила дві шклянки, й дивилася на небожа й небогу таким круглими очима, що ті мусіли випити його не скривившись, щоб не образити господиню. Як пішли вже від неї, то ще пекло їм у горлі.

Того ж таки вечора, Бюто з Лізою пішли до Білої Троянди, Шарлів. Але нахопилися у трагічний момент. Пан Шарль був у саду й дуже схвилований. Мабуть, був він чимсь тяжко вражений, якраз у той час, коли порався біля куща троянд, бо держав у руках поливальницю, біля стіни стояла драбинка. Але він перемиг себе і запросив молодих до кімнати, де Елодія скромно сиділа й щось вишивала.

— Ага, то вже через тиждень ваше весілля? Це дуже добре, діти мої! Але ми не зможемо бути у вас. Пані Шарль у Шартрі й пробуде там тижнів зо два.

Пан Шарль підвів свої важкі повіки й кинув оком на молоду дівчину.

— Так, так, коли буває великий клопіт під ярмарок, пані Шарль хоче допомогти своїй дочці.

— Ви ж знаєте, комерція—завжди комерція. Бувають такі дні, коли аж падаєш у крамниці. Правда, Естель цілком у курсі справ, але мати може їй дуже допомогти, а надто, коли з нашого зятя, Воконя, дуже мало користи... А крім того пані Шарль дуже щаслива,

що може побачити той будинок. Що ж ви хочете? Ми ж там залишили тридцять років свого життя, і це не аби-що.

Він розм'як, на очах виступили сльози, погляд був затьмарений, увесь він поринув у минуле. І це була правда. Дружина його часто скучала за маленьким будинком на Єврейській вулиці, живучи в цьому буржуазному затишку, такому витонченому, повному квіток, пташок і сонця. І коли вона заплющувала очі, їй ввижався старий Шартр, що спускався з гори від соборного майдану, аж на берег Ери. Їй здавалося, що приїхали у вулицю Пі, Порт-Сіндре, далі в вулицю Екюйє, щоб швидше дійти, вона спускалась кам'яними сходами з Горба на розі вулиці Єврейської та Планш-о-Карп, перед очима вставав № 19, будинок з білим чолом, з зеленими віконницями, завжди зачиненими. Обидві вулички були поганенькі. Тридцять років дивилася вона на обідрані хатки та на бідну злиденну людність, на канаву, повну чорної води. І скільки тижнів, скільки місяців прожила вона в цьому будинкові, не переступаючи навіть через поріг! Ще й досі пишалася вона канапами та люстрами в залах, гарними ліжками й червоним деревом меблів, всіми цими розкошами, де хоч і був комфорт, але ж почувалася якась суворість. Це було їхнє створіння, діло їхніх рук, це дало їм багатство. Якась меланхолійна насолода обіймала пані Шарль, коли вона згадувала деякі інтимні куточки, напоєні пахощами. Увесь будинок мав якийсь особливий аромат, що й досі лишився в її тілі, як несвідомий жаль. Ось чому нетерпляче ждала вона тієї хвилини, коли наставав там великий рух, і їхала туди, наче відмоложена, несучи від своєї онуки два поцілунки й обіцяла передати їх матері того ж таки вечора в цукерні.

— Як це неприємно, як це неприємно,—казав Бюто, бо справді йому досадно було, що не будуть Шарлі.— А якби кухня написала тітці, щоб та приїхала?

Елодія, якій уже йшов п'ятнадцятий рік, підвела своє ніжне личко, бліде з рідким волоссям. Здавалося, що свіже сільське повітря ще більше виснажило її.

— О, ні,—зашепотіла вона,—бабуня сказала мені,

що вона матиме робити більше, як на два тижні, з цими цукерками. Вона обіцяла привезти мені цілу торбу цукерок, коли буду слухняна.

Це була свята брехня. Що-разу їй привозили цукерки, а вона думала, що їх роблять у її батьків.

— Тоді що-ж робити?—запропонувала нарешті Ліза.—Приходьте без дружини, дядечку, й малу візьміть.

Але пан Шарль уже не слухав, він знов чогось захвилювався й підійшов до вікна, наче виглядав кого. Гнів клекотів йому в горлі. Він не міг уже стримати себе й коротко вислав з кімнати дівчину.

— Піди, погуляй хвилинку, моя люба.

Коли та вийшла, звикши робити це,—як дорослі починали розмову, пан Шарль став посеред кімнати, склав руки, страшенно обурений; товсте його обличчя з правильними рисами, обличчя відставного урядовця, аж тремтіло.

— Ні, послухайте, чи чули ви, щось подібне. Я підчищаю куш троянди, вилажу на останній щабель, перехиляюсь на другий бік машинально й що ж я бачу... Оноріну, еге, мою наймичку Оноріну з якимсь парубком, як той поліз на неї... Ох, свині, свині! Подумайте, під самою моєю стіною.

Він засапався, почав ходити нервово по кімнаті з жестами обуреної гідності.

— Я жду її, щоб зараз же вигнати геть... Ми ж не можемо держати таку наймичку! Тільки наймеш,—через шість місяців уже вагітна. Це вже такий порядок. Вони робляться такі непристойні, що не можна держати їх у чесних родинах з їхніми животами. А ця, що я зловив на гарячому... Ні, далєбі, це вже кінець світу, розпушта не має краю.

Бюто й Ліза, вражені, поділяли його горе, ввічливо співчували йому.

— Звичайно, це гидко, дуже гидко...

А той знову став перед ними.

— Ні, ви уявіть собі, коли б Елодія вилізла на цю драбину та все побачила. Вона ж така невинна, нічого в світі не знає. Ми стежимо за нею, щоб ніяка погана

думка не зародилася в її мозкові. Це ж жах—слово чести! Який удар для пані Шарль, коли б вона була тут!

Якраз на цю хвилину глянув він у вікно й побачив дівчинку. Елодія не змогла побороти цікавості й якраз поставила ногу на перший щабель. Пан Шарль кинувся до вікна й крикнув схвильованим голосом, наче побачив її над безоднею.

— Елодіє, Елодіє, злізь, іди собі геть, на бога!

Ноги затремтіли під ним, і він упав на крісло, не перестаючи говорити про страшний вчинок наймички. Хіба він не застав одну з наймичок в кутку на подвір'ї, коли та показувала малій його онуці, як збудовано зад у курки. Досить уже того, що на подвір'ї, на вулиці треба охороняти дитину від бруталності селян та від цинізму тварин, але він не знає, що й робити, коли у себе вдома вона завжди бачитиме розпусту.

— Ось, вона йде!—сказав пан Шарль раптом.—Погляньте!

Пан Шарль подзвонив, Оноріна увійшла. Він зустрів її суворо, й ледве примусив себе вдати спокійного.

— Панночко, забирайте свої речі і зараз же залишіть мій дім. Я заплачу вам за вісім день наперед.

Наймичка, худа, виснажена, засоромлена, хотіла щось сказати, просила вибачити.

— Це ні до чого! Все, що я можу, то це не доводити до відому влади, що ви порушуєте закони моральності.

Оноріна вже обурилась:

— Скажіть, це може через те, що забули вам заплатити за вхід?

Він випростався на весь зріст і величним рухом показав їй на двері.

Коли дівчина вийшла, пан Шарль, щоб одійти трохи, грубо сказав:

— Ви собі уявляєте, як ця потаскуха безчестила мій дім?

— Це правда, що потаскуха,—співчутливо сказали Ліза з Бюто.

— Так це вже вирішено. дядечку, що ви прийдете до нас з малою?

Пан Шарль все ще тремтів. Неспокійний, підійшов подивитися на себе в дзеркало і вернувся цілком задоволений.

— Куди? А, так, так! на ваше весілля... Дуже добре, діти мої, що ви поберетесь... Неодмінно, неодмінно! Я прийду, але не обіцяю, що візьму й Елодію, ви ж розумієте,—на весіллі всяке можна почути. Ох ти ж, повіє! Бачили, як я викинув її? Я не дозволю, щоб жінки мені докучали. До побачення... Буду!

Молоді пішли до Деломів. Ті прийняли запросини після того, як, за звичаєм, спочатку одмовлялись. З родичів треба було ще запросити тільки Ісуса-Христа. Але ж справді він став неможливий: сварився з усіма, вигадував щось нечуване, й зовсім не поважав своїх родичів; порадившись, вирішили, обійтися без нього, але всі боялися, що помститься, зробить якусь капость.

Вся Ронь напружено чекала. Це була справжня подія—таке запізнене одруження. Гурдекен, мер, зробив усе, що треба, але бути на весіллі відмовився, бо якраз того вечора мусів ночувати в Шартрі, бо на ранок мав справу в суді, обіцяв, що приїде пані Жакліна, яку теж, ради звичаю, запросили. Хотіли запросити й абата Годара, щоб було більше поважних гостей. Але відразу священик розгнівався, що весілля призначили на Йвана. В Базош-Дойені якраз мала бути велика одправа: як же вони хотіли, щоб уранці він був у Роні? Тоді жінки—Ліза, Роза, Фані, вперлися й більше його не просили, і скінчилось тим, що абат згодився й прийшов опівдні, такий лихий, що з-пересердя зробив своє діло хаптом-раптом і парафіянки страшенно були ображені.

Після довгих суперечок вирішено було справити весілля як-найтихше, вдома, через те, що молода мала майже трьохлітню дитину.

Проте, кондитерові в Клуа замовили торт на десерт, і не пожаліли, хоча й не хотілося, на нього грошей, щоб показати, що коли треба, то грошей не шкода. Мало бути так, як на весіллі в старшої Кокар, дочки фермера з Сен-Жюст: пухкий пиріг, два креми, чотири тарілки цукерків і маленькі пиріжки. Дома мали зготувати ситий суп, ковбасу, чотири курки, чотири

трусики, смажену яловичину. Рахували 15 гостей, але скільки саме буде, не знали. Коли що лишиться від вечора, то можна буде доїсти другого дня.

Небо з ранку трохи хмарне, вияснилося й мав бути чудовий день. Поставили стіл посеред кухні, проти печи, де смажилося м'ясо й кипіли підливки. Натоплено було так, що довелося відчиняти вікна й двері; в двері свіжий дух скошеного сіна входив у кімнату й сповняв її. З самого ранку Роза з Фані помагали. О третій годині господині почали хвилюватись. Приїхав візок кондитера, і всі жінки на селі повистромлялися з дверей. Відразу порозставляли десерт на столі, щоб краще було бачити його. Якраз перша прийшла Горголя, вона сіла проти, поставила палицю поміж ноги і поїдала десерт своїми жорстокими очима. Чи ж можна було робити такі витрати? Зранку вона нічого не їла, щоб як найбільше з'їсти ввечері.

Чоловіки: Бюто, Жан, як боярин, старий Фуан, Делом, що прийшов разом з сином Ненесом,—всі в чорних сурдутах, у чорних штанях, у високих шовкових капелюхах, яких вони не здіймали, почали грати на подвір'ї в затичку.

Пан Шарль прийшов сам. Напередодні він одвіз Елодію в пансіон в Шатодан. Не беручи сам участі, він зацікавився грою і робив розумні уваги.

Але о шостій годині, коли все було готове, довелося чекати на Жакліну. Жінки попускали спідниці, які перед тим позаколювали шпильками, щоб не забруднити їх біля печи. Ліза була в блакитній сукні, Франсуаза в рожевій шовковій з трохи грубої й не зовсім модної матерії, яку Ламбурдьє продав їм удвоє дорожче, запевняючи, що це останнє слово паризької моди. Фуаниха витягла з шафи фіялкову паплінову сукню, яку одягала на всі весілля вже цілих сорок років; Фані, вбрана в зелену сукню, мала на собі всі свої дорогі речі і ланцюжок, годинник, брошку, каблучки, сережки. Що хвилини одна з жінок вибігала на вулицю, аж на ріг до церкви, щоб подивитись, чи не їде пані з фарми. М'ясо пересмажилося, суп, що поналивали в тарілки, захов... Нарешті, хтось крикнув:

— Іде! Іде!

Під'їхав кабріолет. Жакліна легенько вистрибнула з нього. Вона була одягнена з великим смаком у просту білу сукню з рожевим горошком. Жадних прикрас, шия гола, а у вухах діамантові сережки—подарунок Гурдекена, яким він збентежив всіх околишніх фермерш. Але всі були здивовані, що Жакліна не відіслала назад наймита, після того, як йому помогли поставити кабріолет під повітку. Це був парубок на ім'я Трон, дуже високий, з надзвичайно білим обличчям, рудим волоссям і зовсім дитячим обличчям. Він прибув з Першу й став за конюха в Бордрі всього два тижні тому.

— Трон зостанеться,—сказала весело Жакліна.—Він повезе мене назад.

В Босі дуже не люблять першеронів за те, що вони лукаві, й дуже нещирі. Всі переморгнулися: виходить так, що це новий полюбовник у Коньєти, оця здорова тварина. Бюто дуже ввічливий, веселий вже зранку, відповів:

— А звичайно, хай застається. Досить того, що він з вами.

Ліза сказала починати. Всі посідали за стіл, серед метушні та веселих вигуків. Не вистачало трьох стільців, побігли шукати табуретів, знайшли два старенькі й поклали на них дошку. Вже заходили ложки по тарілках. Суп прохолов і поїнявся салом. Але це нічого,—старий Фуан висловив ту думку, що в животі він розігріється. Всі зареготали. Бенькет почався: курей, трусиків, м'ясо пожирали вмить. Недоїдаючи вдома, в гостях селяни їли вже до-незмоги. Горголя не говорила навіть, щоб більше з'їсти й без перестанку жувала. Страшно було дивитися, скільки пожирало оце сухе плоске тіло восьмидесятилітньої баби й навіть не надималося.

Наперед умовилися, щоб молода весь час сиділа за столом,—так уже заведено,—через те Франсуаза з Фані клопоталися коло гостей. Ліза проте не могла всидіти на своєму стільці й що-хвилини вставала, закачувала рукава і то подавала підливку, то різала м'ясо. Нарешті їй всі почали помагати,—той вставав, щоб нарізати хліба,

той, щоб принести яку страву, Бюто взявся доглядати кухлів і тепер не вправлявся хоча, щоб не затикати та не відтикати пляшки, раніше просто повертів дірку в бочці. Йому ніколи було попоїсти, і Жан уже взявся наливати замість його кухлі. Делом, поважно сидючи, час від часу розсудливо казав, що треба промочити горло, щоб не вдавитися. Подали торт завбільшки з колесо, й усі притихли вражені. А пан Шарль такий був ввічливий, що сказав, ніби подібного не бачив навіть у Шартрі. Раптом старий Фуан, дуже вже веселий, й собі ляпнув:

— А коли б його приліпити до заду, то напевне б загоїлися всі тріщини.

Всі так і покотилися зо сміху. А найдужче сміялася Жакліна. Вона крутила головою, белькотала щось, але за сміхом не можна було розібрати. Молоді сиділи одно проти одного. Бюто поміж матір'ю та Горголею. Ліза між Фуаном та паном Шарлем, і решта, де кому подобалося... Жакліна поруч з Троном; що не відводив від неї своїх ніжних, як у барана очей. Жан біля Франсуази, а між ними маленький Жюль. Обоє обіцяли доглядати його. Але після тарту хлопчикові заболів дуже живіт, і молода поклала його спати, а Жан з Франсуазою кінчали обід, уже сидючи поруч. Франсуаза дуже стала жвава, вся рожева від огню, втомлена, але ж надзвичайно гарненька. Догадливий Жан не пускав її клопотатися, але та не слухала, й zarazом давала відсіч. Бюто, що звик дратувати людей так, ніби лащить, зачипав Франсуазу, як почався тільки обід. Він щіпав її, як проходила біля його, а та з серцем штовхала його. а через деякий час знову бігла, ніби чогось треба, щоб знову він її щіпнув, щоб знову його вдарити. Франсуаза скаржилася, що в неї всі стегна в синяках.

— То сиди й не вставай,—умовляв Жан.

— Ага! Ні!—кричала вона.—Хай він не думає, що він і мені чоловік, як він чоловік Лізі.

Як стало зовсім темно, засвітили свічки. Вже три години їли, а біля десятої взялися до десерту й почали пити каву, та не по чашці й не по дві, а просто з великої миски, скільки хто хотів: жарти ставали гостріші.

Кава напружує нерви, підбадьорує людину, це дуже добрі ліки для сонливих чоловіків, і кожного разу, як хто з жонатих ковтав каву, то гості реготали, аж за боки бралися.

— Тобі теж слід би було випити кави,—сказала Деломові сміючись Фані, що завжди була така стримана.

Він почервонів, виправдовуючись тим, що занадто багато працює. Почався регіт з цього подружнього зізнання, одне одного ляскало по ляжках, а Ненес, Деломів син, роззявивши рота, реготав як несамовитий, що мало не луснув. Він так наївся, що нарешті десь зник; знайшли його вже тоді, як всі розходилися: він спав разом з двома коровами.

Горголя найдовше витримала. Ще опівночі мучилася вона з маленьким пиріжком, розпач брав її, що не зможе його доїсти. Облизали вже всі площки з-під крему, повизбирали всі кришки від пухкого пирога. Всі вже були п'яні, й не церемонилися, жінки порозпускали свої сукні, чоловіки штани, щоб легше було дихати, мінялися місцями, балакали маленькими купками біля столу, обляпаного підливками, заллятого вином. Пробували співати, але з того нічого не вийшло. Стара Роза з мокрим обличчям тихенько співала скоромної стародавньої пісні з минулого віку, й трясла головою. Танців не було, бо мало було народу. Чоловіки охітніше пили горілку, курили люльки, вибивали їх об стіл, щоб витрусити попіл. В кутку Фані й Делом вираховували Жанові з Троном, що має одружена пара, аж до останнього су, й що вона може мати в майбутньому; балакали без кінця, кожен сантиметр землі оцінили. Поважна ця пара Деломів твердо знала, хто що на селі має, скільки навіть коштує білизна в кого.

На другому кінці Жакліна сиділа збоку з паном Шарлем й прихильно до нього всміхалася, а чудові її очі так і палали цікавістю.

— Так цікаво в Шартрі? Там можна знайти багато розваги?

Шарль вихваляв «пояс міста»: які там чудові бульвари з старих дерев, де можна гуляти, і вони оточують Шартр тіннявими алеями. Особливо внизу понад

Ерою, на цих бульварах влітку дуже гарна прохолода. Там є собор. Шарль довго розповідав про нього, як людина, що дуже знала й шанувала релігію. Так, це один з чудесних пам'ятників, але він надзвичайно великий для теперішньої доби, коли люди стали такі байдужі до релігії. Він стоїть тепер завжди майже порожній посеред безлюдного майдану, де в будень з'являються тіні побожних людей. І цей сум величезної руїни довелося йому пережити одної неділі, коли зайшов він до собору на вечерню. Там можна було задубіти з холоду; світло пробивалося крізь високі вікна, лише звикши до тієї темряви можна було побачити два пансіони маленьких дівчат, що губилися там, як комахки: вони співали своїми тоненькими голосами під сумним склепінням. Серце обливається кров'ю, коли бачиш те, що люди кидають церкву ради шинку.

Здивована Жакліна весь час пильно дивилася на нього і не переставала всміхатися. Врешті тихенько сказала:

— А от, скажіть мені, а жінки в Шартрі...

Пан Шарль зрозумів, відразу став поважний, але розбалакався з своєю розмовницею, такий уже був настрої серед підпилих гостей. Рожева, вся тремтючи зо сміху, тулилася вона до нього, буцім-то, щоб краще зрозуміти цього чоловіка, що так добре знав нічне життя, таке для неї таємниче. Але це було не те, чого ждала Коньета. Пан Шарль почав розповідати їй про важку працю тих жінок, бо він був у меланхолійному настрої й ласкавий, як батько. Але відразу пожвавішав, коли Жакліна сказала йому, що одного разу ради цікавості пройшла в Шатодані мимо будинку на розі вулиць Давіньйон та Луа. Будинок той був маленький, зруйнований з зачиненими напів зогненими віконцями. Позаду в облишеному садку велика скляна куля, вичищена, відбивала на собі чоло будинку, а перед слуховим вікном на даху, де був тепер голубник, літали голуби, буркочучи на сонці. Тепер гралися діти на східцях біля дверей, і чути було з-за стіни казарми, як робила муштру кіннота. Пан Шарль перебив її, захопився. Так, так. Він знав цю місцевість. Дві жінки, гідкі

та й ще замучені, внизу немає дзеркала. Це ті кубла, що безчестять ремесство.

— Але що ж ви зробите з підпрефектурою?—сказав він нарешті, трохи заспокоївшись, поступаючись філософії терпіння вищої людини.

Була вже перша година ночі. Всі збиралися йти спати. Коли молоді мають уже дитину, то, правда, зовсім зайво робити всякі церемонії, щоб лягли вони під накривало. Всі такі вигадки, як: пишне ліжко, цяцька, що гавкала, коли її придушити, це вже гірчиця після обіду. Чи не краще було випити ще по одній та й сказати: «на добраніч!»

Тут Ліза з Фані страшенно скрикнули. У відчинене вікно хтось кинув повну жменю смердючої нечисти, мабуть, з-по-під тину. І сукні в обох жінок зверху й до низу пропали: ця нечисть геть їх оббризкала. Яка тварюка могла зробити це. Всі вибігли на подвір'я, кинулися на майдан, на шлях, за стіну. Відразу всі погодилися на тому, що це Гіяцінтова робота, це він так помстився за те, що не запросили його на весілля.

Фуани, Деломи й пан Шарль уже пішли. Горголя ходила ще навкруг столу, шукаючи, чи нема ще чого попоїсти. Нарешті й вона зібралася йти після того, як сказала Жанові, що Бюто пропадуть на соломі. В той час, як інші гості заточувалися п'яні, на брукованому шляху було чути упевнені тяжкі її кроки, а палиця рівномірно стукала.

Трон застріг кабріолет,—Жакліна сіла й обернулась.

— Може й ви з нами поїдете, Жане? Ні, не хочете?

Парубок, готовий сісти разом знею, дуже зрадив, що може її залишити товаришеві. Він бачив, як вона придулилась до здорового тіла свого нового коханця і не вдержався, щоб не зареготатись, як кабріолет зник з очей. Він мав іти пішки, а поки зайшов на подвір'я й сів на кам'яній лаві біля Франсуази. Стомлена й гаряча, вона сіла на лаві й дожидала, поки всі розійдуться. Бюто були вже в своїй кімнаті. Вона обіцяла позамикати, а тоді вже ляже спати.

— Ой, як тут гарно,—зідхнула вона, після недовгої мовчанки.

І знову запанувала тиша, повна урочистого супокою. Ніч була зоряна, тепла. Пахло свіжим сіном, з лугів понад Егрою. І повітря було налите пахощами диких квіток.

— Так, хороше,—промовив нарешті Жан.—Легше дихати.

Франсуаза нічого не відповідала, і він побачив, що дівчина спить. Вона схилилася йому на плече. Так просидів він цілу годину, думки його були сумні. Недобрі думки посіли його, але згодом розвіялись. Дівчина ще занадто молода, і йому здавалося, коли він поже, вона трохи постаріє, й майже з ним зрівняється.

— Франсуазо, треба йти спати! Ти ще заслабнеш.

Дівчина одразу прокинулась.

— А правда, краще буде в ліжкові. На добраніч, Жане!

— На добраніч, Франсуазо!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Нарешті Бюто дістав землю, свою частину, ту землю, якої так жагуче прагнув, од якої відмовлявся більше, як два роки, уперто й запекло. Він сам не знав, чого він так уперся, бо глибоко в душі страшенно хотів підписати акта, але боявся, щоб не пошитися в дурні. Він ніяк не міг заспокоїтися, що не має всієї спадщини, всіх дав'ятнацять арпанів, тепер роздріблених. З тієї хвилини, як Бюто погодився взяти свою частину, він почував, що його жага задоволена, він відчував грубу радість владання, і щось ще подвоювало цю радість, а саме думка, що брат і сестра втратили, бо його ділянка була дорожча тепер, коли нова дорога проходила біля його землі. Зустрічаючись з ними, він хитро всміхався, як людина, яка знає, що робить, і, підморгуючи, ніби казав:

— А проте моє зверху.

А це було ще не все. Дуже задоволений був він і з свого одружіння, що скільки часу відволікав його, з тих двох гектарів, що взяв він за Лізою, та що були поруч з його землею; а про неминучий розподіл між двома сестрами він і не думав, або принаймні він відкладав його на таке далеке майбутнє, коли знайде ще спосіб запобігти цьому. Рахуючи й Франсуазину частину, він мав вісім арпанів поля, чотири—лугу, приблизно два з половиною арпани під виноградником. І держатиме їх у руках цупко: швидше вирвуть з його клопотів тіла, а клаптя землі Корней ніколи в світі не відірвуть від нього. Ця земля при дорозі, і так приблизно три гектари. Ні в брата, ні в сестри не було такого. Коли

Бюто говорив про це, то ввесь палав, і надимав щоки так, що от-от лопнуть.

Минув рік і цей перший рік владання землею був для Бюто безконечною радістю. Ніколи на своєму віку, коли працював за наймита в інших, не віддавався він з таким завзяттям праці коло землі, як тепер: вона належала йому, він хотів знати її до кореню. Вечорами вертався він додому знесилений з своїм плугом, що блищав, як срібло. В березні він боронував свою пшеницю, в квітні—овес, не жалів рук, працював до поту. Коли все вже було зроблено для цієї землі, він приходив дивитися на неї, як закоханий. Обходив її навколо, нагинався, своїм призвичаєним жестом брав цілу жменю пухкої землі, йому приємно було розчавлювати її на дрібні частки, й радів, коли була вона не дуже суха, не дуже вогка й чудесно так пахла хлібом, що росте.

Так розгортала перед ним Боса свою зелень з листопада до липня, з того часу, як витикалися перші зелені стеблини, аж доти, коли високі стеблини починали жовтіти. Не виходячи з хати, Бюто хотів милуватися з неї. Він відірвав дошки з того вікна, з якого було видно рівнину, й ставав перед ним і дивився. Він бачив місцевість на десять миль навкруги, величезну, широченну рівнину, зовсім голу під безмежним склепінням. Жодного деревця, нічого, тільки телеграфні стовпи на шляху з Шатодану до Орлеану, що тяглися простою лінією, аж поки сягало око. Спочатку на великих чотирикутних площинах бурої вруни, врівень з землею, можна було бачити зелені тільки тіні, ледве помітні. Згодом цей зелений колір що-разу яснішав, нагадуючи полотно, зеленого оксамиту майже однакового відтінку. Далі стеблинки підносилися вгору, ставали густіші, кожна рослина набувала свого властивого їй відтінку. Бюто здалеку відрізняв жовтувату зелень пшениці, синюватий відтінок вівса, сіро-зелені смуги жита, безконечні лани, що розляглися по всіх напрямках, поміж червоними цятками конюшини. Це була пора, коли Боса прекрасна своєю юністю, одягнена в весняне вбрання, була рівна й свіжа своєю одноманітністю. Стеблини ще підросли, і тоді повстало море, море хліба, глибоке, безмежне,

рухливе. Ранком, у ясну годину, з нього злітав рожевий туман. В міру того, як підходило вгору сонце, в прозорому повітрі починав повівати легенький вітерець, глибокими правильними подихами зруйнував лани хвилюванням, що йшло від обрію, переходило лани й на тому кінці стихало. Лани хвилювалися, й через те безколірні ставали фарби, відтінки старого золота перебігали вздовж смуг пшениці, овес синів і в той час жито тремтіло, ставало фіялкове. Одна хвиля без перерви котилася за одною, безупинку йшов приплив і на вільному просторі підганяв його вітер. Коли спадав на землю вечір, далекі чола хат, яскраво освітлені заходом сонця, здавалися вітринами, а дзвіниці, що витикалися з ярів, нагадували щогли. Холодами, сутінки ще побільшували це відчуття вогкості та рівномірного плеску широкого моря; далекий ліс невидимий ставав на обрії, як розпливчаста пляма суходолу. І в негоду Бюто, звичайно, дивився на неї, на цю Босу, що стелилася в його під ногами, як рибалка дивиться з скелястого свого берега на бурхливе море, де буря краде в нього щоденний хліб. І він побачив на ній одного разу страшенну грозу, чорну хмару, що відбивала від себе білясто-циновий відблиск, побачив червоні вогники, що згоралися на вершечках колосків кожного разу, як блисне блискавка. Він бачив водяний вихор, що нісся більше, як за шість миль, спочатку у вигляді тонкої, рудої хмарки, скрученої, як віршовка, потім у вигляді маси, що ревла, летіла, як летить страховище, лишаючи за собою порите поле, борозну три кілометри завширшки, де все було розтоптано, потрошене, знесене до щенту. Його хліба не побило, він співчував чужому лихові, а сам в душі сміявся з радощів. І в міру того, як буйніше росла його пшениця, зростало й його задоволення. Вже сірий острівець одного села зник на обрії за рівнем зелени. Видко було тільки дахи Бордрі та й ті згодом потонули. Тільки вітряк своїми крилами стирчав самотній, як ронгаут розбитого корабля. Куди не глянеш, скрізь хліб, море хліба і воно захоплює, виходить з берегів, вкриває землю своєю зеленою незмірністю.

— Йй богу,—казав він що-вечора, сідаючи за стіл,— як не буде посухи, що-дня буде в нас хліб.

Бюто улаштували своє життя так. Подружжя жило у великій кімнаті внизу, а Франсуаза нагорі, в маленькій кімнаті, де жив колись батько Муха. Кімнатку прибрали, поставили ліжко, стару комоду, стіл та два стільці. Франсуаза ходила коло корів, жила взагалі так, як і раніше. Але в цьому зовнішньому спокої ховалася незгода, бо питання про розподіл землі між двома сестрами все ще було не розв'язане. Другого дня після весілля, старий Фуан, опікун молодшої, обстоював, щоб цей розділ зробити зараз же, щоб не було потім непорозуміння. Але Бюто проти цього повстав. Нащо? Франсуаза ще занадто молода, то нащо їй земля? Хіба що перемінилося? Вона живе у своєї сестри, як і раніше, її годують, одягають, і звичайно, їй не було чого ремствувати. Це ж зрозуміло. На все це старий крутив головою: ніколи не можна передбачити, що трапиться, краще було б довести справу до порядку. І сама Франсуаза вимагала цього, вона хотіла знати свою частку землі, пристаючи на те, щоб вона була у швагра. Але Бюто поставив на своєму своєю доброзичливою лайкою, впертою та насмішкливою. Більше цього питання не порушували. Бюто показував усім, як добре живуть вони втрьох укупі, як одна сім'я.

— Треба, щоб була згода в сім'ї, це для мене найперше!

І справді, перші десять місяців не було суперечок ні між сестрами, ні в чоловіка з жінкою; але поволі взаємини стали гіршати. Почалося з дрібниць. Почали одне на одного дутися, а там і гострі слова говорити, а під усім цим було почуття «твого» й «мого», що підточувало й руйнувало колишню приязнь.

Звичайно, що в Лізи з Франсуазою поволі зникла їхня колишня любов. Ніхто вже не бачив тепер сестер, щоб, як колись, укупі, накриті однією хусткою, гуляли вони смерком по селі. Щось їх поділило, холодна стіна стала й вироста поміж ними. З тієї хвилини, як з'явився чоловік у їхній хаті, Франсуазі здавалося, що хтось відняв у неї сестру. Раніше вона все поділяла з

Лізою, а тепер не поділяла цього чоловіка, і він став їй чимсь чужим, якоюсь перешкодою, що затуляла від неї те серце, де жила вона одна. І Франсуаза йшла з хати, не поцілувавши сестри, коли робив це Бюто, ображалася, ніби хтось напився з її шклянки. Що-до майна, Франсуаза все ще мала свої дитячі думки й з надзвичайним завзяттям твердила: «це мое», а «це твоє»; а як сестра тепер належала іншому, то дівчина відступалася від неї, але ж хотіла дістати те, що їй належить,—половину землі й будинку.

До того настрою у Франсуази була ще інша причина, але вона ще не розуміла, яка саме. До цього часу холодна через те, що старий Муха довго вдовів, домівка їхня не знала любови й не хвилювала її жодним подихом кохання. А тепер з'явився самець, самець грубий, що звук перекидати дівчат по канавах, і від безцеремонного вовтузіння з жінкою тряслися стіни, а вони так пихтіли, що чути було крізь щілини в дошках. Франсуаза знала все, бо надивилася на життя тварин, почувала огиду, й узлилася. Серед дня вона виходила з хати, щоб не бачити й не чути всього того, що виробляв Бюто з сестрою. Ввечері, коли починали вони свої жарти, після вечері, Франсуаза сердито кричала, щоб хоч дали їй помити посуд. І потім ішла до своєї кімнати, сердито грюкала дверима й лаяла їх, зціпивши зуби: «розпуста, розпуста». Але все їй здавалося, що вона чує, що робиться внизу. Засунувши голову в подушку, натягши на себе накривало аж до очей, вона горіла, як в пропасниці, її мучили якісь привиди, якісь звуки, бурхливі поривання стиглості.

Найгірше було те, що Бюто, бачивши її соромливість, глузував з неї. Велике лихо! А що скаже вона, коли самій доведеться спробувати це? І Ліза теж сміялась, не вбачаючи тут нічого негарного. І Бюто починав висловлювати свої думки про це: коли бог дав кожному цю втіху й даремно, то можна тішитися по самісінькі вуха, тільки щоб не було дитини, ані в якому разі. Коли ще не одружився, то звичайно, дуже багато робиш їх, через дурість. Отак і Жюль справжня несподіванка, довелося вже помиритися з ним. Але, коли

вже одружився, то треба бути серйозним і він готов дати себе порізати, як kota, ніж у друге помилитися. Дякую красенько! Щоб ще був один рот у хаті, де вже й так з хлібом скрутно? Тому він добре пильнує й себе й жінки. Бо ця гладюча жінка, й не зглянешся, як понесе дитину. І жартуючи добавив, що він старанно оре, але не засіває.

Хліба, о, хліба давай, скільки тільки розбухле черево землі може його випустити з себе, але дитини ніколи в світі! Це справа вже вирішена.

І від цих повсякчасних балачок, від цього шморгання, яке вона почувала й з яким майже стикалася, Франсуаза хвилювалася ще більше. Стали помічати, що вдача її міняється на гірше. В неї бували якісь напади досади: то вона була весела, то раптом робилася сумна, похмура, лютувала. Вранці вона стежила за Бюто, похмурими очима, коли мало не голий він йшов через кухню, ані трохи не соромлячись. Повставали суперечки між нею й сестрою за дрібниці, за якусь миску, що розбила Франсуаза. Хіба ця миска не належала й їй, принаймні половина? Хіба вона не має права побити половину всього, коли б захотіла? За цю власність сперечалися гостро й після них сестри по кілька днів гнівалися одна на одну.

Під цей час Бюто теж чуввав себе дуже зле. Земля мучилась через страшенну посуху, ані краплини дощу не випало за шість тижнів! І Бюто вертався з поля, стискаючи кулаки, хворий, бо бачив, що хліб гине. Жито було миршаве, овес кволий, пшениця поганіла ще до того, як викинути колос. Бюто хворий через сушу так само, як його хліб, живіт йому затягло, руки й ноги корчило, він став наче менший з горя та муки. І ось одного ранку він зчепився з Франсуазою. Було гаряче, він ходив з розстібною сорочкою, штани розстібнулися й зсунулися ззаду: він оце тільки мився коло криниці. Коли сідав їсти свій суп, Франсуаза, що подавала йому, крутилася хвилину ззаду. І раптом скрикнула, розлютовано:

— Заправ сорочку, це ж гидко!

Він був у поганому настрої й гаркнув:

— Ох, на бога! Коли вже я тебе збудусь? Не дивись, коли тобі гидко... А сама б рада була покоштувати, шлюхо; недурно весь час придивляєшся.

Вона зашарілася вся, щось бубоніла, а Ліза й ще додала:

— Він має рацію, ти нам набридла, врешті. Іди собі геть, коли вже не можна в своїй хаті бути вільному!

— Добре, я й піду,—люто скрикнула Франсуаза й грюкнула дверима.

Але на ранок другого дня Бюто знову став ввічливий, веселий, жартував. Уночі небо вкрилося хмарами, вже півдоби ішов дощ, дрібний, теплий, затяжний, один з тих дощів, після яких оживає село. Бюто відчинив вікно на рівнину, він уже з досвіта стояв біля цього вікна й дивився на дощ, поклавши руки в кешені. Лице його сяяло.

— От ми й буржуї, як бог працює за нас... А чорт би його побрав! Такі днини, як нічого не робиш, далеко кращі, ніж коли даремно працюєш, аж спина тріщить.

Довгий, тихий дощ ішов без кінця. І Бюто прислухався, як Боса впивала його, ця Боса, що не мала ні річки, ні джерела, а була така спрагла. То був гучний шелест, булькотання, немов глитало величезне горло, страшенно задоволене. Хліб молодів, випростувався, високо підносив колос, що готовий був наливатися, набухати, тріскаючися, стільки було в ньому борошна. І Бюто, подібно до землі, подібно до хліба, впивав у себе вільгу усіма шпарами свого тіла, заспокоєний, відсвіжений, здоровий знову підбігав до вікна й гукав:

— Гляньте, гляньте! Це ж гроші падають на землю.

Раптом хтось стукнув дверима, Бюто обернувся і, здивований, побачив старого Фуана.

— Батько! Напевне полювали на жаби?

Довго порався старий з великим синім парасолем й нарешті увійшов до хати, лишивши коло порогу свої дерев'яні черевики.

— Поливає добре,—коротко сказав він.—Давно вже час.

Минув уже рік, як відбувся розділ майна, все підписане, зареєстроване, і в старого не було ніякої ро-

боти, як ходити й дивитися на своє колишне поле. Завжди можна було бачити, як він блукає навколо того поля,—то сумний, то веселий, залежно від урожаю. Він гнівався на дітей, бо робилося не так, як треба: вони сами винні, що хліб більше не родиться. Цей дощ і його звеселив.

— Так ви зайшли відвідати нас?

Франсуаза до цього часу мовчала, а тут виступила, підійшла наперед і твердо сказала:

— Ні, це я просила дядька зайти.

Ліза, що стояла біля столу й лущила горох, кинула свою роботу й напружено чекала, що з цього вийде; обличчя її було жорстоке. Бюто спочатку стиснув був кулаки, але потім повеселішав, силкуючись перемогти свій гнів.

— Так ось що,—казав старий, не поспішаючись,— мала балакала вчора зо мною. Ви бачите, що я мав рацію, коли радив вам привести все до поділу. У кожного своя частина, тоді й суперечок ніяких, навпаки, розділ наперед усуває їх. Отже неодмінно треба скінчити цю справу. Дівчина має право. Треба визначити те, що їй належить. Отже виберемо день і всі разом підемо до пана Байегаша.

Ліза не могла вже далі мовчати.

— І чому не послала вона на нас жандармів? Можна сказати, що ми обкрадаємо її? А я ж не розказую людям, що вона стала справжнім вонючим дрючком і не знаєш, з якого кінця до нього взятися.

Менша сестра хотіла вже відповісти, теж таким словом, але Бюто схопив її ззаду за спідницю, наче хотів пожартувати, і скрикнув:

— Які дурниці! Іноді посваримося, але ж живемо душа в душу. Хіба ж не правда? Ото добре було б, якби сестри не могли жити в згоді.

Молода дівчина з серцем вирвалася з його рук і знову почалася б сварка, аж ось відчинилися двері, і Бюто весело скрикнув:

— Жан? Та ти ж мокрий, як хлющ!

І справді, Жан прибіг з фарми, як робив це часто. мав на плечах тільки мішок, щоб хоч трохи накри-

тися від дощу: був мокрий наскрізь, вода збігала з його струмками, з тіла парувала. Цей великий парубок реготав, як малий. Поки він обтрушувався, Бюто знов повернувся до вікна й дивився, як дощ ллє безперестанку, і на серці йому стало веселіше.

— А він усе йде, йде! Це ж ласка божа.

Потім підійшов до гурту.

— Ти якраз добре нагодився. Оці дві мало не побилися зараз... Франсуаза хоче поділити землю, щоб покинути нас.

— Як так? Оце дівчисько?—скрикнув уражений Жан.

Почуття до неї все зростало і перетворилося на бурхливий захований потяг. Кращої втіхи не знав Жан, як бачитися з Франсуазою в цій хаті, де приймали його, як приятеля. Разів двадцять уже посватав би її, коли б не думка, що він для неї старий, скільки не жди, а п'ятнацять років різниці між ними, однаково, лишаться. Ніхто, певно, не догадався, що він думає про неї: ні вона сама, ні сестра, ні зять. Ось чому Бюто прийняв його, як рідного, не боячися наслідків.

— Дівчисько! Ти сказав влучно,—сказав Бюто до неї, знизуючи плечима, як вибачливий батько.

Але Франсуаза насупилася й твердила своє.

— Я хочу мати свою частку.

— Це було б найрозумніше,—сказав старий Фуан.

Тоді Жан лагідно взяв її за руки й потяг до себе, спідниця її доторкнулася до його колін і так держав її; руки йому тремтіли, бо торкалися її шкіри, й говорив до неї своїм ласкавим голосом, благав її залишитися. Куди вона піде? До чужих у найми в Клуа, чи в Шатодан? Хіба ж не краще їй у цій хаті, де вона зроста серед тих, що люблять її? Вона прислухалась до його слів і потроху заспокоювалася, бо хоч і не думала, що він закохався в ній, але охоче слухалась його, бо звикла до нього, прихильна була до нього, а трохи й боялася, бо вважала його за людину дуже серйозну.

— Я хочу мати свою частину,—казала вона своє, але не так уже твердо,—я не кажу, що збираюся кудись іти.

— Е, дурненька, — перебив Бюто, — нащо тобі здається твоя частка, коли ти зостанешся з нами? Тобі ж

належить тут усе, як і твоїй сестрі, і мені. Чому ж ти хочеш мати половину. Слово чести. Це ж дуже смішно. Послухай, що я тобі скажу. Як виходитимеш заміж, в той день і розділимось.

Жан дивився на Франсуазу, очі йому тьмарилися, серце наче переставало битися.

— Чуєш? Коли виходитимеш заміж.

Вона нічого не промовила, зовсім пририта.

— А тепер, моя маленька Франсуазо, іди й поцілуй твою сестру. Так буде краще.

Голослива, весела, товстельна Ліза не була ще недоброю й заплакала, коли Франсуаза кинулась їй на шию. Бюто, щасливий, що неприємна справа відволікається, запропонував випити при цій нагоді. Він приніс п'ять шклянок, відіткнув пляшку з вином і пішов за другою. Темне обличчя старого Фуана зашарілося, як він говорив, що сам нічого не має проти, але це ж його обов'язок. Пили всі, не відставали й жінки, за здоров'я кожного зокрема й усього товариства.

— Добре оце вино,—казав Бюто, стукаючи своєю порожньою шклянкою,—кажіть собі, що хочете, але йому далеко до води цього дощу... Гляньте, як припустив. Як же це чудесно!

Всі згуртувалися біля вікна і молитовно дивилися, як ішов дощ довгий, тихий, без кінця-краю, ніби бачили, як під цими струмками благодатної вільги росте високий зелений хліб.

II.

Якось того літа стара Роза почувала себе недужно й ледве волочила ноги; треба було помити підлогу, і вона покликала свою родичку Пальміру. Старий Фуан пішов своїм звичаєм блукати по полю, і поки нещасна дівчина, навколішках терла підлогу, вся у воді, стара Роза ходила за нею, ступінь за ступенем, і обидві балакали про давно вже відомі історії.

Спочатку балакали про саму таки Пальміру, що брат почав її бити. Так, оцей невинний, оцей каліка ставав усе гірший: він мав надзвичайну силу, каміння міг розбивати своїми кулаками, хоч і не знав про це. Паль-

міра завжди боялася, що колись він уб'є її, але не хотіла, щоб хтось втручався в її справу. Вона проганяла кожного, хто хотів захистити її, і сама заспокоювала брата, повна ніжного почуття до нього. Тиждень тому стався в них великий бешкет і про нього говорила вся Ронь,—на гвалт позбігалися всі сусіди й побачили, яке паскудство робив він з сестрою.

— Скажи, дочко, — спитала Роза, щоб довідатися про все,—то він хотів згвалтувати тебе, цей огидник?

Пальміра перестала терти підлогу, присіла навколуюшках в своєму мокрому лахмітті, розсердилась і не хотіла відповідати.

— Кому яке діло до цього? Нащо їм було підглядати? Ми не грабуємо нікого.

Хвилину нещасна мовчала. Обличчя її було повне муки, очі дивилися далеко-далеко. Потім зігнувшись вдвоє і взявшись знову до роботи, промовила:

— Ох, дуже погано, та хто ж це знає? Священик балакав зо мною про це й казав, що за це ми підемо в пекло. Але ж ніяк не він, бідний... Він же невинний,—відповіла я священикові,—він же все одно, що мала дитина, наче йому три тижні, він би помер, коли б я не годувала його. Хіба ж це його вина, що він такий? А про мене, то це моє діло. В той день, коли я загину від його руки, бо в його бувають такі приступи, я подивлюся, чи милосердний бог простить мене.

Роза знала всю правду, але помітивши, що Пальміра нічого нового не скаже, поважно додала:

— Що ж робити. Коли сталося, — нічого не вдієш, а проте скажу, що не добре живеш ти, дочко!

Роза почала нарікати, що в кожного своє лихо. Наприклад вона з чоловіком. Скільки вони зазнали прикрости, як обібрали себе ради дітей. І тут уже не могла здержати себе. Це було те, на що не переставала вона нарікати.

— Милий боже! Пошана до батьків! Та вони й не думають про це... Коли діти свині, то так і будуть свині. Хоч би вже ренту платили.

І мало не двадцятий раз почала вона говорити, що один тільки Делом приносив раз на три місяці свої

п'ятдесят франків, правда, точно, хвилина в хвилину. Бюто завжди спізнювався, усе хотів, щось відірвати; от і тепер десять день уже минуло, і вона все його дожидає, він обіцяв прийти поквитатись, як раз цього вечора. Що ж до Ісуса-Христа, то тут справа зовсім проста: той нічого не давав, ніхто й не бачив, які в його гроші. Якраз цього ранку хіба не вистачило в його сміливості, нахабства прислати до них свою Дірку. Та почала плакати й прохати позичити їй сто су, щоб зварити суп хворому батькові. О, його хвороба всім добре відома: мабуть не було за що випити? Отож і добре прийняли цю пройдисвітку. Велено їй переказати батькові, що, коли ввечері не принесе він своїх п'ятдесят франків, так само, як і брат його Бюто, то до нього пришлють судового виконавця.

— Звичайно, говорилося це тільки на те, щоб налякати його, бо він таки зовсім не поганий, — додала Роза, серце в неї відразу пом'якшало тільки-но згадала старшого сина.

Смерком прийшов старий Фуан обідати. Вона й за столом почала говорити про це, як старий їв мовчки, схиливши голову. О, господи, чи це ж можна, щоб замість шости сот франків, вони мали тільки 200 від Делома, ледве-ледве п'ятдесят від Бюто, і нічогісінько від Гіяцінта. Отже виходило ледве половина ренти. А ті ж ланці, підписали папір, писаний у нотаря як слід, за законом й про все там було згадано! Але хіба вони бояться закону?

Пальміра кінчала прибирати посуд, мила ронделі в кухні, і на кожну фразу, як луна відповідала:

— Ох, правда, правда, в кожного своє горе, що вбиває людину.

Нарешті Роза засвітила світло і якраз увійшла Горголя з своєю панчохою. В ці довгі дні посиденьок не справляли, і щоб не спалити ані шматочка свічки, вона приходила до брата пересидіти ці вечірні години перед тим, як на-впомацки лягала спати. Горголя відразу сіла з своєю роботою біля столу, а Пальміра мала ще поперемивати горшки, тихенько поралася, налякана, що прийшла бабуня.

— Коли потрібна тобі гаряча вода, дочко, то розпали вогонь,—сказала Роза.

Стримала себе на хвилину, силкуючись говорити про щось інше. Перед Горголею Фуани уникали нарікати на свою долю, бо добре знали, як та раділа, коли вони жалкували, що віддали дітям землю. Але ж гнів переміг, і стара не стримала себе.

— Чуєш? Можеш підкинути й цілу в'язку, коли її можна назвати в'зкою. Якийсь хмиз, паліччя з ліси. Напевне Фані обчищає своє паливо, щоб давати нам отаке гнилля!

Фуан сидів мовчки за столом перед повною шклянкою вина і люто grimнув на жінку:

— Та відчепися ти з своїм хмизом! Ми ж знаємо, що то покидь... А що вже мені сказати про це пійло, що маю я від Делома замість вина?

Він підняв шклянку й подивився крізь неї на свічку.

— Га? Що б він міг намішати туди? Це ж навіть не ополоски з бочки. А цей ще чесний. А вже ті два, то поздохати з жаги, а вони б не принесли й пляшки води з річки.

Він зважився випити враз своє пійло й зараз же плюнув з пересердя.

— Ох, та це справжня отрута! Це навмисне, щоб загнати мене на той світ.

З цього часу Фуан з жінкою нікого й нічого не жаліли. Їм легше ставало на серці, коли кожне з них виливало те, що його мучило, в довгих безкраїх скаргах. Почати з молока: вони мали одержувати десять літрів молока на тиждень, спочатку діти давали їм тільки шість та й то, як не переходило воно через священницькі руки, то все таки було дуже пісне, як для доброго християнина. І з яйцями не краще: мабуть спеціально замовляли їх курам, бо на цілому базарі в Клуа не можна знайти таких дрібних яєць: і давали їх мабуть не від щирого серця, бо яйця по дорозі псувалися. А той сир, сир! Розу що-разу корчить, як їсть його. Роза побігла взяти сиру, щоб Пальміра неодмінно покуштувала його. Ну що? Хіба ж це не жах? Чи не потребує помсти? Напевно додають до нього борошна

або може й гипсу? Фуан уже нарікав, що не може поласуватися тютюном більш, як на су в день, а Роза згадала, що мусить перебиватися без чорної кави,—а вона ж її так любить!

Далі почали оплакувати смерть свого старого слабого собаки, якого вирішили вчора втопити, бо дорого було утримувати.

— Я все віддав їм, — кричав старий, — а ці тварюки плюють на мене... Це ж уб'є нас, до того тяжко бачити себе в такій нужді.

Нарешті замовкли, а Горголя, що досі й пари з уст не пускала, дивилась то на того, то на ту своїми круглими очима зловісного птаха.

— Так і треба!

— Але якраз увійшов Бюто. Скінчивши свою роботу, Пальміра скористалася з цього й утекла з п'ятнадцятьма су, що їх усунула їй в руку Роза. А Бюто стояв посеред хати й мовчав, з обережністю селянина, що ніколи не заговорить перший. Так збігло дві хвилини. Довелося Фуанові почати розмову.

— Так ти зважився нарешті? Це дуже добре... Ми вже чекаємо тебе десять днів.

Бюто промовив:

— Коли можеш, тоді й можеш. Ніхто не відає, як хто обідає.

— Може й так, але коли й далі так буде, то ми можемо померти з голоду, поки ти будеш обідати. Ти ж підписався, то й мусиш платити на призначений день і годину.

Побачивши, що батько сердиться, Бюто почав жартувати.

— Скажіть мені, коли я прийшов пізно, то я можу й піти?.. Виходить, що не дуже добре, коли я плачу. Є такі, що й без цього обходяться.

Цей натяк на Ісуса-Христа налякав Розу, вона зважилася нишком смикнути чоловіка за камізельку. Той утишив свій гнів і сказав:

— Добре, давай свої п'ятдесят франків, розписка в мене вже готова.

Не поспішаючись Бюто почав шукати по кешені.

З-під лоба кинув сердитим оком на Горголю, бо при ній почував себе ніяково. А та залишила плести панчо-ху й пильно дивилася на нього, дожидаючи побачити гроші. Батько й мати і собі присунулися, не спускаючи очей з руки Бюто. І під поглядом цих трьох пар широко розплющених очей він зважився витягти першу монету на сто су.

— Одна! — сказав він і поклав її на стіл.

За нею пішли інші, не скоро одна за одною. Він голосно рахував, і голос його що разу ставав тихший. Після п'ятої монети Бюто спинився, довго шукав, а далі твердо сказав:

— І шість!

Фуани все ще чекали, але гроші більше не з'являлися.

— Як то шість?—спитав нарешті батько.—Треба ж десять. Що ти, глузуєш з нас? За тих чотири місяці сорок франків, а за ці тридцять?

Бюто відразу почав плакатися. — Ох, усе нещастить! Хліб іще подешевшав, овес поганенький. Навіть кінь і той заслаб на живіт. Вже двічі доводилося кликати ветеринара. Одно слово, просто біда, він не знає, як звести кінці з кінцями.

— Мені до цього немає ніякого діла, — сердито сказав старий. Давай п'ятдесят франків, а то будеш відповідати перед судом!

Але стих, подумавши, що візьме цих шість монет на рахунок боргу, і почав говорити, що перепише розписку.

— То ти мені даси двадцять франків на тому тижні... Я це напишу в розписці.

Бюто швидко вже схопив гроші зо столу.

— Е ні, тільки не так! Я хочу поквитатися. Лишій розписку так, як є, або я пішов. Добрий тобі гендель! На що ж мені себе обдирати, щоб на мені ще й борг був.

Сталось щось страшне: батько й син, обоє вперті, без упину говорили ті самі слова. Один з одчаю, що зараз же не заховав грошей в кешеню, другий стиснув їх у кулаці, твердо вирішивши тільки тоді їх

випустити, коли буде їх прийнято за весь борг. Ще раз довелось матері смикнути чоловіка за камізельку, і той знову утих.

— На, проклятий грабіжнику, ось тобі розписка. Треба було б ляпасом притиснути її до твоєї морди. Давай гроші!

Обмін був з кулака в кулак: один дав гроші, другий папір. Бюто після того, як устругнув таку штуку, почав реготати. Він пішов собі ввічливий, задоволений, сказавши «надобраніч» всьому товариству. Змучений Фуан важко сів на стілець біля столу. Горголя перше, ніж узятись до своєї панчохи, знизала плечима й жорстоко кинула йому:

— Дурень заплішений.

Настала тиша. Знову стукнули двері й увійшов Ісус-Христос. Дірка попередила його, що Бюто платитиме гроші ввечері, і він підстеріг його на шляху. Він чув, як Бюто вийшов з хати, і прийшов. Обличчя в його було таке вже смирне, жалісне після вчорашньої горілки. Ще з порогу він угледів гроші, — шість монет по сто су, що необережно Фуан поклав на стіл.

— О, це ж Гіяцінт! — скрикнула радісно Роза.

— Так це я... добривечір вам!

І він підійшов до столу, не спускаючи очей з білих монет, що сяяли від свічки, як той місяць. Батько повернув голову — простежив за його поглядом і занепокоївся,—швиденько накрив гроші тарілкою. Але пізно.

— «Дурень заплішений», — подумав він, сердитий на свою необережність. — Горголя правду сказала.

А далі грубо до сина:

— Добре, що прийшов заплатити нам, бо, як правда, що оця свічка світить нам, так правда й те, що завтра ж я пошлю до тебе судового виконавця.

— Еге, так, Дірка казала мені, про це,—простогнав смирененько Гіяцінт,—і я прийшов до вас, бо хіба ж ви можете бажати моєї смерті. Заплатити? Горенько моє! Чим платити, коли й хліба не вистачає. Все вже продали. Я не брешу. Коли не вірите, прийдіть подивіться. На ліжку немає простирадла, немає жодних меблів, анічогісінько... А крім того я ще й хворий.

Недовірливий сміх перебив його слова, але ж він наче не чув і казав далі:

— Може цього й не видно, але я почуваю, що мені погано всередині. Я кашляю, почуваю, що помираю.. Коли б хоч була гаряча страва. Але коли й того немає, доводиться пропадати. Це-ж правда. Звичайно, я б заплатив вам з дорогою душею, коли б мав. Скажіть мені, де вони є і я їх візьму й вам віддам і в печі затоплю. Уже два тижні, як не бачив м'яса.

Роза почала хвилюватися, а старий Фуан ще більше лютував.

— Ти все пропив, то й нарікай на себе. Таку чудесну землю, що не виходила з сім'ї стільки років, ти заставив. Цілі місяці з дочкою бенкетували, а коли все кінчили, то й подихайте з голоду.

Гіяцінт раптом заголосив:

— Не побатьківськму ви говорите. Звір не зрікається своєї дитини. В мене серце добре, через те я й гину.. Якби ще не було у вас грошей, а то ж є і ви відмовляете синові милостини. Я піду просить до інших, це буде хороше, дуже хороше.

І за кожною фразою скоса поглядав на тарілку й примушував старого тремтіти. Потім, вдаючи ніби задихається, почав страшенно кричати, наче його вбивають, а зворушена вкрай Роза склала руки перед Фуаном, благаючи:

— Слухай, чоловіче...

Але старий гримнув на неї.

— Ні, ні, він глузує з нас. Та перестанеш ти, тварюко! Хіба можна таке виробляти? Сусіди позбігаються, ми захворіли через тебе!

Після цих слів п'яниця ще дужче заголосив:

— Я не казав вам ще... Завтра придуть цінувати мене. Так, за вексель, підписав Лямбурдьє. Я мерзена свиня, я вас безчещу, треба цьому покласти край! О, тварюка, за все, що наробив, я заслуговую на те, щоб попити води в Егрі, щоб ніколи вже не хотілося пити. Ох, як би мені тільки 30 франків...

Змучений Фуан, пригнічений цією сценою, аж затремтів, почувши цю цифру: 30 франків, й одсунув та-

рілку. Нащо це? Уже ж цей пройдисвіт бачив їх і порахував, крізь прозору тарілку.

— То ти хочеш всі гроші? Ти з глузду зсунувся. Пожди, ти ж нас убиваєш, бери половину і йди собі, щоб ми тебе більше й не бачили...

Гіяцінт одразу видужав, і, здавалося, щось обмірковував і, нарешті, сказав:

— П'ятнадцять франків, ні, це дуже мало, це мені нічого не pomoже... Дайте 20, і я піду собі.

І коли держав у руках 4 монети, цей пройдисвіт розвеселив усіх, розказавши, яку штуку удрав з Бекю: на відгородженому місці в Егрі він поставив фальшиві донні вудки, а польовий сторож хотів їх витягти й упав у воду.

Гіяцінт пішов тільки тоді, коли почастиували його поганим Деломовим вином. Гіяцінт сказав, що Делом тварюка, коли зважився дати батькові таку паскудну бурду.

— А все таки він хороший хлопець,—сказала Роза, коли зачинилися за Гіяцінтом двері.

Горголя встала, поскладала свою роботу й хотіла вже йти додому. Пильно подивилась на брата, на його дружину, і вийшла з хати, сердито крикнувши з довго стриманим гнівом:

— Ні одного су! Заплішені дурні! Не просіть у мене ні одного су, ніколи! Ніколи!

На вулиці вона зустріла Бюто. Той вертався від Макрона, дуже здивований, побачивши Гіяцінта, що прийшов туди дуже веселий, а в кешені бряжчали гроші. Він догадався, що сталося.

— А так, звичайно, цей пройдисвіт забрав твої гроші. Скільки ж він вип'є тепер, ще й глузуватиме з тебе.

В нестямі Бюто почав стукати кулаками в двері до Фуанів. Коли б не одчинили, він вибив би двері. Старі вже лягали спати; мати скинула свій чепчик, роздяглася й була тільки в спідниці; сиві коси розплетені. Коли зважилися відчинити двері, син скочив поміж ними й глухим голосом скрикнув:

— Гроші мої, гроші!

Старі перелякались, ступили назад, нічого не розуміючи.

— Невже ви думаєте, що я вбиваю себе на роботі для цього падлюки, мого любого брата? Він буде гуляти? Ніколи! Ні за що!

Фуан хотів заперечувати, але Бюто відразу примусив його замовкнути.

— Як? Що? Ви хочете брехати мені в таку хвилину? Я вам кажу, що в його мої гроші. Я це почув, я чув, як вони бряжчали в його кешені, у нього, в падлюки! Мої гроші, що я заробив потом, а він піде й проп'є їх... Коли я брешу, покажіть мені їх. Так, коли вони у вас, покажіть мені. Я добре їх знаю, я їх пізнаю. Покажіть мені гроші.

Бюто розпалився, двадцять разів говорив те саме. Потім почав бити кулаками об стіл, вимагаючи, щоб показали йому гроші, зараз же, він їх візьме, він тільки подивиться. Побачивши, що батьки тремтять і тільки щось белькочуть, він зовсім уже став несамовитий.

— Гроші в його! Це ж ясно! Хай мене грім поб'є, коли я вам принесу ще хоч один су. Ради вас я можу ще мучитися, але утримувати цю тварюку! Та краще ж я собі руки поодрубую.

Але й батько вже розлютився.

— Може вже годі, як ти гадаєш? Яке тобі діло до наших справ? Вони мої — твої гроші і я можу робити з ними що схочу!

— Що таке?—скрикнув Бюто, наступаючи на нього, блідий, з стиснутими кулаками. Ви хочете, щоб я все сказав? Так знайте ж: на мою думку, це підло, еге, підло, драти гроші з своїх дітей, коли ви маєте з чого жити... О, ви можете заперечувати, скільки хочете, але гроші тут заховані,—я знаю...

Старий, дивом великим здивований, заметушився, не міг говорити, руки тремтіли, він не почував уже колишнього авторитету, щоб вигнати дуже вже губатого сина.

— Ні, ні, в мене нема ані ліярда. Та чи підеш ти геть з моїх очей?!

— А що, як я пошукаю? А, що, як я пошукаю? — твердив Бюто, висовуючи шухляди, стукаючи об стіни.

Роза, на смерть перелякана, боячись, щоб вони не побились, повисла синові на шиї й злякано бурмотала:

— Нещасний, ти хочеш повбивати нас?

Бюто раптом обернувся до неї, схопив її руками й не зважаючи на її бідну, сиву голову, змучену й утомлену, кинув їй у лице:

— Це ваша вся вина! Це ви віддали гроші Гіяцінтови... Ви ніколи не любили мене, ви, стара шахрайко!

І несподівано так шпурнув її від себе, що вона так і сіла біля стіни й тільки тяжко стогнала. Бюто дивився на неї з хвилину, а вона зігнулась, наче життя відлетіло від неї. Бюто божевільний вискочив з хати, грюкнувши дверима й кленучи:

— Ради бога, ради бога!

Другого дня Роза нездужала вже підвестися з ліжка. Покликали лікаря Фіне, тричі він приходив, але Розі не кращало. Коли лікар втретє відвідав її, то вона вже конала. Лікар одвів Фуана на бік і попросив дозволити йому написати посвідчення про смерть. Тоді не треба буде їхати вдруге, він так завжди робив по далеких селах. Але Роза прожила ще півтори доби. Коли хто питав, на що стара хворіє, Фуан відповідав, що старість уже прийшла та й праця виснажила, треба уже помирати, коли більше не вистачало сили, але в Роні знали всю правду, всі казали, що це кров з'юрдилася. На похороні було багато народу. Бюто й усі члени сім'ї поводитись дуже чемно. І коли засипали могилу, старий Фуан увійшов самотний в ту хату, де вдвох прожили вони й промучилися аж п'ятдесят років. Навстоячки з'їв він шматок хліба з сиром. Далі походив навколо будівель, по порожньому садку й сам не знав, як заспокоїти свою тугу. Йому вже нічого було робити, і він вийшов, став на горбку і дивився, чи росте хліб на його колишньому полі.

III.

Рік цілий прожив отак Фуан в мовчазній хаті-пустці. Раз-у-раз бачили його на ногах; він кудись ішов, вертався, руки йому тремтіли і ні до чого не брався. Години цілі стояв він перед колодами в хліві — вони вже

зкрилися щільно, — вертався до хати-пустки і години цілі сидів на порозі, прибитий глибокою журбою. Цікавив його трохи саток, але старий де-далі охлявав, все нижче гнувся до землі; здавалось, — стара кличе його до себе і двічі його знаходили непритомного — він лежав у салаті лицем до землі.

З того часу, як старий віддав Гіяцінтові тих 20 франків, тільки Делом платив йому за свою частку. Бюто уперто стояв на тому, що швидше піде під суд, ніж дасть старому хоч один су на те, щоб потім ці гроші опинилися в кешені в падлюки-брата. Ісус-Христос від часу до часу, вимагав від батька милостини своїм скиглінням, слізьми, благанням. Побачивши, що старий немічний, занехаяний, хворий через самотність, Делом надумав взяти його до себе. Чому б йому не продати хату та й не доживати віку у своєї дочки? Старий матиме все, що йому треба, а йому не доведеться платити 200 франків. Другого ж дня, прочувши про цю пропозицію, Бюто прибіг до батька й запропонував батькові те саме, палко доводячи, що він добрий син, що він піклується батьком. Давати гроші на марне,—ні, на це він не згоден, але дати притулок батькові,—це зовсім інше. Будь ласка. Старий матиме досхочу хліба в його хаті й затишний куток.

Бюто боявся, що сестра тому тільки хотіла забрати до себе батька, щоб загарбати ті скарби, які він собі видумав. Але й сам почав він вагатися, чи справді існують ці гроші, які він винюхував. Свою стріху запропонував він батькові власне тільки ради пихи, бо був певний, що батько відмовиться, і боявся, що може перейде до Делома. Але Фуан з огидою відкинув і ту, і ту пропозицію, він навіть боявся їх. Ні, ні, краще їсти сухий хліб, та свій власний, у себе, ніж печене та варене у чужих. Це ж так гірко. Він тут жив, тут і помре.

Так йшло аж до половини липня, до святого Анрі, якого Ронь вважала за свого патрона. В цей день було на селі велике свято. В цей день на лузі, над Егрою, напинали шатро для танців, а понад шляхом ставили три бараки: тир, рундук, де продавали все, навіть стріч-

ки, та де грали на щастя; тут можна було виграти ячні цукерки.

В цей день пан Байєгаш, що снідав в Бордрі, приїхав на ярмарок і зайшов побалакати з Деломом; користаючися з нагоди, Делом попросив його піти до старого Фуана, побалакати. Після смерти Рози нотар також радив старому переїхати до дочки, продати свою хату, занадто велику для його одного. За неї напевне дадуть три тисячі франків і нотар пропонував навіть держати ці гроші в себе і виплачувати старому ренту, маленькими частками, скільки треба буде.

Делом з Байєгашем знайшли старого, як звичайно, — він був якийсь розгублений, ходив без діла, а то оторопіло стане біля дров і дивиться на них—треба було б їх попиляти, але ж сили немає. Цього ранку його змучені руки тремтіли ще більше, ніж звичайно, бо напередодні він мав з Гіяцінтом цілу баталію. Гіяцінт, зважаючи на свято, прийшов до нього виканючити двадцять франків; він лементував, валявся долі, загрожував проколоти себе ножом, якого навмисне узяв з собою. Старий мусів дати йому двадцять франків, в чому він і признався зараз же, жаліючись нотареві.

— Скажіть мені, невже б ви не так зробили? А що до мене, то я більше не маю сили, не можу!

Пан Байєгаш скористався з нагоди.

— Цього не можна далі терпіти, ви пропадете зовсім. У ваші роки небезпечно жити самому, і коли ви не хочете, щоб вас з'їли, треба послухатись дочки, все продати і йти до неї.

— А, так це і ваша рада?—пробубонів Фуан.

Він скоса глянув на Делома,—той удавав, що не має на думці втручатися в розмову. Але коли помітив цей неймовірний погляд, заговорив:

— Ви знаєте, батьку, я нічого не кажу, бо ви можете собі подумати, що я тут маю якийсь інтерес... Ні, ні, це ж буде великий клопіт. А тільки, розумієте,—мене сердить, коли я бачу, що вам так погано живеться, а могли б жити цілком добре.

— Добре, добре, — відповів старий, — треба ще подумати... А коли надумаюся, то сам скажу.

І ні зять, ні нотар нічого більше не добилися від старого. Він нарікав на те, що його всі штовхають на це; позбувшись авторитету колишнього голови в сім'ї, бідний старий знаходив собі захист у впертій старості, хоча б ця впертість була йому на шкоду. Нічого вже казати про те, як він боявся самої тільки думки, що не матиме своєї хати, — він, що так тяжко страждав від того, що вже не має своєї землі, і він казав «ні», тому, що всі хотіли, щоб він сказав «так». Виходить, що пройдисвіти ці мають якусь вигоду з цього. Добре, він скаже «так», коли сам схоче.

Напередодні щасливий Гіяцінт був такий необережний, що показав Дірці свої чотири монети по сто су; правда, він заснув, але міцно держачи їх у кулаці, бо дівчина останній раз потягла одну монету з-під його подушки, а потім запевняла, що він вернувся п'яний, і міг загубити гроші. Прокинувшись, Гіяцінт перелякався на смерть, бо в кулаці грошей не було; але ж знайшов їх під собою, зовсім теплі, й дуже зрадів. У його вже й зараз потекла слина з рота, як згадав, що всі їх залишить у Ленгеня. Це ж свято, і скотина буде той, хто прийде додому з грішми. Даремно цілий ранок чиплялася Дірка до нього, щоб дав їй одну зовсім маленьку монету. Ісус-Христос відштовхнув її, не почувачи вдячності навіть за ті яйця, що вона вкрала й зробила йому ячню. Ні, мало ще любити рідного батька, гроші видко існують тільки для чоловіків. Розлютована, почала вона одягатись, взяла собі сукню з блакитного попліну, подарунок від колишніх кращих часів, і сказала, що й вона піде розважитись. Пройшовши ступенів з 20, дівчина обернулася і почала кричати:

— Тату, тату, гляньте!

Підняла високо руку й показала батькові, тримаючи в пучках блискучу монету на сто су; монета горіла, як сонце.

Ісус-Христос подумав, що його обікрала, пополотнів, почав шукати в кешенях. Але двацять франків були цілі в кешені, мабуть дівчина за гусей уторгувала ті гроші, і він усміхнувся по-батьківському, а дівчина побігла собі.

Страшений гультай і п'яниця Ісус-Христос дуже суворий був до одного тільки—до моральности. Тому-то через пів-години він і розлютився. Він теж вийшов був з хати й зачиняв двері, як ось один селянин, одягнений як у свято, що проходив унизу шляхом, гукнув йому:

— Агов! Ісусе-Христе!

— Чого?

— Та он дочка твоя лежить горілиць.

— А далі що?

— А далі що? А на ній чоловік.

— Де саме?

— Там у канаві, на розі, де Гільомова нива.

Ісус-Христос підняв угору обидва кулаки й люто скрикнув:

— Ага! Спасибі! Ось зараз візьму свого батога. От лихо моє! Як ця розпусниця безчестить мене!

Повернувся до своєї хати, узяв батога, що висів на стіні, ліворуч, здорового батога, яким орудував у таких випадках, і пішов з тим батогом під пахвою, зігнувшись; ішов кущами, ніби на полювання, щоб застукати пару.

Але коли показався він на повороті, то його вгледів Ненес, що стояв на варті за купою каміння.

На Дірці лежав Дельфін, хлопці балувались з нею по черзі: один вартував, коли другий був з Діркою.

— Тікайте, — гукнув Ненес, — Ісус-Христос іде.

Побачивши батога, хлопець побіг полем, як заєць.

В канаві, що заросла травою, Дірка одним рухом скинула з себе Дельфіна. От, нахаба, отой батько! Вона була така спокійна, що віддала хлопцеві свою монету—сто су.

— Заховай її собі в сорочку, а потім оддаси мені. Та швидше тікай!

Ісус-Христос летів як буря, аж земля двиготіла під його ногами, — хльоскав батогом так, що здавалося хтось стріляє.

— Ох, ти ж повія! Ох ти ж непотріб така, ти в мене затанцюєш!

Розлючений, упізнавши сина польового сторожа, Ісус-Христос хльоснув батогом, але не попав і той, ще

не зовсім натягши штани, побіг з усіх чотирьох, поміж терновими кущами. Дівчина заплуталася в траві, спідниця задрана, сказати було нічого.

Батько відраз хльоснув її батогом по ляжках, поставив на ноги і дівчина вискочила з канави. Почалася біганина.

— Стривай, дочко повії... Стривай...

Звикши вже до такої біганини, Дірка, не сказавши ні слова, кинулася бігти, як коза. Звичайно, тактика в батька була та, щоб таким способом загнати її додому, там він замикав її. Отже дівчина спробувала тікати на луг, щоб утомити його. На цей раз може б і втекла вона, бо наткнулася на Шарля з Елодією. Ті йшли на свято й стояли, як укопані, серед дороги. Вони все бачили. Мала широко розплющила невинні свої очі, а Шарль стояв червоний, і ледве не луснув з буржуазного обурення. Але найгірше було те, що безсоромна Дірка впізнавши його, хотіла шукати захисту в його. Пан Шарль відштовхнув її, але батіг настигав її, і, щоб втекти від нього, вона заховалась за свого дядька і за кузину, а батько її, клянучи її найдобрішою салдатською лайкою, докоряв їй за її поведінку, повернув за нею і хльоськав батогом у повітрі, скільки було сили. Пан Шарль опинившись в цьому страшному колі, приголомшений, прибитий зміг тільки заховати голову Елодії в свою жилетку, до того згубив розум, що й сам почав кричати непристойну лайку.

— Відчепись ти від нас, паскудо! І нащо мені оця сімейка в розпусній цій країні.

Дірка зрозуміла, що пропала. Один удар батога обкрутився навколо стану, примусів її бігати як дзигу, другий кинув її на землю і вирвав пасму волосся. Повернена на правдиву путь, вона тільки й думала про те, щоб швидше добратися до свого барлогу. Вона стрибала через тини, перебігала канаву, побігла на виноградники, не боячись наткнутися на повбивані в землю кілки. Але маленькі її ніжки не витримали, удари сипались, як дощ, на її круглі плечі, на стегна, що ще тремтіли, на все тіло рано достиглої дівчини. Вона проте сміялася з цих ударів, їй навіть подобалося, що її дуже

так лоскочуть. Нервово регочучи, скочила вона через поріг у свій барліг, тут уже батіг не дістане.

— Віддай своїх сто су! Це тобі кара!

Дівчина присягалася, що загубила їх, як тікала. Батько недовірливо усміхнувся й почав обшукувати її.

Нічого не знайшовши, знову почав бешкетувати.

— Що ж це таке? Ти віддала своєму любовникові? От дурна, так дурна. Дає їм утіху, та ще й платить за те!

І пішов несамовитий, замкнувши дівчину й крикнувши, що вона лишиться тут сама, аж до ранку, бо він не думає вертатися на ніч.

Як батько пішов, Дірка оглянула своє тіло й найшла на ньому тільки два-три синяки, причісалась, наділа друге вбрання, далі спокійно відкрутила замок, зробила це з надзвичайним хистом й зникла, не подумавши навіть про те, щоб замкнути двері: нехай собі, як прийдуть злодії, то їм однаково нічого буде взяти. Нехай приходять.

Вона знала, де знайти Ненеса з Дельфіном: у малому ліску, на березі Егри. І справді, хлопці там її дожидали. Тепер буде черга її кузена Ненеса. Він мав три франки, а Дельфін шість су. Дельфін віддав Дірці її монету, Дірка, як добра дівчина, вирішила проїсти ці гроші гуртом.

Всі троє прийшли разом на свято. Дірка купила хлопцям макаронів, а собі червоного банта й пришпилила до волосся.

Тим часом Гіяцінт прийшов до Ленгенів, зустрів там Бекю з бляхою на новій блузі, й відразу причепився до нього.

— То це ти так вартуєш? Ти знаєш, де знайшов я твого Дельфіна?

— А де?

— На моїй дочці! Я напишу префектові, щоб він покарав тебе, батька отакої скотини. Та й сам ти скотина! Бекю відразу розсердився.

— Дочка твоя? Та я тільки й бачу, як вона задирає ноги... Вона призвела Дельфіна до розпусти. Хай мене грім поб'є, коли я не запакую її до в'язниці.

— А ну, спробуй, розбішако!

Так стояли вони один проти одного й гризлися, але раптом замовкли.

— Треба нам побалакати! Зайдімо випити шклянку вина,—запропонував Ісус-Христос.

— У мене ні одного су,—сказав Бекю.

Дуже веселий, п'яниця вийняв першу монету,—п'ять франків,—підкинув її, і вставив її собі в око.

— Ну що, роздушимо її, веселости батьку! Заходь, старе опудало! Тепер моя черга: ти не раз платив за мене.

Вони зайшли до Ленгеня, весело сміючись, приязно підштовхуючи один-одного. Цього року Ленгень надумав ось що: хазяїн ярмаркової ятки відмовився ставити ятку, бо в минулому році не повернув навіть своїх видатків, тоді Ленгень надумав улаштувати баль у своїй клуні, поруч з крамницею. Ворота з тієї клуні виходили на шлях. Ленгень наказав навіть зробити двері в перегородці і тепер дві залі сполучалися одна з одною. І ця вигадка була на користь — тепер до його пішли з усього села; його конкурент Макрон лютував, бо в його було порожньо.

— Два літри, негайно! Кожному окремо—скрикнув Гіяцінт.

Але, коли Флора, схвильована, радісна, що найшло стільки людей, подавала йому, він помітив, що перебив читання якось листа. Ленгень серед гуртка селян читав його вголос. Коли його спитали, Ленгень поважно відповів, що це лист від його сина, Віктора, написаний з полку.

— Ач, який молодець! — скрикнув зацікавлений Бекю.

— Що ж він там пише? Читай спочатку!

Ленгень знову почав читати.

— «Дорогі мої батьки, пишу я вам, щоб ви знали, що вже три тижні стоїмо ми в Лілі у Фландрії. Край не поганий, погано тільки те, що вино дороге, шістнадцять су за літр»

І ввесь лист на чотири сторінки дрібного писання нічого не мав у собі і все крутився на цьому. Ті самі

подробиці переказував Віктор на всякі способи довжелезними реченнями. А в тім, усіх обурювала дуже ціна на вино, кілька разів повторювана.—Є ж такі паскудні міста. В останніх рядках була спроба випросити грошей: дванадцять франків просили на те, щоб купити пару черевиків, замість загублених.

— От молодець, — казав польовий сторож. — Ось він і чоловіком уже став, уявіть собі.

Після двох літрів Гіяцінт замовив ще два літри вина з затичкою на 20 су. Він платив, як йому подавали, щоб здивувати всіх; стукав грішми об стіл, робив галас, і коли пропив першу монету—п'ять франків, витяг другу, покрутив нею перед оком і крикнув, що коли й ця зникне, то він матиме ще. Так минула після-обідня година під гомін п'яниць, що приходили й виходили. Піятика все більшала. Селяни, такі похмурі, такі розсудливі буденного дня, стукали тепер кулаками, люто харкали й плювали. Один здоровий, худий селянин захотів поголитись. Негайно Ленгень сів посеред своїх клієнтів, і так шкрябав йому шкуру, що можна було подумати, що це патрають свиню.

Другий сів на його місце, щоб посміятися. А тим часом ішла гучна балачка. Глузували з Макрона, що не зважувався й показатися. Хіба це не він, невдалий мерів помічник, винен, що на ярмарок не приїхав той, що торік улаштував баль? Звичайно, люди й сами якось обійдуться.

— Певна річ, йому більше подобається голосувати за нову дорогу, бо йому заплатять утрое більше за його землю.

Цей натяк дуже звеселив усіх. Товста Флора, що в цей день почувала себе переможницею, бігала до дверей, щоб зареготати кожного разу, як бачила крізь вікно крамниці зелене обличчя Селіни.

— Цигар, пані Ленгень! — гукнув Гіяцінт. — Дорогих, по десять сантимів штука!

Як уже смеркало і запалили нафтові лампи, прийшла Бекю за своїм чоловіком. Але той якраз завзято грав у карти з приятелем.

— Чи ти йдеш? Уже дев'ята година! Треба ж колись пообідати!

Бекю пильно подивився на неї поглядом п'яниці.

— Геть під три чорти! Знайди собі бахура.

Гіяцінт раптом розщедрився.

— Пані Бекю, я прошу вас... Замоємо собі добру закуску на нас трьох... Чуєте, пані хазяїне! Все, що ви маєте кращого: шинку, трусики, десерту... І не лякайтесь! Надійдіть ближче... Увага!

Він удав, що шукає по кешенях, і раптом витяг третю монету й підняв її над головою.

— Ку-ку! Ось вона!

Всі аж за боки бралися. А один товстий надзвичайно чоловік ледве не задушився.

Ну, й штукар же цей Ісус-Христос. Знайшлися й такі, що обмацували його всього, наче він мав гроші в своїх м'яснях, і витягатиме їх доти, поки не втишить своєї спраги.

— Скажіть, пані Бекю, — без кінця звертався він до неї, — коли Бекю згоден, то переспимо з вами... Гаразд?

Вона була страшенно брудна, бо, мовляв, не думала залишитися на святі, і жінка ця реготала, негарна, чорна, худюща, як та стара іржава голка, а штукар, щоб не гаяти часу, хапав її за голі ноги під столом; чоловік, смертельно п'яний, реготав, ревів і доводив, що такій хвойді й двох мало.

Вибила десята година; баль почався. В двері в перегородці було видно, як засвітили 4 лампи, прив'язані залізними дротами до стелі. Коваль Клу був там разом з своїм тромбоном, з небожем мотузяного майстра з Базоша-ле-Дойена, що грав на скрипці. Вхід був вільний, за кожний танець платили по два су. Землянну долівку в клуні полили водою, щоб не було куряви. Коли музики переставали грати, знадвору було чути сухий, одноманітний звук від пострілів у тирі. А шлях, звичайно такий темний, освітили рефлекторами від двох інших бараків, прикрашених дзеркалами та червоним кумачем, ніби капличка, де продавали цяцьки, що сяяли позолотою, і де грали на щастя.

— Гляньте, ось і дочка,—скрикнув Ісус-Христос, з мокрими від ласки очима.

І справді це була Дірка. Вона прийшла на баль з двома своїми кавалерами—Дельфіном та Ненесом. Батько наче й не дуже здивувався, побачивши її, хоч сам і замкнув її вдома. Крім червоної стрічки в косах, на ній було ще намисто з фальшивих коралів, що кривавими краплями виступало на її засмаженій шиї. Всі троє втомилися нарешті, ходили перед бараками, і, наївшись цукерок, почували себе погано. Дельфін у блузі, з голою головою, що скидалася на круглу первісну голову дикуна, добре почував себе тільки на свіжому повітрі. Ненес, що намагався бути таким елегантним, як городянин, мав на собі вбрання, куплене в Ламбурдьє, одне з тих дитячих убрань, пошитих на-виріст, які можна знайти по поганеньких крамницях у Парижі. На голові в його був круглий капелюх, яким він ніби хотів показати своє презирство до села.

— Дочко, — покликав Ісус-Христос, — дочко, покуштуй. Що? Правда, добра штука?

Він дав їй випити з своєї шклянки, а жінка Бекю в той час суворо звернулася до Дельфіна.

— Де ти подів свого кашкета?

— Я загубив його.

— Загубив? А йди ближче, я дам тобі доброго ляпаса.

Бекю почав боронити сина, всміхаючись: очевидно, згадав про любовні його пригоди.

— Облиш його! Бачиш, як він росте... Так ви, черва, розтринькуєте гроші? Ох, ви ж волоцюги!

— Ідїть, гуляйте,—додав по-батьківському Гіяцінт,— та не робіть дурниці.

— Вони п'яні, як свині,—з огидою сказав Ненес, увіходячи до залі, де були танці.

Дірка зареготала.

— Правда, я цього й сподівалась. Тому-то вони й ласкаві такі.

Баль ставав жвавїший, тромбон Клу глушив тоненькі звуки маленької скрипки. З земляної долівки, занадто вже политої водою, стало вже болото від важких чобіт.

І швидко з усіх цих спідниць, що маяли в танцях, від курточок, від кохточок, на яких широкими плямами виступав під пахвою піт, пішов якийсь козячий дух, а до нього долучалася ще й густа кіптява нафтових ламп. Але між двома кадрилями трапилося таке, що всіх схвилювало. Увійшла Берта, Макронова дочка, одягнена у фулярову сукню, зовсім таку, в яких ходили дочки збирача податків у Клуа на св. Любена. Чи може ж таке бути? Невже батьки пустили її на селянський баль? Чи може вона тихенько втекла і вони не бачили? І зараз же помітили, що вона танцювала тільки з стельмаховим сином, з яким батьки не дозволяли їй зустрічатися, бо були з стельмахом у сварці. Почалися жарти—певно, надокучило їй губити своє здоров'я на самоті!

Ісус-Христос, хоча й дуже п'яний, побачив серед натовпу противну голову Леке, той стояв біля дверей і дивився, як скаче Берта з своїм кавалером. Ісус-Христос ніяк не міг, щоб не вшпигнути його.

— Скажіть, пане Леке, хіба ви не танцюєте з вашою коханкою?

— Хто ж це моя коханка?—спитав шкільний учитель, а жовте обличчя його аж позеленіло.

— А он та, з гарними очима?

Леке, розлючений такою гострістю, повернувся спиною, і так і стояв на тому самому місці нерухомо, погордливо мовчав, як людина вища від усіх присутніх; робив він це з обережності й тому, що всіх мав за ніщо.

Ленгень виступив трохи наперед, Гіяцінт причепився до нього. Що? Добре він вишпетив оту чорненьку душу! Так і віддадуть за нього багату дівчину. Як-же! Правда, не можна сказати, щоб Гола була дуже вже смачна, бо в неї волосся тільки на голові. І почав запевняти, що сам на свої очі це бачив. Всі від Клуа до Шатодану говорять це, а хлопці сміються.

— А ні волосинки,—слово чести! Там така гола, як підборіддя ксьондза.

Здивовані таким видовиськом, всі ставали на вшпиньки, щоб побачити Бертю, стежили за нею очима,

гідливо кривилися, коли вона пролітала мимо, в своєму білому вбранні.

— Старий шахраю, — сказав Ісус-Христос до Ленгена, кажучи вже на його «ти», — це не те, що твоя дочка, у тієї все є!

І той поважно відповів:

— Ну, напевно!

Сюзанна тепер жила у Парижі, казали, — пішла вгору. Але Ленген про це мовчав, а казав тільки, що служба в неї чудесна. А селяни все надходили, і коли один фармер спитав про Віктора, Ленген вмиг вийняв листа й почав читати: «Дорогі мої батьки, пишу я вам, щоб ви знали, що вже три тижні стоїмо ми в місті Лілі, у Фландрії»... Слухали всі, були і такі, що чули вже це разів з п'ять, але й вони підійшли ближче до гурту. — 16 су коштує літр вина. Ого! 16 су!..

— Паршива країна, — твердив Бекю.

Увійшов Жан. Він зараз же пішов подивитися на танці, наче шукав кого. Далі повернувся неспокійний, ніби розчарований. Вже два місяці, як не зважувався він заходити до Бюто так часто, як бувало раніше, бо почував, що там приятель ставиться до нього бай-дуже, мало не вороже. Певне, не зумів заховати своє почуття до Франсуази, оту приязнь до неї, що все зростала й палила його, як лихоманка, і зять помітив це. Хто знає, може ця закоханість не подобається Бюто, бо перешкоджає його намірам.

— Добровечір, — сказав Жан і підійшов до столу, де Фуан з Деломом пили пиво.

— Сідайте з нами, Капрале, — ввічливо запросив його Делом.

Жан сів, випив шклянку й сказав:

— Дивно, що Бюто не прийшов.

— Та ось він, — сказав Фуан.

І, справді, Бюто прийшов, але сам один. Не поспішаючись, обійшов він усю залю, здоровкаючись з товариством; підійшов до столу, де сидів батько з зятем, став відмовлятися сісти й нічого не схотів пити.

— Ліза з Франсуазою будуть танцювати? — спитав нарешті Жан, і голос йому затремтів.

Бюто пильно глянув на його своїми холодними маленькими очима.

— Франсуаза вже спить, це краще для молоді.

Але одна сцена недалеко від них перепинила балачку й зацікавила їх. Ісус-Христос зчепився з Флорою. Він замовив літр рому, щоб зробити палянку, а та відмовлялася дати.

— Ні, нічого більше не дам вам, бо ви й так уже п'яний.

— Що таке? Якої вона співає? Що ж це ти думаєш, паскудо, що я не заплачу тобі? Я куплю барак тобі, хочеш? Почекай. Я тільки носа висякаю.

Заховавши в кулаці четверту монету на сто су, двома пальцями взяв свого носа, сильно дмухнув, удав, що витяг з носа монету й показував усім.

— Ось чим я сякаю, коли в мене нежить.

Всі зареготали, ледве не попадали стіни. Скорившись, Флора принесла рому і цукру. Треба було ще дати миску. Цей гувліса був пан на всю залю. Піднявши високо лікті, мішав палянку і полум'я спирту, що до краю розпалило повітря, повне густого туману з тютюнового диму та чаду від ламп, зчервонило його обличчя. Побачивши у брата гроші, Бюто страшенно розлютився й раптом почав лаяти.

— Ох, ти ж гад! Скотина! І тобі не сором пропивать гроші, вкрадені в батька?

Але той повернув на жарт.

— А, це ти говориш, малий? Мабуть, нічим промочити горло, що таке ка-зна-що верзеш.

— Я кажу тобі, що ти поганець, що здохнеш ти на каторзі. Насамперед, через тебе мати на той світ пішла з туги...

П'яниця вдарив ложкою, запалив ціле море вогню в мисці і аж душився з реготу.

— Так, так, говори, говори... Так, через мене, коли не через тебе.

— Я ще скажу, що такі марнотратці, як ти, не варті, щоб для них хліб ріс... Тільки подумати, що всю ту землю, яку так тяжко було збирати для нас нашим

батькам, ти заставив, кинув іншим людям... Погань, що зробив ти з землею?

Гіяцінт відразу спалахнув. Палянка загасла. Він розставив ноги, розкинувся на своєму стільці, побачивши, що всі замовкли й прислухалися зацікавлені.

— Земля?—заревів Гіяцінт,—та вона ж глузує з тебе, ота земля! Ти раб її, вона відбирає в тебе радість, силу твою, твоє життя, дурню! І навіть не багатієш ти з неї. А я гордую нею, сиджу, склавши руки, й тільки топчу її, як бачиш, ногами, не обробляю її й випиваю. Ех, ти хлібороб нещасний!

Хлібороби сміялися, а Бюто, вражений грубим цим нападом, тільки і міг пробубоніти.

— Ледащо! Ні до чого не здатний, та ще й вихваляєшся.

— Земля,—це брехня,—кричав далі Гіяцінт. — Справді, ти заіржавієш, коли тримаєшся цієї нісенітництва... Хіба ж вона існує, ота земля? Вона—моя, вона—твоя, вона—нічия! Хіба вона не належала старому? Чи ж не довелося йому краяти її на шматки, щоб нам віддати? А ти не поріжеш її для своїх дітей? В чому ж річ? Вона йде, вона вертається, то збільшується, то зменшується, бо глянь: ти ж великий пан з твоїми шістьома арпанами, а батько мав їх аж дев'ятнадцять. Мене відвернуло від неї, чи варто було возитися з таким шматочком,—і я перевів її. Крім того, я люблю пускати капітал у щось міцне, тривале, а земля, чуєш ти, малий, вона тріщить. Я б не вклав ні одного ліярда в неї, бо це пахне поганим: якась поганенька катастрофа, і вас цілком знищить. Банкрутство. Всі ви безклеккі!

Тихо стало, зовсім тихо. Ніхто вже не сміявся, зворушені обличчя повернулись до цього ледаря, що п'яний висловлював без ладу свої чудернацькі думки, думки колишнього салдата, що служив у Африці, що блукав з одного міста до другого, думки винарів. І що впливало тут на око, то це людина 48 року, утопічний комуніст, що й досі лежав ниць перед 89 роком.

— Воля, рівність, братерство! Треба знов повернутись до революції. Нас обікрали, коли ділили, буржуї

все забрали і я запевняю, що їх примусять повернути... Хіба люди не однакові? Хіба це справедливо, наприклад, що вся земля належить цьому чванькові з Бордрі, а мені нічого?.. Я домагаюсь своїх прав, я хочу своєї частки, і всі матимуть свою частку!

Бекю, надто вже п'яний, щоб захищати владу, погоджувався, як слід не розуміючи, про що йде мова. Але ж зазначав деякі межі цьому, коли приходив до пам'яті.

— Так, це правда... Але таки король є король. Те, що моє—не твоє.

Товариство гомоніло на знак згоди, і Бюто, учепився за це, щоб помститися.

— Не слухайте його, краще вбити його!

Знову залунав сміх, Гіяцінт загубив уже міру, підвівся на ноги й почав стукати кулаками.—Пожди, ми ще з тобою поквітаємося. Так, я ще побалакаю з тобою, мерзото. Ти хоробрий тепер, бо злигався з мером, з його помічником, що вартий з твоїм депутатом чотири су, адже правда! Ти лижеш йому черевики, ти такий дурний, коли думаєш, що він найдужчий, що він помагає тобі продавати твій хліб. І в мене, кому нічого продавати, і в мене всі ви отут,—казав п'яниця, ляскаючи себе по заду,—і ти, і мер, і його помічник, і депутат, і жандарми,—всі! Завтра прийде наша черга бути зверху. І не буде більше нікого, тільки я та бідна голота, що їй надокучило вже подихати з голоду, так,—і всі пристанете до нас, звичайно тоді, коли надокучить вам годувати панів, коли самим нічого буде їсти. Геть власників! Їх попередують, а землею володітиме той, хто її візьме. Ти чуєш, малий! Земля! Я її беру, і зроблю з нею, що схочу.

— А ну спробуй, я заб'ю тебе з рушниці, як собаку!—скрикнув несамовито Бюто і вийшов, грюкнувши дверима.

І Леке, що досі прислухався, стримуючи себе, вийшов, як урядовець, що не може себе компромітувати, залишаючись далі. Фуан з Деломом сиділи, похнюпившись, не промовивши ані слова, бо добре знали, що коли вони встрянуть, то п'яниця буде ще дужче галасу-

вати. За сусідніми столами селяни почали вже обурюватися. Як же це так,—їхня земля, та їм не належить? Прийдуть і заберуть її. І вони ремствували, готові накинутися на «діляча», викинути його кулаками надвір, але тут підвівся Жан. Він ані на хвилину не спускав очей з цього баламути, ловив кожне його слово, по-важно дивився, ніби сілкувався зрозуміти, що була тут правда, в цих словах, що надто вже його обурювали.

— Ісус-Христос,—сказав він,—краще буде, як ви перестанете. Ваші слова зовсім не до речі. Якби вони й справедливі були, то ви не такий хитрий, щоб не бути обвинуваченим.

Спокійні й розумні слова відразу втихомирили Гіяцінта. Він упав на стілець, заявивши, що нарешті на все це йому начхати. І знову почав жартувати: обняв жінку Бекю, чоловік її вже спав, схилившись на стіл, упорався з палянкою, випивши її просто з миски. І регіт знову залунав серед густого чаду.

В клуні все ще танцювали. Клу з усієї сили дув у свій тромбон, і його гучні звуки глушили пискливу скрипку. Аж піт котився з танцюристів, додаючи їдкою свого духу до смороду нафтових лямп. То тут, то там видно було червоний носик малої Дірки, що танцювала по черзі то з Дельфіном, то з Ненесом. І Берта ще була тут, вона цілий вечір була вірна своєму кавалерові і танцювала тільки з ним. Хлопці, з якими вона не схотіла танцювати, сміялися в кутку: звичайно, коли цьому дурневі однаково, чи є, чи нема в неї того, що треба, то вона має рацію держати його при собі, бо немало знайдеться й таких, що, не дивлячись на її гроші, все таки пождуть, поки виросте в неї волосся.

— Ходімо спати,—сказав Фуан Жанові з Деломом.

На вулиці, коли Жан попрощався з ними, старий замовк, ніби перебирав у голові те, що чув сьогодні, і раптом, наче переконаний, повернувся до зятя:

— Я продаю хату і йду жити до вас! Прощавай!

Поволі наближався він до своєї хати один. Серце було повне муки, ноги спотикалися на темній дорозі, тяжкий сум обняв його. Фуан ішов мов п'яний. Землі вже в нього немає, тепер не матиме він і хати. Йому

здавалося, що пиляють уже старі бантини, що ламають над його головою дах. З цього часу не матиме він навіть каменя, щоб знайти собі притулок. Він блукатиме по селі, як старець, повсякчасно, день і ніч, а піде дощ, холодний, безконечний, і промочить його наскрізь.

IV.

Високо на обрії о п'ятій годині ранку сходило серпене сонце і Боса розгортала свої лани спілого колосу під вогняним небом. Після останньої літньої зливи, зелена скатертина ширше стелилася й поволі жовкла. Тепер це було золотисте море й мов би горіло. Воно ніби відбивало в собі блискуче повітря й котило вогненні свої хвилі від найменшого подиху. Не було на ньому нічого, крім хліба, не було ані хати, ані дерева, щоб підносилося над рівниною, а самий тільки простір хліба. Іноді в спеку глибока тиша присипляла колос, пахощі родючости йшли й випаровували з землі. Родиво кінчалось. Почувалося, як набубнявіле сім'я випирало з спільного лона, бризкало теплим важким зерном. І перед цією рівниною, перед цими велетенськими жнивами виникала якась тривога, якась турбота в людини, такої дрібненької в цій безмежності, що ніколи не бачить вона кінця тому й краю.

В Бордрі Гурдекен уже тиждень, як зібрав жито й узявся до пшениці. В минулому році механічна його жниварка зіпсувалася і, впавши в розпач від зловмисности своїх робітників, він був уже не певен, чи можна покладатися на машини, і мусів найняти партію женців ще на Вшестя. Як звичайно, найняв він їх у Перші, в Мондубло: старшого, високого, худого чоловіка, п'ятьох женців, шістьох збиральниць, чотири жінки і двоє дівчат. Приїхали вони возом до Клуа, а з фарми прислали по них туди коней з возами. Всі ці люди спали в кошарі, що літом стояла порожня, покотом на соломі: дівчата, жінки, чоловіки мало не голі через велику спеку.

Жакліна мала тепер дуже багато клопоту. Робота починалася, як сходило сонце, і кінчалася, як воно

заходило, і блохи трусили о третій годині ранку, а верталися на соломі о десятій увечері. І Коньета мусіла вставати перша, щоб наварити на четверту годину юшки, а лягала остання, давши сити вечерю: сало, м'ясо, капусту. Між цими двома стравами ще тричі треба було годувати, дати хліб з сиром на сніданок, гарячу страву опівдні, потапці на молоці на полудень, всього на день п'ять разів, крім того, сидро і вино, бо жінці працюють тяжко й тому й їдять багато. Але Жакліна тільки сміялася, крутячись по хазяйству, наче хто підхльоскував її. Вона мала сталеві м'ясні, гнучкі, як у кішки, і така невтомність була тим давніша, що в той самий час вона ще впивалась своєю любов'ю до Трона, цього необтесаного бугая, бо любила його молоде тіло. Вона зробила з нього вірного пса, водила його в клуню на сіно, у кошару, бо старий вівчар, якого боялася, спав з своїми вівцями в полі. А надто вже тішилися вони ночами і Коньета після того почувала себе гнучкою, спритною, повною кипучої діяльності. Гурдекен нічого не бачив, нічого не знав. Він увесь горів лихоманкою жнив, хворобою особливого роду, переживаючи довгу, щорічну кризу своєї пристрасти до землі; все в середині в нього клекотало, голова горіла, серце билось дужче, тіло трясло з холоду, коли бачив спілий колос, як падав він на землю.

Цього року ночі були такі задушливі, що часами Жан не міг спати під повіткою на полу, біля стайні. Він виходив звідти й охотніше спав на брукованому підвір'ї. І не одне тільки нестерпне тепло від коней та випари з підстілок у хліві виганяли його на двір: це було безсоння, невідступний образ Франсуази, настирлива мара, ніби вона прийшла, ніби він її бере й душить у своїх обіймах. В цей час, коли Жакліна мала іншого, замість приятни до тієї дівчини, він несамовито бажав її. Скільки разів у цьому напівсні він присягався собі, що завтра побачить її й візьме. Але ранком вставши й устроївши голову в відро з холодною водою, бачив, що це огида,—він надто старий для Франсуази, а вночі знов починалася мука. Коли на ферму приїхали жінці, він пізнав між робітницями одну жінку одного з жен-

ців, з якою жив два роки тому, коли вона була ще дівчиною. Одного вечора муки його були такі нестерпні, що він прокрався в кошару й сіпнув її за ноги, як вона спала між чоловіком і братом, що хропіли, пороззявлявши рота. Вона не опиналась. Це була обжерливість без слів у розпаленій п'їтмі, на вбитій землі, що після зімівлі овець, хоча й зчищали її граблями, мала гострий дух амоніяку, до того їдкий, що з очей текли сльози. І три тижні підряд було так що-ночи.

З другого тижня місяця серпня робота пішла наперед. Женці почали з північних ділянок і опускались до ланів навколо долини Егри. І сніп за снопом спадала безмежна скатертина. За кожним махом коса вганялася в неї й робила округлий вріз. Худі комахи, що потопали в цій праці велетнів, перемогали. Повільно йдуть вони вряд і за ними показується гола земля, як щетина стерня, а по ній в'язальниці, наче переломились надвое. Це була пора, коли глибока, сумна самотність Боси надто стає весела, коли на ній повно людей, коли невпинно рухаються по ній робітники, вози, коні. Аж поки око сягало йшли наперед женці, повернувшись в один бік, однаково розмахуючи руками, одні так близько від других, що чути було, як свище коса; інші здавалися чорними смужками, аж до краю неба. І там, і там на всі боки видно було дірки, як у загнилій тканині, що розлазиться на всі боки. І під час комашиної праці клаптик по клаптику позбувалася Боса розкішного свого плаща, незрівняного літнього свого вбрання, і відразу ставала сумна і гола.

Останніми днями спека була нестерпима, а надто вдень, коли Жан возив снопи недалеко від ділянки Бюто, на те фармерове поле, де мали поставити величезний ожеред, заввишки 8 метрів, з трьох тисяч снопів. Стерня тріскалася з посуху, а над незжатиим ще хлібом було гаряче повітря, ніби горів самий хліб видимим полум'ям під сонцем. А ніякісінької прохолоди під деревом, нічого, сами тільки короткі тіні від людей. З самого ранку під цим пекучим сонцем Жан, увесь у поту, навантажував, розвантажував свого воза, мовчки і тільки що-разу їдучи, кидав оком на сусіднє поле,

де косив Бюто, а за ним слідом Франсуаза в'язала снопи, зігнувшись вдвоє.

Бюто мусів найняти на підмогу Пальміру, бо Франсуаза не вправиться, а на Лізу не можна було покладатися, бо вона ходила вже на дев'ятому місяці. Бюто страшенно лютував, що Ліза завагітніла. Він же такий був обережний. І як могла зародитися ця дитина? Бюто брутально тепер поводився з жінкою, казав, що вона навмисне це зробила, години цілі скаржився, мов би який старець, або приبلудна тварина влізла до його, щоб усе пожерти; навіть по вісьмох місяцях він не міг бачити живота Лізиною, щоб не знущатись з неї: «Кляте пузо. Ти дурніша за кобилу. Це ж нам злидні!». Вранці Ліза вийшла в'язати снопи, але Бюто сказав їй іти додому, розгнівавшись, що вона стала така незграбна. О четвертій годині вона принесе їм полуднати.

— Ох, господи,—сказав Бюто, що вперто хотів докінчити один кінець,—у мене спина спеклася, а язик сухий, як скалка.

Випростався. Він був у черевиках на босу ногу, в сорочці з розстібнутим коміром; сорочка вилізла з полотняних штанів і видно було аж до пупа мокре від поту волосся на грудях.

—Хочеться пити!

Пішов узяти літр сидру, прикритий від сонця курткою. Двічі ковтнувши цього приємного питва, Бюто згадав про дівчину.

— А ти не хочеш?

— Хочу.

Франсуаза взяла пляшку й пила довго, не одвертаючись, а поки вона стояла, відкинувшись назад, виставивши груди, готові порвати тонку тканину, Бюто дивився на неї. Вона теж вся обливалася потом в своєму пом'ятому перкалевому платті, кохта вгорі розстібнулася і видно було біле тіле. З-під голубої хустки, якою вона прикрила голову й потилицю, очі здавались такі великі, на спокійному гарячому обличчі.

Не сказавши ні слова, Бюто знов узявся до роботи, хитаючись на стегнах, клав ряди пшениці за кожним махом коси; залізо вищало в такт рівномірній його

ході, Франсуаза, зігнувшись, ішла за ним; серпом у правій руці підхоплювала поміж бур'янами оберемки пшениці й складала неодмінно через кожні три ступні в купки.

Коли Бюто розгинався на хвилину, щоб краєм сорочки витерти піт з чола, і бачив її далеко ззаду, зігнуту головою до голої землі, з піднятим задом, у позі самки, що з охотою віддається самцю, язик у нього наче більше ще висихав, і хриплим голосом він кричав:

— Ледарка! Топчешся на одному місці.

На сусідньому полі, де вже три дні сохла пшениця, Пальміра в'язала снопи; за нею Бюто не наглядав, бо вмовився з нею, хоч це й не робилося так, платити від сотні снопів, бо, мовляв, вона вже безсила, стара, виснажена, і йому не вигідно платити їй тридцять су, як молодим. Вона благала його навіть узяти її і Бюто згодився з покірливістю доброго християнина, що хоче допомогти своєму ближньому. Нещасна жінка брала три, чотири оберемки, стільки, скільки могли захопити її слабі руки, й міцно в'язала їх перевеслом. Оце в'язання, тяжка ця праця, яку звичайно роблять чоловіки, страшенно виснажувала бідолашну жінку; груди їй давило з безперестанного тягання важких снопів, ламало руки з того, що доводилося обхоплювати великі снопи, й напружуватися, щоб зав'язати перевесло. Зранку принесла вона з собою пляшку й що-години ходила недалечко до брудної смердючої калюжі, набирала води і пожадливо пила, не зважаючи на страшенну бігунку, що мучила її, з якої вона могла загинути під цю спеку з таким взагалі неміцним організмом, надірваним безперестанною надсильною працею. Блакитне небо стало бліде, як склепіння, розпалене, аж бліде і розпечене сонце розкидало скрізь гарячі, пекучі проміні.

Було це після сніданку,—тяжкий гнітючий час відпочинку. Уже Делом з робітниками, що ставляли полукіпки: чотири снопи внизу, один розстеляний, як накриття, зверху, уже кудись зникли, полягали десь у ярку. Ще з хвилину видко було, як стояв старий Фуан, що жив уже в свого зятя тижнів зо два, після того,

як продав свою хату; але й він десь певно приліг, бо вже не було його видно. І на порожньому обрії, на тлі розпеченого поля підносився тільки сухий сілуєт Горголі. Вона розглядала високий ожеред, що почали ставити її робітники серед дрібного народу полукіпків. Вона здавалася деревом, загартованим протягом довгих років, що вже не боялося спеки, й стояла твердо, випроставшись, зовсім не спітніла, грізна, люто поглядала на своїх робітників, що міцно спали.

— А, нехай тобі лихо, в мене шкура от-от лусне!— сказав Бюто.

І повернувшись до Франсуази, спитав:

— Заснемо, га?

Він шукав очима затінку, але не знайшов. Сонце було скрізь просто згори, і не було жадного кущика, де можна було б сховатися. Нарешті на краю поля він помітив щось подібне до рівчака, там ще стояла пшениця, і крикнув:

— Пальміро, не хочеш полежати, ми йдемо відпочити.

Вона була ступенів за п'ятдесят від нього і відповіла так, що слова докотилися, як легенький подих.

— Ні, ні, мені ніколи.

І тільки одна працювала вона на гарячій, як жар, рівнині. Коли ввечері не принесе вона своїх 30 су, Ларіон битиме її, бо тепер не тільки він мучив її своєю нелюдською похиттю, а ще й вимагав горілки. Але остання вже сила виходила з нещасної. Її плескати тіло без грудей, без заду, обстругане працею як та дошка, тріскалося, готове переламатися, як брала вона сніп і перев'язувала його. І з своїм обличчям, сірим як попіл, стертим як той старий мідяк, у тридцять п'ять років здавалася вона така стара, наче їй уже шістдесят. І в страшному зусиллі в'ючака, що от-от впаде й здохне, Пальміра віддала пекучому сонцеві пити рештки її життя.

Бюто з Франсуазою полягали поруч. Від їх спітнілих тіл ішла пара, коли лежали вони так, мовчки заплющивши очі. Відразу поснули тяжким сном і проспали з годину, а піт не переставав виступати з утомленого їхнього тіла в цьому нерухомому важкому повітрі,

наче в гамарні. Франсуаза розплющила очі, й побачила, що Бюто, повернувшись на бік, якось незвичайно дивиться на неї. Вона заплющила очі, вдаючи ніби заснула. Хоч Бюто й нічого ще не говорив їй, але вона почувала, що його тягне до неї з того часу, як підросла вона на його очах, стала вже дівкою. Франсуазу думка ця хвилювала. Невже-ж він насмілиться, тварюка, він, що що-ночі таке витворяв з жінкою, що аж хата ходором ходила. Ніколи ще ненажерливий цей жеребець не дратував її так. Невже він зважиться? І вона чекала на його, несвідомо хотіла його, вирішивши задушити його, тільки-но доторкнеться до неї.

Раптом, як заплющила вона очі, Бюто схопив її.

— Тварюка, свиня! — белькотала Франсуаза, відштовхуючи зятя.

А той сміючись, як божевільний шепотів:

— Дурненька! Дай... Кажу тобі всі поснули й ніхто не дивиться.

На цей мент виткнулася понад полем бліда й змучена Пальміра. Вона повернулася, почувши якийсь гомін. Але це було однаково, якби корова витягла свою морду. І справді байдужно знову взялася Пальміра до снопів. Знову було чути, як тріщали її боки за кожним напруженням.

— Дурна! Попробуй! Ліза нічого не знатиме.

Почувши ім'я своєї сестри, Франсуаза, що вже ослабла була, переможена, дужче почала боротися. І вже не піддавалась, билася кулаками, голими ногами, які Бюто заголив їй уже по клуби. Хіба він її чоловік? Хіба їй потрібні недоїдки після інших?

— Іди собі до сестри, тварюко! Пхай, коли це їй подобається. Роби їй по дитині що-вечора.

Бюто за ці стусани почав лютувати, думав, що вона боїться тільки наслідків.

— Дурна, присяйбі, я злізу вчасно... я не зроблю тобі дитини.

Вона так ударила ногою йому під живіт, що Бюто випустив її, але кинув так, що Франсуаза ледве не скрикнула з болю.

Треба вже було скінчити цю гру, бо, підвівшись, Бюто помітив Лізу, що несла полуднати.

Він пішов їй на зустріч, почав з нею балакати, щоб Франсуаза мала час впорядити свої спідниці. Думка, що та все розкаже сестрі, примусила Бюто пожалкувати, що не вбив її підбором. Але Франсуаза нічого не сказала, тільки сіла серед снопів і вперто, нахабно дивилася. Коли Бюто почав косити знову, вона не встала й сиділа, як пані.

— Що це таке?—спитала її Ліза, простягшись коло неї, бо втомилася, поки дійшла.—Ти не робиш?

— Мені вже надокучило, — відповіла Франсуаза люто.

Бюто, не насмілюючись вилаяти її, напався на жінку. Чого це вона вивернулася, як поросна свиня, гріє на сонці свій живіт! Гляньте, гарбуз, якому треба dospіти! Молода, весела, товстушка голосно розсміялась. А й правда, маленьке краще спіє й росте від сонця і, лежачи під пекучим сонцем, вона виставила свій величезний живіт, — здавалося — це гора сімени вийшла з родючої землі. Але Бюто не сміявся й грубо примусив її встати, він хотів, щоб жінка допомогла йому. Лізі було дуже не зручно від важкого тягаря, що тиснув їй на стегна, вона мусіла стати навколішки й почала збирати колос, перехилилася на один бік, засапана, страшна, а живіт пересунувся на правий бік.

— Коли ти нічого не робиш, то принаймні іди додому та звари вечерю,—сказала вона сестрі.

Франсуаза пішла, не промовивши ані слова. Пекло ще страшенно, але Боса знову кипіла, маленькі чорні крапки робітників знову показувалися, множилися без кінця й краю. Делом кінчав ставляти полукіпки з двома робітниками; Горголя дивилась, як ріс її ожеред, обпершись на свою палицю й готова вдарити нею ледаря. Фуан надійшов, глянув на неї, далі замислився, дивлячись на зятеву роботу й почвалав важкими старечими ногами, ніби щось згадуючи, про щось жалкуючи. Франсуаза, не отямившись ще після вдару, йшла додому новою дорогою. Коли це якийсь голос:

— Іди сюди! Чуєш?

Це був Жан, якого майже не видно було за снопами. Ще з ранку він возив їх з сусіднього поля. Він тільки но поскидав з воза снопи, пара коней нерухомо стояла на сонці чекаючи. Завтра тільки мали ставляти ожереди і Жан поклав снопи по три стіни і між ними вийшла кімната, ніби яка солом'яна, глибока й затишна.

— Та йди ж! Це я!

Франсуаза послухалася цього заклику й машинально пішла, не подумала навіть глянути назад. А коли б глянула, то побачила б Бюто, як той аж ставав навшпиньки і вдивлявся, чого це дівчина повернула з дороги.

Спочатку Жан жартував.

— Так запишалася, що й добридень не скажеш, як зустрічаєшся з друзями.

— Ет! — відповіла вона. — Ти сам кудись зник і не хочеш навідатися.

Жан почав скаржитися, що в Бюто його погано приймають тепер. Але Франсуаза думала про інше, — мовчала або відповідала коротко. Сама своєю охотою лягла на солом у тій ямі, наче страшенно зморена. Одно тільки гостро проймало все її тіло й душу. Напад того чоловіка на краю поля; його гарячі руки й зараз почувала вона, як тисне він на стегна,—дух від нього, що йшов за нею, наближення того самця, якого вона завжди чекала; уривчасте дихання, коли він перемагав своє бажання, Франсуаза заплющувала очі, задихалась.

Жан замовк, і як побачив, як вона розляглася, ніби віддаючися, вся кров забила у виски. Він зовсім не подумав, що буде з цієї зустрічі, боровся з собою, вважаючи, що безсовісно буде скористатися з невинності цієї дитини. Але серце його так колотилося, що аж глушило, він же так жадав її взяти.

І уявивши собі, як бере її, Жан зовсім збожеволів, як бувало в ті ночі, коли біла його пропасниця. Він ліг коло неї, спочатку узяв одну руку, потім обидві, стиснув їх так, мало не розтрощив, але не насмілювався цілувати їх. Вона не опиналася, а розплющила тільки свої порожні очі, з-під важких повік, глянула на нього без усмішки, без сорому, обличчя їй нервово витяглося.

І через цей німий, майже страждальний погляд Жан став раптом немилосердний. Він кинувся під спідницю, схопив її за клуби, як той, другий...

— Ні, ні, прошу тебе, це ж гидко...

Дівчина проте не боронилася. Скрикнула тільки з болю. Їй здавалося, що землі вже немає під нею, і запаморочена, не уявляла ясно, хто ж узяв її. Чи не догнав її Бюто? Це ж було те саме насильство самця, що парував після тяжкої праці на сонці. В огнистій пільмі вперто стулених повік думки плуталися до того, що якось смутно, несподівано дівчина сказала:

— Дитини не треба, злізь...

Жан раптом скочив і чоловіче сім'я, неприйняте, впадо на стиглу пшеницю, на землю, яка ніколи не відкидала, бо лоно її, вічно плодюще, відкрите всякому зерну.

Франсуаза розплющила очі, не поворухнувшись, не промовивши ані слова, з тупим, незрозумілим виглядом. Як—то це вже скінчилось? Вона не мала ніякої втіхи. Лишився тільки самий біль. І той, другий, спав їй на думку в несвідомому почутті її незадоволеного бажання. Вона лютувала на Жана, що лежав біля неї. Нащо вона віддалася? Вона ж не любила його, цього старого. Жан теж лежав тихо, приголомшений тим, що сталося. Нарешті, з жестом досади, він хотів сказати що небудь і не міг знайти потрібних слів. Збентежений ще більше, він спробував обняти дівчину, але та відсутулась, вона не хотіла, щоб він доторкався до неї.

— Мені треба йти, — зашепотів він. Ти ще зостанься...

Вона не відповіла, дивилась на небо здивованим поглядом.

— Пожди хвилин п'ять, щоб не бачили, що ти разом зо мною була.

Тоді вона зважилась розтулити уста.

— Добре, йди!

І це все. Він хльоснув батогом, вилаяв коней і важко пішов поруч з своїм возом, схиливши голову.

Тим часом Бюто дивувався, куди могла Франсуаза зникнути, як зайшла за снопи; коли ж побачив Жана,

як той уже йшов додому, у його виникла підозра. Не сказавши Лізі ані слова, Бюто пішов у той бік, пригнувшись, як мисливець, коли хоче спіймати здобич. Стрибнув і опинився в ямі серед соломи. Франсуаза навіть не поворухнулась, приголомшена подією, очі їй порожньо дивилися; ноги були голі.

— Ах ти ж, курва, ах ти ж, паскуда! Так це ти живеш з оцим пройдисвітом, а мені ти даєш стусани в живіт... Ну, ми ще побачимо!

Він уже схопив її, вона бачила, як налилося кров'ю його обличчя, вона зрозуміла, що він хоче скористуватися з нагоди. Чому ж не він, коли другий уже зробив те саме.

Але ж тільки почула на собі його гарячі руки, знову обурилась. Він був тут, але вона не жалкувала вже за ним, вона не жадала його, сама не розуміла примхів своєї волі, вся істота її мстилася, страшенно була проти його.

— Лиши мене, свиня ти! Я кусатись буду...

І вдруге він мусів відмовитись від неї. Він задихався, розлютований, що інший мав уже насолоду, а не він.

— А я так і знав, що ви спите вдвох. Давно вже треба було б прогнати цього зайду з очей... Я не знав, що цей підлий волоцюга втішається з твого тіла.

І полилось ціле море прокльонів, найпаскудніших слів; він говорив, як тільки міг грубіше, огидніше.

Франсуаза, засоромившись, прикрила голе тіло. Обурена, бліда, змучена, вдаючи з себе спокійну, вона гостро відповідала на кожне грубе слово.

— Яке ж тобі до цього діло? Коли мені подобається, хіба я не вільна?

— Ага, добре, так я тебе викину геть за двері. Так, так, негайно, як тільки прийдемо додому. Я розкажу про все Лізі. Як я знайшов тебе з задертою на голову сорочкою. І тоді ти підеш волочитись в інше місце, коли тобі подобається.

Він штовхав її перед себе в поле, де чекала його жінка.

— Ну й кажи Лізі, а я піду, коли захочу.

— Коли захочу? А, ми це побачимо! Я вижену тебе ногою в зад.

Щоб було швидше, довелося йти полем Корней, тією ділянкою, що ще й досі не була поділена між нею та сестрою, тією ділянкою, що так не хотів він її ділити й усе відволікав. І раптом, як гострій ніж, врізалась в його мозок, як блискавка промайнула думка; коли він її вижене, доведеться поле поділити, половина належатиме їй, та ще, чого доброго, її коханцеві. Йому аж холодно стало, ця думка вбила його жагуче бажання. Ні, це безглуздя. Чи варто зразу втратити все тільки тому, що дівчисько показала носа. Цього добра можна знайти скільки хочеш. А от землю, коли вона в тебе, треба тримати міцно.

Він нічого вже не говорив, не поспішаючи йшов уперед знесилений, не знаючи як утихомирити свою лють, поки дійде до жінки. Нарешті він зважився.

— Я не люблю тих, що сердяться; мене ображає тільки, що ти гидуєш мене. А крім того... А крім того я б не хотів турбувати жінку, коли вона вагітна.

Франсуаза зрозуміла, що він боїться Лізи.

— О, що до цього, то можеш бути певний, що як їй скажеш, то й я не мовчатиму.

— Цього я не боюсь, — сказав він самовпевнено. — Я скажу їй, що ти брешеш, що ти мстишся за те, що я піймав тебе на гарячому.

Коли вже підходили до свого поля, Бюто швидко додав:

— Поки що будемо мовчати. А там побачимо й поговоримо.

Лізу проте дивувало, чого це Франсуаза вертається разом з Бюто. Він розказував, як ця ледарка сиділа собі, надувши губи, геть там за ожередом. Раптом хриплий крик перервав їхню розмову і вони забули про все.

— Що це? Хто це кричить?

То було страшне волювання, довгий віддих з грудей з гучним ревом, немов би стогнала тварина перед смертю. Волювання залунало й стихло в цьому сонячному пеклі.

— Що це? Хто це? Мабуть кінць кістки поламав?

Обернулись й побачили Пальміру, ще на ногах, на сусідньому полі поміж полукіпками. Смертельно змученими руками, вона притискала до своїх плескатих грудей останній сніп, намагаючись перев'язати його. Але знову закричала, і ще дужче: це був не людський крик, повний відчаю. І випустивши свій сніп, перевернулася й упала на пшеницю, її вдарило сонце, що пекло її дванадцять годин безперестанку.

Ліза з Франсуазою кинулися до неї, Бюто йшов слідом, але не поспішаючись. На сусідньому полі, всі заметушились: Деломи, Фуан, що блукав поблизу, Горголя, що відкидала з дороги камінці своєю палицею...

— Що трапилось?

— Це Пальміра, її вдарило сонце.

— Я бачив, як вона впала.

— Ой, лишенько!

Всі позбігалися до неї, пройняті тим таємничим жахом, який відчувають селяни перед хворобою, і дивилися на неї, не зважуючись наблизитись. Вона випросталася на землі, повернувши обличчя до неба, навхрест зложивши руки на грудях, і, здавалося, що земля розп'яла її. Вона так швидко виснажила її працею на себе і тепер вбивала її остаточно. Якась жила мабуть лопнула в Пальміри і струмки крові текли їй із рота.

Але перш за-все помирала вона з того, що виснажила її тяжка праця. Вона помирала, як робоча тварина, серед стерні, така суха, така виснажена, що видавалася якимось шматтям без м'яса, без полу, і дихала останнім, ледве помітним подихом, на багатому зжатому жнив'ї.

Горголя, баба її, що зреклася її й ніколи не промовила до неї й слова, виступила наперед.

— Здається, вже мертва.

І штовхнула її палицею. Тіло з широко розплющеними, порожніми очима, в сліпуче-ясному сонячному світлі, з роззявленим широко ротом на вільному вітрі, не ворухнулось. На підборідді засихала смуга червоної крові. Тоді баба, схилившись над онукою, додала:

— Так, звичайно, мертва. Так краще, ніж бути на чийсь шиї.

Всі, вражені, не ворушилися. Чи можна що небудь робити їй, не сповістивши мера. Спочатку говорили пошепки, а потім почали кричати, щоб до чогось домовитися.

— Я принесу свою драбину, вона там біля ожере-
ду,—сказав нарешті Делом. Це будуть ніби мари їй... Ніколи не можна залишати мертвого тіла долі; це не годиться.

Але, коли повернувся він з драбиною, і люди хотіли взяти снопів, щоб зробити ліжко трупові, Бюто почав лаятися:

— Та тобі повернуть твою пшеничку!

— Звичайно!—скрикнув він.

Ліза, засоромившись з такого скупердяйства, покла-
ла дві ручки під голову. Пальміру поклали на цю дра-
бину. Франсуаза стояла наче у-ві сні, приголомшена
цією смертю, що трапилася якраз тоді, коли вона впер-
ше пізнала чоловіка. Вона не могла відвести очей від
трупа, засмучена, здивована: невже це колись була жін-
ка. І разом з Фуаном стояла на варті, поки скінчиться
робота, і старий теж мовчав і наче думав: щасливі ті,
що покидають цю землю, щасливі.

Коли сонце сіло за гай, як усі вже мали кидати ро-
боту, двоє людей прийшло взяти трупа. Труп був зов-
сім не важкий і їх не довелося зміняти. Але інші пішли
за ними. Склався цілий похід. Пішли навпростець, щоб
не повертати. Тіло витяглося на пшениці, а колосся за
головою небіжчиці падало й хиталося рівномірно за
кожним кроком тих, що несли його. Тепер на небі була
лише спека, рудуватий димок висів у повітрі. На обрії,
по той бік Луарської долини, сонце, потопаючи в лег-
кому тумані розгортало покров з ясно-жовтих променів,
що стелилися якраз при землі. Все навкруги відбивало
цією розкішною жовтавістю, цією дивною позолотою
ясних вечерів у жнива. На незжатій ще пшениці стирча-
ли віхтики рожевого полум'я. На зжатих уже ланах, як
щетиною стояли блискучі червоненькі стебла, і куди не
глянеш, без кінця й краю на цьому рівному гладенько-
му золотистому морі підносилися ожереди, надмірно
високі, з одного боку вони горіли вогнем, з другого

вже темні й кидали тіні, а тіні ті стелилися далеко, далеко по рівнині.

Глибока тиша запанувала навколо і тільки високо вгорі заливався жайворонок. І ніхто не говорив серед цих змучених трудівників, що йшли за марами, як покірлива отара, позхиливши голови. І чути було тільки, як рипіла драбина, а на ній гойдалася покійниця, що несли її додому на оберемку стиглої пшениці.

Того вечора Гурдекен відпускав своїх женців, що скінчили вже свою роботу. Чоловіки вже одержали по сто двадцять франків, жінки по шістдесят за місяць роботи. Цей рік видався добрий, хліб не виліг, не було в жнива зливи, не щербилися коси. Тому-то серед веселого гомону староста з усіма своїми робітниками, з веселим галасом піднесли Жакліні, яку вважали всі за господиню, сніп-хрест з колосся і остання традиційна вечерея, як звали її «рипана», відбулася дуже весело. З'їли трьох баранів, п'ять трусиків, а пили вже стільки, що всі полягали спати на підпитку. Жакліна теж була п'яна й ледве не застав її Гурдекен, як обіймалася вона з Троном. Жан упав на солону під своєю повіткою. Не зважаючи на втому, він не міг заснути, бо ввесь час стояла перед ним постать Франсуази, мучила його. Було це тим дивніше, навіть досадніше, що, взявши цю дівчину, він не мав насолоди, а стільки ж ночей перед тим так жагуче бажав, бажав її. З цієї хвилини він почував себе зовсім порожнім, він присягався, що ніколи вдруге не зробить так. І ось тільки ліг, бачить її знову, як вона лежить перед ним, він знову непереможно захотів її, уявляв собі її голе тіло, все те, що було там, і знов це все, як воно було, з'явилося перед його очима. Там не мав він насолоди, а тепер вся кров клетотала в ньому. Як побачитися з нею? Як піймати її завтра, по-завтраму? Як мати її завжди при собі? Хтось тихенько штовхнув його, стрепенувся: до нього припала жінка: то була першеронка, в'язальниця, здивована, що він не йде до неї останньої ночі. Спочатку він відштовхнув її, а потім мало не задушив її в своїх обіймах. І коли б була з ним та друга, він так само м'яв би її й тискав до нестями.

В той самий час Франсуаза раптом прокинулася, підвелась, відчинила вікно, щоб відсвіжити повітря. Їй снилась якась бійка, собаки гризли внизу двері. Як тільки свіже повітря відсвіжило її трохи, на думку їй спали обидва чоловіки, один, що бажав її, другий, що взяв її... Далі вже не могла вона більше думати. Все, що пережила вона, крутилося перед її очима, але вона не зважувалася, нічого не вирішала. Раптом нашорошилася, бо це ж не сон: якийсь собака скиглив на березі Егри. Франсуаза згадала: то був Ларіон. Як тільки почало вечоріти, він завив над трупом Пальміри. Сусіди намагались прогнати його, але він учепився за ці останки сестри, кусався, не хотів покинути те, що лишилося від його сестри, дружини, всього, що він мав, і він плакав без кінця і це виття сповнило собою всю ніч. Франсуаза тремтіла, прислухалася довго.

V.

— Хоч би Коліш не розпоралася разом зо мною,— говорила Ліза що-ранку.

І ледве тягаючи свій здоровенний живіт, Ліза години цілі вистоювала в хліві, поглядаючи неспокійним оком на корову, в якій збільшилося черево надмірно. Ніколи ще вона не розбухала до такої міри, як та бочка на сухорлявих ногах. Дев'ять місяців припадало якраз на день святого Фіякра, бо Франсуаза не забула записати, якого числа водила корову до бугая. На жаль, Ліза цього самого не зробила про себе і могла помилитись на скільки днів, але думала, що родити припаде їй майже разом з коровою. Друга ця дитина зародилася так якось дивно, її не хотіла вона, не хотів батько, і тому Ліза не могла вирахувати, коли саме це сталося. Але родиво повинно припасти приблизно також на день св. Фіякра, може на день раніше, на день пізніше. І вона все говорила стурбована:

— Якби тільки Коліш не розпоралася разом зо мною! Це буде добра штука! Що ми робитимемо тоді?

Коліш дуже пестили, бо вже десять років була в дворі. Її вважали за справжнього члена сім'ї. Бюто взимку тулилися до неї, не маючи іншого палива, як

теплі випари її боків. І сама Коліш була ласкава, а надто до Франсуази. Вона лизала її своїм шорстким язиком, аж до крові, кінчиками своїх зубів хапала її за спідницю, щоб затримати Франсуазу біля себе. Тому й доглядали її що-разу пильніше в міру того, як наближався час родива, давали їй гарячу їжу, виводили на свіже повітря, коли день був гарний, й на хвилину не спускали з очей. І не тому тільки, що її любили, але не мало важили й ті п'ятдесят пістолів, що заплатили за неї, та ще й молоко й масло, сир: цілий скарб, якого можна було позбутися, якби Коліш загинула. Минуло вже два тижні по жнивях. Франсуаза жила так, як і раніше, наче нічого й не сталося в неї з Бюто. Він, здавалося, забув про все, а сама вона не хотіла думати про те, що непокоїло її. Зустріла вона Жана й попередила, і той не приходив більше. Він підстерігав її по-під тинню, благав, щоб вона викралась коли небудь і прийшла побачитися з ним на канаві, яку він їй показав. Але Франсуаза злякано відмовлялася, ховала свій холод до нього, кажучи, що треба бути обережним. Колись, згодом, як не буде так потрібна в хаті... Одного вечора, коли Жан несподівано зустрів Франсуазу, як йшла до Макрона по цукор, вона одмовилась піти з ним за церкву й увесь час говорила про Коліш, про кістки, що починали випинатися, про те, що почала ширитися кутниця; певні ті ознаки, що не довго вже доведеться чекати. І ось якраз перед св. Фіакром, коли Ліза почувтила, що їй страшенно ріже в животі, в цей час вона була з Франсуазою в хліві й дивилась на корову, що з розіпнутими через величезний живіт стегнами, пихкала, не менше за свою хазяйку й тільки мукала.

— Я ж казала, — люто скрикнула Ліза. — Буде нам тепер робота!

Зігнувшись вдвоє, начавлюючи на свій живіт, вона лаялась, балакала з ним. Невже не дасть він їй спокою? Міг би, здається, й зачекати трохи. Їй здавалося, що мухи кусають її в боки, а біль починався в попереку й спускався до колін. Ліза не хотіла лягати в ліжко, перехилившись, ходила то сюди, то туди, кажучи, що хоче втишити свої муки.

Близько десятої години, як поклали спати малого Жюля, Бюто, якому надокучило вже дождити кінця, ліг і собі,—хай Ліза з Франсуазою сами вже ходять коло Коліш, що дедалі мучилася дужче. Сестри турбувалися, родиво не йшло наперед, хоч кістки видно вже розсунулись. Прохід уже був вільний, то чому ж не виходило теля. Вони пестили корову, підбадьорювали її, давали їй ласощів, цукру, але та не хотіла брати, нахилила голову, а зад їй внутрішні сильні штовхаки підкидали вгору. Опівночі Лізі, що корчилася з болу, стало відразу легше, це була мабуть фальшива тривога. Біль втишився, бо це були передвісники справжніх, але вона була певна, що перемогла їх, як перемогають усяку фізичну потребу. І цілу ніч вона з Франсуазою не відходили від Коліш, доглядали її, клали сухі припарки до її шкури, а в той час друга корова, Рижа, недавно куплена на ярмарку в Клуа, здивована, що горить свічка, дивилася на все це блакитними своїми сонними очима.

Як тільки стало сонце, Франсуаза, побачивши, що нічого не помагає, вирішила побігти до сусідки Фріми. Її вважали на селі за тямущу в цій справі—вона вже помогла стільком коровам, і до неї з охотою зверталися селяни в тяжких випадках, щоб не кликати ветеринара. Увійшовши в хлів, Фріма відразу скривилася.

— Не добре корові. Давно вже вона мучиться? — зашептала Фріма.

— Та вже з пів-доби.

Стара почала оглядати корову, всюди встромляла свого носа, крутила підборіддям, робила страшне обличчя й на смерть перелякала сестер.

— Але ж нічого. Уже пухір виходить. Пождемо ще трохи, а тоді побачимо.

Цілий ранок дивились жінки, як виходив пухір, наче кешеня розбухла від води, і пробивався наперед. Вони вивчали його, вирішували, міркували. Один пухір, що здавався зовсім подібним до другого, витягувався, ставав дуже широкий. З дев'ятої години пухір повиснув нерухомо, безнадійно й рівномірно хитався відповідно до корчів корови, і з кожною хвилиною корові ставало гірше.

Бюто, прийшовши з поля поснідати, теж злякався і почав говорити про те, що доведеться поїхати по Патуара, хоч аж тремтів згадуючи, що доведеться тому заплатити.

— По ветеринара,—скривившись озвалася Фріма,—щоб він убив тобі корову? Аджеж корова в старого Сосіс загинула в його під носом. Пожди трохи, я проткну пухір і сама пошукаю твоє теля.

— Але, — сказала Франсуаза, — пан Патуар забороняє це робити. Він каже, що та вода допомагає, коли її повно в пухірі.

Фріма люто знизала плечима.

— Ото ще дурень отой Патуар! — і відразу прорізала ножицями той пухір. Вода линула з таким шумом, як із заставок. Всі подалися назад, але вже пізно, всіх вода оббризкала.

З хвилину Коліш дихала спокійніше й стара жінка почувала себе переможницею. Намастивши маслом праву руку, ввела її в прохід, щоб дізнатися, як лежить теля, і не поспішаючись обмацувала в середині. Ліза з Франсуазою стежили, тривожно кліпаючи очима. Навіть Бюто, що вже не пішов у поле, нерухомо стояв затаївши духа.

— Ноги намацала, а голови не знайду ніяк... Це погана ознака, коли не можна знайти голови.

Мусіла вийняти руку. З страшних переймів Коліш так стрепенулася, що показалися ноги. Все таки це було краще.

Бюто зідхнули легше; їм здавалося, що теля вже в їх руках, хоч і видно було тільки ноги, і з цієї хвилини одна думка опанувала їх—тягти, щоб примусити теля народитися негайно, наче боялися, що воно знову сховається й більше вже не покажеться.

— Краще було б не поспішати, — розсудливо сказала Фріма.—Теля й само кінець-кінцем вийде.

І Франсуаза була такої думки. Але Бюто хвилювався, що-хвилини доторкався до ніг і сердився, що далі вони не виходять. Раптом він схопив вірвовку й разом з Лізою прив'язали її здоровим вузлом до ніг. Якраз увійшла й Бекю, почувши носом, що тут щось діється

почали тягти всі, взявшись за віршовку. Спочатку Бюто, далі Фріма, Бекю, Франсуаза, навіть Ліза, присівши з товстим своїм животом.

— Ну, — кричав Бюто, — всі разом. От верблюду, він ні на ніготь не посунувся, він там присох чи що? Ну вилазь, вилазь, паскудо!

Жінки засапані, спітнілі, проказували за ним:

— Ну, йди, йди!

Але тут сталася катастрофа. Стара, напівгнила віршовка увірвалася, і всі попадали на підстилку. Крик, лайка.

— Нічого, нічого! Не біда! — казала Ліза, що докотилась аж до стіни.

Негайно її підвели. Але тільки-но стала вона на ноги, як закрутилося їй в голові і вона мусіла сісти, хвилини через п'ятнадцять знову схопилася за живіт, бо надійшли страшні перейми й то втихали, то починалися знову. А вона думала, що перемогла їх. Що ж це за нещастя; тут корова не може ніяк отелитися, а тут і самій так погано, що дивись дожене корову. Нічого не вдієш, така вже доля, мабуть так уже треба, щоб одночасно обидві породилися. Ліза важко зідхала, і між нею й чоловіком зайшла сварка. О, боже милосердний, нащо вона тягла? Яке їй діло до чужого пуза? Перше самій треба звільнитися. Ліза відповідала прокльонами з нестерпного болю. Свиня! Негідник! Як би він не набив живота, то вона б так не мучилась!

— Все це пусті слова, — сказала Фріма, — вони не допоможуть.

А Бекю додала:

— Так, але буде легше.

На щастя, малого Жюля послали до кузена Делома, щоб позбутися ще одного клопоту. Була третя година, чекали до сьомої. Ніщо не перемінилося. Було як у пеклі: тут Ліза стогнала на старому стільці, корчилася з переймів, а там Коліш тряслася вся в поту й ревла безперестанку. Друга корова, Рижа, злякавшись, почала й собі ревти. Франсуаза зовсім втратила голову, а Бюто кричав, кляв, надумав знову тягти. Він покликав двох сусідів і тепер тягли в-шістьох, наче дуб з корін-

ням. На цей раз віршовка була нова й не розірвалася. Але Коліш захиталася, впала боком на соломі, простягла ноги, сопла, така була нещасна.

— Хай йому чорт, нам не бачити теляти! — сказав Бюто, увесь мокрий від поту,—та й ця потаскуха загине разом з ним.

Франсуаза благально склала руки:

— Ох, поїдь по пана Патуара. Скільки б це не коштувало, поїдь, поклич пана Патуара.

Бюто насупився, боровся сам з собою й не відповівши ані слова, викотив воза.

Фріма вже не звертала уваги на корову, як почали говорити про ветеринара, турбувалася тепер за Лізу. Вона розумілася і на цій справі: через її руки перейшли всі сусідки. Вона була стурбована і про свої побоювання, сказала Бекю; та крикнула Бюто, як той запрягав коня.

— Слушайте... Ваша жінка дуже мучиться. Може б ви привезли їй лікаря.

Бюто так і остовпів, вирячивши очі. Як то? Ще й ця хоче, щоб з нею возилися. Ні за що в світі не платитиме він за всіх!

— Та не треба, не треба, — кричала Ліза поміж двома переймами. — Я й так перебуду! У нас немає стільки грошей, щоб викидати їх марно.

Бюто мерщій хльоснув батоном, і віз зник на шляху до Клуа, серед темної ночі.

Коли через дві години приїхав нарешті Патуар, то все було, як і раніше: Коліш хропла лежачи боком, а Ліза корчилася, як робак, зсовувалася з стільця. І так тяглося вже цілу добу.

— До котрої? Кажіть? — закричав ветеринар, дуже весела людина. І зараз же звернувся до Лізи на «ти».

— Так ось що, моя товстухо, коли не до тебе, то будь ласка, лягай зараз на ліжко. Тобі це потрібне.

Ліза не одповіла й не пішла. Ветеринар уже почав оглядати корову.

— Погано. Ваша корова може загинути. Завжди ви кличете мене тоді, коли вже пізно. І ви вже тягли теля,

я бачу? Так! Ви радніші роздерти його надвоє, ніж почекаати. Дурні несусвітні!

Всі слухали його, похнюпившись, з пошаною, не маючи надії, тільки Фріма призириливо стуливши губи.

Патуар скинув пальто, закачав рукава, зв'язав теляті ноги, щоб запхати їх на старе місце, а тоді всунув праву руку.

— А, хай тобі біс, — вилаявся він через хвилину.— Я так і думав: голова загнулась праворуч, і ви могли б тягти до завтраго, а теля б ніколи не вийшло. Ви знаєте, діти мої, погано з вашим телям. Я не маю охоти порізати собі пальці об його молочні зуби, щоб повернути його. Та й це нічого не допоможе, я його не витягну, а матір загублю.

Франсуаза заридала:

— Пане Патуаре, я вас благаю, врятуйте нашу корову. Мою бідну Коліш, вона ж так мене любить.

І Ліза, що аж позеленіла з нових переймів, і здоровий Бюто, такий байдужий до чужої муки, всі вбивалися, благали:

— Врятуйте нашу корову, нашу стару корову, що давала нам таке гарне молоко стільки років, стільки років... Поможіть, пане Патуаре.

— Стійте! Нам треба умовитися, — доведеться теля порізати.

— Нехай! Нащо воно нам здалося?.. Рятуйте нам корову, пане Патуаре, рятуйте її!

Ветеринар привіз з собою здоровий синій фартух і тепер попрохав дати йому полотняні штани. Заховавшись за Рижу, він спочатку все з себе скинув, одяг штани й фартух. Коли він з'явився з своїм добрим обличчям, що нагадувало дога, товстий, куций, у цьому легкому вбранні, Коліш підвела голову, перестала стогнати, мабуть була здивована. Але ніхто не всміхнувся: до того стиснуло їм серце чекання.

— Засвітіть свічки.

Поставили чотири свічки долі. Патуар ліг животом на солону позад корови, а та вже не мала сили підвестись.

Хвилину лежав він так, встромивши носа поміж стегна тварини. Далі зважився потягти віршовку, щоб

відвести ноги, перед тим пильно їх оглянувши. Коло нього стояла маленька довга скринька, він підвівся на лікті, вийняв з неї ножика, що зветься «біст». Як ось почув хрипкий стогін. Здивований Патуар раптом сів:

— То це ти, моя товстухо? Ти ще тут? Я так і думав: це не корова.

Це була Ліза. Знову почалися в неї тяжкі перейми; бідна жінка стогнала, їй здавалося, що розриваються крижі.

— Але ж, будь ласка, йди собі до хати, роби там своє, а мені дай робити моє. Це мене турбує, псує мені нерви, слово чести! Слухати, як ти кречеш позад мене,—нащо це мені? Одведіть її!

Фріма й Бекю взяли Лізу попід руки й повели до хати. Вона скорилася, не мала вже сили воюватися. Переходячи кухню, де самотно горіла одна свічка, Ліза попрохала повідчиняти двері, тоді їй здаватиметься, що тоді не так далеко буде вона від корови. Фріма вже наготувала ліжко породілі, як був звичай: на соломі серед хати постелила простирадло, перекинула догори ногами три стільці: один у головах, а два по боках. Ліза скорчилася, обперлася спиною об стілець, витягла ліву ногу до другого стільця, а праву до третього. Вона навіть не роздягалася, ноги повилазили з старих черевиків, панчохи попускалися до колін; спідниця, задерта по шию, відкрила її величезне черево, товсті стегна, дуже білі, вони такі були широкі, що, здавалося, доходили аж до серця.

Бюто з Франсуазою лишилися в хліві світити Патуарові. Обое присіли на п'яти і кожен держав по одній свічці, ветеринар знову простягся долі, надрізав своїм ножем під коліном на правій нозі, відділив шкуру, потяг лопатку, вона оголилася і відірвалася. Франсуаза помертвіла з переляку, зомліла, впустила свою свічку й вибігла з криком:

— Ой, моя бідна, стара Коліш!.. Я не хочу бачити цього! Я не можу бачити!

Патуар розсердився, тим більше, що мусів встати, загасити пожежу, що вже починалась, бо свічка впала просто на солому.

— От лихо мені з цією дівчиною! Нерви в неї наче в принцеси... Вона б закоптила нас, як шинку.

Стрімголов бігла Франсуаза, вбігла в ту кімнату, де сестра налагодилася родити і впала на стілець. Те, як лежала сестра, розставивши ноги, її зовсім не вразило, то була цілком звичайна річ, після того, що їй доводилося бачити. Франсуаза силкувалася відігнати цей привид живого розрізаного м'яса й запинаючись оповідала, що там робили корові.

— Так не можна. Я мушу піти туди,—сказала відразу Ліза,—й не зважаючи на муки, підвелася, хотіла залишити ті три стільці, але Фріма й Бекю розсердилися вже й не пустили її.

— Лежіть спокійно. Ото вже, яка у вас вдача!

Фріма додала:—У вас лопне пухір, у вас!

І справді, пішли води й залили все: солому, простирадло, підлогу; і почались останні зусилля викинути плід. Голе черево саме випихало його, надималося тоді, як ноги в синіх панчохах корчилися, витягалися як у жаби, коли плигає в воду.

— Ось що, — сказала Бекю, — щоб було вам спокійніше, я сама буду ходити туди й говоритиму, що там діється.

І починаючи з цієї хвилини, вона тільки те й робила, що бігала з кімнати до хліву. Навіть, щоб було швидше, про те, що діється в хліві гукала вона з кухні. Ветеринар все шматував теля, лежачи на підстільці, залитій кров'ю та слизом,—брудна тяжка робота,—увесь був в крові від голови аж до ніг.

— Все гаразд, Лізо, — кричала Бекю.—Спокійно... Витягли другу лопатку. Тепер відривають голову. О, вже витяг голову. От голова. Тепер уже кінець. Тіло вийшло відразу як клубок.

Кожну звістку Ліза сприймала з тяжким зідханням. Не можна було зрозуміти, чи мучилась за себе, чи за корову. Раптом увійшов Бюто, він приніс показати їй голову теляти. Всі разом скрикнули:

— О, яке гарне теля!

І Ліза, не перестаючи напружувати свої м'ясні, свої крижі, впала в страшенний розпач.

— Ой, горенько мое! Яке ж хороше теля! Таке ж хороше,—ніколи ще такого ніхто не бачив.

Франсуаза собі тужила, всі так нарікали, так ремствували, що вражений Патуар прибіг, але ради звичайности став на порозі.

— Ну, скажіть! Я ж вас попередив. Ви благали мене врятувати вашу корову... Я вже вас добре знаю. Скрізь тепер будете шлебезувати, що я зарізав вам теля? Правда!

— О, як це можна, звичайно, — пробубонів Бюто, повертаючись до хліва разом з ним.—Але ви ж таки його порізали.

Ліза долі, між трьома стільцями, вся тремтіла, страшний біль починався в животі, під шкурою й доходив аж до боків, усе тіло тріщало. І Франсуаза, що досі не звертала уваги на сестру, страшенно боячись за життя корови, відразу аж прикипіла, побачивши сестру. Ліза лежала гола до половини, нічого більше не кидалося у вічі, як тільки край піднятих колін праворуч і ліворуч від живота, а з-під нього дивилася кругла порожнява. Це було таке несподіване, таке гидке, таке величезне, що вона навіть не соромилась. Ніколи в світі не могла вона собі уявити щось подібне. Страшна пащека, як та бочка без дна, як слухове вікно на сіннику, в яке кидають сіно, і над нею стирчав чорний терен. Потім, коли вона помітила друге щось кругле, менше, голівку дитини, що виходила й ховалась за кожними переймами, ніби безупинно граючися в схованку, їй так нестерпуче захотілося сміятися, що вона мусіла вдати, ніби закашлялася, щоб не подумав хто, що в неї лихе серце.

— Ще трошки потерпіть! — сказала Фріма.—Зараз буде кінець!

Вона стала навколюшки поміж ногами, підстерігаючи дитину й була наготові, щоб прийняти її. Але дитина кокетувала,—як казала Бекю,—навіть на одну хвилину зовсім зникла. Можна було думати, що вернулася назад. Тоді тільки побачила Франсуаза красу в цій страшній безодні, що розкривалася перед нею; вона почувала себе збентеженою, підійшла ближче, взяла Лізу за руку, почала жаліти її, як та відвела очі.

— Моя бідна Лізо, як ти, бідна, страждаєш!

— Ох, тяжко! І ніхто не пожаліє мене. Якби мене пожаліли! О, знову починається! То це воно ніколи не вийде!

Це б ще довго тяглося, коли б з хліву не залунав голос. Це гукав Патуар. Він здивувався, що Коліш знову почала хвилюватися й ревити, знову спало йому на думку, а чи немає ще другого теляти; і справді, всунувши руку, витяг теля, зовсім вільно, без жодного напруження, наче хустку з кешені. Він так розвеселився, що забув, що це не годиться, і побіг до хати, де лежала Ліза; в руках він ніс теля, а слідом за ним ішов Бюто й теж шуткував:

— А що, моя товстухо! На тобі ще одно. Ось дивись!

Він мало не луснув зо сміху, зовсім голий під своїм фартухом. Руки, обличчя, все тіло було в гної, а в руках держав він мокре ще теля. Голова була дуже важка й здивовано дивилася й хиталася наче п'яна.

Серед радісного гомону, побачивши теля, Ліза почала реготати, як божевільна і не могла себе стримати.

— Та яке ж воно смішне! Як же можна смішити так мене! Ой, як болить! Не смішіть мене! Ой, помираю!

Сміх клекотав в її повних грудях, доходив аж до живота й звідти виходив, наче буря шуміла.

Сміх розпер її, а головка знову почала свою гру, наче куля, що от-от вискочить.

Але до краю дійшло, як ветеринар, поставивши перед собою теля, тилом руки хотів обтерти піт, що лився йому з лоба, і на обличчі з'явилася широка смуга гною. Всі наче подуріли зо сміху, хвора не могла вже дихати і пронизливо кричала, як та курка, що от-от яйце знесе.

— Я помираю, кінець! Отой негідник! Примусив мене так сміятися, що шкура мало не вмерла! Ой, лишенько! Ой, лишенько! Я лопну!

Страшна безодня кругліша стала. Здавалося, Фріма, що все стояла навколюшках, зовсім зникне в ній, і раптом, наче з гармати, вискочила дитина, вся червона з блідими, кволими ручками й ніжками. Чути було, ніби величезна горлянка, клексучи, спорожняється. Не-

мовля закричало, мати затряслася наче козячий міх, як випускати з нього повітря; Ліза ще дужче почала сміятись. З усіх боків кричали. Бюто ляскав себе по стегнах, Бекю держалася за боки. Патуар реготав дзвінким реготом; навіть Франсуазі—в останню хвилину сестра так стиснула їй руку, що ледве не зламала,—легше стало, після того, як довго так дивилася вона в ту безодню, де Лізин чоловік умістився б цілком.

— Дівчинка,—сказала Фріма.

— Ні, ні,—сказала Ліза,—я не хочу, я хочу хлопчика.

— Добре, тоді я перероблю її, а завтра ти породити хлопчика.

Сміх розлягався ще дужче, всі реготали, аж за животи бралися. А породія дивилася на теля, що все стояло перед нею, поволі заспокоювалася, але промовила жалкуючи:

— Перший був такий хороший! У нас було б двоє...

Патуар поїхав собі, коли дали Коліш випити три літри вина з цукром. Фріма роздягла й поклала Лізу спати, а Бекю з Франсуазою позгортали соломку й прибирали хату. За десять хвилин все було готове, і не можна було догадатися, що тут відбулося родиво, якби тільки не кричало мале безперестанку, як купали його в теплій воді. Обмита, сповита, в колисці, дитина потроху затихла, а мати, зовсім виснажена, знесилена мертвим сном заснула. Обличчя їй зашарілося, майже почорніло на тлі грубого небіленого простирадла.

Коло одинадцятої години, обидві сусідки пішли до дому. Франсуаза сказала Бюто, що найкраще було б лягти йому в клуні на сні. Собі кинула сінник на підлогу, щоб ближче бути до сестри. Бюто не відповів ані слова й докурював люльку. Тихо стало в хаті, чути було тільки, як крізь сон глибоко дихала Ліза. Як Франсуаза на сіннику стала навколюшки в ногах біля ліжка в темному кутку, Бюто, весь мовчазний, підійшов ззаду й повалив її. Франсуаза обернулася й зразу зрозуміла все, глянувши на його червоне скривлене обличчя. Знову на його найшло, він не залишив таки свого наміру взяти її, напевне, дуже вже він бажав її, коли кинувся

до неї тут, поруч з жінкою, після всього того, що ніяк не могло приваблювати до цього. Франсуаза відштовхнула його, він упав навznak. Почалася глуха боротьба. Обое засапалися.

Бюто тихо посміхувався й здушеним голосом казав: — Слухай, хіба що тобі станеться? Мене вистачить на вас обох.

Він добре знав її, був певен, що вона не кричатиме. І справді Франсуаза боролася мовчки, не кажучи ані слова, занадто горда, щоб кликати сестру, не хотіла нікого втягати в цю справу, навіть сестру. Бюто втомив її, ще хвилина, і він переміг би.

— Це було б так гарно... Коли б ми з тобою... то б не треба було розлучатися.

Раптом ледве не ськрикнув з болю,—мовчки встромила вона йому в шию свої нігті. Бюто розлютувався й натякнув на Жана.

— Ти, може, думаєш, що вийдеш заміж за того волоцюгу? Ніколи в світі, поки не дійдеш повних літ.

І коли грубо брутальною рукою поліз їй під спідницю, вона так ударила його ногою поміж ноги, що Бюто аж заскиглив. В одну мить він став на ноги й переляканий глянув на ліжку. Жінка спокійно спала, тихенько дихаючи. Бюто вийшов, погрожуючи Франсуазі.

Простягшися на сіннику серед повної тиші, Франсуаза так і зацімліла з широко розплющеними очима. Вона не хотіла його, вона не пустить його до себе, навіть коли б цього захотіла. І було дивно з останніх його слів, бо про те, що піде заміж за Жана, вона ще не думала.

Вже днів зо-два Жан працював на Гурдекеновому полі, біля Рони; фермер поставив тут парову молотарку, позичену в одного механіка з Шатодану, що й привіз її з Боневалю до Клуа. Возом парою кіньми парубок підвозив снопи з околицьніх полукіпків, а потім одвозив зерно на ферму; машина працювала зранку й до вечора, свистіла, пускала цілу хвилю білої куряви, що розліталася на сонці, проймаючи всю місцевість великим і невпинним гомоном.

Жан, зовсім хворий, усе думав про те, як би йому побачитися з Франсуазою. Минув уже якраз місяць з того дня, як узяв він її в цій пшениці, де зараз молотили зерно; а Франсуаза боялася, уникала його. Він уже не сподівався більше, що побачиться з нею, і ловив її. Він хотів її ще дужче, непереможно хотів, і тепер, працюючи на цьому полі, він питав себе, чому не піти йому до Бюто та не посватати Франсуазу. Він же не розійшовся остаточно з цією сім'єю! Він завжди здоровкався з ними, коли їхав біля них. І з тієї хвилини, як виникла в Жана думка одружитися з Франсуазою,—єдиний цей спосіб мати цю дівчину,—він почав доводити собі, що мусить це зробити, що він не буде чесною людиною, коли не одружиться.

Але ж на завтра вранці, коли вернувся Жан до машини, йому стало боязко. Ніколи в світі не зважився б він на це, якби не побачив, що Бюто з Франсуазою якраз пішли разом на поле. Йому здавалося, що Ліза завжди ставилась до його прихильно, що з нею він почуватиме себе спокійніше, і, доручивши коней товаришеві, пішов.

— Гляньте! Це ви, Жане?—скрикнула Ліза, що вже одужувала після пологів.—Вас зовсім не видно. Зовсім про нас забули.

Він попросив пробачити, і раптом, як завжди буває з полохливими людьми, відразу взявся до справи. Спершу можна було подумати, що він їй освідчується, що він нагадав, що колись вони були друзі й думав оженитися з нею. А потім додав:

— А тому, я зараз же одружуся з Франсуазою, як віддасте її за мене.

Ліза глянула на його така здивована, що йому стало ніяково.

— О, я знаю, це так не робиться. Але я хотів тільки поговорити з вами.

— Звичайно,—відповіла Ліза,—мене здивувало, бо я цього не сподівалася, зважаючи на ваші літа. Але ж насамперед треба було б довідатися, що думає про це Франсуаза.

Він прийшов з певним наміром сказати все, в надії,

що одруження тоді буде неминуче. Але в останню хвилину завагався. А що як Франсуаза нічого не сказала сестрі? А що як ніхто нічого не знає? Хіба ж він має право говорити перший? Його стурбувало, стало соромно, що йому вже тридцять три роки.

— Звичайно,—пробубонів Жан,—треба з нею поговорити. Силувати її ніхто не буде.

Зрештою Ліза глянула на нього весело: видно було, що сватання це їй подобалось, навіть подумала, що так буде зовсім добре.

— Буде так, як вона захоче, Жане. Що-до мене, то я не вважаю, як це думає Бюто, що Франсуаза дуже молода. Їй вісімнадцятий рік і вона так збудована, що може взяти двох чоловіків замість одного. Далі, хоч ми з нею живемо, як і слід сестрам, але ж правда, коли вона дійде повних літ, я з великою охотою візьму собі наймичку, що вже буде цілком підлягати мені... Одружіться з нею, коли згодиться. Ви гарний парубок, а старі півні—часто бувають за молодих кращі.

Якось випадково вирвалось це в неї, натяк на ту незгоду, що непереможно зростала між нею й молодшою сестрою; на ворожнечу, що через що-денні дрібні непорозуміння що-разу ставала більша, на те почуття ревності та зненависти, що почувалося відтоді, як оселився в хаті чоловік, з своєю волею та з вимогами самця...

Щасливий Жан поцілував її в обидві щоки, коли вона додала:

— До речі, сьогодні в нас хрестини і ввечері вся рідня буде в нас на обіді... Приходьте й ви, побалакаєте з старим Фуаном, він же їй опікун, коли Франсуаза не проти того, щоб піти за вас.

— Добре!—скрикнув він.—До побачення, до вечора!

І він хутко дійшов до своїх коней, працював цілосінський день, і батіг співав у його весело, наче сьогодні було велике свято.

Бюто, хоча й пізно, кінець-кінцем надумались охрестити дитину. Насамперед Ліза хотіла зовсім одужати перше, щоб самій бути на обіді. Потім з честолюбності хотіла, щоб неодмінно Шарлі були за кумів. Ті ласкаво

згодилися, але треба було чекати на пані Шарль, що тільки-но виїхала до Шартру допомогти дочці. Саме тоді був великий серпневий ярмарок і № 19 на Єврейській вулиці повнісінький був гостей.

— І от,—як казала Ліза Жанові,—мали бути тільки рідні: Фуан, Горголя, Делом, окрім кумів.

Але в останню хвилину повстали великі труднощі з абатом Годаром, що не переставав гніватися на Ронь. Він терпів, що треба було кожен раз пройти пішки шість кілометрів, щоб відправити службу в Роні. Людність, по суті не дуже релігійно настроєна, вперто ставила йому великі вимоги, а він усе сподівався, що муніципальна рада зважиться таки мати власну парафію. Але далі вже не міг терпіти. Міська рада що-року відкидала питання про ремонт церковного будинку; Гурдекен заявляв, що видатків і так стало більше. Тільки помічник його Макрон підтримував духівництво з якихось своїх міркувань. І от з цього часу абат почав поводитися прикро: відправляв тільки ті відправи, без яких не можна було обійтись, не читав молитов, окрім призначених, не палив зайвих свічок, не кадив ладаном, коли вже треба було. За це з жінками в його була раз-у-раз сварка. А надто в червні місяці за перше причастя стався справжній заколот. П'ятеро дітей—дві дівчини й трое хлопців—вчили катехізму в нього що-неділі після служби, і як йому треба було знову прийти сповідати їх, то він почав вимагати, щоб діти сами прийшли до нього в Базош-Дойен. Це було перше, за що обрушилося жіноцтво.

Щиро дякуємо—три чверті милі туди та стільки й назад, нарікали жінки. Та хіба можна вгадати, що вийде з того, коли хлопці з дівчатами стільки часу будуть укупі? Потім уже сталося щось страшне, коли абат рішуче відмовився правити в Роні велику, урочисту службу з співами та з іншим. Абат заявив, що така відправа буде в його парафії, п'ятеро дітей можуть туди піти, як схочуть. Цілих два тижні біля криниці жінки палали гнівом. Як це так? Він їх хрестив, він їх вінчав, він ховав їх у Роні і не хотів причащати дітей? Але абат зробив по-своєму: тільки тиху від-

праву відправив, відпустив п'ятеро дітей, запричастивши їх, але не додавив жадної квітки, жадної молитви, щоб задовольнити їх. Абат навіть прикро поводився з жінками, коли, мало не плачучи з такої зневаги до традиційної урочистої відправи, прохали його проспівати вечірню. Нічогісінько. Він зробив тільки те, що повинен. Вони могли б мати й велику відправу, і вечірню, і все, в Базоші, коли б через свою впертість не повставали проти бога. З цього часу між Годаром і селом пішла велика незгода, найменший привід, і катастрофа станеться.

Коли Ліза прийшла до абата просити охрестити дитину, той сказав, що охрестить в неділю після відправи, але Ліза просила його прийти у вівторок о другій годині, бо хрещена мати повернеться з Шартру тільки у вівторок уранці. Кінець-кінцем абат згодився, але наказав, щоб це було точно о другій годині, бо не чекатиме ані хвилини.

Рівно о другій годині у вівторок абат Годар був уже в церкві, засапаний після дороги, мокрий від несподіваної зливи. Не було ще нікого. Тільки Ларіон порядкував біля хрестильниці,—хрестильниця була, як увіходити в церкву—тут з давніх давен лежало багато якогось каміння. Як померла сестра, Ларіон жив з ласки громади, і абат, що инколи нишком клав йому в руку 20 су, надумав найняти Ларіона привести до ладу хрестильницю. Не раз уже хотіли зробити це, та все відкладали. Кілька хвилин дивився абат на його роботу й нарешті почав сердитися.

— Що ж це таке? Вони глузують з мене! Вже ж десять хвилин на третю.

Коли абат дивився на той бік майдану, де стояв будинок Бюто, там було тихо, будинок наче спав; на крильці церкви чекав польовий сторож і курив свою люльку.

— Дзвоніть, Бекю, — гукнув абат. — Може ж вони прийдуть, ледарі!

Бекю, п'яний, як і завжди, вчепився за віршовку від дзвону. Абат пішов облачатися. Ще в неділю записав акт в метричну книгу й думав робити відправу сам

один, без дітей-співаків, що тільки драгували його. Коли все було готове, абат знову почав хвилюватись. Збігло ще десять хвилин, дзвін усе бомкав настирливо, люто, серед великої тиші порожнього села.

— Що ж вони думають собі? Що це я мушу тягти їх за вуха?

Нарешті побачив Горголю. Вона вийшла від Бюто, як стара гнівна цариця, рівна й суха, як будяк, хоч їй було вісімдесят п'ять років. Сім'я дуже хвилювалась: всі гості вже посходились, а хрещеної матери нема; її чекали з самого ранку; і пан Шарль, почувачи себе дуже ніяково, повторяв, що це дивує його, бо він одержав листа ще вчора ввечері. Пані Шарль напевно затрималася в Клуа й що-хвилини може над'їхати.

Збентежена Ліза, знаючи, що абат не любив дождати, надумала послати Горголю, щоб трохи заспокоїла його.

— Що ж це таке? — спитав абат ще здалеку, — чи це має бути сьогодні, чи завтра? Ви може гадаєте, що бог що-хвилини до ваших послуг?

— Все буде гаразд, вони прийдуть, панотче,— відповіла стара жінка спокійно й байдужно.

Якраз Ларіон прибрав рештки каміння й вийшов, несучи на животі велику каменюку. Він хитався на своїх ногах, але не подавався, бо був таки дужий; м'ясні в нього були такі здорові, що поборов би й вола. Його заяча губа слинила, але ні одна крапля поту не мочила його твердої шкіри.

Абат Годар, розгніваний спокійним виглядом Горголі, причепився до неї:

— Скажіть мені,— добре, що я вас побачив,— чи ж це по-християнському? Ви така багата, маєте одного тільки онука й дозволяєте, щоб він старцював по дорогах!

Горголя суворо відповіла:

— Мати не послухала мене, я не хочу знати її дитини.

— Добре! Я попереджав вас, і ще раз вам скажу, що ви підете в пекло, коли у вас таке лихе серце. Я ввесь час допомагав йому, а то б він помер з голоду, а тепер я мусів видумати йому роботу.

Почувши слово «пекло», Горголя всміхнулась. Вона

казала, що добре це знає, що пекло тут, на землі, для бідного люду. Але Ларіон з камінням у руках, примусив її замислитися більше, ніж абатова погроза. Вона була здивована, бо ніколи не думала, що він такий дужий, хоч і має тонкі, як ниточка, ноги.

— Коли він хоче працювати, то можна йому знайти роботу.

— Його місце у вас, візьміть його до себе, Горголе!

— Побачу, хай навідається завтра.

Ларіон, зрозумівши, про що йде річ, так затремтів, що мало не покалічив собі ноги, впустивши на землю останню каменюку. А коли відходив, то глянув на свою бабуню,—це був погляд тварини побитої, переляканої й покірної.

Минуло ще півгодини. Бекю, якому вже надокучило дзвонити, знову почав курити люльку й стояв недалеко, наче цього було досить, щоб показати абатові свою пошану; абат лютував ще більше й що-хвилини вибігав до дверей церкви, щоб огненим оком поглянути через майдан на хату Бюто.

— Та дзвоніть же, Бекю, — скрикнув він несподівано.—Коли через три хвилини не прийдуть, я піду додому.

Дзвін знову так задзвонив, що порозлітались, галасливо крикаючи, столітні ворони і Бюто з своїми гостями почали виходити по одному з хати, а потім переходити майдан. Ліза була збентежена, що кума й досі не приїхала. Вирішили йти до церкви, не поспішаючи, може тим часом кума надїде. Але до церкви не було й сто метрів і абат Годар накинувся на них.

— Скажіть, ви глузуєте з мене, чи що? Я роблю вам ласку, і ось уже година, як я чекаю на вас. Швидше, швидше!

І він підганяв їх до хрестильниці: матір з дитиною на руках, батька, старого Фуана, дядька Делома, тітку Фані та навіть пана Шарля, дуже поважного, що ради такого випадку одягся в чорний сурдут.

— Панотче,—прохав Бюто, з надзвичайною покірливістю, крізь яку проглядала насмішкувата хитрість: якби ваша ласка почекати ще трохи.

— Кого чекати?

— Та куми, панотче.

Абат Годар почервонів; здавалося, от-от лопне з пересердя й промовив задихаючись:

— Візьміть другу.

— Всі глянули один на одного. Делом і Фані захитали головами, а Фуан заявив:

— Цього не можна, це буде по-дурному.

— Прошу пробачити нам, панотче, — промовив пан Шарль, що вважав за обов'язок, як дуже вихована людина, з'ясувати справу: це наша вина. Моя дружина написала мені, що сьогсдні вранці буде вдома. Вона в Шартрі.

Абата аж струснуло, розлютований заговорив він, втративши будь-яку міру.

— В Шартрі, в Шартрі!.. Мені дуже вас шкода пане Шарль, що ви берете участь у цьому, але так не може бути далі. Більше я не буду терпіти!—І кричав далі:

— Вже не знають, як їм і глузувати з бога в моїй особі. Кожного разу, як прихожу я сюди, мені нова зневага... Так ось що ж! Я часто вам загрожував цим, так знайте ж, сььогодні піду від вас зовсім, і ніколи більше не вернуся. Скажіть про це мерові, знайдіть собі іншого священика й платіть йому, коли хочете, щоб він у вас був. А я доведу це до відому владики, я розкажу йому, які ви люди. Я певен, що він погодиться зо мною. Так ми побачимо, хто буде покараний. Ви житимете без священика, як тварюки...

Всі слухали з зацікавленням, але по суті цілком байдужно, як люди практичні, що не вірили більше в його бога гніву, що несе їм кару. Навіщо тремтіти й коритися, купувати ласку божу та прощення, коли думка про чорта тепер смішила їх; вони вже не вірили, що вітер, грім, град, це знаряддя помсти всевладного бога. Це даремно гаяти час, краще, доцільніше шанувати жандармів, бо ті були дужчі.

Абат Годар бачив глузування Бюто, призириство Горголі, цілковиту байдужість Деломів і Фуана під суворою поважністю, і цей люд, що виходив з його влади довершив розрив.

— Я добре знаю, що ваші корови релігійніші від вас... від дикунів. Прощайте! А свою дитину в ка-люжу—замість хрестити.

Він метнувся скидати облачення, швидко перейшов церкву й як вихор зник,—усі, хто зібрався на хрестини, не встигли навіть і слова сказати. Всі стояли ні в сих, ні в тих, вирячивши очі...

Але найгірше було те, що якраз, як абат Годар повертав у нову вулицю біля Макрона, на дорозі показалася бідарка, а в ній пані Шарль з Елодією. Пані Шарль пояснила, що зупинилася в Шатодані, щоб побачитися з онукою й узяла її з собою на 2 дні. Вона була надзвичайно збентежена, що так спізнилася й навіть не заїхала до Білої Троянди, щоб залишити там речі.

— Треба бігти за священником, — сказала Ліза. — Адже ж тільки собак не хрестять.

Бюто кинувся доганяти абата, й чути було, як він біг вулицею Макроновою. Але абат Годар дуже випередив його, перейшов уже міст й вибрався на горбочок і тільки аж на вершечку побачив, що за ним біжить селянин, де повертає шлях.

— Панотче! Панотче!

Абат Годар обернувся й став.

— Що таке?

— Кума вже приїхала... Не можна ж відмовлятися хрестити.

З хвилину стояв абат нерухомо. А потім так само швидко почав спускатися з горбка за селянином. Так і прийшли вони до церкви, не промовивши й слова. Відправа була нашвидку, абат поспішав кумів читати «Вірую», нашвидку помазав дитину миром, приложився до неї, сердито полив водою і все це похапцем й куми не огледілись, як абат сказав розписатися в книзі.

— Панотче, — сказала пані Шарль, — я маю для вас коробку цукерок, але вона запакована разом з речами.

Абат подякував її, сказав усім: «Прощайте!» й пішов.

Бюто й усі гості, засапані від такої швидкої, як блискавка, відправи, дивилися йому вслід, поки абат пе-

рейшов майдан і зник у своїй чорній сутані. Все село було в полі, біля церкви було тільки троє хлопчиків, що сподівалися цукерок. Серед глибокої тиші чути було, як далеко й безперестанку гула парова молотарка.

Товариство вернулося до хати Бюто, де біля дверей стояла з речами бідарка, і всі погодилися на тому, щоб випити тепер тільки вина, а ввечері зібратися на обід. Тепер тільки четверта година, що ж вони робитимуть всі вкупі до сьомої. Тому, як тільки на столі в кухні з'явилися шклянки й два літри вина, пані Шарль сказала, щоб принесли речі,—вона дістане подарунки. Вона відчинила корзину, вийняла платтячко й чепчик, трохи правда запізно, потім шість коробок з цукерками й дала їх породілі.

— Це цукерки з маминої цукерні?—спитала Елодія.

На хвилину пані Шарль зніяковіла, а потім спокійно відповіла:

— Ні, моя маленька, твоя мама таких не робить,—і звернувшись до Лізи, додала:

— Знаєш, я й про білизну для тебе подумала. Стара білизна, це дуже корисна річ у хазяйстві. Я попросила в дочки дозволу й перешукала, що можна було в її комодах.

Почувши слово «білизна», вся рідня наблизилася до пані Шарль. Франсуаза, Горголя, Деломи, навіть Фуан: всі обступили корзину і з зацікавленням приглядались, як стара пані розв'язувала цілий клунок жіночої білизни, недавно чисто випраної, але хоч і прали її в лузі, дуже пахла мускусом. Спочатку побачили вони тонкі, дуже подрані простирадла, потім жіночі сорочки теж з величезними дірками, було видно, що від них відрізано мережки. Пані Шарль виймала, розгортала, поясняла:

— Звичайно, простирадла не нові. На них спали вже років з п'ять, а тіло тре, вони й витираються. Ви бачите, посередині велика дірка, але боки зовсім ще цілі, з них можна поштити багато дрібного.

Всі повстромляли свої носи і покиували головами.

— Так, так!—а надто жінки, Горголя й Фані: їх ступлені губи показували явну заздрість. Що до Бюто, то

він посміхався про себе, але не говорив гидоти, бо це було неввічливо в такий час; Фуан з Деломом поважно поглядали на білизну, на справжнє це багатство після землі.

— Що ж до сорочок, — казала далі пані Шарль, розгортаючи,—то гляньте—вони не такі старі. Я не кажу, дірок на них безліч, а як не можна їх завжди латати, бо тоді будуть грубі рубці і сорочка вже не така розкішна, то їх і викидають на стірки. Але тобі, Лізо, вони дуже знадобляться.

— Та я їх буду носити,—скрикнула селянка.—Мені байдуже, що сорочка полатана.

— А я,—сказав Бюто хитро підморгуючи,—дуже буду радий, як ти мені зробиш з них хустки до носа.

Тепер уже всі одверто зареготали, коли маленька Елодія, що дуже цікавилася кожним простирадлом, кожною сорочкою, скрикнула:

— О, як чудово, як міцно пахне ця білизна. Невже це все мамина білизна?

Пані Шарль, не вагаючись, відповіла:

— Звичайно, моя любя! Тоб то я хочу сказати, що це білизна тих панночок, що працюють у крамниці в мами. В торгівлі вона не потрібна.

Ліза з Франсуазою поховали білизну в шахву і всі випили по шклянці вина за здоров'я дитини, якій хрещена мати дала ім'я «Лора», бо й саму її так звали. Трохи побалакали і чути було, як пан Шарль, сидячи на речах, питав пані Шарль як там ідуть справи у дочки. Всім тим він так цікавився, що не міг дочекатися, коли наодинці зможе побалакати з жінкою. Ті справи ще й тепер хвилювали його, і тепер часто мріяв він про той дім, що заснував він його з таким заповзяттям і кинув з таким великим жалем. Новини були не веселі.

Звичайно, дочка їх Естела мала й голову добру й кулак, але напевне можна сказати, що зять Воконь, цей розмазня Аміль, не помагав їй зовсім. Цілісінький день він палив люльку, не звертаючи уваги на те, що в господарстві все брудниться, все ламається. На запонах по спальнях видно плями, дзеркало в маленькій червоній вітальні стало мутне, глеки й миски на вмивальниках

вищерблені, а він і не цікавиться цим. А тим часом хазяйська рука дуже потрібна, щоб примусити берегти обстанову в домі. Після кожного такого факту, пан Шарль тяжко зідхав, руки йому спускалися і що-разу обличчя ставало біліше. Останнє, що нишком сказала йому пані Шарль, довело його до розпачу.

— Нарешті він ходить нагору з тією з 5-го номера, з тією товстою...

— Та що ти кажеш?

— О, я цілком певна, бо сама бачила.

Пан Шарль, тремтячи, стиснув кулаки, повний страшенної люти.

— Падлюка, втомляти свій персонал, підривати свою установу... О, це вже кінець усьому!

Пані Шарль кивнула йому, щоб мовчав, бо Елодія верталася з надвору,—вона ходила подивитися на курей. Ще випили пляшку; на бідарку поклали речі, а Шарль пішли до дому пішки. Кожен теж пішов додому, подивитися, що там робиться, поки буде обід.

Зоставшись сам, Бюто, незадоволений, що марно пропало стільки робочого часу, скинув з себе камізельку й почав молотити в брукованому кутку на подвір'ї, бо йому потрібен був мішок пшениці. Незабаром йому надокучило молотити самому, бо щоб робота йшла бадьоріше, потрібен був подвійний гуп ціпів, що б'ють у такт; він покликав Франсуазу, що нераз допомагала йому в цій роботі, бо крижі в неї були міцні, руки такі дужі, як у доброго парубка. Хоч цей примітивний спосіб молотити був довгий і важкий. Бюто завжди відмовлявся купити молотарку, доводячи, як і всі дрібні хазяї, що найкраще молотити в міру потреби, потроху.

— Франсуазо, ти йдеш?

Ліза, готуючи печеню з морквою, наказала сестрі стежити за свининою, що смажилася на рожні, й не хотіла відпустити від себе Франсуазу. Але сердитий сьогодні Бюто кричав, що обох їх наб'є.

— Горе мені з цими жінками. Я засуну вам ваші рондлі в горло. Треба ж заробляти на хліб, коли ви раді перевести все хазяйство з гостями.

Франсуаза, яка передяглася вже в стареньке, щоб не поплямити кращу свою сукню, мусіла послухати його. Вона взяла ціп з довгим ціпилном та біяком з шкуратяними капицями. Це був її власний ціп, від тертя він став уже гладенький і Франсуаза обв'язала його добре вірвовкою, щоб не сковзався. Обома руками вона високо махала ціпом над головою, вдаряла ним по снопу, і біяки сухим ударом били вздовж снопа.

Вона вже не зупинялася, підіймала його високо, знову спускала механічним рухом, як той коваль, а Бюто в цей час, стоячи навпроти неї, помагав їй.

Незабаром вони так захопилися роботою, що чути було тільки змірний звук, видно було тільки, як рухались в повітрі дерев'яні біяки, вони що-разу підскакували й кружляли за спиною в молотників, як ті птахи зо звязаними ніжками.

Хвилини через десять Бюто легенько скрикнув. Ціпи зупинились, він перевернув сніп. Далі знов зупинився й розложив сніп. Разів шість били сніп ціпом, аж поки зерно не відірвалося зовсім від колосу, і тоді Бюто міг в'язати солому. Снопи йшли один за одним. Години зо дві тільки й чути було на подвір'ї це розмірне цокання ціпів, а над ним безпереривне гудіння молотарки.

Франсуаза тепер зашарілась, руки їй набухли, вся шкура горіла. Уся вона випускала ніби вогнену хвилю, що тремтіла перед очима в повітрі. Рот був розкритий, Франсуаза дихала важко. Соломинки попричеплювалися до розпатланого волосся. І що-раз як підіймала вона вгору ціп, спідниця на колінах задиралася, боки й груди надималися, випиналися з одежі й виразно позначалася ціла лінія, саме тіло міцно збудованої дівчини. Гудзик угорі на кохті відірвався, і Бюто побачив білу шкіру під загорілою лінією шиї, ніжне м'яке тіло, що безперестанку підіймалося, коли поверталися руки, як сильно працювали м'ясні. Здавалося, що це дужче розпалювало його, як підштовхування палкою самки, а ціпи все били, зерна скакали, сипалися, як град під переривчастий «цок-цок» пари ціпів.

Без чверти сім, коли вже почало вечоріти, прийшли Фуан з Деломами.

— Треба кінчати, — гукнув їй Бюто, не зупиняючись.—Дужче Франсуазо!

Вона не відставала від Бюто, молотила все дужче, захопившись роботою й шумом. Так застав їх Жан, що теж прийшов, відпросившись в хазяїна на хрестини. Жан відразу почув заздрість до них, дивився, наче зловив їх на гарячому вчинкові, вдвох за цією гарячою роботою. Обое вони спітніли, розхристалися, можна було скорше подумати, що вони захоплені одне одним, а не молотять пшеницю. Можливо, що й Франсуаза відчула те саме, бо відразу засоромилася й кинула молотити.

Бюто повернувся і на хвилину став, як укопаний лютий і здивований.

— Що тобі треба тут?

Але якраз Ліза вийшла зустріти Фуана й Деломів. Вона підійшла разом з ними до молотників і весело скрикнула:

— Почекай, я тобі нічого не сказала... Я вже бачилась з Жаном сьогодні вранці й запросила його на обід...

Почервоніле обличчя її чоловіка стало страшне і, щоб виправдатися, Ліза додала:

— Я гадаю, батьку Фуане, що Жан має до вас прохання.

— Яке прохання?—спитав старий.

Жан зашарівся й зніяковів, дуже збентежений тим, що так склалося, привселюдно і так несподівано. Бюто люто перепинив його, піймавши веселий погляд, яким глянула жінка на Франсуазу, що відразу з'ясував йому, в чому справа.

— Що це ти глузуєш з нас? Вона не для тебе, поганий волоцюго!

Така брутальність піддала Жанові духу. Він повернувся спиною до Бюто й сказав до старого:

— Ось у чому справа, батьку Фуане, це зовсім просто... Ви опікун Франсуази, тому я й звертаюсь до вас, щоб віддали її за мене. Коли вона хоче мене, то й я її хочу. Я хочу одружитися з нею...

Франсуаза випустила ціпа з рук від несподіванки.

А проте вона мусіла цього сподіватися, але ж ніколи не думала, що Жан насмілиться сватати її так швидко. Чому він з нею не поговорив раніше? Це її мучило, вона й сама не знала, чи тремтить вона з надії, чи з переляку. І вся, тремтячи, в своїй розхристаній кохті, звідки випиналися її груди, вона стояла між двома чоловіками, така гаряча від припливу крові, що жар її аж до них доходив.

Бюто не дав часу Фуанові відповісти й лютіше заговорив:

— Ти надто вже нахабний! Маєш тридцять три роки й хочеш взяти молоду дівчину вісімнадцяти років. Різниця невеличка — всього п'ятнадцять років. Хіба ж це не гидко! Тобі дадуть таку молоду курку для твоєї брудної шкури.

Жан починав сердитись.

— Яке тобі до цього діло, коли я її хочу, а вона мене?—і повернувся до Франсуази, щоб та своє сказала.

Але та стояла приголомшена, злякана. Здавалося, що вона нічого не розуміє. Вона не могла відмовити, але не могла й сказати «так». Бюто дивився на неї, немов хотів її вбити, задавити це «так» у її горлі. Коли вона одружиться, він втерєє її, втерєє землю. Несподівана думка про це остаточно його розлютила.

— Дивіться, батьку, слухайте Деломе, чи ж це не огидно. Подумайте тільки, ця молода дівчина піде за цього старого волоцюгу. Він же навіть зайда, він прийшов, хто його зна звідки після того, як волочився, невідомо де й з ким. Якийсь нещасний колишній тесляр, що став селянином. Дуже можливо, що він просто хотів заховати якусь брудну справу.

Вся зненависть його до міського робітника вийшла наверх.

— Та зрештою, коли я хочу її, а вона мене, — повторював Жан; він стримував себе й обіцяв собі, ради ввічливости, дати змогу їй заговорити першій про ту подію.—Франсуазо, та скажи ти хоч що-небудь.

— Це правда, — скрикнула Ліза, що дуже хотіла віддати сестру свою заміж, щоб здихатись її,—яке тобі

діло, коли вони згодні Вона зовсім не потребує твоєї згоди, вона ще дуже добра, що не скаже тобі піти геть... Нарешті, ти з цим надокучив уже!

Бюто зрозумів, що справа уладнається, коли дівчина візьме слово. Найбільше лякало його те, що зв'язок між ними був уже відомий, і тому весілля матиме під собою ґрунт. Якраз стара входила на подвір'я: Горголя разом з панами Шарль, а з ними й Елодія. І він покликав їх рукою, не знаючи ще, що казатиме. Далі з налитим кров'ю обличчям, він підшукував слів, тяжко дихав, погрожуючи кулаками жінці й швагровій.

— А хай вам чорт, корови! Обидві корови, потаскухи!.. Ви хочете знати? Я сплю з обома. Тому-то й глузують з мене.—Кажу вам, з обома, з курвами!

Пороззявлявши роти, пані Шарль стовпами стали з цих слів, що били їх в обличчя. Пані Шарль кинулася, наче тілом своїм хотіла закрити Елодію, що прислухалась, штовхаючи її в той бік, де був город, пані Шарль і сама голосно скрикнула.

— Ходімо, подивімося на салату! Ходімо, подивімося на капусту... О, яка чудова капуста.

А Бюто кричав далі, вигадував подробиці, оповідав, що коли одна дістане своє, він іде до другої й задовольняє її аж по горло, і насичував це такими гидкими виразами, яких ніколи ніхто голосно не каже. Ліза, здивована цим несподіваним запалом, тільки знизувала плечима й усе казала:

— Він збожеволів, це ж неможливо! Ой, лихо, він збожеволів!

— Скажи йому, що він бреше,—крикнув Жан Франсуазі.

— Звичайно, бреше, — промовила молода дівчина спокійним тоном.

— А, так я брешу? — підхопив Бюто. — Так це неправда, що ти хотіла мене в жнива під ожередом? Але тепер я сам вимуштрую вас, курви!

Таке нахабство приголомшило, спаралізувало Жана. Чи ж міг він тепер признатись, що мав Франсуазу. Це здавалося йому гидким, а надто, коли Франсуаза не допоможе йому. Інші: Деломи, Фуан, Горголя не втруча-

лися. Вони не були здивовані, мабуть думали так, що, коли цей Бюто спав з обома, то й робить, що хоче, як хазяїн. Бо як маєш права, то й обстоюєш їх.

З цієї хвилини Бюто почув, що перемиг, бо ніхто не заперечував, що він владар і має силу, й повернувшись до Жана сказав:

— А ти, пройдисвіте, зважся ще раз втручатися в мої хатні справи! По-перше, зараз же геть звідси! Що? Не хочеш? Ну, так стій же!..

Бюто підняв ціп й почав крутити біяком. Жан ледве встиг схопити другий ціп, що належав Франсуазі, щоб захистити себе. Знявся крик, хотіли розборонити їх, але вони такі були розлючені, що всі відступили назад.

Ціпи били аж на кілька метрів, з подвір'я зщезло все, тільки лишилися вони посередині, на певному віддаленні один від одного й уже ширше розмахували біяками. Не говорили ані слова, зціпивши зуби. Чути було тільки за кожним разом, як ляскало дерево.

Бюто перший ударив і ледве не розбив Жанові голову, якби той не відскочив, зігнувшись. В ту саму мить, напруживши м'ясні, Жан підняв й махнув ціпом, як молотник, коли молотить зерно. Але Бюто не ловив гави, два біяки зустрілися й закрутилися, як птахи в їх божевільному льоті, тричі зіткнулися вони. Видко було в повітрі тільки ціпи, що крутилися і свистали біяки, що от-от могли впасти на голови й розтрощити їх. Жінки заверещали, і Делом з Фуаном підскочили. Жан упав на солому, як негідним ударом при самій землі, Бюто його збив з ніг. Але ж схопився, ухопив свого ціпа, розлютований з болю. Біяк зробив широке коло і впав праворуч, тоді, як ворог чекав його з лівого боку. Ще кілька ліній, і вискочив би мозок, але біяк зачепив тільки вухо. Зате скривлений цей удар попав на руку й розтрощив її. Кістки хряснули так, наче скло розлетілось.

— Ой!—заревів Бюто.—Він убив мене!

Жан, дико поглядаючи очима, налитими кров'ю, кинув свою зброю. З хвилину дивився на всіх, приголомшений тим, що сталося тут, так несподівано, і пішов геть, кульгаючи, повний лютої розпуки.

Повертаючи за ріг на рівнину, помітив він Дірку.

Дівчина теж дивилась на цей бій з садка через тин. Вона ще й зараз сміялася, прийшла туди, щоб побути навколо цих хрестин, на які ні батька, ні її не запросили.

От радий буде Ісус-Христос, як дізнається про родинне свято та про переламану братову лапу. Дірка реготала, немов її хто лоскоче, мало не падала горілиць: таке це було смішне.

— А, Капрале! Як ви його вдарили! — скрикнула вона.—Кістка аж клацнула. Ой, як чудесно!

Він не одповів, притишив ходу, дивився сумно. А вона йшла за ним, свистала на своїх гусей, яких привела навмисне, щоб мати привід вартувати і прислухатися за стіною.

Машиналию повернув Жан до молотарки,—вона ще працювала, хоч уже й вечоріло. Жан думав, що це вже кінець, що не зможе бачитися з Бюто, що ніколи вони не віддадуть Франсуази за нього. Це ж безглуздя, десять хвилин і всьому кінець. Сварка, якої він зовсім не шукав, такий нещасливий удар, якраз тоді, як все, здавалося, ладналося на добре, і тепер уже ніколи цього не наладнати.

А машина в сутінках гула, здавалося, що хтось розпачливо протяжно скаржитися. Але тут трапилася зустріч. Дірчині гусі, яких вона гнала додому, на роздорожжі зустрілися з гусьми старого Сосіса, що сами верталися до села. Обидва гусаки, що виступали перед табунами, відразу спинились, припавши на одну лапу й повернувши великі жовті дзьоби один до одного, і всі дзьоби цілого табуна повернулися за ватажком, а тіла рівномірно хитнулися в той самий бік. Хвилина повної тиші і ніби військові на розвідці, коли два патрулі один одному кажуть свій пароль. Далі з задоволеними округлими очима один з гусаків ступив просто наперед, а другий подався ліворуч. І кожен табун потягся за своїм ватажком, йдучи в своїх справах одноманітно, перехиляючись то в один бік, то в другий.

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА.

I.

З травня місяця, після того, як постригли та продали приплод, вівчар Сула вигнав з Бордрі свою овечу отару, майже чотири сотні голів, яких він пас сам, з малим свинопасом Августом та з двома псами—Імператором і Масакром, страшними звірами. Аж до серпня отара паслася на толоці, на конюшині та люцерні, або на пере-логах понад шляхом і тільки три тижні тому почав він пасти овець на стерні, зараз після жнив, у кошарі під останнім гарячим промінням вересневого сонця.

Це була препогана пора. Боса, обдерта, гола, випікала свої оголені поля, де не було ні одного зеленого кущика. Літня спека, цілковита відсутність води, висушила землю до того, що вона вся порепалася, вся зелененька зникла, лишилися тільки брудні рештки мертвої трави; зосталась тільки тверда колюча стерня і широкий чотирикутник її простягся ген-ген по спорожнілій, сумній рівнині, немов би пожежа знищила весь шматок від краю до краю обрію. Здавалося, жовтуватий відблиск лишився ніби на рівній землі, непевне світло, мертве світло грози. Все здавалося жовте, надзвичайно сумне: попечена земля, рештки скошених стеблин, сільські дороги, криві, подряпані колесами. Найменший вітер збивав куряву й укривав порохом косогори та тини. І над всією цією зруйнованою пусткою, безмежне блакитне небо і блискуче сонце сіяло смуток.

Саме цього дня зірвався великий вітер, подихи його були раптові й пекучі, і гнали по небі густі хмари. А

коли виглянуло сонце, то було таке, як розпечене залізо, й палило шкуру. З самого ранку Сула чекав для себе й для отари води з фарми, бо місце, де він перебував, було на півночі Рони, далеко від будь-якого водозбору. В кошарі з рухомого тину, зробленого з кривих дрючків, встромлених у землю, валялися вівці й барани й дихали важко, коротко, уривчасто. А обидва собаки, висолопивши язика, простяглися на землі, відсапувалися. Щоб мати хоч трохи затінку, вівчар сів під наметом на двох колесах. Він переносив його що-разу, міняючи пасовисько для отари. Цей намет був йому й ліжком, і шафою, і їдальнею. Але опівдні, сонце почало ще дужче припікати. Сула підвівся й почав дивитися в далечінь, чи не вертається з фарми Август, якого послав довідатися, чому не везуть бочки з водою.

Нарешті і малий свинопас показався й гукнув здалеку:

— Зараз приїдуть, зранку не було коней!

— Ах, ти ж, порося! І не взяв з собою хоч літра води?

— А, ні! Я про це й не подумав. Сам я напився.

Сула, сціпивши кулаки, хотів ударити хлопця, але той одскочив. Вівчар вилаявся люто й вирішив попоїсти, хоч нестерпна згага пекла його немилосердно.

З наказу старого, не дуже довіряючи йому, Август витяг з возу черствий хліб, якому вже було дев'ять день, сир та старі горіхи,—і обидва заходилися снідати; собаки посідали поміж них, як той камінь, ловили сухі скоринки й гризли їх.

Хоч старому вівчареві було вже сімдесят років, а працював він своїми щелепами не гірше від молодого. Він все ще був рівний, бадьорий та кремезний, як той терновий батіг: обличчя все в зморшках, наче зроблене з стовбура дерева, волосся вицвіло й нагадувало вже кольором землю. Але свинопас таки дістав стосуна, коли, менше за все сподіваючись його, ховав у візок недоїдки хліба та сиру.

— Оце тобі, шкуро свиняча, напийся поки цього, доки дочекаємось води!

До другої години, нікого на шляху не було видно.

Пекло ще дужче, нестерпно, як тільки ставало несподівано тихо. А з землі, що оберталася на порошок, вітер збивав тонку куряву, курява крутилася в повітрі як дим, засліплювала очі, лізла у горло, пити хотілося нестерпно.

Вівчар терпів стоїчно, не нарікаючи, нарешті пробу-бонів задоволений.

— Слава богу! Не можна сказати, щоб вони поспішалися.

Справді, два вози завбільшки з кулак, показалися на обрії, і на першому, біля якого був Жан, Сула ясно розгледів бочку з водою; на другому, біля якого йшов Трон, лежав мішок з пшеницею. Він віз його до млина, що витикався, як той кашей, за п'ятсот метрів. Другий віз зупинився на шляху, Трон їхав з Жаном до кошари стернею, щоб побачитись з вівчарем, хвилину побалакати.

— Що це? Ви певне хотіли уморити нас! — скрикнув вівчар.

Барани, що й собі почули бочку з водою, підвелися, купою збилися біля тину, повитягали голови і жалібно мекали.

— Потерпіть, — сказав Жан.—Ось зараз нап'єтесь.

В ту ж мить поставили корито, з жолоба налили в нього води; жолоб протікав і води натікла ціла калюжа і собаки жадливо пили з неї. Вівчар з свинопасом, не чекаючи, пили просто з жолоба. Уся отара по черзі пила, тільки й чути було, як бігла вода, як пожадливо пили цю благодатну вільгу всі—і люди, й тварини.

— Тепер, — промовив, повеселівши, Сула, — як би ви були такі добрі та допомогли мені пересунути кошару.

Жан зі Троном згодились. На великому просторі стерні пересовували кошару звичайно після двох, трьох днів, більше не лишали кошару на одному місці, якраз за стільки встигали барани та вівці випасти рештки трави. Система ця була краща, ніж палити траву, ділянку за ділянкою. В той час, як чабан з собаками вартував біля своєї отари, двоє парубків з свинопасом висмикували

дрючки, переносили тин на п'ятдесят кроків і знову вставили кошару на великому чотирикутникові, туди отара прийшла сама, шукаючи захисту, поки ще кошару ставили. Не зважаючи на свою старість, Сула сам підштовхував воза до кошари. Звертаючись до Жана, він спитав:

— Що таке сталося! Неначе несеш господа бога ховати?

А коли парубок сумно похитав головою, нудьгуючи після того, як вирішив, що навіки втеряв Франсуазу, старий додав:

— Еге! Тут певне не без жінки. Ох кляті ті фльондри! Усіх би їх вивішати!

Трон, цей здоровенний велетень, завжди веселий, з безневинним виглядом, зареготав:

— Це каже той, що сам нікуди вже не годиться.

— Я більше не гожуся нікуди! Я нікуди не гожуся!—казав з призирством старий чабан.—А хіба я пробував з тобою... А чи знаєш, сину мій, є одна, з якою краще було б тобі, як би ти не годився, бо вийде дуже погано, запевняю тебе.

Почувши цей натяк на свої справи з Жакліною, парубок зашарівся аж по самі вуха. Одного ранку Сула застав їх у кутку в клуні за мішком з вівсом.

І повний ненависти до цієї колишньої помивачки, що так гордувала тепер давніми товаришами, старий вирішив врешті сказати про все хазяїнові, але з першого слова фермер глянув на його такими страшними очима, що вівчар поклав собі не казати більше ані слова, а пождати того дня, коли Коньета доведе його до одчаю, викинувши його з двору геть. Так і жили вони в цій щоденній ворожнечі; він, боячись, що його викинуть, як непотрібну, стару скотину; вона, дожидаючи тієї хвилини, коли ввійде настільки в силу, що зможе добитися цього від Гурдекена, що дуже шанував свого вівчаря. На цілу Босу не було другого такого вівчаря, щоб краще доглядав свою отару, з якої не пропадало ні одної вівці, чи то з хвороби, чи з іншої причини, а паслися вони так добре з одного кінця поля до другого, що не лишалось після них ні одної стеблини.

Старий, як і взагалі самотні люди, хотів побалакати, щоб розважитися трохи і тому казав далі:

— О, коли б моя жінка-повія перше, ніж померти, не пропивала всього мого добра, як я заробляв його, то тепер я б сам утік з фарми, щоб не бачити всього того бруду, всієї гидоти. У цієї Коньети зад більше працював, ніж мій. Не за свої заслуги стала вона така велика пані, ні, а тільки за свою шкуру. Подумати тільки! Хазяїн згодився на те, що вона спить у ліжкові його pokojної дружини, їсть з нею на самоті, як з справжньою дружиною! Треба сподіватися, що одного чудового дня вона всіх нас викине з фарми та й його самого. Помивачка, що тягалась з останнім свинарем...

Трон за кожною новою фразою, все завзятіше стискав кулаки. Глухий гнів закипав у ньому, і його сила велетня робила з цього гніву щось страшне.

— Що? Може годі вже?! — крикнув він. — Як би ти був ще чоловік, я б давно вже забив тебе... У її найменшому пальчикові більше чесноти, ніж у всій твоїй старій шкаралупі.

На цю погрозу, Сула, всміхаючись, знизав плечима. Він, що ніколи не сміявся, раптом зареготав так, наче зарипіло немащене колесо.

— Дурень ти, дурень! Ти такий самий дурний, як вона хитра! Якраз! вона покаже тобі під склом своє дівоцтво. Коли вже я тобі кажу, що вся околиця пройшла через її живіт... Я собі блукаю, зовсім не хочу дивитись, й бачу, як набивають дівчатам. Але ж скільки разів бачив я, як їй набивали, то й сказати не можна. Ось послухай! Коли їй було ледве чотирнадцять років, я застав її в стайні з старим горбатим Матіосом; він уже помер. Трохи згодом, одного дня, застав я її біля діжі з одним хлопцем, малим свинарем, Гюйомом, тепер він у війську. А скільки разів заставляв я її з усіма наймитами, що приходили на фарму, по всіх закутках, на соломі, на мішках, на землі... Та, нарешті, нічого далеко ходити, коли хочеш знати, то й серед нас тут є один, якого я бачив на сні: здорово він набивав її!

Вівчар зареготав, і коли скоса глянув на Жана, то

той дуже збентежився. Він увесь час уперто мовчав, зніяковілий, як почалася балачка про Жакліну.

— Нехай-но зараз доторкнеться хто до неї,—казав Трон, лютий, як собака, коли віднімають у нього кістку.—Я покажу йому—буде пам'ятати!

Сула дивився на нього з хвилину, здивований звірячими цими ревнощами. Далі знову найшло на нього звичайне отупіння; довго мовчав і нарешті рубано сказав:

— То вже твоя справа, сину!

Коли Трон подався до свого воза, щоб їхати до млина, Жан залишився ще на кілька хвилин з вівчарем, щоб допомогти йому повстромляти дрючки. Вівчар, помітивши, що Жан такий мовчазний, такий сумний, заговорив знову:

— Не Коньєта ж вразила тобі серце?

Парубок відповів «ні!», енергійно хитнувши головою.

— То це хтось інший? Хто це така, що я ні разу не бачив вас удвох?

Жан дивився на Сулу й думав, що в таких справах, як у нього, старі люди—найкращі іноді бувають порадики. Він почував потребу розповісти кому-небудь про свою тугу, й розказав вівчареві все чисто,—як одного разу взяв він Франсуазу і чому не має надії мати її після того, як побився з Бюто. Навіть була хвилинка, коли він боявся, що Бюто подасть на нього до суду за зламану руку, бо не міг працювати, хоч рука вже трохи зрослася. Але Бюто, певне, думав так, що не завжди буде добре, коли правосуддя встромить свого носа в його особисті справи.

— То ти мав діло з Франсуазою?—запитав чабан.

— Так, один раз.

Чабан споважнів, замислився й, нарешті, промовив:

— Треба піти й побалакати з старим Фуаном. Дуже можливо, що він віддасть її за тебе.

Жан здивувався, як не додумався сам до такого простого способу. Кошару поставлено, і Жан поїхав, вирішивши сьогодні ввечері піти до старого Фуана. А поки Жан ішов геть за своїм порожнім возом, Сула

взявся до своєї звичайної роботи, худий, високий; випростався він, як вартовий, і сірою смугою перетинав плескувачу рівнину. Малий свинопас примостився з двома псами в затінку пересувного намету. Вітер одразу втих, гроза, що насувалася, пішла на схід, було дуже душно, сонце полум'ям горіло на чистому блакитному небі.

Ввечері, кінчивши роботу на годину раніше, пішов Жан до Деломів побачитися з старим Фуаном, перед обідом. Коли сходив з горбочка, то побачив Деломів у винограднику, де вони обчищали грона від зайвого листу; на третій квадрі випали дощі і виноград допівав погано. Треба було використати ці останні сонячні дні. Старого не було тут, хлопець прибавив ходи, сподіваючись поговорити з старим насамоті: так було б краще. Будинок Деломів стояв на другому боці Рони, за містком. Це була невеличка фарма, збільшилася вона недавно, коли побудували клуні та повітки, три неправильні будівлі стояли навкруги досить великого подвір'я; що-ранку подвір'я дуже старанно вичищали, і великі купи гною, здавалося, покладені, як шнуром відбиті.

— Доброго здоров'я, батьку Фуане, — гукнув Жан з дороги ще не зовсім твердим голосом.

Старий, похиливши голову, сидів на подвір'ї з ціпком поміж колінами. На другий оклик підвів очі й пізнав нарешті того, хто до нього звертався.

— А це ви, Капрале, та зайшли по дорозі?

І він привітав Жана, так просто, без жадного лихого почуття, що той наважився зайти. Але відразу не насмілився заговорити про свою справу. Все його завзяття десь розвіялось, коли подумав, що доведеться йому про все розказати, що було в нього з Франсуазою. Поговорили про гарну погоду, про те, що на виноград це дуже добре. Ще б тиждень сонця, і вино буде добре. Далі парубкові схотілося зробити старому приємність.

— Ви справжній буржуа. На всю околицю немає щасливішого хазяїна, ніж ви.

— Так, напевне.

— О, коли маєш таких дітей, як ваші, то далеко треба ходити, щоб знайти кращих.

— Так, так... Тільки, ви розумієте, у кожного своя вдача.

Фуан усе темніє. З того часу, як оселився він у Деломів, Бюто перестав платити ренту за землю, бо йому не хотілося, щоб з його грошей користувалася сестра Ісус-Христос ніколи не давав ані копійки, а що-до Делома, то з того часу, як він почав годувати й утримувати свого свекра, теж перестав давати гроші. Але старий мучився не від того, що в нього не було вільної копійки, тим більше, що від Байегаша він мав що-року сто п'ятдесят франків, відсотки з тих грошей, що взяв за будинок, і якраз це виходило дванадцять з половиною франків що-місяця. Отже, йому вистачало на невеличкі втіхи, два су на тютюн що-ранку, шклянку вина в Ленгеня, чашка кави в Макерона, бо Фані, дуже скупа господиня, тільки тоді виймала з шахи горілку та каву, коли хто в хаті був слабий. І хоч він міг тепер розважатися з людьми і все, чого йому треба, давала йому дочка, йому тут не подобалося, життя його було сумне.

— А, звичайно,—сказав Жан, не думаючи, що торкнеться до найдошкульнішого місця,—хоч живеш і в рідних, все таки це не те, що в себе вдома.

— Так, це правда, правда,—говорив Фуан сердитим голосом і підвівся, наче прокинулося в його почуття протесту.

— Ми вип'ємо по шклянці вина... Може ж таки я маю право почастивати шклянкою вина свого приятеля!

Але тільки він став на порозі, як його взяв страх.

— Витріть ноги, Капрале, бо знаєте, тут такі історії за ту чистоту.

Жан увійшов до хати, почувавши себе ніяково, йому дуже хотілося побалакати з старим, поки повернуться господарі. Його здивував надзвичайний порядок у кухні: начиння хатне аж блищало, ніде ані порошинки на меблях, підлога аж витерлася, так її мили. Було чисто й не душно. Можна було подумати, що тут ніхто й не живе. Біля вогню, прикритого попелом, розігрівався вчорашній суп з капустою.

— За ваше здоров'я,—сказав старий, вийнявши з шахви надпиту пляшку й дві шклянки.

Йому тремтіла трошки рука, коли він пив свою шклянку, наче його лякало те, що він робив. Поставив шклянку, як людина, що зважилася на все, і несподівано додав:

— Якби ви знали, що Фані не балакає зо мною вже два дні тому, що харкнув на підлогу... Що? харкав! Хіба з кожним з нас не може це трапитись. І я харкаю, коли мені доводиться це робити. Ні, ні, краще піти кудись геть, ніж дозволити, щоб з тобою так поводитися.

Він знову налив по шклянці, щасливий, що знайшов людину, з якою можна щиро поговорити; він все балакав і не давав Жанові вставити хоч слово. Це були дрібні образи; у ньому заговорив старечий гнів проти того, що вперто хотіли його позбавити власних звичок, скорити й примусити прийняти їхні, чужі. Але негарне поводження... і дужчі докори не могли б уразити його більше. Ті зауваження, що йому так часто й гостро робили, гірше вражали його, ніж ляпаси, а його дочка занадто вже ображалася, як недовірлива, чванлива чесна селянка, що ображається, починає супитися за кожне слово, не зрозумівши його як треба, чому відносини між нею й батьком з кожним днем гіршали. Фані, що до поділу землі була найкраща в родині, стала не та, люта, утискувала старого, ходила весь час за ним, витираючи, підмітаючи, чіплялася до нього, щоб не зробив. Нічого важливого не траплялось, але він так мучився своїм життям у дочки, що часто плакав на самоті, десь у куточку.

— Треба якимось пристосуватися,—казав Жан на кожну скаргу.—Коли маєш терпіння, то завжди можна миритися.

Фуан, запаливши свічку, все більше хвилювався, розпалювався.

— Ні, ні, досить з мене! О, коли б я знав, що чекає мене тут... Я краще пропав би з голоду в той день, як надумав продати свою хату. Але ж вони помиляються, коли гадають, що вдержать мене тут. Краще піду на битий шлях...

Старий засапався й мусів сісти, а Жан скористувався з цієї хвилини, щоб заговорити нарешті про свою справу.

— Ось що, батьку Фуане. Я хотів побачитися з вами, щоб порозумітися. Ви знаєте, про що я кажу. Я сам картаю себе.. я мусів боронитися, коли він нападав на мене... Хоч я і в злагоді з Франсуазою, але зараз тільки ви можете все це владнати... Ви підете до Бюто й розкажете йому, в чому річ.

Старий споважнів. Він крутив підборіддям, обмірковував, що сказати, як ось повернулись Деломи й визволили його з цього неприємного становища. Вони не здивувалися, побачивши Жана в себе, й прийняли його, як звичайно, дуже добре. Але, глянувши, Фані відразу побачила пляшку й дві шклянки на столі. Забрала шклянки і пішла по ганчірку. Далі, не дивлячись на старого, після того, як два дні не балакала з ним, холодно сказала:

— Тату, ви ж знаєте, що я не люблю цього.

Фуан підвівся, тремтячи, вражений цим привселюдним докором.

— Що це таке? Хіба я не маю права почастувати приятеля шклянкою вина? Забери, заховай вино, я питиму воду.

Фані люто образилася, почувши, що їй докоряють за скупість. Відразу зблідла й відповіла:

— Ви можете пропити хату й здохнути з цього, коли вам це подобається! Але я не хочу, щоб ви паскудили мій стіл своїми шклянками, бо після них лишаються кружки, наче в шинку.

Очі старого налилися слізьми. Він сказав тільки:

— Якби трохи менше чистоти, а трохи більше серця, то було б краще, моя дочко!

І, як Фані витирала стіл, Фуан став перед вікном, затаївши в собі одчай, і дивився в чорну безодню ночі.

Делом не брав участі в цьому; але своєю мовчанкою підтримував жінку, що так твердо й розумно поводитися. Він не хотів, щоб Жан пішов, не випивши ще й з ним, бо якраз Фані подавала шклянки на тарілці і стиха просила пробачити їй.

— Не можна собі уявити, яка мука з цими старими людьми. А тут ще безліч усяких примх, негарних звичок і вони скоріше подохнуть, ніж згодяться відмовитися від них. От хоч і батько, він не лихий зовсім, уже не має сили бути лихий. Але скажу, що охітніше взялася б пасти чотирьох корів, ніж доглядати одного старого.

Жан і Делом покиували головою на знак згоди. Несподівано ввійшов Ненес, і Фані замовкла. Ненес одягнений був по міському, мав на собі камізельку та якісь чудернацькі штани, куплені готові у Ламбурдьєна, на голові в його був фетровий твердий капелюх. Шия в його була довга, потилиця виголена, поводився манірно, як та дівчина, тендітний, вродливий, з блакитними очима та ніжним обличчям. Він увесь час ненавидів землю, а завтра збирався виїхати до Шартру, де мав найнятися до одного хазяїна ресторану, в якого бували привселюдні бенкети. Довго батьки повставали проти бажання сина відсахнутися від землі, але зрештою мати, що пишалася своїм сином, умовила й батька. І вже зранку Ненес святкував з товаришами цей останній день свій на селі.

Хвилину він почував себе ніяково, побачивши чужинця в себе дома, а далі насмілився.

— Мамо, я хочу почастувати товаришів обідом у Макрона. Мені потрібні гроші.

Фані пильно дивилася йому в вічі, відкрила вже вуста, щоб одмовити. Але ж була така горда, що при Жані зробити цього не схотіла.

Звичайно, їхній син має змогу потратити 20 франків, і вони з цього не збідніють. Мовчазна й зосереджена, Фані вийшла з хати.

— Ти не один?—спитав батько в Ненеса.

Він помітив чийось тінь на дверях. Підійшов ближче й пізнав хлопця, що стояв на крильці.

— Почекайте, це ж Дельфін... Заходь, хлопче.

Дельфін насмілився, вклонився і просив пробачити йому.

Він був у синіх штанах, у блузі, у важких робочих чоботях, без краватки. шкура в його була вже засмажена на пекучому сонці.

— А ти, — спитав Делом хлопця, якого дуже поважав, — а ти колись поїдеш до Шартру?

Дельфін зробив великі очі і палко заявив:

— О, ніколи в світі. Я б пропав у їхньому місті.

Батько скоса подивився на сина, але хлопець додав, щоб виручити товариша.

— Добре Ненесові їхати туди: йому так гарно в його костюмі, і він уміє грати на пістоні.

Делом усміхнувся, бо дуже пишався тим, що син дуже добре грає на пістоні. Якраз надійшла й Фані. В руці в неї було повно монет по 40 су, довго рахувала вона по 10 штук і клала в руку Ненесові. Монети були білі, бо лежали довго під купою пшениці. Вона не довіряла шахві й ховала гроші по різних кутках потроху в зерні, в вугіллі, в піску, і тому, як доводилося їй платити, то гроші були різного кольору, — білі, чорні, жовті.

— І це здасться, — сказав Ненес, щоб подякувати. — Ходімо, Дельфіне.

І двоє хлопчаків зникли. Чути було, як поволі завмирав їхній сміх.

Жан тим часом випив шклянку вина, й, побачивши, що старий Фуан навіть не обернувся за всю цю сцену, відійшов від вікна й подався на подвір'я, попрощався і знайшов старого серед темної ночі. Той стояв самотній.

— Так, як же, батьку Фуане, підете ви до Бюто, щоб уладнати мою справу з Франсуазою. Ви ж господар, вам треба тільки побалакати.

Старий, стоячи в затінку, змученим голосом пробубонів:

— Я не можу... Я не можу...

Далі скипів і признався. Тепер кінець з Деломами, завтра піде й буде жити в Бюто, — син просив його. Коли син битиме його, це легше буде терпіти, ніж нарікання від дочки, що мучила його так, наче шпильками штрикала...

Збентежений цією новою перешкодою, Жан сказав нарешті:

— Мушу признатися вам, батьку Фуане, я мав діло з Франсуазою.

Старий селянин тільки скрикнув.

— Так ось воно що!

Згодом, подумавши, він запитав.

— Дівчина завагітніла?

Жан певний, що ні, бо вони схитрували, відповів:

— Можливо.

— Тоді лишається тільки чекати. Коли вона вагітна, тоді побачимо.

На цю мить з'явилась на дверях Фані й покликала батька вечеряти. Але той обернувся й озвався:

— Ти можеш вилити собі свій суп у зад. Я піду спати. — І він розгніваний, пішов спати з порожнім шлунком.

Жан повільно подався до фарми. Він був такий змучений і вбитий, що опинився на узгір'ї, не помітивши зовсім, як зайшов туди. Темно-блакитне небо, всіяне зірками, зоріло й гнітило. В застиглому повітрі почувалося, що наближається гроза. Здалеку тільки миготіла блискавиця. Підвівши голову, він помітив ліворуч сотні фосфоричних очей: вони горіли, як свічки і повернулися до його на звук від його кроків. Це була отара баранів та овець в кошарі, бо якраз він ішов повз неї.

Жан почув тихий голос.

— Ну що, хлопче?

То був Сула.

Собаки, розлігшись долі, не поворухнулись, бо пізнали людину з фарми. Спека примусила малого свинюпаса втекти з куреня, і він спав на межі. І тільки вівчар стояв серед голої рівнини, потопаючи серед темної ночі.

— Ну, хлопче, зробив діло?

Не спиняючись навіть, Жан відповів:

— Він сказав: коли дівчина вагітна, то побачимо...

Коли вже Жан минув кошару, до його докотилась відповідь старого Сула серед безмежної тиші:

— Це так, треба почекати.

І Жан пішов далі. Боса простяглася без краю, заснула тяжким сном. Почувався німий її розпач; ця спалена сонцем стерня, ця обдерта спечена земля, а на ній запах горілого, пісні цвіркунів, що тріщали, як розжарене в попелі вугілля. Лише тіні від ожередів витика-

лись понад цією сумною голизою. Через кожних двадцять секунд на рівені обрїю перебігала блискавиця й креслила на мить темно-блакитну смугу короткочасну й сумну.

II.

Другого дня Фуан перебрався до Бюто. І нікому не було ніякого клопоту: два вузлики з одежею, старий уперто хотів нести їх сам, і за два рази переніс їх. Даремно Деломи хотіли, щоб сказав старий, чому він іде. Фуан пішов, не сказавши ні слова.

У Бюто дали йому кімнату в нижньому поверсі, за кухнею, де до того часу держали тільки картоплю та пашу коровам. Найгірше було те, що слухове вікно два метри від землі одно тільки освітлювало кімнату і в ній було, як у льоху, а земляна долівка, купи городини, рештки від них по кутках—підтримували в кімнаті вогкість і вода, як жовті сльози, стікала по голих стінах. Зрештою, все так і лишили, прибрали тільки в одному кутку, щоб поставити там залізне ліжко, стілець та стіл з непофарбованого дерева. Старий був щасливий надмірно.

Ось коли Бюто почував себе переможцем. З того часу, як Фуан оселився в Деломів, його гризли заздрощі, бо добре знали, що думали й говорили в Роні: «годувати батька Деломові було не дуже важко, а Бюто не спромігся б цього зробити, звичайно». Тому то спочатку Бюто тільки й думали про те, щоб як найкраще годувати старого, щоб він поправився в них, і тим довести, що в них було всього досхочу. Далі, було ще ж і сто п'ятдесят франків ренти після продажу хати, і напевне батько лишить їх тому з своїх дітей, при кому буде жити. З другого боку, не маючи потреби клопотатися про старого, Делом мабуть знову почне платити свою частину що річної ренти,—двісті франків, і він справді це й зробив. Бюто зважив і цих двісті франків. Він усе зважив і сказав собі так, що піде слава, який він добрий син, хоч йому це й не коштуватиме й одного су, і мав надію, що згодом і від старого матиме подяку за те, не кажучи вже про ті гроші, що є в старого,—

хоча, правду сказати, так і не вдалося йому впевнитись в цьому, але що вони є, Бюто щиро вірив.

Для Фуана це був справжній медовий місяць. Його шанували, показували сусідам. Правда, в нього щасливий завдоволений вигляд? Хіба ж подумає хто, що старому погано? Малі діти,—Лора й Жюль, завжди на руках у нього, бавляться з ним, пестять його. Фуанові особливо було приємно, що міг він вільно робити що схоче, бо приміщення було більше і почував він себе вільнішим. Ліза була гарна господиня, теж любила порядок, але не ображался так за дрібниці, як Фані, і не чіплялася до нього, він міг собі блукати, де хотів, виходити, приходити, коли йому подобалося, що-хвилини їсти, бо це ж така вже звичка в селянина, що він не може пройти «біля хліба», щоб не одрізати собі шматка, коли йому час є. Непомітно збігло три місяці, був уже грудень, від страшного холоду замерзала вода в глечикові, що стояв біля його ліжка. Але старий не нарікав. Відлига добре обмила кімнату, зо стін текла вода, наче в зливу, але Фуан вважав це за цілком природне явище, бо звик жити в тяжких обставинах, аби тільки був у нього тютюн, кава, та щоб його не дратували. Він казав, що тоді і короля не вважав би він за дядька.

Але сталася одна подія, і стосунки почали псуватися. Одного сонячного ранку старий Фуан зайшов до своєї кімнати, люльку взяти, тоді як Бюто думав, що старий уже подався з двору. Фуан побачив, що Бюто чіпляється до Франсуази в кутку, де була картопля. Дівчина завзято відбивалася від його, а далі, не сказавши й слова, підвелася й вийшла, забравши буряки коровам,—за ними вона й приходила сюди. Старий лишившись з сином сам-на-сам, почав лаяти його.

— Брудна тварюко, чіпляєшся до дівчини тут таки під боком у жінки... Вона ж тебе не хотіла, я бачив, як вона хвицала від тебе.

Але Бюто з червоним обличчям, заспаний, не стерпів:

— А вам яке діло? Чого ви встромляєте свого носа? Заплющте очі й заткніть рота, бо доброго нічого з цього не вийде.

Після того, як знайшлася в Лізи дитина, як Бюто побився з Жаном, він знову розпалився до Франсуази. Бюто все чекав, поки видужає перебита рука. Тепер він нападав на неї по всіх закутках, по всьому будинку, певний, що коли пощастить йому взяти її раз, то вона вже буде його, скільки він захоче. Хіба ж це не найкращий спосіб відтягти справу з шлюбом, вдержати при собі дівчину, а разом з нею й землю. Дві пристрасті переплуталися в нього, а упертість нічого не втеряти з того, що раз попало до його рук, скажена жага мати землю та несите бажання самця, якого ще більше розпалював опір. Жінка його надзвичайно стала товста—це була якась рухома купа, її важко було поворухнути, що-хвилини вона годувала дитину: Лора повсякчас висіла біля її грудей; а друга, маленька її сестра, з молодим запашним тілом, і груди в неї були такі тверді та еластичні, як вим'я в телиці. Нарешті, він нічого не мав би і проти їх обох: у нього було б дві, одна м'яка, друга—тверда, кожна приємна по своєму. З нього був добрий півень на двох курей; він марив жити як паша: обидві будуть за ним упадати, пестити його, і він матиме втіхи аж ущерть. Чом би йому не одружитися з двома сестрами, коли б ті на це погодилися. Найкращий спосіб закріпити приязнь, а головне, не треба буде ділити добра, бо цей поділ його так лякав, наче хто загрожував відтяти йому частину тіла! І з того часу в хліві, в кухні, на кожному місці, як тільки хвилину були вони сам-на-сам, починав Бюто свій напад, а Франсуаза захищалась. І завжди було те саме: коротка й завзята сцена. Він хапав її під спідницею, за голе тіло, за волосся, як кобилицю, на яку хотів скочити, а Франсуаза з чорними очима, зціпивши зуби з усієї сили біла його поміж ноги, щоб він відчепився від неї. І ні одного слова, нічого, тільки прискорене дихання, здавлений віддих, притишений звук боротьби: він гамував болісний крик, вона обсмикувала свою спідницю, відходила кульгаючи, з болем унизу живота, з таким почуттям, наче на цьому місці ще лишилось п'ять пальців і втискуються в нього. І це навіть тоді, коли Ліза була в сусідній кімнаті, або навіть у тій самій, стояла до них спи-

ною, прибираючи білизну в шахві. Можна було подумати, що жінка, коли була близько, піддавала йому духу, бо він був певен, що мала з гордощів та упертості буде мовчати!

І от з того часу, як Фуан побачив їх на картоплі, почалися сварки. Старий сказав безпосередньо Лізі, щоб та вплинула на чоловіка, щоб облишив він Франсуазу, а Ліза спочатку зарепетувала й порадила Фуанові не втручатися в їхні справи, а потім напосілася на молодшу сестру: тим гірше, мовляв, для неї, коли вона дратує чоловіків, бо кожен чоловік є свиня, і цього можна було сподіватись. Але ж увечері Ліза зробила таку сцену Бюто, що на другий день ранком вийшла з своєї кімнати з одним оком напів заплющеним і чорним: це Бюто так почастивав її кулаком під час розмови. З цієї хвилини спокою не було вже в хаті; що-хвилини вибухали люті суперечки, і завжди було двоє, що гризлися,—або чоловік з жінкою, або чоловік з її сестрою, або сестри одна з одною, якщо не лаялися всі троє разом.

От тоді й виросла поміж Лізою та Франсуазою несвідома вперта ненависть. З колишніх їхніх взаємин виросла ворожнеча; хоч причини наче б то не було й ніякої, але зранку до вечора не давали вони одна одній дихати. По суті, єдина причина був самець Бюто, що призвів до розпаду. Франсуаза, повна неспокою, до якого довів її Бюто, давно б уже піддалася йому, коли б її воля не повставала що-разу, як тільки дотикався він до неї. Тяжко мучила її така проста та справедлива думка: нічого не давати з того, що їй належить, нічого не брати з того, що належить іншим. І лютувала вона тому, що всередині ревнувала Бюто, вона зневажала сестру, бо сестра мала цього чоловіка, біля якого сама вона скоріше б умерла з любови, ніж згодилася б поділитись ним з другою. Коли Бюто переслідував її, розхристаний, вип'явши вперед живота, Франсуаза люто плювала на його оголене тіло, посиляла його до жінки, плюючи, тоді їй було легше, вона вгамовувала свою похоть, наче вона плювала в лице сестрі, повна болючого призираства до тієї насолоди, якої не мала. Що-до

Лізи, то та зовсім не ревнувала, певна будши, що Бюто тільки похваляється, що живе з обома, і не тому, що не вірила, що він не здатний до такого паскудства, а тому, що була певна, що мала дуже горда й не піддасться.

Вона нічого не мала проти, щоб це сталося, бо Франсуаза своєю впертістю робила в хаті справжнє пекло. Що більше Ліза товщала, то більше опускалася й була цілком задоволена з свого життя; у ній промовляв веселий хижий егоїзм, що хотів мати все, що є гарного навколо. Хіба ж це можна, щоб люди так сварилися, так псували собі життя, коли мали все, щоб бути щасливим? От погане дівчисько! Клята її вдача—це єдина причина повсякчасної сварки в хаті.

Що-вечора, лягаючи спати, Ліза кричала Бюто.

— Хоч вона й сестра мені, але ж хай мене не драгує, бо вижену її з хати.

Але Бюто не слухав того.

— Це добра штука! Це все село нападе на нас... От бісові жінки! Доведеться обох вас утопити в калюжі, може тоді вже вгамуетесь та житимете в злагоді.

Минуло ще два місяці, і Ліза змучена, не mogши вже стримати себе, не раз казала, що вона кілька разів солодила свою каву, а однаково та не була смачна. В ті дні, коли сестра давала одсіч новим нападам Бюто, Ліза це почувала з жахливих настроїв свого чоловіка. Тепер вона була раз-у-раз не спокійна, боялася поразки Бюто; пройнята страхом, вона стежила за тим, як він ходив, як нечиста сила, за Франсуазиною спідницею і чекала тільки, як після цього він брутально буде бити все, що попадеться йому в руки, наганяючи жаху на всю хату. Це були жахливі дні, і вона не могла пробачити впертій дівчині, бо та нічого не робила, щоб поладити справу.

Найстрашніший випадок випав один день. Бюто спустився до льоху разом з Франсуазою по сидр, і вийшов звідти в такому поганому настрої, що за дурницю, ніби суп був занадто гарячий, жбурнув тарілкою об стіну, а далі встав од столу, давши Лізі такого ляпаса, що можна було ним вола забити.

Ліза підвелася в сльозах, вся в крові з розпухлою щокою і з криком до сестри:

— Хльондра! Та живи ти з ним! Я вже не можу більше терпіти, я втечу, як ти будеш опинатися, а мене будуть бити.

Франсуаза бліда, збентежена, прислухалася до її слів.

— Чуєш, бачить бог, я краще зроблю це! Може він тоді вгамується.

Ліза впала на стілець і залилася слізьми. Все її важке тіло свідчило про муку, про бажання хоч навіть за поділ вдержати собі щастя. Як вона матиме свою частку, вона нічого не втратить. Люди якось кумедно дивляться на це, але ж не можна це зрівняти з хлібом, якого стає менше, коли його з'їси. Хіба ж не краще було б погодитись, жити ближче одне з одним, нарешті, жити, як добра родина живе!

— Слухай! Чому ти не хочеш?!

Обурена, змучена Франсуаза могла лише кинути їй цей сердитий крик:

— Ти ще огидніша від нього!

Її собі пішла плакати в хлів, де Коліш дивилася на неї своїми великими каламутними очима. Що найбільше її обурювало,—то не сама ця розпуста, але це потакання, це бажання жінки терпіти отаку розпусту, щоб тільки був спокій у хаті.

Коли б у неї був чоловік, ні за що в світі вона не віддавала б нікому ані волосочка з нього. Злість на сестру перетворилася в презирство; вона заприсягалася,—хай хоч шкуру з неї здеруть, вона не згодиться на таке життя.

Починаючи з цього дня, життя в сім'ї ще погіршало. Франсуаза стала жертвою, нещасною твариною, на якій все окошилося. З нею поводитися, як з справжньою наймичкою, вона падала від надмірної праці, її лаяли, штовхали, мучили. Ліза не терпіла, щоб сестра хоч годину одпочила, примушувала її вставати вдома, примушувала її працювати вночі, доти, поки нещасна дівчина засипала, не маючи сили навіть роздягтися. Бюто нишком мучив її тим, що позбавляв то того,

то того, давав їй стусани під боки, щіпав її ззаду,—це були своєрідні пестоші, після яких у Франсуази лишилися синяки, очі були повні сліз, але вона все терпіла вперто, мовчки. Він реготав, почувуючи невеличке задоволення, коли бачив, що дівчина ледве притомна, ледве не скрикує з болю. Тіло її вкрилося синяками, було подряпане, поранене. А надто силкувалася вона таїти все при сестрі, навіть боялася здригнутися, щоб не подумала Ліза, що пальці її чоловіка походили по її шкірі. Але ж не завжди вона могла перемогти себе й часом давала ляпаса. Бюто, несвідомо; тоді починалася бійка. Бюто лупив Франсуазу, а Ліза, ніби щоб розборонити їх встрявала й собі й била обох ногами. Маленькі Лора з Жюлем кричали несамовито. Всі сусідські собаки починали гавкати. Сусіди жаліли Франсуазу. От бідна дитина! Скільки в неї того терпіння, щоб жити серед такої муки.

І справді вся Ронь дивувалася, чому Франсуаза не тікала з цієї хати. І догадливі люди хитали головами: вона ще, мовляв, не повнолітня, треба їй чекати ще вісімнадцять місяців, а не тікати, щоб доводити потім чийось несправедливість, не маючи змоги забрати з собою свого добра... Звичайно, вона розумно робить, що не кидає сестри, не подумавши. Хоч би ще старий Фуан, опікун, підтримав її. Але й сам він не був у великій пошані в свого сина. Побоювання, щоб і самому не забруднитися в нечистому цьому ділі, примушували його держатися осторонь. Окрім цього Франсуаза й сама забороняла Фуанові втручатися в її справи; ця горда, дика дівчина покладалася тільки на себе.

З цього часу всі сварки кінчалися однаково:

— Геть від нас! Геть!

— Так, ви цього й сподіваєтесь!.. Колись я була дурна й хотіла піти... А тепер хоч убийте, нікуди не піду. Я чекаю своєї частини, я хочу мати свою землю й хату, і я їх матиму! Я все дістану!

Перші місяці Бюто боявся, що Франсуаза завагітніє від Жана, після того випадку. З тієї хвилини, як він застав їх під стіжком, він рахував дні, він стежив, скося поглядаючи на її живіт, бо народження дитини зіпсу-

вало б усю справу, довелось б віддати дівчину за Жана Франсуаза була спокійна, бо знала добре, що не завагітніє. Але коли помітила, що він цікавиться її станом, дратувала його, навмисне випинала живіт, щоб подумав Бюто, що він у неї пухне. Тепер, коли Бюто хапав її, вона почувала, що він мацає її своїми товстими пальцями, і нарешті сказала йому задирикувато:

— Так, там уже є один, він росте!

Одного ранку нав'язала навіть вона собі ганчірок на живіт. Увечері зчинилась бійка, мало не повбивали одне одного. Франсуазу обійняв жах, як побачила, якими душогубними очима поглядає Бюто на її живіт, вона тепер була певна, що коли б справді була вагітна, то нахаба дав би їй такого страшного стусана, що забив би дитину.

І вона перестала дратувати його, й живота більше не обв'язувала.

Окрім того, вона застала Бюто якось у своїй кімнаті, як той, щоб упевнитись, оглядав її брудну білизну.

— Ану, породи хоч одну дитину! — сказав він їй, нахабно всміхаючись.

Франсуаза розлютована, зблідла, одповіла:

— Я не хочу, і тому тільки цього не буде.

І цьому була правда. Вона відмовляла Жанові з дикою впертістю. Бюто дуже радів з цього й кепкував з їх кохання: «От такий самець! Що ж це він зогнив, що не може навіть зробити дитини? Цей негідник може ламати людям руки, але не здатний навіть набити живіт дівчині. На це в його не вистачає пороху!»

З того часу Бюто мучив Франсуазу брудними натяками, глузував з неї з приводу задньої частини її казана, який утікає від неї.

Коли Жан почув, як поводить ся Бюто з Франсуазою, то сказав, що перерве тому горло. І Жан не давав проходу Франсуазі, він благав її віддатися: тоді побачать, чи породить вона від нього дитину! та ще яку здоровенну! Жага його збільшувалась, бо прилучився до неї ще й гнів. Але що-разу дівчина видумувала якусь нову причину, щоб не прийти на побачення. Так нудно було їй, коли вона думала, що те, що сталося одного

разу, знову розпочнеться з цим парубком. Не можна сказати, щоб Жан був їй противний, ні, просто не тягло її до нього. І справді, мабуть Франсуаза не хотіла його, коли не віддавалася йому цілком, як не раз була в його обіймах десь під тином, ще розгнівана й зашаріла після нападів Бюто. «А, тварюка!» тільки й говорила вона про цю скотину, збентежена, запалена, і зразу холола, коли другий хотів використати її настрій і взяти її. Ні, ні, їй соромно.

Одного дня, доведена до краю, вона пообіцяла Жанові, що це буде пізніше, коли вони одружаться. Це вперше вона подала йому надію, бо досі не говорила цього, коли він благав її вийти за нього. З цього часу вони ніби змовилися. Він одружиться з нею, як тільки вона буде повнолітня, дістане свою частку землі й матиме право вимагати, щоб усе було пораховано як слід. Ці розумні докази переконали Жана, і він радив її набратися терпіння, перестав мучити її, крім таких хвилин коли думка, що з його глузують, знов починала хвилювати його. Франсуаза стихла, заспокоїлась з цієї думки, що колись там не скоро ще, мала перетворитися в життя, брала його за руки, щоб заспокоїти й його, дивилась на нього своїми чудесними чорними очима, наче благала, як чесна жінка, що хоче мати дитину тільки від свого чоловіка.

Тим часом Бюто, впевнившись, що Франсуаза не вагітна, знов почав боятися, що вона може завагітніти, як буде бачитися з Жаном. Він не вірив їй і тремтів що-разу, як доходили до нього чутки, що Жан нахвалявся й присягався, що задовольнить Франсуазу до нестями, так, як ні одну дівчину ніколи не задовольняв чоловік-самець. І Бюто стежив за нею зранку до вечора, вимагав, щоб кожну хвилину вона щось робила; нахвалявся навіть батогом бити, наче це була тварина, що могла виявити свою погану вдачу, свої примхи. І от почалася нова мука. Франсуаза раз-у-раз почувала, що швагер і сестра ходять за нею слідком, вона не могла навіть піти до вітру на купу гною без того, щоб за нею не слідувало чиясь цікаве око. Вночі її замикали в кімнаті. Одного вечора, після сварки, вона побачила за-

мок на слуховому вікні. Коли ж іноді, все таки, їй щастило втекти, то як поверталася, робилося щось страшне: її допитували, де була, оглядали. Бюто хапав її за плечі, а жінка роздягала, щоб побачити, чи не трапилося чого. І вона зблизилась з Жаном; вона сама казала йому приходити, щаслива, що цим могла зло зробити своїм. Можливо, що вона віддалась би нарешті Жанові, коли б була певна, що ті побачать. Як би там не було, вона обіцяла йому, присягалась усім святим, що Бюто брехав, коли нахвалявся, що жив з обома сестрами, вдаючи з себе півня й примушуючи її до того, чого не було ніколи. Жан проте страшенно мучився, бо думав, що це цілком можлива й природня річ. Але вдавав, що вірить їй. А розлучаючись, вони обнялися, як добрі товариші. І от з цього дня Франсуаза почала вважати Жана за порадника собі, за людину, на яку можна покластися, й старалася бачитися з ним, як тільки була нагода, нічого не починала робити без його згоди. Він не зачіпав її, поводився з нею, як з приятелем, з яким мав спільний інтерес.

Тепер що-разу, як Франсуаза прибігала до Жана за тин, балачки були ті самі. Вона розстібала свою кохту* або піднімала спідницю.

— Глянь, ця тварюка знов мучила мене.

Він оглядав, холодний і рішучий.

— Вони заплатять за це, треба показати сусідкам... Головне, нічим не мстися. Правосуддя буде на нашому боці, коли дістанемо права.

— І знаєш, сестра держала свічку. Вчора, коли він скочив на мене, вона лишалася навмисне, а не побігла, щоб линути на нього відро холодної води.

— Твоя сестра... Кінець у неї з тим пройдисвітом буде поганий. Але дарма все! Коли ти сама не захочеш, то силою він тебе не візьме, а решта—начхать! Як будемо з тобою в згоді, то він дулю з'їсть, а тобі нічого не зробить.

Батько Фуан, хоч і не хотів втручатися, але його втягали в сварки. Коли він мовчав, його силували стати на той, чи інший бік; коли виходив з дому, то повернувшись опинявся в такому пеклі, що часто, тільки

через те, що він прийшов, починалася сварка знову. До цього часу, він не страждав фізично; а тепер уже почали його тиснути; рахували кожен шматок хліба, не задовольняли його дрібних примх. Вже не годували його так, як на перших часах. За кожен товсто одрізаний шматок хліба чув він жорстокі слова: «ото прірва! правду сказано: менше працюєш, більше їси!». Його підстерегали, обирали кожної третини, коли вертався з Клуа, одержавши відсотки від пана Байегаша, на три тисячі франків за продану хату. Франсуаза дійшла вже до того, що крала в сестри копійки, щоб купити старому тютюну, бо їй теж ніколи не давали грошей. Нарешті, старий почував себе дуже погано у вогкій кімнаті,—тут він спав з того часу, як розбив шибку в слуховому вікні, її заткнули соломою, щоб не витратися на нову шибку.—Ох, підлі діти, всі ви однакові.—Фуан лютував зранку й до вечора, він дуже шкодував, що покинув Деломів, бо в Бюто йому було ще гірше. Але він крився з цими думками, несамохить тільки виривалися в нього іноді докірливі слова, бо він знав, як Фані про це казала: «Батько на колінах буде благодати нас, щоб знову взяли його до себе».

Це був уже край. Ці слова залишилися навіки в його пам'яті, в наболілому його серці. Це була стіна поміж ним і дочкою. Швидше він помре з голоду, з гніву в Бюто, але не повернеться, щоб його зневажали, до Деломів.

Одного дня, коли Фуан пішки повертався з Клуа, одержавши в нотаря свої відсотки, і присів у канаві, його помітив Ісус-Христос, що вийшов полювати трусиків; старий уважно й зосереджено рахував монети по сто су в своїй хустці. Гіяцінт пригнувся, тихенько підліз і непомітно опинився на краю канави ніби лежачи на животі; здивований побачив він, як батько зав'язує в хустку великі гроші мабуть, з вісімдесят франків; очі йому загорілись, тихий сміх вишкірив по його вовчих зубах. І відразу спала йому на думку та вигадка про батьківський скарб. Напевно старий мав заховані гроші, і що-три місяці відрізував купони, як бував у Байегаша. Перше, що спало в голову Ісусу-Христу,

це—розчулити старого й вирвати в його 20 франків. Далі, це—здалось йому дуже вже дрібним і в його голові виник план інший. Він одсунувся так само тихенько назад, як і підліз, як той вуж. І коли Фуан вийшов на шлях, то й ні про що не догадався, як зустрів сина за сто кроків далі. У Гіяцінта був такий байдужий вигляд, що можна було думати, ніби він теж повертається в Ронь. Разом пройшли вони кінець дороги, розмовляючи, батько нарікав на Бюто, доводив, що він не має серця, що він пропадає в його з голоду; а старший син, нехитра собі людина, з мокрими від спочуття очима, радив батькові втекти від того пройдисвіта й перейти жити до нього. Чому ні? Ніхто йому не буде надокучати, зранку й до вечора він почуватиме себе вільно. Дірка ж варить страву на двох, чому б не могла вона зварити на трьох. І добре варить, коли є гроші.

Здивований цією пропозицією, але чомусь стурбований, Фуан відмовився. Ні, ні, він старий уже, щоб бігати від одного до другого, міняти що-року свої звички.

— Що ж, батьку, це від щирого серця,—ви подумайте. У всякому разі, ви будете знати, що ви не на вулиці. Приходьте, будь ласка, до палацу, коли вже не видержите в тих живоглотів.

І Гіяцінт залишив батька, стурбований, зацікавлений тим, куди старий витрачає гроші, бо напевно ж він має їх. Чотири рази на рік—така купа грошей по сто су, це ж принаймні буде триста франків. Коли він не проїдає їх, то виходить, що десь ховає. Треба дізнатись. Це ж цілий скарб.

Того ж таки дня,—був листопад,—погідний і вогковатий, коли Фуан вернувся додому, Бюто хотів відібрати в нього тридцять сім з половиною франків, що одержував батько кожних три місяці, відколи продав хату. На цьому вже давно стало, що старий віддаватиме їх синові так само, як і двісті франків що-річної платні від Делома. Але цього разу монета сто су змішалась поміж ті гроші, що він зав'язав собі в хустку; і коли старий повивертав свої кешені й витяг тільки тридцять два з половиною франки, син розлютився,

назвав його шахраєм, обвинувачував його, що розтратив п'ять франків на горілку та на інші паскудства. Збентежений, придержуючи рукою хустку, боячись, щоб її не обдивлялися, старий намагався виправдатися, присягався всіма святими, що певне загубив гроші, коли витирав носа. До самого вечора за це було в хаті пекло. Але до краю розлютувало Бюто ось що: коли повертав він свою борону, то за тином помітив Жана з Франсуазою. Вона вирвалася з хати, ніби набрати трави коровам, і не поверталася, бо знала, що її жде щось страшне. Насувалася ніч, і розгніваний Бюто що-хвилини виходив на подвір'я, а звідти аж на шлях, глянути чи не вертається та повія від свого коханця. Він кляв її вголос на чому світ стоїть, лаявся соромицькими словами, не помічаючи старого Фуана, що сидів на кам'яній лаві, трохи заспокоївшись після сварки. Був чудовий тихий вечір, наче на-весні, і старий з насолодою дихав свіжим теплим повітрям.

На косогорі заухкали дерев'яні сабо,—це йшла Франсуаза, зігнувшись вдвоє, й несла на плечах величезну в'язку сіна в старій дранці. Вона важко дихала, спітніла, і за сіном її майже не було видно.

— Ох, ти ж повія!—скрикнув Бюто,—ти гадаєш, що тобі вдасться знущатися надо мною? Тут стільки роботи, а ти дві години гайнуєш з любовником.

І він кинув дівчину на в'язку сіна, що впала долі, й навалився на неї якраз тоді, коли Ліза теж вийшла з хати, щоб і собі виляяти сестру.

— А йди-но сюди, сяка-така, щоб я тобі дала ногою в зад! І як тобі не сором?

Але Бюто схопив уже дівчину під спідницею. Його злість завжди перетворювалася раптом на жагу. Увесь червоний, з налитим кров'ю обличчям, Бюто м'яв Франсуазу на сні.

— Ох, ти ж падлюко, я теж хочу попробувати... Хай мене грім поб'є, візьму тебе після того, другого.

І почалась страшенна боротьба. Батько Фуан не добачав серед ночі, але ж помітив, що Ліза стояла й не перечила; а в той час чоловік її качався по траві.

Що-хвилини Франсуаза відкидала його, він даремно знесилювався, задовольняючись малим, де попало.

Коли він кінчив, Франсуаза останнім рухом скинула його з себе, заспана, зморена й кинула йому в лице:

— Ах, ти ж тварюко, скотино! Ти не зміг, цього не можна рахувати... Я плюю на тебе, ніколи тобі не вдасться, ніколи!

Вона почувала себе, що перемогла; вхопила в жменю сіна й повитирала собі ноги, тремтячи всім тілом, наче сама задовольнилася, коли вперто так не давалась, і зачіпливо кинула те сіно сестрі під ноги.

— На! це твоє! Не я винна, що повертаю тобі твоє добро.

Раптом Ліза затулила їй рота страшенним ляпасом; Фуан, вставши з лави, збентежений, кинувся до них з ціпком.

— Ей, ви тварюки! та дайте ж ви їй спокій! Годі! Чули?

По всіх вікнах у сусідів засвітилося світло, почали виходити люди на цю бійку, і Бюто поспішив пхнути батька й Франсуазу в кухню, де горіла свічка, освітлюючи наляканих Жюля з Лорою, що сховалися в куток. Ліза теж увійшла до кухні. Збентежена вона мовчала з тієї хвилини, як старий несподівано виступив з темряви. Звертаючись до неї, свекор сказав:

— Яка огида! Ти справжня скотина! Ти дивилася, я бачив...

Бюто з усієї сили вдарив кулаком об стіл.

— Тихо! Годі про це! Хто скаже хоч слово, вдарю того!

— А коли я захочу говорити,—спитав Фуан тремтячим голосом,—то й мене вдариш?

— Однаково, хто б не заговорив. Ви надокучили мені.

Франсуаза сміливо стала між ними.

— Я вас дуже прошу, дядьку, не втручайтеся... Ви ж добре бачили, що я така доросла, що можу сама себе захистити.

Але старий відіпхнув її.

— Облиш, це тебе не торкається... Це моє діло.

І підняв ціпка вгору:

— А, так ти вдариш, розбійнику! А чи не мені доведеться відлупити тебе, побачимо...

Швидким рухом вирвав Бюто в нього ціпка й кинув під шахву; і глузливими лихими очима глянув йому в обличчя.

— Ви можете дати мені спокій? Га? Ви думаєте, що я стерплю ваші слова? О, ні! Гляньте на мене, тоді й знатимете, як мене звать!

Обидва замовкли на хвилину, обличчя в обох були страшні. Відколи поділили землю, син потовщав, міцний став, кремезний, щелепи йому подалися наперед, як у дога, а вузький лоб ховався під волоссям. А батько, виснажений шостидесятилітньою працею, ще більше схуд, зігнувся, на змарнілому його обличчі витикався величезний ніс.

— Як тебе звать?—заговорив Фуан.—Я це дуже добре знаю, я породив тебе.

Бюто зареготав.

— Не треба було цього робити... А тепер, це вже, як звичайно, кожному свій час. У мене ваша кров, я не люблю, щоб мені перечили. Ще раз кажу: дайте спокій, бо це поганим скінчиться.

— Для тебе, напевно. Я ніколи так не розмовляв з своїм батьком.

— Ого! Оце так штука! Вашого батька, якби він не вмер, то ви б забили!

— Паскудна тварюко, брешеш! О, господи боже, я примушу тебе прикусити язика.

Вдруге Франсуаза намагалася розборонити їх. Ліза теж кинулася до них, перелякана, страшенно стурбована новим цим лихом. Але чоловіки відіпхнули їх і стали ближче один до одного, дихали люто один одному в лице, кров проти крові, так близько зіткнувшись в почутті жорстокого свавільства, що лишив у спадок батько своєму синові.

Фуан намагався повернути свій колишній авторитет голови родини. Півстоліття тремтіли перед ним—дружина, діти, скотина, коли він мав і владу, і землю.

— Скажи, що ти збрехав, брудна тварюко, скажи,

що ти збрехав, бо я примушу тебе затанцювати, присягаюся цією свічкою, що освітлює нас.

Підвівши руку, він погрожував тим жестом, від якого всі колись нишкли до землі.

— Скажи, що ти збрехав!

Бюто, що не раз дитиною підіймав руку, щоб захиститися від батькових стусанів, клацаючи зубами з переляку, тепер знизав плечима й глузливо усміхнувся.

— Ви може гадаєте, що я вас боюсь? Це до лиця вам було, коли ви були хазяїн.

— Я хазяїн, я батько!

— Та дайте спокій, старий сміхотуне. Ви тепер — ніщо. Дайте спокій.

Помітивши, що тремтяча рука старого спускалась, щоб ударити його, Бюто схопив її й держав, міцно стиснувши в своєму твердому кулаці.

— Нещасний упертий чоловік. Виходить, треба розсердитись, щоб убити у вашу дурну голову, що зараз плюють на вас! Хіба ви до чогось здатні? На вас витрачаються,—от і все! Коли свій час прожив і віддав землю іншим, треба свою пиху проковтнути й сидіти тихо.

Бюто тряс батька, потім штовхнув його з усієї сили й кинув тремтячого на стілець, біля вікна. І старий сидів там, переможений, принижений, колишній його авторитет—умер.

Кінець, усьому кінець! Він нічого не вартий, відколи віддав усе, що мав.

Настала глибока тиша, всі були приголомшені. Діти боялися дихнути, щоб не надавали їм стусанів.

Потім життя пішло своїм порядком.

— А трава? Хіба вона так і лишиться на подвір'ї?

— Я занесу її, хай сохне,—відповіла Франсуаза.

Коли дівчина повернулась і почали обідати, невсипущий Бюто засунув руку в її розхристану кохту, щоб пошукати блоху, що кусала її,—так вона казала.

Франсуаза вже не сердилась, а навпаки, шуткувала.

— Ні, ні, вона в іншому місті, а де,—то там тебе самого вкусять.

Фуан сидів, зігнувшись, мовчазний у своєму таємному кутку. Дві великих сльози котилися по обличчі.

Він згадав той вечір, коли посварився з Деломом; і те саме сталося сьогодні; так само було йому соромно, що він уже не хазяїн, він почував той самий гнів,— і уперто не хотів їсти. Його кликали тричі, він відмовився. Трохи посидів і раптом підвівся й пішов до своєї кімнати. Другого дня вдосвіта він покинув Бюто й перейшов до Ісуса-Христа.

III.

Гіяцінт був дуже великий кумедник, жартун. В його барлозі панував завжди веселий 'настрій і ніколи в цього пройдисвіта не бувало сумно. На кожному кроці він строїв якісь фіглі. Наприклад, удавав, ніби стріляє з рушниці і кликав дочку грізним окликом командира.

— Дірочко, йди сюди, швидше, швидше!

Дівчина прибігала, куля ніби вилітала, крутилась, а дівчина стрибала.

— Біжи за нею, подивись, що вона наробила, й принеси її в своїх зубах.

Іншим разом, коли дочка підходила до нього, Гіяцінт давав їй свою руку.

— Сама стріляй, треба, щоб воно голосно вдарило.

І як тільки «постріл» розлягався, він дякував їй.

А то ще ніби брав рушницю, довго націлювався, далі, вистріливши, казав дівчині:

— Піди, пошукай, подивись, що це таке.

Дівчина аж за живіт бралася зо сміху. Такі веселощі, жарту часто бували в хаті. Вона добре знала, як кумедно розважався батько, але її цікавило, як іноді кінчав він несподівано свої штуки.

Бувало, почне говорити про якогось пожилця, що не хоче платити за помешкання, і тому доведеться викинути його за двері. А то здивований повертався до столу, поважно вклонявся, наче стіл здоровкався з ним.

Іноді він удавав з себе духовну особу, голову міста або якусь пані. Здавалося, що він може витягти з себе хоч які звуки, як ота музична скринька. І тому часом

у «Доброго хлібороба» в Клуа билися об заклад: «Я заплачу тобі шклянкою вина, коли зробиш так, що буде шість». І він робив шість, він вигравав завжди.

Його всі знали. Дірка пишалася своїм батьком, завжди радісно бігла на його оклик. Вона боялася його, але й без краю любила.

І того вечора, коли старий Фуан перебрався до Гіяцінта в Палац, як звали стародавній льох, де жив браконьєр, за першою вечерею, коли Дірка поважно подавала страву батькові з дідом, веселошам не було кінця й краю.

Старий дав Гіяцінтові сто су, і повітря було насичене смачними пахощами печеної баранини й телятини з цибулею. Мала куховарка готувала цю страву так, що аж пальці облизували. Коли подавала баранину, то так сміялася, що мало не розбила миски, бо Гіяцінт перед тим, як сідати до столу, тричі «вистрілив».

— Це постріл урочистий. Це, щоб відзначити, що ми починаємо.

Замислившись він вистрілив учетверте і розлігся одинокий, заглушливий, нахабний постріл.

— Це для отих навісних Бюто. Хай заткнуть собі пельку .

Фуан, що досі сидів похмурий, мовчазний, відразу зареготав, і на знак згоди, кивнув головою. Це поліпшило йому настрій, бо колись і з нього був штукар. І в його хаті діти зростали спокійно під батьківським авторитетом. Фуан поклав лікті на стіл, і поволі обняло його почуття внутрішнього задоволення, як сидів він навпроти цього здоровенного чорта—Гіяцінта, а той слідкував за ним своїми вогкими очима і в них світилася добра душа цього пройдисвіта.

— О, бог свідок, як нам добре житиметься. Це вже я беру на себе, щоб вам було гарно в мене. Коли їстимете разом з кротоми землю, то хіба вам з того легше буде, що цілий свій вік відмовлялися від смачного шматка.

Змучений вкрай своїм уміркованим життям, почувавши потребу забути про все, Фуан дійшов до того, що погодився з сином.

— Само собою, що краще проїсти все, а ніж лишити іншим... За твоє здоров'я.

Дірка подавала телятину з цибулею. Стало тихо, і Гіяцінт, щоб не дати припинитися балачці, стрельнув не поспішаючи, і звук пройшов крізь солом'яний стілець, як спів людини. І раптом поважно спитав у дочки:

— Що ти кажеш?

Вона нічого не казала, вона мусіла сісти, хапаючись з реготу за живіт. Але, що вже її зовсім доканало, то це, коли, з'ївши м'ясо й сир, батько з сином показали останню штуку. Поки що палили вони цигарки й пили горілку, що стояла на столі, вже не балакали, а сиділи зовсім п'яні з масними, невитертими губами.

Поволі Гіяцінт підвівся на один бік, стрельнув, а тоді глянув на двері і гукнув:

— Увійдіть!

Тоді Фуан, згадавши свою молодість, зробив те саме, відповідаючи:

— Ось я!

Обидва плескали в долоні, повернувшись один-до-одного носом, і реготали в нестямі. Дівчина була веселої вдачі, але не могла вже видержати цього видо-виська. Вона впала на долівку, аж захлиналася сміхом, і раптом пустила теж тоненький звук, подібний до флейти, що відрізнявся від басових нот обох чоловіків.

Розсердившись, спалахнувши, Гіяцінт підвівся й трагічно підняв праву руку:

— Геть звідци, свиното! Геть, смердючко! Я навчу тебе поважати твого батька й діда.

Ніколи він не терпів такого панібратства. Треба вирости, і рукою виштовхував її, вдаючи, що надзвичайно тим ображений. Від його власних пострілів, запевняв він, ішов тільки дух пороху.

Далі, коли винувата, зашарівшись і збентежившись, що допустилася такого вчинку, виправдувалась і не хотіла вийти з хати, Гіяцінт виштовхнув її за двері.

— Ах, ти ж, задріпанко, потруси свої спідниці. Тільки через годину ти можеш вернутися, коли трохи провітришся.

З цього дня почалося безтурботне, веселе життя.

Старому призначили дівчинину кімнату,—один куток у давньому льоху, перегороджений надвое дошками; а Дірка з охотою посунулася далі, в яму під скелею, що утворювала щось подібне до бочки. Як оповідала легенда, тут починалося глибоке підземелля, засипане камінням. Найгірше було те, що Палац, цей лисичий барліг, що далі глибше входив в землю після дощів; струмені води, збігаючи з гори вивертали каміння. І сама халупа, ця стародавня будівля, не раз підремонттована сухим камінням, давно б загинула, якби не столітні липи, що росли вище, — вони підтримували її своїм здоровенним корінням. Але як тільки наставала весна, це був чудовий прохолодний закуток, величезна печера, захована в куцах терену та глоду. Дика шипшина над вікном вкривалася рожевими квітками, а над дверима висіла запона з дикого козячого листу. Входячи, треба було відсунути її, як завісу.

Не що-дня, звичайно, доводилося Дірці смажити баринину та м'ясо з цибулею. Траплялося це тільки тоді, коли пощастить видурити в батька білу монету; Гіяцінт цілком віддався на батькову волю, не вимагав грошей, а коли старий давав, то купував ласощі, тратив гроші не жалкуючи. Бучно святкували перші дні кожного місяця, як старий одержував від Делома свою ренту — шістнадцять франків. Ще бучніше відзначали кожних три місяці, коли нотар видавав Фуанові тридцять сім з половиною франків відсотків.

Спочатку старий видавав по сто су, щоб надовше вистачило. В йому говорило давнє почуття скупого, але поволі підпадав він під вплив свого гультяя-сина, що вмів заколисати старого, оповідаючи йому безліч надзвичайних казок. Часами він навіть доводив старого до сліз, і тоді той давав Гіяцінтові два, а то й три франки, бо й сам Фуан погоджувався, що краще все тепер проїсти, коли однаково доведеться колись це зробити. І треба сказати правду, Гіяцінт усім ділився з старим, розважав його принаймні, коли обкрадав його. Спочатку, розманіжившись, бо був ситий, він не думав про батькові гроші. Батько мав право, що хотів, зробити з грішми, не можна ж було вимагати більше, коли ста-

рий оплачував сам ті бенкети. І тільки в другій половині місяця, коли кешені в старого були порожні, Гіяцінт починав мріяти про заховані десь батькові гроші. Траплялося й так, що жадного ліярда не було в хаті. Гіяцінт лютував на Дірку, коли та подавала картоплю без масла. Йому корчило шлунок, коли він думав, що це ж безглуздя позбавляти себе потрібного й закопувати гроші, бо настане ж такий день, коли доведеться викопати ті гроші й прожити їх як слід.

А тим часом, голодними вечорами, Гіяцінт випростовував свої здоровенні члени й намагався побороти цю нудоту, бурливим та шумливим настроєм, наче добре пообідав, і звеселяв себе вибухами з важких гармат.

— Дірко, подавай нам на стіл галярепу та масла, швидко.

Фуан не нудився в гіркі навіть дні наприкінці місяця, бо батько та дочка подавалися тоді на село, щоб було чим наповнити миску, і кінець-кінцем старий теж ходив з ними. Вперше, коли Фуан побачив, що Дірка принесла курку, піймавши її через тин мотузкою, розгнівався. Згодом, удруге вже, вона насмішила діда, коли сама заховалась в листя й закинула вудку з м'ясною принадою в середину цілого гурту качок, що вийшли на прохідку. Один качур кинувся прожогом вперед і схопив м'ясо, гачок і мотузку й умить зник, задушившись без крику, в руках у Дірки. Безперечно, це було не дуже добре, але тварини, що живуть на волі, належать тим, хто вміє їх зловити, а поки не крадеш грошей, то ти ж чесний. Окрім того, він зацікавився злодійськими штуками цього дівчиська. Траплялись просто неймовірні випадки. Украла Дірка мішок з картоплею в одного хазяїна і той сам поміг донести його; надоїла пляшку молока в той час, як корова паслася на пасовиську; не зупинялась вона й перед білизнами: коли прала білизна, Дірка непомітно клала каміння в білизна; білизна падала на дно в Егру, а дівчина приходила вночі і забирала її. Завжди можна було її зустріти на шляху. Ніби ради гусей тинялась вона по околиці, дожидаючи слушного моменту, щоб потягти щось, сиділа над канавою цілими годинами, ніби дримаючи, як чередничка, що

пасе свою череду; гуси заміняли їй навіть справжніх собак, бо гусак геготав і тим попереджав її, коли хтось небажаний міг її зловити. Вона вже мала вісімнадцять років, але на зріст була не більша, як дівчинка дванадцяти років, гнучка й струнка, як та тополя, з овечою головою, з зеленими очима, з широким ротом, трохи викривленим на лівий бік. Під старою батьківською блузою, її дитячі груди зробились тверді, але не стали більші. Вона зовсім скидалася на хлопця й любила тільки своїх тварин. Дірка глузувала з хлопців, але це не заваджало їй, коли гралася з якимось хлопчиком, кінчати цю гру на спині,—та це ж цілком природня річ, бо для цього вона й існувала, та й наслідків ніяких не можна було сподіватися. На щастя, вона мала діло з хлопчиками свого віку, і було б уже зовсім погано, коли б люди дорослі, старі, що вважали її за худу, надумалися залицятися до неї. Нарешті, як казав не раз старий Фуан,—якого вона завжди звеселяла і за те він її любив,—вона була собі дівчина нічого, тільки от краде та трохи непристойности; а так гарна дівчина, не така вже зіпсована, як можна було подумати.

Фуан з охотою ходив слідком за Гіяцінтом, коли той блукав по ланах. Глибоко в кожного селянина, навіть у найчеснішого, живе браконьєр. І старого Фуана цікавили: наставлені пастки, дикунські вигадки, війна, повна хитрощів, повсякчасна боротьба з польовим сторожем та з жандармами. Як тільки витикалися на шляху капелюхи з галунами або жовті перев'язки над пшеницею, батько з сином, лежачи під горою, удавали, що сплять; коли, плазуючи на руках і ногах, син раптом подавався зняти тенета, а батько, з цілком безневинним виглядом, увесь час стежив за перев'язками та капелюхами, поки ті не ставали зовсім маленькі. В Егрі водилися пудові форелі, продавали їх по 40, а то й по 50 су одному крамареві в Шатодані. Найгірше було те, що треба було вартувати їх цілі години, лежачи в траві на животі: такі вони були хитрі. Часто доходили вони аж до Луари, бо в глибині її глейкуватого дна ловилися угри.

Гіяцінт придумав дуже вигідне рибальство: коли на його вудки нічого не ловилось, він уночі обчищав ри-

бальські крамниці берегових буржуа. А проте це була тільки розвага, бо полювання була його найголовніша пристрасть. Гіяцінт спустошував місцевість на кілька миль навкруги. Він не гребував нічим: після перепелиць ловив куріпок, навіть шпаків після жайворонків. Рідко вживав рушницю, бо на плескатій місцевості постріл було б чути далеко. Не було ні одного гнізда куріпки, в конюшині та серед медунки, щоб Гіяцінт не знав про нього, він навіть знав, в якому місці й коли маленькі пташенята, вкриті росою, такі важкі ще після сну, самі давалися в руки. Він намащував гілки клеєм на жайворонків та перепелиць, кидав камінням в здорові зграї шпаків, що їх здавалося, приносив потужний осінній вітер. Вже років з двадцять, як він винищував таким способом дичину в цій місцевості; в кущах, понад Егрою не було вже ні одного трусика і це лютувало місцевість. І тільки зайці не потрапляли до рук Гіяцінтови, але ж і це було рідко, а саме, коли тікали вони на рівнину, де ганятися за ними було б небезпечно. Ох, ті зайці, що бігали по ланах маетка з Бордрі! Він мріяв про них, він наряджав себе навіть на в'язницю, щоб тільки хоч одного з них забити з рушниці. Фуан, коли бачив, що син береться за рушницю, не йшов за ним: це вже було занадто велике безглуздя, бо напевне скінчиться тим, що десь таки він попадеться.

Так воно, звичайно, й вийшло. Треба сказати, що фармер Гурдекен, з одчаю, що винищено таку силу дичини на його землях, дав найсуворіший наказ Бекю, а той сердитий на себе, що ніколи ще нікого не спіймав, спав увесь час під скиртою, на варті. Отож одного ранку, несподівано розбудив його постріл з рушниці, вогник мало не обпік йому обличчя. Це стріляв Гіяцінт. Стояв він за купою соломи, тільки що забив зайця й держав його за ноги.

— О, то це ти? — скрикнув польовий сторож, схопивши рушницю, що Гіяцінт поставив біля скирти, щоб забрати зайця.—Ох ти ж, ледащо, а я ще вагався!

В шинку вони сиділи разом; але в полі небезпечно було їм здибатися: Бекю завжди був наготові спіймати Гіяцінта, а той вирішив розбити йому пику.

— Так, це я! Ось я тобі дам! Віддай рушницю!

Бекю вже каявся, що затримав його. Звичайно, він повертав праворуч, коли помічав Гіяцінта з лівого боку. Нащо встрявати в погану історію з товаришем. Але на цей раз, він мусів затримати хоча й приятеля, бо не можна вже далі заплющувати очей. І нарешті, можна ж бути принаймні хоч ввічливим, коли вже ти винний.

— Твою рушницю, ледащо? Я затримаю її, я віднесу її до мерії. І не рухайся мені! Не хитруй! А то я прострелю тобі черево.

Гіяцінт обеззброєний, дуже розлютований, намагався вхопити Бекю за горло. Коли ж побачив, що Бекю йде до села, пішов слідом за ним, несучи зайця, що висів у нього на руці. Мовчки пройшли вони мало не кілометр, поглядаючи один на одного сердитими очима. Здавалося, що кожної хвилини може счиниться смертельна бійка, а тим часом досада розбирала їх, що далі то більше. І нащо вони зустрілись.

Коли дійшли до церкви і були вже за два кроки від Палацу, браконьєр зважився на останнє.

— Слухай, старий, не клей дурня!.. Зайди випити чарку горілки до мене.

— Ні, я мушу скласти протокола,—відповів суворо польовий сторож.

Він уперся, як старий вояка, що знає тільки свої накази. Але ж все таки став і нарешті, коли Гіяцінт схопив його за руку, щоб вести до себе, сказав:

— А проте, коли в тебе є перо та чорнило, то можна й зайти... Мені однаково, де писати, чи в тебе, чи в іншому місці, аби написати папір.

Коли Бекю прийшов до Гіяцінта, сонце вже встало; батько Фуан курих уже свою люльку на дверях і зрозумівши в чому справа, схвилювався; тим більше, що справа була серйозна. Знайшли десь чорнила й старе іржаве перо, польовий сторож, розставивши лікті, підшукував слова з страшним змістом. Дірка, почувши від батька тільки одно слово, поставила літр горілки і три маленькі шкляночки. Після п'ятого рядка, змучений Бекю зовсім заплутався, описуючи, що сталося і згодився випити шклянку. Стало вже легше, як випили.

З'явився другий літр, а згодом і третій. Через дві години трое чоловіків гаряче й приязно вже балакали; були дуже п'яні й зовсім забули, що сталося ранком.

— Ах, ти ж п'яний рогач! Та ти знаєш, що я сплю з твоєю жінкою.

І це була правда. Починаючи з свята, Гіяцінт перекидав сторожуху в кожному кутку, хоча й уживав її старою шкурою не дуже-то чемно. Бекю страшенно розсердився. Він терпів це, коли був тверезий, але ж коли п'яний, це його вражало. Жбурнувши порожнім літром, рогач закричав на все горло:

— Ах, ти ж тварюка!

Літр розбився об стіну, не влучивши в Гіяцінта, а той сидів тихо, пустивши слини, й тихо собі усміхався. Щоб заспокоїти рогача, вирішили посидіти ще й пообідати зайцем.

Коли Дірка робила рагу з зайця, приємно запахло аж до другого краю Роні. Це було справжнє свято й тяглося цілий день. Всі ще сиділи за столом і обгризали кістки, як настала вже й ніч. Засвітили дві свічки й бесідували. Фуан знайшов три монети по 20 су й послав дівчину купити літр коньяку. Всі вже на селі спали, а вони все ще п'ячили. Гіяцінт, тремтячою рукою шукав сірники й натрапив на початий протокол, що лежав на кінці стола, увесь обляпаний вином та підливкою.

— А, правда, треба ж його скінчити, — ледве пробельботав Гіяцінт, а живіт йому аж затрусився з п'яного реготу; глянув на папір і вигадуючи, якби найкраще показати всю свою призру до писання та закону, раптом підняв одну ногу, приклав папір собі до заду, й стрельнув так, наче з важкої мортири.

— Тепер уже підписано!

Всі, навіть Бекю, — зареготали. Треба сказати, що тієї ночі в Палаці не було сумно.

Близько того часу Гіяцінт знайшов собі приятеля. Одного вечора, залізши в канаву, щоб сховатись від жандармів, він знайшов там якогось чоловіка, що вже раніше тут сховався й не дуже-то хотів, щоб його помітили. Розговорилися. Це був собі здоровенний пару-

бійко Леруа, на прізвисько Пушка, тесля. Він кинув Париж, років два тому через якусь неприємність і тепер йому більше подобалося жити поза містом. Він переходив від села до села, працював тиждень тут, тиждень у іншому місці, заходив на фарми, пропонував свою працю, коли хазяї не хотіли держати його більше.

Зараз роботи в нього не було і Леруа старцював на шляху, жив краденою городиною або садовиною, і був щасливий, коли міг переночувати під скиртою. Правду сказати, важко було йому повірити: в лахмітті, дуже брудний, надзвичайно поганий, виснажений злиднями та розпустою, з таким худим та блідим обличчям, з рідкою борідкою, що загледівши його, жінки замикали від нього двері. А найстрашніші були його розмови,— він казав, що треба порізати багатих, напиться чужого вина аж до нестями, погуляти досхочу з чужими жінками. Усі ці погрози він говорив сумним голосом, зціпивши кулаки. Це були революційні теорії, якими він захопився в передмістях Парижу, — соціяльні вимоги відібрати майно, що виливалися в загальних фразах, і хвиля їх вражала й лякала селян на смерть.

Вже років зо два люди по селах бачили, як він з'являвся в сутінках, благаючи жменьку соломи, щоб виспатись; він сідав біля вогню, і заморожував кров страшними словами. А вранці зникав, щоб знов з'явитись через тиждень-другий в той самий сумний час, як смеркне, і провіщав руїну та смерть. От через що його гнали звідусіль, до того привид цієї постати в лахміттях, як проходила вона селом, лякав і страшенно драгував усіх.

Відразу Гіяцінт з Пушкою знайшли щось спільне.

— Ах, бісова мати! — скрикнув перший. — Яку ж я зробив велику помилку, що в 48 році не порізав їх усіх у Клуа. Ходімо, старий, до мене, вип'ємо по шклянці.

Він привів його до свого Палацу, залишив на ніч, проймаючись пошаною в міру того, як Леруа говорив. Гіяцінт почував, що цей гуляка гідніший за інших, бо твердо знав, як з одного вдару переробити суспільство. На завтра ранком Пушка пішов собі. Через два тижні знову прийшов, як смеркло. І з того часу з'являвся

иноді в Палаці, їв, хропів, як у себе вдома, і присягався що-року, що буржуїв винищать, не мине ще й три місяці. Одної ночі, коли батько був десь на полюванні, Пушка хотів згвалтувати дівчину; але та з огидою, червона з сорому, подряпала й покусала його так, що Пушка мусів дати їй спокій. За кого цей старий вважає її? Він поводився з нею, як з дорослою самицею.

І Фуан не любив Пушку, взивав його гульвісою й казав, що його таки повісять за його розмови. Коли цей розбійник бував у них, старий робився дуже смутний і палив свою люльку надворі. Жити йому знову стало погано. Фуан не з такою вже охотою випивав з своїм сином з того часу, як посварилися вони за дуже прикру справу. Ісус-Христос спродував свою частку шматок по шматку тільки братові Бюто або Деломові, і що-разу Фуан,—без його підпису, того не можна було зробити,—підписував мовчки, бо все ж таки земля з роду не виходила. Але коли зайшло про останній шматок землі, під який браконьєр позичив гроші і позичальник вимагав продати землю з прилюдного торгу, бо він ще не одержав жадного су відсотків, Байегаш радив, що треба, щоб Гіяцінт сам продав землю, бо інакше буде багато витрат. Вся біда була в тому, що Бюто й Делом не хотіли купувати. Вони лютували, що старий проживав свої гроші в цього крутія — старшого сина і вирішили не втручатися в справу, поки старий житиме там. Отже поле мали продати судовики.

Справа йшла своїм порядком. Це був перший шматок землі, що мав вийти з Фуанового роду. Старий уже не міг заснути. Це та земля, якої так жагуче добивалися ще його батько й дід, земля, яку нарешті вони вже мали, оберегали, як власну жінку. І бачити, як вона кришиться отак через судові процеси, знецінюється, переходить у чужі руки, до сусіди, за пів-ціни. Фуан тремтів з гніву, серце йому розривалося на шматки, і він ридав як дитина. Ох, цей клятий Гіяцінт!

У батька з сином почалися жахливі сцени. Син не відповідав нічого, коли батько докоряв йому, скаржився, стоячи в трагічній позі, виливаючи свою муку, свої скорботи.

— Ти ж убійник! Це ж ти береш ніж і відрізуєш з мого тіла шматок м'яса. Поле таке прекрасне, кращого немає в світі. Поле, на якому все росте, тільки дунути на нього! Треба бути негідником, гультіпакою, щоб живому віддати таке поле комусь чужому... Боже мій, боже мій, — комусь чужому! З цієї думки в мене все в середині перевертається. В тебе навіть немає крові в жилах, тобі однаково, п'яниця ти підлий! І все тому, що ти пропив її, цю землю! П'яниця, гультяй, ледащо, тварюка!

І коли батько, змучений до краю, падав знесилений, син спокійно відповідав:

— Яке безглуздя, батьку, отак мучитись. Нападайте на мене, коли вам легше з цього, але з вас поганий філософ, так, нікчемний... І що тут такого страшного, скажіть, будь ласка. Її, землю цю саму, не будеш же їсти. Коли вам дати її замість страви,—ви ж не будете її їсти. Я позичив гроші під неї, бо це в мене така система: таким способом вирощувати на ній монети по сто су. А потім її продадуть, але ж і мого патрона Ісуса-Христа, так само продали. А як лишиться в нас кілька екую, то ми їх проп'ємо, ось де справжня мудрість. Боже ж мій! ми ще маємо час умерти й на завжди мати її, ту землю.

Але що цілком об'єднувало батька з сином, то це ненависть до судового виконавця Віме, поганенького, маленького виконавця. Йому доручали такі вже справи, від яких відмовлялися інші виконавці в Клуа. Одного вечора він і наважився з'явитись в Палаці з судовим папером. Це був миршавенький чоловічок, з жовтою борідкою, червоним носом, з гнійними очима. Завжди одягнений по-панському—в капелюсі, в чорному сурдугі, в чорних штанях, з плямами й витертих страшенно. На всю околицю вславився він тим, що немилосердно били його селяни що-разу, коли доводилося йому приходити до них у судових справах, і він бував серед них сам, далеко від будь-якої допомоги. Цілі легенди ходили про нього: величезні дрючки розтросували на його плечах; примусові ванни доводилося брати йому в глибинах ставків; не раз доводилося йому й бігти по два кілометри після того, як поб'ють його ви-

лами, а раз мати з дочкою спустили йому штани й добре таки побили.

Якраз Гіяцінт увійшов у хату з рушницею, і старий Фуан, що курив люльку, сидячи на пеньку, звернувся до його сердито:

— Ось і безчестя на нашу голову. Через тебе, негіднику?

— Пождіть! — зашепотів браконьєр, клацнувши зубами. Але вгледівши його з рушницею, Віме так і прикипів на місці, ступенів за тридцять. Вся його мізерна постать, брудна, чорна, й коректна, тремтіла з переляку.

— Пане Ісусе-Христе, — звернувся він до Гіяцінта непевним голосом.—Я прийшов у справі, сами знаєте, в якій. Я кладу папір ось тут. До побачення!

Віме поклав уже папір на комінку і швидко почав відступати, як Гіяцінт скрикнув:

— Ах, ти ж, чорнильна душе, треба тебе повчити, щоб був увічливий! А не подаси ти мені як слід папера до рук?

І як нещасний, переляканий на смерть, не насмілювався ні податися вперед, ні податися назад ані на ступінь, Гіяцінт вирішив погратися з ним.

— Я стрельну в тебе, коли не будеш моторніший... Чуєш, бери папір і підходь... Ближче, ближче! Тобі кажу ближче! Полохливий лицеміре, бо я стрельну!

Білий, як крейда, напівмертвий, тремтів виконавець на своїх коротких ніжках. Він кинув благальний погляд на старого Фуана. Але той спокійно курив свою люльку, лютуючи на судові видатки, що втілювались, в уяві селянина, в особі цього виконавця.

— А, нарешті. Це не погано. Дай же мені папір. Але ж не кінчиками пальців, наче гребуєш. Ввічливо, будь ласка! От-так, від щирого серця! Так, ти дуже гречний.

Віме, паралізований глузуванням цього здорового ледаря, чекав, мигаючи очима, якогось загрозливого фігля, удару кулаком або ляпаса. Він почував, що це мусить бути.

— Тепер повернись.

Віме зрозумів, не поворухнувся, стиснув ноги.

— Повернись, або я тебе сам поверну!

Віме бачив, що треба скоритися. Повний одчаю, повернувся, і показав свою нещасну худу спину, як у паршивого kota. Гіяцінт з розмаху ударив його ногою в зад, в таке гарне місце й з такою силою, що той так і зарив носом. Підвівшись з великою мукою, виконавець почав скакати в нестямі, а Гіяцінт кричав йому в спину:

— Увага! Я стріляю!

Гіяцінт націлився. Але обмежився тим, що підняв одну ногу і стрельнув з такою силою, що Віме знову простягся. На цей раз його чорний капелюх закотився за каміння. Віме побіг за ним, підняв і скільки духу побіг далі. За його спиною весь час гуло: пах, пах! Це була справжня канонада під регіт. Віме зовсім отетерів. Кинувшись під гору, як та стрибка комаха, він був уже за сто кроків, а по долині ще лунала Гіяцінтова канонада. Все село було повне цих пострілів, і коли пролунав останній якийсь жахливий, Віме зник у Роні. Дірка прибігла на гвалт, вхопилася за живіт, упала на землю й кудкудахкала, як курка. Старий Фуан вийняв люльку з рота, щоб зручніше було сміятися. Ох, цей підлий Гіяцінт. Паскуда, а такий веселий хлопець. Через тиждень довелося таки старому дати свій підпис на продаж землі. Пан Байегаш мав покупця, і найкраще було послухатися його поради. Вирішили, що батько з сином підуть до Клуа на третю суботу вересня місяця, напередодні святого Любіна, одного з двох міських святих. Батько, що ще в липні мав одержати в збірника податків ренту з відсоткових паперів, яку він ховав від усіх, гадав зайти до нього з ярмарку тихенько, щоб син не бачив. І туди, і назад збиралися йти пішки.

Коли Фуан з Гіяцінтом перед брамою Клуа стояли перед шлагбаумом, що закривав переїзд, поки пройде поїзд, надїхали Бюто з Лізою своїм возом. Відразу почалася сварка поміж обома братами, лаялися вони на чім світ стоїть, аж поки не підняли шлагбаума. І навіть переїхавши на другий бік, спускаючись з насипу, Бюто ще повернувся в своїй надутій від вітру блузі і послав братові непристойну лайку:

— Ідь собі, ледащо, а я ж таки годую твого бать-

ка!—кричав Гіяцінт, скільки було сили наставивши руки трубою.

На вулиці Груез, у пана Байегаша, Фуан пережив кілька страшних хвилин, бо в канцелярії було повно народу,—всі хотіли використати ярмарковий день,—і старому довелося чекати мало не дві години. Це нагадало йому ту суботу, коли він приходив ділити землю; можна сказати напевно, що краще б тоді зробив, якби був повісився. Нарешті нотар прийняв його і треба було поставити на папері підпис. Старий почав шукати свої окуляри, витирав їх, але мокрі очі погано вже бачили; руки тремтіли і нотар мусив покласти його пальці на папір саме в тому місці, де треба було підписати йому своє прізвище чорнилом. Це було так важко, що Фуан аж упрів, тремтів і тупо дивився навколо себе, наче після операції, коли вам одрізують ногу і ви шукаєте, де вона поділася. Пан Байегаш суворо вимовляв Ісусу-Христу і відпустив обох, сказавши їм про закон: передавати своє добро зовсім не моральна річ; кінець-кінцем напевне право передавати майно буде скасовано, щоб не заступило воно встановленого переходу в спадок.

На вулиці Великій біля дверей «Доброго Хлібороба» Фуан залишив Ісуса-Христа серед ярмаркового натовпу; Гіяцінт, усміхаючись собі в уса, охоче погодився на це, добре розуміючи, нащо це старий так робить. Старий відразу подався на вулицю Бодоньєр, де жив збиральник податків, пан Гарді, в маленькому сірому будинкові між подвір'ям та садком. Це був веселий товстенький собі чоловік, з чорною, добре розчісаною бородою. Селяни його дуже боялися й розказували, що своїми балачками запаморочить він голову селянинові, щоб піймати його. Гарді приймав селян у канцелярії. Це була кімната, поділена надвоє бар'єром. Часто тут збиралося дуже багато людей і вони стояли тісно один біля одного. Зараз тут був тільки один Бюто, що тільки-но увійшов.

Ніколи Бюто не зважувався платити своїх податків відразу. Як у березні місяці одержував папери, то вже на цілий тиждень настрій в його псувався. Він сердито вишукував помилки в поземельному, в подушному, в

змінних податках на вікна та двері, але найбільше лютував, коли одержував додаткові податки, що росли що-року. І Бюто дожидав вимоги заплатити без пені.

На цьому вигравав він цілий тиждень. І тоді тільки виплачував дванадцятку частину, що-місяця як приїздив на ярмарок. І що-місяця починалася та сама мука,—він почував себе зовсім хворим напередодні, ніс свої гроші, наче йому мали там відтяти голову. Ох, проклятий той уряд! От хто обкрадає людей!

— А, це ви? — весело зустрів його пан Гарді. — Це ви добре зробили, що прийшли, бо довелося б вам переплатити.

— Ще чого!—пробубонів Бюто.—А все таки, знаєте, я не заплачу вам шости франків, що ви мені набавили на поземельне. Ні, ні, це зовсім несправедливо.

Збіральник зареготав:

— Що-місяця ви співаєте тієї самої. Я ж вам уже з'ясував, що ваші прибутки зростають через те, що більше обробляєте землі проти колишнього, ваші луки понад Егрою. От ми й ґрунтуємося на цьому.

Але Бюто люто сперечався. Так, так, його прибутки зростають! Це однаково, як з його колишніх сімдесяти акрів, зараз стало тільки шістдесят вісім, бо річка, змінивши своє річище, пожерла два акри. Добра штука, а він таки платить за сімдесят. Це справедливо хіба? Пан Гарді відповів на це, що справа межі його не торкається, що треба чекати, поки не перероблять планів. І, щоб краще обґрунтувати свої вимоги, він посипав числами, технічними термінами, в яких Бюто нічого не розумів. Нарешті додав, як звичайно, насмішкувато:

— Можете й не платити, як не хочете, я пришлю до вас виконавця.

Переляканий Бюто сховав свою лють. Коли почуваш себе слабшим, треба поступатися і його одвічна ненависть зростала разом з острахом перед цією темною, складною силою, що почував її над собою: адміністрація—все це буржуазні вигадки, як він їх називав. Не поспішаючи, витяг Бюто свій гаманець. Його товсті пальці тремтіли. Він уторгував багато су на ярмарку і перше, ніж покласти монету перед собою, довго обма-

цував її. Тричі перевірів він суму, що складалась з дрібних грошей. І його серце аж розривалося, що доводиться віддавати таку велику купу грошей. Каламутними очима дивився він, як пан Гарді заховав до каси всю ту суму. І на це якраз нагодився Фуан.

Старий не пізнав ззаду сина і збентежився, коли той оглянувся:

— Як ся маєте, пане Гарді, — забубонів старий.— Я йшов мимо й зайшов побачитися з вами. Адже ж тепер рідко буває нагода побалакати з вами.

Але Бюто занадто був хитрий, уклонився, і пішов собі поспішаючи, але хвилини через п'ять повернувся, ніби йому треба щось спитати, і повернувся якраз в той час, коли збіральник податків, виплачуючи за купони за три місяці, поклав перед старим сімдесят п'ять франків, по сто су. Очі в Бюто спалахнули, але він на батька не дивився, вдаючи, ніби не бачить, як той покрив хусткою гроші, раптом згріб їх, немов шуліка, одним рухом і сховав до кешені. На цей раз батько з сином вийшли разом. Фуан дуже стурбований, скося поглядав на сина, а Бюто був у гарному настрої, він дуже полюбив зараз батька. Не розлучався з ним, хотів підвезти на своєму возі й довів таки, аж до «Доброго Хлібороба».

Ісус-Христос теж був там разом з малим Сабо з Бренкевілю, виноробом, теж відмінним штукарем, що теж знався на всяких фіглях. Зустрівшись, приятелі побилися об заклад на десять літрів, хто потушить найбільше свічок. Весело сміючись, товариші й знайомі пішли всі у внутрішню залю. Стали один ліворуч, другий праворуч, попускали штани, повиставляли зади і кожен гасив свої свічки. Сабо погасив уже десять, а Гіяцінт уже дев'ять. На один раз йому не вистачило духу. Він дуже розсердився, бо підупадала репутація. А ну сміливіше! невже Бренкевіль поб'є Ронь? І він почав дмухати, як ніколи не дмухав жаден коваль. Дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять. Барабанщик з Клуа, що засвічував свічки, і сам захопився. Сабо ледве дійшов до десяти, змучений, побитий і Гіяцінт, почувавши себе переможцем, ще двічі дмухнув, і кричав до барабанщика, щоб той і ті дві запалив, щоб було краще.

Барабанщик і ті засвітив, і всі свічки горіли, як золото, що піднялося як сонце в своєму сяйві.

— Ох, цей Ісус-Христос! Що за нечиста сила! Медалью треба йому дати!

Товариші галасували, реготали, ледве роти не порзривали.

Але глибоко в собі вони й захоплювалися й заздрили, бо справді ж треба бути дуже досвідченим, щоб отаке витворяти досхочу. Випили всі десять літрів. Це тяглося дві години; балачки тільки й крутились навколо цієї події.

Якраз як Гіяцінт натягав штани, Бюто дав йому доброго стусана в зад, з приязни, і, здавалось згода запанувала поміж братами, бо його перемога дуже тішила всю родину. Згадавши молодість, старий Фуан почав розказувати, що робилось за його дитинства, як козакі були в Босі. Один козак заснув над Егрою, роззявивши рота, а він йому як стрельне просто в горло.

Ярмарок скінчився, і всі роз'їздилися п'яні, переп'яні.

Трапилося так, що Бюто забрав на свій віз Фуана з Гіяцінтом. Бюто щось тихенько сказав Лізі і та теж вдавала з себе дуже приязну. Але старший брат, що вже трохи витверезився, почав міркувати: мабуть тому молодший брат був такий ласкавий, що довідався про батьків горщик з грішми. Е, ні, голубе! Якщо досі він такий дурень, був такий делікатний, шанував ті гроші, то тепер не буде таким дурнем, щоб віддати їх комусь іншому. Він зробить усе тихенько, без сварки, коли тепер сім'я вже в згоді.

Коли вже приїхали в Ронь і старий хотів вилізти з воза, обидва сини кинулись до нього один перед одним, показуючи як-найбільшу ніжність та велику прихильність.

— Батьку, обіпріться на мене.

— Батьку, дайте мені вашу руку.

Сини взяли батька попід руки, поставили на шлях. А він, опинившись поміж ними, вже не вагався, а цілком був певний в своїх думках.

— Що це на вас напало, що ви мене так полюбили?

Прихильність їхня вразила старого, йому було б краще, якби його менше поважали. От підла доля! Тепер йому доведеться зазнати гіркого, коли вони знають, що він має гроші. Він увійшов до Палацу сам не свій.

Пушка, що не з'являвся вже місяців зо два, якраз сидів на камені й дожидав Ісуса-Христа й тільки-но його угледів, відразу скрикнув:

— Знаєш, дочка твоя там у ліску в Пуп'ярі, а на ній чоловік лежить.

Зашарівшись, батько, здавалося, от-от лусне з досади.

— От повія, як вона мене безчестить!

І зірвавши батіг з-за дверей, скелистим схилом побіг до ліска. Але гуси стерегли Дірку, як вірні пси, коли вона лежала під кимось на спині. Гусак відразу забачив батька й виступив наперед, а за ним і весь табун. Піднявши крила, витягнувши шию, гусак засвистав погрозливо й суворо, а гуси, вишикувавшись, як до бою, повитягали шиї, пороззявляли свої жовті дзьоби й готові були до нападу. Батіг клацнув, чути було як щось побігло. Дірка втекла.

Ісус-Христос, повісивши на місце батога, здавалося, пройнявся глибоким філософським смутком. Можливо, що вперта безсоромність доччина навіяла йому думку про те, які мізерні людські ті пристрасті. А може він просто тільки прийшов до пам'яті після перемоги в Клуа. Гіяцінт похитав своєю п'яною головою й звернувся до Пушки:

— Слухай, хочеш ти знати? Все це не варте ось чого.

І, піднявши ногу до долини, оповитої сутінками, він стрельнув, призорливим, дужим звуком, наче хотів розчавити землю.

III.

Були перші числа жовтня; почали збирати виноград, настав веселий, п'яний тиждень, коли цілі родини збиралися звичайно біля глечиків з молодим вином. Цілий тиждень над Ронню стояв дух від винограду. Їли його стільки, що жінки мусіли розперізувати свої спідниці,

а чоловіки скидали штани під кожним тином. Закохані цілувались прилюдно по виноградниках. Кінчалось все тим, що всі чоловіки були п'яні, а дівчата вагітні.

На другий день після повороту з Клуа Ісус-Христос заходився шукати батькові гроші, бо не можна ж було припустити, що старий при собі носить всі папери, всі гроші. Напевно він їх заховав десь, у якомусь кутку. Але даремно. Дірка допомагала батькові обшукувати кожен куточок, кожную нірочку, нічого не знайшли, не зважаючи на всі свої хитрощі та тонкий нюх мародерів, і тільки на другому тижні браконьєр випадково, як злавив з дошки, угледів старий тріснутий глечик, який уже тільки так стояв, і там під чечевицею знайшов він сувій паперів, старанно загорнутий в підбивку з старого капелюха. Але там не було жадної монети. Мабуть гроші були десь в іншому місті, напевне немала сума, бо вже п'ять років не тратив він ні копійки. Це були документи, в яких говорилося про триста франків відсотків, по п'ять з сотні. Переглядаючи їх, підраховуючи, Ісус-Христос знайшов ще один аркуш гербового паперу з печаткою і на ньому щось написано великими літерами. Прочитавши, дуже здивувався.

Господи боже, так ось на що йдуть грошики! Чиста сміховина!

Через два тижні після поділу землі в нотаря, Фуан заслаб з горя, що тепер уже в його нічого немає, навіть жменьки власної землі. Ні, він не може так жити, згине. І от саме тоді він зробив цю дурницю, справжню дурницю, що могла спасти в голову тільки отакому старому, закоханому в землі: нишком віддавати свої останні копійки й опинитися в лабетах у людини, що його нахабно дурила. Фуан, такий колись хитрий, сам попався тепер в руки своєму приятелеві, старому Сосісові. Певне остаточно опанувало його те непереможне бажання володіти землею, що сидить у них у кістках, як божевілля, у всіх самців, що знеслилися, запліднюючи землю. Це бажання було таке непереможне, що Фуан підписав Сосісові папера, яким Сосіс віддавав йому десятину землі після своєї смерти, а Фуан даватиме йому що-ранку до його смерти п'ятнадцять су.

Оце так умова, коли маєш сімдесят шість років, а той, що продає на десять років молодший! Було так: Сосіс вирішив вдати з себе слабого, він кашляв і ніби зовсім помирав. Фуан, захоплений своєю жагою, вважав себе за хитрішого, і вирішив зробити таку угоду. Якби там не було, це доводить одно лише, що коли зсунешся з глузду чи то через дівчину, чи через землю, краще лягти й померти, ніж дати підпис; це ж уже йшов п'ятий рік і що-ранку по п'ятнадцять су, і що більше він віддавав грошей, то більше лютував на землю і то більше бажав її.

І подумати тільки! Він звільнився від усіх турбот свого довгого життя, повного праці, йому зоставалось лише вмерти спокійно, та дивитися поки це настане, як інші віддають усі свої сили цій невдячній землі, а він таки хоче, щоб та земля таки його добила. Люди зовсім не мають глузду, і старі не кращі за молодих.

Хвилину Ісус-Христос хотів усе забрати і папери грошові, і угоду, але не наслідився, бо після такого вчинку довелося б тікати. Це ж уже не те, що взяти еку в надії, що воно колись виросте. І, розсердившись, поклав папери назад під чечевицею в глечик. Гіяцінтови було так досадно, що ніяк не міг вдержати свого язика. І на другий уже день вся Ронь знала про старого Сосіса. П'ятнадцять су що-дня за десятину поганенької землі, що певно варта була не більше, як три тисячі франків! За п'ять років це вже виходило майже чотирнадцять сот франків, а коли старий шахрай житиме ще років з п'ять, він матиме й поле, і грошки. З старого Фуана глузували. Але люди, що перестали бачити його, відколи віддав він землю дітям і мав тільки шкуру на собі, тепер почали його шанувати, вітатися з ним, бо довідалися, що він має й гроші і землю.

А надто вже рідні. Фані, в якої з батьком були досить прикрі стосунки, ображена тим, що старий оселився в цього ледаря, замість того, щоб повернутись до неї, принесла батькові білизна—старі Деломові сорочки. Але він зустрів її суворо, пригадавши собі її слова: «Батько навколюшки прийде до нас просити, щоб узяли знову до себе». І він їй так і сказав: «Вихо-

дить, що це ти прийшла навколюшках побачитися зо мною». Ці слова стали їй упоперек горла. Повернувшись додому, Фані плакала з сорому та горя, вона ж бо була горда селянка й ображалася, коли хто не так глянув на неї. Чесна, роботяща, багата, вона дійшла до того, що пересварилася з усім селом. Делом мусів пообіцяти, що з цього часу сам носитиме гроші; а сама вона заприсяглася, що ніколи й слова не промовить до батька.

А Бюто... Він усіх здивував, коли одного дня з'явився до Палацу, ніби одвідати старого.

Ісус-Христос, усміхаючись, приніс пляшку горілки— випили. Але з насмішкуватого раптом став він здивований, побачивши, що менший брат витяг з кешені десять монет по сто су і розложив їх на столі, промовивши:

— Батьку, нам таки треба звести рахунки... Ось вам рента за останні три місяці.

— Ах, ти ж, гультіпако! Він, що не давав батькові жодного су цілі роки, чи не хоче часом подратувати його, показуючи йому колір своїх грошей.

Бюто раптом одвів батькову руку, що простяглася вже до грошей і забрав монети.

— Слухайте! Це я хотів показати, що маю їх... Я вам їх збережу. Ви знаєте, де вони вас дожидають.

Гіяцінт починав уже щось розуміти й розгнівався.

— Скажи, будь ласка, це ти хочеш переманути батька до...

Але Бюто повернув уже на жарт.

— Ревнощі? А коли батько побуде в мене тиждень і в тебе тиждень, хіба це не буде цілком звичайна річ. Що ви на це скажете, тату? Може б ви розрізали себе на дві половини. А поки що, вип'ємо. Будьмо здорові.

Коли він зібрався виходити, то запросив їх до себе на виноград. Можна буде попоїсти винограду, скільки влізе. Коротко сказати, він був такий ввічливий, що батько й брат були однієї думки, а саме: що він таки хороший хлопець, але треба бути з ним обережним, щоб часом не пощитися в дурні.

Якраз під горою зустріли вони родину Шарлів, що

поверталася разом з Елодією з проходки до свого ма-
етку «Біла Троянда». Перед тим гуляли вони понад
Егрою. Всі троє були в жалобі після смерті пані Естелі,
як звали матір малої. Померла вона в липні з надмірної
праці, бо що-разу, як бабуня поверталася з Шартру,
вона казала, що дочка її б'ється, як риба об лід; так
тяжко доводилося їй працювати, щоб підтримати добру
славу установи на Єврейській вулиці, якою її гульвіса-
чоловік цікавився що-далі менше. Яким тяжким був па-
нові Шарль цей похорон! Він не зважився взяти на
нього Елодію і малій сказали про смерть матери тільки
тоді, як уже три дні лежала вона в землі. Як стиснулося
йому серце, коли після багатьох довгих років побачив
він знову на розі вулиці Плянш-о-Карп, в № 19 будинок
пофарбований жовтим, з зеленими віконницями, зав-
жди причиненими. Це ж була праця всього його життя;
сьогодня увесь будинок був у жалобі. Маленькі двері
відчинені, в алеї стояла труна поміж чотирма свічками.
А надзвичайно зворушило його те, як поставився увесь
квартал до його горя. І справді вся церемонія відбулася
дуже добре. Коли повезли труну алеєю і він опинився
на тротуарі, всі сусіди перехрестились. До церкви йшли
серед урочистої тиші. П'ять жінок з № 19 були в тем-
них сукнях, мали вигляд цілком пристойний,—так пе-
реказували ввечері люди в Шартрі. Одна навіть запла-
кала на цвинтарі. Отже пан Шарль був цілком задово-
лений. Але як він страждав на другий день, коли почав
розмову з своїм зятем Гектором Воконь, та оглянув
установу. Установа була вже не така блискуча; почувало-
ся, що тут бракувало вмілої чоловічої руки, в цій
низці таких дрібниць, яких би він в свій час не дозво-
лив. Але старий хазяїн з радістю зазначив, що пристой-
ний вигляд п'яти жінок на похороні зробив таке гарне
вражіння в місті, що цілий тиждень в установі було
повно відвідувачів. Покидаючи № 19, дуже занепокоє-
ний, пан Шарль сказав Гекторові, що думає. Тепер, ко-
ли бідної Естелі немає вже на світі, він мусить поваж-
ніше поставитися до справи, коли не хоче, щоб на мар-
не пішло жінчине добро.

Бюто запросив і Шарлів прийти на виноград. Але ті відмовилися, бо були, мовляв, у жалобі.

Обличчя були в них смутні, рухи повільні.

Єдине, то це вони прийдуть покуштувати нового вина.

— Щоб розважити бідну сирітку — додала пані Шарль. — Вона має тут мало розваги, відколи взяли ми її з пансіону. Що ж ви хочете? Не може ж вона цілий вік сидіти в класі.

Елодія слухала, спустивши очі, й уся зашарілась без видимої причини. Вона вже виросла, стала струнка, висока, бліда, як та лілея в затінку.

— Що ж ви думаєте робити з цією молодою дівцею?—спитав Бюто.

Елодія ще дужче зчервоніла, а бабуня поважно відповіла:

— О, ми й сами ще не знаємо... Нехай набереться сили, а потім дамо їй повну волю.

А Фуан, одвівши пана Шарля на бік, спитав з зацікавленням:

— Ну, а як комерція?

Шарль знизав плечима й сумно відповів:

— Ох, і не кажіть! Якраз сьогодні вранці бачив я де-кого з Шартру. Тому ми й стурбовані. Пропала установка. По коридорах б'ються, навіть не платять, як слід, немає догляду, немає.

Він склав навхрест руки й глибоко зідхнув, збираючись скинути з себе те, що надто вже мучило його, скинути ту нову біду, що налягла на нього з самого ранку.

— І подумайте тільки, падлюка цей вчащає тепер до кав'ярні, маючи те саме вдома.

— Виходить, кінець! — переконано промовив Ісус-Христос, що весь час прислухався до розмови.

І замовкли, бо надходили пані Шарль з Елодією та з Бюто. Всі троє розмовляли про покійницю. Молода дівчина говорила про те, як їй було тяжко, що не могла попроситися з матір'ю. І невинно додала:

— Але нещастя, здається, спало так несподівано, а в цукерні було стільки роботи...

— Авжеж, якраз припали хрестини, — мерщій до-

дала пані Шарль і обернулась до товариства. Але ж ніхто навіть не всміхнувся, всі співчували, покиваючи підборіддям. А дівчина дивилася на каблучку, що була у неї на пальці, поцілувала її й заплакала:

— Ось, що зосталось мені від мами... Бабуня зняла в неї з пальця й наділа мені... Мама носила її двадцять років, а я носитиму увесь свій вік.

Каблучка ця золота, стара, грубуватої роботи і так уже стерлася, що вся різьба на ній майже зникла. Почувалося, що рука, яка носила її, не відмовлялася ні від якої праці, а завжди була діяльна, або мила горшки, або перестеляла постелі, чистила, прибирала, скрізь наводила порядок. І про що тільки не розповідала ця каблучка? Вона залишала часточки свого золота на дні стількох подій, що чоловіки пильно до неї придивлялись мовчки, тільки ніздрі поробилися в них широкі.

— Коли в тебе зітреться вона так, як стерлася в твоєї матери,—сказав пан Шарль, дуже збентежений,—тоді ти можеш відпочити... Коли б каблучка ця вміла говорити, вона б розповіла тобі, як заробляють гроші працею та дбайлівістю.

Плачучи, Елодія знову поцілувала каблучку:

— Знаєш, — сказала пані Шарль,—я хочу, щоб ти нею заручилася, як віддаватимемо тебе заміж.

Почувши ці слова, цей натяк на одруження, молода дівчина, знервувалася, так зніяковіла, так засоромилася, що як божевільна кинулася на груди до бабуні, щоб сховати там своє обличчя. Сміючись, бабуня заспокоювала її.

— Гляньте яка! Не соромся, мое маленьке! Треба звикнути до цієї думки, це зовсім не погане слово. Будь спокійна, я при тобі ніколи не скажу нічого непристойного. Твій кузен Бюто спитав, що ми думаємо зробити з тобою. От і почнемо з того, що знайдемо тобі жениха... Ну, годі, годі, глянь на нас, не трися об мою шалю. Попсуєш собі шкурку.

І звернувшись до всіх, поважна пані Шарль широко задоволена, додала:

— А, що ви скажете? Добре вихована? Вона анічогісінько ще не знає.

— Ох, коли б не було в нас цього янгола,—сказав пан Шарль,—то нам було б дуже важко все це переживати. Ви знаєте, про що я кажу. А тут ще мої троянди та чорнобрівці пошкодило цього року, і я не знаю, що сталося птиці. Вся вона захворіла. Тільки рибальство мене трохи тішить. Учора я піймав форелю, так фунтів зо три. Що ж, коли живеш на те тільки, щоб мати собі втіху. Так я кажу?

Попрощались. Пани Шарль ще раз обіцяли прийти покуштувати нового вина. Фуан, Бюто й Гіяцінт пройшли кілька кроків мовчки, а потім старий звів до купи їхні думки.

— А щасливий той буде, хто разом з установою й цю дівчину візьме.

Барабан в Роні оповістив, що почалося збирання винограду, і вранці в понеділок все село повиходило, бо кожен селянин мав свій виноградник. Кожна родина в цей день неодмінно виходила на роботу, на пагорчистий беріг Егри.

Але, що остаточно вразило село, так це те, що на передодні, пізно ввечері, приїхав новий священик і почав розпаковуватися перед церквою. Нарешті таки комуна дозволила собі розкіш мати власну духовну особу. Було вже темно й як слід ніхто його не бачив. Тому балачок було без кінця, тим більше, що й справа варта була того.

Після безконечних непорозумінь цілі місяці абат Годар уперто відмовлявся ступити ногою до Ронь і хрестив, сповідав тільки тих, що приходили до його в Базош-Даен. А як же померлі? То так би й похололи, чекаючи його? Та за час великої цієї ворожнечі ніхто на селі не помер і питання це так і лишилося темне. Абат заявив єпископові, що краще нехай його розріжуть за непокірливість, а він не понесе причастя на це жахливе село, де його так огидно приймали усі ті п'яниці, розбійники, розпусники, з того часу, як перестали вірити в чорта. І єпископ, певно, підтримав його, бо ні в що не втручався, поки ця череда не одумається. Отже Ронь увесь час була без священика, не було більше церковної відправи, нічого—зовсім так, як у дикунів. Спо-

чатку було якось ніяково, але по суті,—правду треба сказати, все йшло не гірше, ніж і перед тим. Люди звикали до нових порядків і дощі через те не ставали більші, так само і вітри, а гроші, та й не малі, лишалися в громаді.

І виходило так, що можна й обійтися без священика, бо досвід показує, що врожай не гіршав, людей більше не вмирало, то навіщо священик здався. Хай і завжди так буде. І не мало людей так думали і не тільки такі навіжені, як Ленгень, але й люди розумні, поважні, як от Делом. Але багато було й таких, яких мучило, що не мають свого священика не тому, що вони були релігійніші від інших, бо навіщо їм бог, якого вони перестали боятися; коротко, це виходить показати, що вони найгірші найзлиденніші за всіх і не можуть витратити й десять су хоча б і на некорисну справу.

А в той же час в селі Маньоль, де рахувалося тільки двісті вісімдесят три душі парахвіян, тоб-то на десять чоловіка менше, ніж у Роні, утримували священика й глузували з сусіднього села і тим кололи очі Ронівцям і так з них глузували, що за це могла зчинитись велика бійка. Крім того, жінки мають свої звички і ні одна з них не згодилась би, щоб її повінчали, або поховали без священика. Та й чоловіки іноді ходили до церкви на велике свято, бо так уже заведено.

Коротко сказати, священики завжди були на селі і, коли не махнули вже на все, то треба добитися, щоб і Ронь мала свою церкву.

Зрозуміло, що муніципальна рада й порушила це питання. Голова Гурдекен, що підтримував релігію, як представник влади, хоч сам і не дуже додержувався її, зробив політичну помилку, не взявши участі в тому, щоб погодити думки в цій справі. Громада була бідна, навіщо ж її надмірно обтяжати витратами на ремонт церковного будинку. Тим більше, що він мав надію помирити абата Годара з громадою. Отже трапилось так, що Макрон, помічник Гурдекена, колишній ворог ряс, став на чолі незадоволених, пригнічених тим, що не було в них власного священика. Мабуть цей Макрон задунав собі скинути мера й самому стати на його місце.

А крім того, були й такі чутки, що він зробився агентом у пана Рошфонтена, з Шатодану, який на майбутніх виборах, мав знову поставити свою кандидатуру проти пана Шедвіля. І справді, Гурдекен, стомлений уже, маючи багато клопоту на фермі, ніби навмисне не бував на нарадах і дав своєму помічникові повну волю. І з ініціативи Макрона, рада висловилася за те, що треба дати відповідні кошти на те, щоб закласти в Роні свою паравію. З того часу, як Макрон таки добився, щоб йому виплатили за землю, що пішла під дорогу, після того, як пообіцяв був віддати її дурно, члени ради ставилися до його, як до шахрая, а проте поважали. Один тільки Ленгень протестував, бо, на його думку, країна буде тоді в руках езуїтів. Бекю також був не задоволений, бо його виселили з священникового будинку та з садка, і жив він тепер в якійсь халупі. Місяць робітники ремонтували стіни, вставляли шибки, замінили гнилі дошки на нові. І нарешті священникові можна вже було оселитися в маленькому будинкові, тільки-но відремонтованому.

Почало сіріти і на берег потяглися вози. На кожному возі лежало чотири або п'ять бочок з одним дном, їх і звали «безденні». Жінки й дівчата з кошиками сиділи на возах, а чоловіки йшли біля коней і ляскали батогами. Вози їхали валкою, точилася розмова, лунали крики й регіт.

Якраз випало так, що Ленгень їхав за Макроновим возом і Флора з Селіною, що не розмовляли одна з одною місяців з шість, зустрілися. Перша була з дружиною Бекю, друга з своєю дочкою Бертою. Зразу розмова зайшла про священника. Слова лунали в свіжому ранішньому повітрі під ходу коней.

— Я бачила, як він помагав розвантажувати свої речі.

— А, ось як! Який же він з себе?

— Бачите, було вже темно надворі. Мені здалося, що він високий, тонкий, з пісним обличчям і слабосильний, немічний. Років йому так з тридцять. Обличчя спокійне, приємне.

— Так, кажуть, що він жив у Оверні, в горах. Третину року там живуть у снігу.

— Бідненький! Коли так, то в нас йому буде не погано.

— Звичайно. Знаєте, його зовуть Маделен.

— Ні, Маделін.

— Маделен, Маделін; і так і так це не чоловіче ім'я.

— Дуже можливо, що він відвідає нас у виноградниках. Макрон обіцяє, що приведе його.

— А! На здоров'я. Треба буде поглядати.

Вози стали під косогором, уздовж шляху, понад річкою Егрою і в кожному малому виноградникові поміж рядами тичок жінки бралися до роботи. Вони йшли, позгинавшись удвоє, високо піднявши зад, різали серпом грона винограду й складали їх у кошики. Що-до чоловіків, то й їм було досить роботи. Вони викидали виноград з кошиків в великі коші й виносили їх на гору, складали виноград у діжку. Коли всі діжки на возі були повні, виноград везли додому й викидали його у великі топчила, а тоді знову вертались до виноградників.

Роса цього ранку була така велика, що спідниці відразу стали мокрі. Але, на щастя, була чудова погода і сонце відразу висушило їх. Вже три тижні, як не було дощів. Виноград, на який не мали вже надії через мокре літо, раптом достиг і став солодким. Ось чому це сонце, таке гаряче для цієї осінньої пори року, усіх веселило. Всі сміялись, кричали, говорили таке скромне, що дівчата аж качалися.

— Ох, ця Селіна, — промовила Флора до сторожихи Бекю, підвівшись й дивлячись на сусідній виноградник, де працювала Макрониха, — як пишалася вона своєю Бертою, в неї мов личко як у справжньої панночки. А гляньте, дівчина жовкне і в'яне на очах, аж дивитися страшно.

— Звичайно, — сказала сторожиха, — так воно завжди, коли не видають заміж дівчат. Помилку вони зробили, що не віддали її за візникового сина. А крім того, кажуть, ніби вона вбиває свій темперамент поганими звичками.

Сторожиха знову почала зрізувати грона, зігнувшись вдвоє й похитуючи задом, додала:

— Але це не заваджає шкільному вчителеві увесь час крутитися біля неї.

— Далєбі, — скрикнула Флора, — та цей Леке радий піднімати су своїм носом з болота. О, дивіться, прийшов уже помагати! Ач, який шпак!

Розмова урвалась. Віктор, що повернувся тижнів два тому з війська, узяв їхні кошики й висипав у діжку Дельфінові, якого отой гад Ленгень найняв на час збирати виноград, бо самому, мовляв, треба бути в крамниці. І Дельфін, що ніколи не кидав Рони, прив'язаний до землі, як той молодий дуб, аж німів, здивований, перед Віктором, а той уже брехав та задавався перед цим сільським парубком. Віктор так перемінився, що ніхто не пізнавав його; вуси, борідка, кашкет, як у полісмена, наче на службі, і до всіх велика погорда, призирство. Тільки жевжик помилявся, коли думав, що Дельфін йому заздрить; даремно розповідав йому Віктор про героїчні свої вчинки в казармі, брехав про свої бенкети, про дівчат та про те, як здорово він піячив. Селянин хитав головою, дуже здивувався, але все те, його не спокушало. Ні, ні, дорого це коштувало, коли доводилося кинути свій куток. Він уже двічі відмовився йти до Шартру і робити собі кар'єру в ресторані разом з Ненесом.

— Ох, ти леженю! А як будеш салдатом?

— О, салдатом! А може ще витягну добрий жереб.

Віктор, повний призирства, не міг зрушити його з місця. Такий боягуз, а збудований, як той козак. Розмовляючи, він випорожняв кошики в діжку, не згинаючись ані на хвилину під вагою. Жартуючи, він кивнув оком на Бєрту й додав:

— А скажи, чи з того часу, як пішов я, обросла в неї.

Дельфін зареготав, бо хлопці й досі сміялися з Макронової дочки, що в неї таке диво.

— Я свого носа туди не встромляв. Можливо, що там щось і виросло на весні.

— Ну, я поливатиму її, — докінчив Віктор, — гидуєчи. — Краще мати діло з жабою... а крім того, це й не здорово, бо без волосся може там стиратися.

Дельфін затрясся з реготу, а кіш аж загойдався в нього на спині. Він спустився з гори, спорожнив кошик у діжку й ніяк не міг заспокоїтися, так розбирав його

регит. У Макроновому винограднику Берта все строїла з себе панночку, замість серпа різала виноград ножичками, боялась колючок, і страшенно хвилювалася, що її тонкі черевики промокли від роси й не висихали. І вона терпіла залицяння Леке, хоч і гидувала ним, бо їй таки приємно було, що цей один тільки освічений чоловік залицявся до неї. А Леке дійшов до того, що хусточкою витер їй черевики. Але увагу його звернула на себе нова постать.

— Ох, господи, — зашепотіла Берта, — яка ж на ній сукня. Мені казали, що вона приїхала вчора ввечері разом з священиком.

То була Сюзанна, Ленгенева дочка, що наважилася з'явитися на селі після розпусного життя в Парижі. Приїхавши вчора, вона вирядила матір і брата на виноградник, пообіцявши прийти туди пізніше, а сама почала одягатися; їй хотілося несподівано прийти до селян під час роботи і всіх приголомшити своїм убранням. І справді, вражіння було надзвичайне: на ній була шовкова блакитна сукня, така розкішна, що вбивала блакить небесну. Під розпеченим сонцем, купалася вона на тлі зеленого листу і виноградної лози, й справді була, як та чарівна казка-мрія. Відразу почала вона балакати й голосно сміятись, їла виноград, підіймаючи його високо вгору, щоб він падав їй у рот, жартувала з Дельфіном і з своїм братом Віктором, що, здавалося, дуже пишався нею, і так зачарувала сторожиху й свою матір, що ті розставили руки, а очі в них поробилися вогкі. Кінець-кінцем зачарування те перекинулося й на сусідні виноградники, робота припинилась, всі дивилися на цю дівчину й не вірили очам своїм: так вона вилюднила й покращала. А була колись така негарна. А тепер просто картина, мабуть тому, що так гарно зачесалася й пустила кучері понад личком. Оглядаючи з цікавленням її постать, почували пошану до цієї розкішної, вродливої, повної сили дівчини. Селіна аж жовта стала, зціпивши зуби, стояла поміж своєю дочкою та Леке.

— От так красуня! Оце так шик! — Флора розказує всім, хто хоче слухати, що її дочка має служниць і карети там у Парижі. Це дуже можливо, бо треба добрі мати гроші, щоб так поправитися на тілі.

— О, це нічого не доводить! — сказав Леке, що хотів бути ввічливим.—Всі знають, як вони заробляють ті гроші.

— Кому яке діло до того, як вони заробляють!—гірко відповіла Селіна,—але ж мають їх.

Сюзанна, вгледівши БERTУ й пізнавши давно свою товаришку, дуже приязно підійшла до неї.

— Добридень, як ся маєш?

Придивившись до подруги, вона аж здивувалася, що в тої таке в'яле обличчя й розігнувшись, горда своїм білим, як молоко, тілом, ще раз привіталася, сміючись:

— Все добре, правда?

— Дуже добре! Дякую,—відповіла БERTА, засоромлена, переможена.

В цей день Ленгені перші були на селі, і це був справжній ляпас Макронам. Мимоволі порівнювала Селіна дочку свою худу, зжовклу, уже в зморшках, з розкішним виглядом другої, такої свіжої, рожевої. Хіба ж це було справедливо. Повія, з якої не злазили чоловіки зранку до вечора й яка не втомлювалася ніколи. І поруч невинна дівчина, примушена спати сама, як та жінка, що постарілася після трьох пологів. Ні, невинність ніколи не матиме нагороди, просто не вигідно зіставатися чесною, сидючи в батьків.

Коротко сказати, Сюзанна всіх зачарувала. Вона цілувала дітей, що повиростали, розворушила старих давніми спогадами. Будь чим хочеш, можеш обходитися без людей, коли маєш собі достаток. А ця дівчина мала ще й добре серце, не гребувала батьком-матір'ю, а приїхала побачитись і з друзями тепер, хоча й стала така багата.

Об одинадцятій годині всі посідали їсти хліб з сиром, хоча й не були голодні, бо з самого ранку всі наїлися винограду і тепер дерло в горлі, а животи порозпирало, як бочки й перебирало всередині, як після проносного; що-хвилини котрась з дівчат мусіла тікати за тин. Звичайно, з неї глузували, гукали у слід: «Го! Го!». Це була добродушна веселість, щось таке, що бадьорило, свіжило.

Вже кінчали хліб з сиром, як ось на шляху з'явився

Макрон з абатом Маделіном. Відразу всі забули про Сюзанну й почали придивлятися до священика. Правду кажучи, відразу він не дуже подобався. Тонкий, як дрючок, сумний такий, наче ніс бога ховати. Абат вклонявся перед кожним виноградником, кожному сказав приємне слово, і нарешті всі прийшли до того, що він дуже ввічливий, надзвичайно приязний, але кволий. З цим буде легше впоратися, ніж з отим задиракою Годаром. За його спиною почали всміхатися. Абат зійшов на горбок і стояв нерухомий, втопивши очі в сіру безмежну, плескату Босу, стояв наче переляканий, якийсь розпачливий смуток видно було в його великих прозорих очах гірської людини, що звикла до вузького обрію у Овернських ущелинах.

Якраз тут був виноградник Бюто. Ліза з Франсуазою різали грона, а Гіяцінт, що не забув привести з собою батька, був уже п'яний від винограду, хоча й удавав увесь час, ніби справді висипає кошики в діжку. Вино шумувало в ньому, наповнювало його такими газами, що вони виривалися з нього крізь усі дірки. Вигляд священика ще дужче його підбурював і Гіяцінт став зовсім непристойний.

— Ох, ти ж, невихована свиното! — кричав йому Бюто.—Почекай принаймні, поки його преподобіє відійде.

Але Гіяцінт не послухався й відповів, як людина, що чемно поводитьсь, коли захоче.

— Це не в його честь, а для своєї втіхи.

Батько Фуан сів на землі, — на кріслі, як він казав, — утомлений, щасливий, що така гарна пора й виноград добрий удався. Він тихенько всміхався сам до себе, дивлячись, як Горголя, якої виноградник був поруч, підходила поздоровкатися з ним. І вона почала вже його поважати, як довідалася, що він має гроші. Далі одним скоком вона залишила його, вгледіла здалеку свого онука Ларіона, як той, побачивши, що баби нема, хав у рот виноград. Вгледівши це, Горголя кинула й брата, й побігла до нього з ціпком, й почала його бити: свиня коло ночов більше псує, ніж користи з неї.

— Хто обрадує всіх, як дуба дасть, то це наша тіт-

ка,—сказав Бюто, сідаючи на хвилинку біля батька, щоб піддобритися до нього. Чи ж годиться так визискувати цього бідолашу, тільки через те, що він без краю дурний, як той осел.

Далі він напосівся на Деломів, що працювали на самому низу, край дороги. У Деломів були найкращі виноградники на всю місцевість, мало не два гектари в одному шматку. Працювали в нього чоловіка з дванадцять. Виноградник у Делома добре викоханий давав такі грона, яких не було ні в одного сусіди. І Деломи так пишалися ними, що, здавалось, працювали осторонь від інших, навіть тим, що не звертали уваги, як дівчата раз-у-раз мусіли бігти прожогом, як хватало їх за живіт. Звичайно, їм було занадто далеко й незручно прийти привітати батька і вдавали ніби й не знають навіть, що він тут. Ох, цей хитрий Делом, такий працювятий і наче б то справедливий! А Фані, ота воркотуха, що сердиться, коли навіть не добре гикнеться, вимагає, щоб на неї молилися, як на ікону, а що сама робить капості іншим, то того й не бачить.

— Правду вам кажу, — говорив далі Бюто, — я вас дуже люблю, а брат та сестра... Знаєте в мене й досі серце болить, що ми так негарно з вами розлучилися через таку дурницю.

І повернув балачку на Франсуазу, — дівчині зовсім Жан закрутив голову. Але поводитьсь тепер вона спокійно. А як тільки почне знову коверзувати, то він кине її в ставок, хай трохи прохолоне.

— Отже, тату, треба вам подумати... Чом би вам не повернутися до нас?

Фуан обережно мовчав. Він сподівався цієї пропозиції, що тепер таки зробив молодший син, але не хотів говорити ні «так», ні «ні», бо ніколи не знаєш, як краще буде.

Тоді Бюто упевнившись, що його брат на другому кінці виноградника, заговорив далі:

— Хіба ж я не правду кажу? Чи ж вам місце в цього пройдисвіта—Гіяцінта? Дуже можливо, що одного ранку вас знайдуть зарізаного. І далі, — почекайте, — я вас годуватиму і в той же час буду виплачувати ренту.

Батько здивовано кліпав очима. Але все ще не відповідав і Бюто вирішив взяти його на гачок.

— І всі ваші примхи буду задовольняти, ви матимете каву, чарку горілки, чотири су на тютюн, нарешті все, чого забажаєте.

Це вже було занадто. Фуан перелякався. Безумовно, у Гіяцінта тяжче вже стало. Але ж як почнуться сварки й у Бюто?

— Побачимо,—сказав він кінець-кінцем, встаючи. На виноградниках працювали аж до ночі. Вози безперестанку відвозили повні діжки й поверталися порожняком.

У виноградниках, позолочених промінням сонця, що вже заходило, під величезним рожевим небом, ішло бурхливе життя; кошики, діжки рухались без упину, а люди вже були п'яні від солодкого винограду. З Бертою скоїлося лихо: її схопили такі кольки, що вже й бігти не могла: мати й Леке мусіли загородити її, щоб могла випорожнитися поміж тичками. З сусіднього виноградника помітили це Віктор з Дельфіном і хотіли понести їй папірця, але Флора й сторожиха Бекю не допустили до цього, бо є ж якісь межі, за які може виходити тільки той, хто вихований погано. Нарешті почали збиратись додому. Делом вів перед, Горголя примушувала Ларіона тягти коня. Ленгень з Макроном помирились і забули свої повсякчасні сварки. А що особливо кидалося в вічі, так це те, що абат Маделін був надзвичайно ввічливий до Сюзанни. Він, мабуть, думав, що це справжня пані, бо вона краще за всіх одягнена. Ідучи разом, він розмовляв з нею, а Сюзанна солодко питала його, коли буде відправа в церкві в неділю. Зразу з ними йшов Гіяцінт. Він ненавидів рясу й знову почав свої штуки, як упертий п'яниця. Через кожних п'ять кроків, він піднімав ногу й стріляв. Сюзанна кусала губи, щоб не засміятись, а абат удавав, ніби нічого не чує. і дуже поважні під цю музику, абат з Сюзанною серйозно розмовляли про божественне, йдучи за валкою.

Коли вже входили в село, Бюто й Фуан, засоромившись, силкувалися втихомирити Гіяцінта. Але той робив своє, запевняючи, що формально священик не має права ображатися.

— Ой, лихо мое! Я ж вам кажу, що це не для кого іншого, а тільки для самого себе.

Другого тижня, Бюто запросив на нове вино рідню. Шарль, Фуан, Ісус-Христос, ще четверо чи п'ятеро гостей мали прийти о сьомій годині на баранину, горіхи та на сир.

Справжній бенкет. Вдень Бюто порозливав у льоху своє вино в шість бочок через лійку, з топчила. Але сусіди ще не впоралися: той ще збирав виноград і топтав його з самого ранку зовсім голий; а той з тичкою стежив, як вино шумує, насунувши капелюха по вуха, а воно клекотіло; третій, що мав чавило й вичавки, викидав на подвір'я в купу, що аж парувала. І таке було в кожній господі. І від цього усього і від гарячих топчил, від мокрих чавил, бочок, від цілої Рони неслася душа вина, й одного цього духу було досить, щоб люди ходили п'яні.

Цього дня, як покинути Палац, Фуан наче передчуваючи щось, забрав усі свої папери з глечика. Краще було носити їх на собі, бо йому здалося, що Гіяцінт з Діркою що-разу поглядають угору непевними якимись очима.

Всі троє заздальгідь вийшли з Палацу і прийшли до Бюто разом з Шарлями.

Повний місяць був широкий, ясний і світив, як сонце. Увійшовши на подвір'я, Фуан помітив, що осел Гедеон, стоїть під повіткою й засунув глибоко голову в зрізок. Старого не здивувало, що осел на волі, бо він був дуже хитрий і дуже добре піднімав губами всяку клямку, але зацікавив його цебер. Фуан підійшов і пізнав зрізок з льоху. Його лишили на дворі повним вина, щоб долити бочку. Ох, лихо! Це ж Гедеон вино п'є.

— Бюто, а йди-но сюди! Твій осел перший розпочав.

Бюто показався на порозі кухні.

— Що таке?

— Та він же все випив.

Під цей крик Гедеон спокійно допивав вино. Дуже можливо, що він отак сьорбав уже з чверть години, бо в той зрізок напевне влазило літрів з двадцять. Певне, він випив усе вино, бо черево йому зробилося таке, як той козячий міх і, здавалося от-от лусне. І коли осел на решті підвів голову, з носа в нього текло вино, червона

смуга під очима показувала, що він втокмачив у вино голову аж по це місце.

— Ох, ти ж розбійник! — скрикнув Бюто, підбігши до осла.

— Ось що він робить! Такого другого шибеника і на світі немає!

Коли докоряли йому, Гедеон звичайно вдавав, що його це зовсім не стосується; тільки широко розставив вуха й дивиться скоса. На цей раз, спантеличений, загубивши всяку пошану, він одверто глузував, похитуючи спиною, щоб показати свій веселий настрій і те, що зовсім не соромиться, що поробив, а коли хазяїн штовхнув його, Гедеон спіткнувся.

Старий Фуан мусів підперти осла плечем.

— Але ж ця свинота п'яна, хоч викрути!

— П'яна, як скотина,—сказав Гіяцінт, з захопленням дивлячись на осла. Враз—цілий зрізок! Ото пелька!

Але Бюто не сміявся, так само, як і Ліза з Франсуазою, що прибігли на гвалт. Насамперед, пропало вино; потім, не так уже шкода того вина, як соромно перед Шарлями. Пані й пан Шарлі й так уже кусали губи, бо тут була й Елодія.

До того ж, як на лихо, Сюзанна з Бертою вийшли на проходку й якраз перед двором Бюто зустрілися з абатом Маделіном. Кумпанія стала й дивилася на подвір'я. Дуже хороше, коли всі ці поважні пани стоять та дивляться!

— Тату, штовхайте його,—сказав тихенько Бюто.— Треба його мерщій загнати до стайні.

Фуан почав штовхати Гедеона, але той, почувавши себе дуже добре, ні за що не хотів зрушити з місця; він не сердився, а був, як та п'яна дитина: очі веселі, ріт роззявлений, верхня губа вгору й слина тече.

Він присідав, хитався на розкарячених ногах, коли його штовхали, пхався назад, ніби подобалося йому гратися. Коли ж Бюто почав його штовхати, осел перекинувся догори всіма чотирма ногами, почав качатися на спині та так ревити, ніби хотів показати, що йому зовсім байдуже, що дивиться на нього таке поважне товариство.

— Ох, та й підла ж ти тварюка! Я тобі дам,—скрикнув Бюто й почав бити осла ногами.

Вибачливий Гіяцінт заступився за осла.

— Стій! Стій! Коли він п'яний, то не можна ж вимагати від його розуму. Звичайно, він тебе не розуміє. Краще допомогти йому дійти до стайні.

Шарлі відійшли на бік,—їм соромно було дивитися на цю неприємну тварину, а Елодія, зашарівшись, відвернула голову, щоб не бачити цього неприємного видовища. Біля воріт абат, Сюзанна та Берта протестували мовчки. Збігалися сусіди, почали реготати. Ліза з Франсуазою мало не плакали з сорому.

Бюто трохи заспокоївся й разом з Фуаном та Гіяцінтом намагався поставити п'яного Гедеона на рівні ноги. Але це було не так легко зробити, бо штукар такий був важкий, як п'ятсот тисяч чортів, разом зо зрізком вина, що переливалось в його череві. Тільки-но підіймуть його з одного кінця, він падає на другий. З усієї сили, з усіх боків підпирали його й коліньми, й ліктями, нарешті поставили на всі чотири ноги. Осел навіть ступив кілька ступенів наперед і раптом поточився назад і гепнувся з усіх чотирьох на землю. А щоб дійти до стайні, треба було вести Гедеона через усе подвір'я. Про це нічого було й думати.

— А, щоб ти йому здох, проклята тварюко!—лаялися всі троє, оглядаючи його з усіх боків, щоб до його взятися.

Гіяцінтови спало на думку обперти його об повітку, звідти попід хатою можна було дотягти його до стайні. Спочатку пішло було добре, хоч Гедеон і здер собі шкуру об тин. Але на лихо, надокучило, певне, йому тертися об стіну,—він вирвався з рук і кинувся на подвір'я й почав скакати.

Старого ледве не збив з ніг. Обидва брати кричали:

— Держіть його! Держіть!

І от у світлі блискучого місяця Гедеон почав скакати, як навіжений по подвір'ю, то в той бік, то в другий, хлапаючи звислими вухами. Йому дуже нам'яли живіт і він заслаб. Стрибнувши раз, він мусів відразу стати, все в очах почало крутитися, перекидатися. Стрибнув

удруге й гепнувся. Почав витягати шию, а страшні напади блювоти, рвали йому живіт. І як п'яниця, що опорожняє себе, тикаючись головою за кожним зусиллям, Гедеон почав блювати, як людина. Купа селян біля воріт страшенно зареготала, а абат Мадлін, слабкий на живіт, зблід, стоячи між Сюзанною та Бертою; і вони відвели його, обурені. А надто обережні були Шарлі і їхній вигляд говорив, що виставляти на показ п'яного осла порушує добру звичайність й не чемно перед чужими людьми. Збентежена Елодія, плачучи, кинулася на шию бабуні й питала, може бідний осел помре. Скільки не кричав пан Шарль своїм голосом колишнього володаря: «Годі! Буде!» — поганець усе робив своє. Подвір'я було вже повне блювоти, що линула як із шлюзи, справжній червоний струмок тік у ставок. Потім Гедеон підсковзнувся й упав на спину і вже лежав, розставивши стегна так непристойно, що ніколи п'яниця, розкидавшись поперек дороги, не здавався людям таким огидним. Можна було подумати, що цей нещасний осел навмисне це робив, щоб зганьбити своїх хазяїв. Це вже було занадто. Ліза з Франсуазою, прикривши очі руками, втекли й сховалися в найдальший куток у хаті.

— Та годі вже; віднесіть його!

І справді, іншого способу не було, бо Гедеон відразу охляв, почав дрімати й нарешті заснув. Бюто побіг за ношами; шестеро чоловіка помогли йому покласти на них осла й понесли. Ноги в його позвисали, голова хилиталася, осел так хропів, аж ревів, і знову таки ані на кого не зважаючи.

Звичайно, ця пригода зіпсувала спочатку вечерю. Але швидко настрої покращав. Скінчилося тим, що всі так відсвяткували нове вино, що на одинадцятую годину були вже такі п'яні, як і осел. Що-хвилини хтось з гостей вибігав на двір до вітру.

Батько Фуан був дуже веселий. Може він і добре зробить, як перейде жити до молодшого сина, бо вино буде добре цього року. Йому теж довелося вийти надвір і він обміркував це питання серед темної ночі, аж ось раптом почув, як Бюто й Ліза, що вийшли слідом за ним, присівши рядком біля тину, почали сваритися; чо-

ловік докоряв жінці, що та не була ласкава з батьком.— Дурна гиндичка! Треба було впадати коло нього, щоб переманити до себе й потім присвоїти його гроші. Старий відразу став тверезий, холодний, спокійний, помацав у кешені й упевнився, що папери цілі. Коли ж поцілувалися на прощання й розійшлися, і він знову був у Палаці, то твердо вирішив до Бюто не переходити. Але тієї ж самої ночі він побачив таке, що примусило його на смерть похолонути: Дірка, в самій тільки сорочці, обшукувала його штани, блузу, навіть черевики. Певно Гіяцінт, не знайшовши грошей під чечевицею в глечику, послав свою дочку шукати їх до діда, щоб присвоїти, як казав Бюто. Фуан не міг уже влестися на ліжку: так уразило його те, що він побачив. Він устав і відчинив вікно. Ніч була зовсім біла від місяця. Дух від вина долітав з Рони, перемішаний з пахощами того, через що доводилося перескакувати вже цілий тиждень попід тинами, увесь цей букет збирання винограду. Що ж його робити. Куди йти. Нещасні свої гроші він уже не лишить, він пришиє їх до своєї шкіри. Коли вітер пахнув йому вином, Фуан пригадав Гедеона. Які міцні оті осли. Вдесятеро більше задовольняються, ніж найдужча людина і нічого, не здихають. Однаково. Молодший обікраде, обікраде й старший, вибирати ні з чого. Найкраще лишитись в Палаці та бути наготові. Всі його старі кістки тряслися, до того було Фуанові страшно.

V.

Минув місяць за місяцем, минала зима, а з нею й весна, і в Роні жили, як звичайно. Потрібні були роки, щоб перемінилося хоч трохи сумне це трудове життя, що раз-у-раз відновлялося. В липні місяці, саме як пекло сонце, майбутні вибори сколихнули село. На цей раз почувалося, що надходять важливі справи. Почалися балачки, мали приїхати кандидати.

І саме в неділю, коли сподівалися, що прибуде пан Рошфонтен з Шатодену ранком, Ліза з Франсуазою посварилися. Доведено вже, що деякі справи, здається, ніби стоять на місці, а насправді вони йдуть наперед,

так і останній звязок між сестрами, що от-от здавалося, порветься, до того перетерся через щоденні сварки, що лопнув відразу, щоб ніколи вже не відновлятися, через таку нікчемну причину, за яку не варто вдарити й кішку.

Того ранку Франсуаза, що гнала додому корови, зупинилась на хвилинку перекинутися словом з Жаном, якого зустріла перед церквою. Треба сказати, що зробила це вона навмисне проти самої хати, щоб розгнівати сестру й зятя.

І, справді, розгнівала. Тільки-но увійшла вона в хату, Ліза напалася на неї.

— Знаєш що? Коли захочеш побачитися з своїми бахурами, то роби це принаймні не під вікнами.

Бюто слухав і гострив серпа.

— Мої бахури! — озвалася Франсуаза. — Дуже багато їх бачу тих бахурів! Серед них є один такий, що якби тільки схотіла, то цей свиня взяв би мене, але не під вікном, а в твоєму ліжку.

Ясно було, що вона натякає на Бюто, і Ліза не стерпіла. Давно вже в неї було лише одно бажання — вигнати свою сестру, щоб нарешті був спокій у хаті; нехай бере свою половину, тільки йде від них.

За це чоловік і бив її не раз, бо був іншої думки, вирішивши хитрувати до кінця; все ще сподівався він, що візьме таки молодшу, поживе з нею солодко. І Ліза лютувала, що мусить коритися чоловікові, її мучили ревності особливо; вона допомгла б йому згвалтувати сестру, щоб тільки було тихо, щоб була вона хазяйкою в хаті, і в той самий час лютувала, бачивши, що він запалювався цією дівчиною. Ліза ненавиділа її молодість, молоде її кріпке тіло, білі повні руки, що виглядали з закочених рукавів. І коли б вона допомгла чоловікові згвалтувати сестру, то тільки для того, щоб усе це він понівечив і вона б сама держала їй ноги; вона не страждала б, що ділиться з сестрою чоловіком, її мучила думка, що сестра краща, що вона смачніша.

— Курва! — кричала Ліза, — ти сама його зводиш!.. Коли б не чиплялася йому на ший, він би не бігав за твоєю задрипаною спідницею. Потаскуха!

Франсуаза зблідла, страшенно обурила її ця нахабна брехня. І притишивши гнів свій, спокійно відповіла:

— Добре! Годі! Пожди два тижні, я не буду вже тобі заваджати, коли тоді цього хочеться. Через два тижні мені буде двадцять один рік, і я кину вас.

— А, так ти ждеш повноліття! Так ось чого ти хотіла, щоб наробити нам клопоту? Добре ж, паскудо! Так ось що я тобі скажу: не через два тижні, а зараз же ти підеш від нас... Геть, зараз, геть!

— Однаково... Макронам потрібна дівчина... вони мене візьмуть. Бувай здорова!

І Франсуаза пішла. Так просто це вийшло! І все скінчилося між ними. Бюто кинув серпа, що він точив, кинувся між них, щоб помирити сестер, дати одній та другій ляпаса. Але спізнився і, розлючений, так ударив кулаком жінку в обличчя, що та аж об'юшилась.

— Бісові баби!

Сталося те, чого Бюто так боявся, що ввесь час відволікав. Мала зникла й почнуться тепер великі неприємності. І все кудись бігло від нього, кудись далеко: і дівчина і земля...

— Зараз же побіжу до Макронів,—заревів Бюто.— Вона мусить вернутися, хоч би для того довелось підштовхувати її в зад.

У Макронів у цю неділю велика була метушня: мав приїхати кандидат, пан Рошфонтен, власник будівельної майстерні в Шатодані. На останній законодавчій сесії пан Шедвіль попав у неласку, — одні казали, через те, що виставляв себе прихильником орлеаністів, інші підкреслювали якусь скандальну історію в Тюїльрі, ніби молода дружина одного пристава палати закохалася в Шедвілі, не зважаючи на немолодий уже вік цього баболоба. Як би там не було, префект перейшов на бік Рошфонтена, старого кандидата опозиції; недавно його майстерні відвідав один з міністрів, а він написав брошуру про «вільний обмін» і брошуру ту відзначив імператор. Схвильований цією переміною настроїв пан Шедвіль підтримував свою кандидатуру, йому потрібний був мандат депутата, щоб якось провадити свої справи, бо Шамада напів була зруйнована й заставлена і жити з неї

він далі не міг. Отже через незвичайну пригоду все перевернулося, і великий землевласник став незалежним кандидатом, а великий промисловець кандидатом офіційним.

Гурдекен, хоч і був ще мером у Роні, а не зрадив пана Шедвіля і поклав собі не звертати ніякої уваги на наказ уряду, готовий навіть боротися відверто.

По-перше, він уважав, що чесний чоловік не може крутитися за вітром, як півник на даху, а по-друге, коли вибирати між протекціоністом та вільним мінйлом, то йому краще бути з першим, зважаючи на земельну кризу, бо так йому особисто вигідніше. Останніми часами, через неприємності з Жакліною, та через господарство, він зовсім занехаяв мерію, поточні справи доручив провадити своєму помічникові Макронові. І тепер, коли настав час виборів і Гурдекен, щоб керувати ними, знов почав головувати на нарадах, він дуже був здивований, побачивши неслухняність та вперту ворожнечу ради.

То була підпільна Макронова робота і провадив він її хитро й обережно, як той дикун, і свого добився. Цей селянин дуже розжився й зараз уже нічого не робив, став паном, брудний, невмитий, але ж таки нудився без діла й надумався стати за мера, це йому буде розвага і розваги тієї забажалося йому непереможно. Він підкопався під Гурдекена, використовуючи ту невсипущу ненависть у всіх селян, проти колишніх сеньйорів, проти сина буржуа, що сидів тепер на землі. Напевне, він дістав її, ту землю, даремне. Це ж справжній крадіж за Револуції; бідному, не бійсь, ніколи не пощастило дістати землю, багаті маєтки завжди поверталися до тих негідників, що й так мали повні через верх кешені. А те, що робилось в Бордрі! Сором навіть говорити! А ця негідна Коньета, що хазяїн бере її на соломі після своїх наймитів, такий розпусник. Все це пригадували огидними словами, розказували скрізь, і це обурювало навіть тих, хто сам би згвалтував або продав свою дочку, коли б з того була якась вигода. Отже члени ради почали говорити, що нехай собі буржуа грабує й робить мерзоту разом з буржуа, а село потребує мера з селян,

щоб селянська громада провадила селянську справу як слід.

Тут якраз і відчув перший опір Гурдекен, і це здивувало його. Коли він заговорив про пана Шедвіля, всі обличчя скам'яніли. Побачивши, що Гурдекен не зрадив такого кандидата, що позбувся вже ласки, Макрон сказав собі, що тепер і починається справжній бій. Це якраз слушна нагода, щоб скинути Гурдекена і треба обстоювати префектову кандидатуру, пана Рошфонтена, і Макрон заявив, що кожен, хто стоїть на ґрунті законности, мусить підтримувати уряд. Цього було досить, йому не довелося довго переконувати членів ради, бо за кожної зміни вони завжди вважали за краще стати на боці дужчого, щоб ніщо не мінялося, а на хліб щоб була добра ціна. Делом, справедливий, чесний Делом, загітував Клу та інших. І, що остаточно пошкодило Гурдекенові, то це те, що вірний йому zostався тільки Ленгень, — він лютував, що Макрон набирає такої сили. Допоміг тут і наклеп, ніби фармер став «червоний», один з тих паскуд, що марять про республіку, щоб знищити селянина. Тут уже й наляканий абат Мадлін, що вважав себе за Макронового ставленика, теж подав голос за пана Рошфонтена, хоч єпископ таємно підтримував пана Шедвіля. Але останній удар добив мера. Пішла чутка, ніби то, як робили нову дорогу до Шатодену, він узяв собі в кешеню половину субсидії. Як саме? Цього не поясняли і чутка так і зосталася таємна й жахлива. Коли запитували про це Макрона, то він ставав якийсь наляканий, сумний, таємничий, як людина, що мусить мовчати через якісь незрозумілі причини. А річ у тому, що він сам це вигадав. Кінець-кінцем громада була збентежена, муніципальна рада розкололася надвое: на одному боці помічник мера і всі члени ради, окрім Ленгєня, а на другому мер, і тоді тільки він зрозумів серйозність справи.

Тижнів два тому Макрон навмисне їздив до Шатодану, щоб заявити пану Рошфонтенові про свою прихильність до нього. Він прохав, щоб, коли буде в Роні, зробив ласку заїхати тільки до нього. Ось чому цієї неділі, після сніданку, він тільки те й робив, що виходив

на шлях, виглядав свого кандидата. Про це попередив Макрон Делома, Клу та й інших членів ради; ті сиділи й випивали собі, щоб не так нудно було ждати. Старий Фуан і Бекю теж були тут; вони грали в шашки. Леке, шкільний учитель, читав якийсь журнал, що приніс його з собою і вдавав, що ніколи нічого не п'є. Але два клієнти дуже турбували Макрона. Це Ісус-Христос й його приятель Пушка, робітник. Приятелі сиділи один проти одного, веселі; посеред столу стояла в них пляшка горілки. Макрон скося поглядав на них і все думав, якби їх здихатися. Але ті не кричали, не галасували, як звичайно, а тільки всміхалися, поглядаючи на всіх. Вибилла вже третя година, а Рошфонтен ще й досі не приїхав, хоча й обіцяв бути о другій.

— Селіно,—спитав стурбовано Макрон свою жінку—принесла ти бордо, щоб було чим почастувати?

Селіна якраз usługувала, і коли чоловік сказав їй про вино, вдарила руками,—забула!—Тоді Макрон кинувся до льоху. В сусідній кімнаті, де була крамниця і куди двері були завжди відчинені, Берта показувала рожеві стрічки трьом селянкам з таким виглядом, який повинен бути у панночки, що торгує в гарній крамниці, а Франсуаза, що вже стала на роботу, витирала порох на шухлядах, хоч було й свято. Помічник мера з честолюбства відразу прийняв Франсуазу, бо йому було приємно, що вона прийшла до його під захист. Якраз тоді жінка шукала собі помічницю. Макрон узявся годувати дівчину доти, поки вона не помириться з Бюто, а та присягалася, що смерть собі заподіє, як потягнуть її силою до сестри.

Аж ось коляска, запряжена парою чудових коней, зупинилась біля дверей. І пан Рошфонтен, що приїхав сам один, вискочив з неї здивований, що ніхто його не зустрів. Він вагався чи заходити йому, чи ні, коли якраз повернувся Макрон з льоху і в кожній руці ніс по пляшці і так зніжковів, що не знав, що йому робити з цими пляшками. Засоромлений він белькотав:

— О, пане, яка невдача! Дві години чекаю, а на хвилину пішов до льоху... Для вас, щоб пошанувати вас... Можна вам запропонувати шклянку вина, пане депутате?

Пан Рошфонтен, що був ще тільки кандидатом і турбота бідного чоловіка повинна була б його зворушити, розгнівався ще більше. Це був молодий ще чоловік, років тридцяти восьми, гарного збудування, коротко обстрижений, з гарною бородою, дуже гарно, але не розкішно одягнений. Він був холодний, стриманий, говорив, наче наказував, і все показувало, що він звик до того, що всі дванадцять сот робітників на його фабриці, слухали його з одного слова. Здавалось, він вже вирішив забрати цих селян у руки.

Селіна з Бертою кинулася йому на зустріч; дочка сміливо поглядала на нього з-під зім'ятих повік.

— Зайдіть, будь ласка, зробіть нам таку честь.

Він глянув тільки на дівчину, й зразу зрозумів, що вона таке. Проте зайшов, сісти відмовився й стояв на ногах.

— Ось наші друзі з ради,—заговорив Макрон, проходячи до пам'яті.—Вони дуже раді, що можуть познайомитися з вами. Чи так я кажу, панове?

Делом, Клу та інші встали, вражені суворим виглядом пана Рошфонтена. Мовчки слухали вони, як той розвивав свої погляди, свою теорію, що подавалася імператорові, а надто свої думки, про поступ, що за них, з ласки уряду він мав замінити старого обранця, з його шкідливими поглядами. Далі почав він обіцяти нові дороги, залізниці, канали, так, так, канали через усю Босу, щоб задовольнити нарешті віковичну її жагу.

Здивовані селяни пороззявляли роти. Що він каже? Вода в полі в такий час? А кандидат усе говорив і нарешті почав погрожувати суворими заходами влади проти тих, хто буде не того, кого слід, обирати. Всі презирнулися. Оце нагнав холоду! З таким треба бути в згоді!

— Звичайно, звичайно, — підтакував Макрон, трохи занепокоєний з кандидатової суворости.

Але Бекю увесь час енергійно кивав підборіддям на знак того, що це цілком по-військовому і він згоджується з його словами. А старий Фуан, витріщив очі, ніби хотів сказати, що ось де справжня людина. Навіть Леке, такий байдужий, звичайно, увесь спалахнув на виду,

хоч, правду сказати, не можна було зрозуміти, чи йому все це подобається, чи він лютує. І двоє ледарів — Ісус Христос та приятель його Пушка явно ставилися з при- зирством, але все таки всміхалися та знизували на все це плечима.

Скінчивши, Рошфонтен пішов до дверей. Не знаючи, що робити, помічник мера скрикнув:

— Як то, пане? То ви не будете такі ласкаві випити з нами шклянку вина?

— Ні, дякую красенько, я й так уже спізнався. Мене чекають в Маньолі, в Базоші, в двадцяти інших місцях. До побачення!

Берта навіть не кинулась проваджати його, а вернувшись до крамниці, сказала Франсуазі:

— Оце, так справді вихований пан! Я буду голосувати за того старого.

Пан Рошфонтен сідав уже в свою коляску, як почув ляскання батога; він озирнувся.

Це їхав Гурдекен в своїй простій бричці, на передку сидів Жан. Фармер випадково довідався про те, що фабрикант мав відвідати Ронь: один з його робітників зустрів коляску на дорозі. Гурдекен поспішив приїхати, щоб на власні очі побачити небезпеку: тим більше він турбувався, що з тиждень уже просив, щоб пан Шедвіль приїхав до виборців, але той не міг відірватися від якоїсь спідниці. Чи не пахло тут часом дружиною пристава?

— Ах, це ви? Почекайте!—весело скрикнув він до пана Рошфонтена.—Я й не знав, що ви вже почали справу.

Обидві коляски були поруч. Ні той, ні той не виїшли. Вони поздоровкались за руку, нахилившись один до одного, і скільки хвилин розмовляли. Вони були знайомі, бо не раз снідали разом у мера в Шатодані.

— То ви проти мене? — раптом спитав Рошфонтен своїм гострим голосом.

Гурдекен, як мер, не хотів розмовляти цілком одверто, він на хвилину розгубився, побачивши, що цей нахаба все знає.

Але він був людина одверта і, щоб розмова була ніби приятельська, весело відповів:

— Я не проти кого. Я за себе... Той, хто мене підтримає, за того й я буду. Подумати тільки, що хліб упав до шістнадцяти франків! Це якраз те, що мені треба заплатити, щоб обробити його. Краще вже кинути хліборобство й подихати з голоду.

Фабрикант відразу скипів.

— Так, звичайно! Захист, правда? Додатковий податок, заборона на чужеземний хліб, щоб на французький хліб ціна була вдвоє? Коротко, голодна Франція. Двадцять су за буханець хліба два кілограми. Смерть бідним! Як це ви, поступова людина, зважуєтесь повертатись до такого страхіття.

— Поступова людина, поступова людина! — підхопив весело Гурдекен. — Звичайно я—поступова людина, але це мені так дорого коштує, що незабаром не зможу оплачувати таку розкіш. Машини, хемічне добриво, всі нові методи, знаєте, це дуже добре, це прекрасно придумано, тільки тим не зручне, що воно руйнує вас, з здоровою логікою.

— Бо ви нетерплячий, бо ви вимагаєте від науки негайних наслідків, повних, бо ви занепадаєте духом. Коли вам доводиться намацувати методи до того, що не вірите вже наслідкам, заперечуєте все.

— Дуже можливо, що це так. Виходить, що я тільки пробував. Так? Поклопочіть, щоб мені за це дали орден, хай і інші сміливі громадяни йдуть за мною слідом.

Гурдекен голосно засміявся з свого жарту, гадаючи, що це й кінець розмові. Але Рошфонтен з запалом спитав:

— То, виходить, ви хочете, щоб робітник помер з голоду?

— Вибачте! Я хочу, щоб селянин жив.

— Але я, що маю діло з тисячею й двома сотнями робітників, я ж не можу збільшити платню, щоб не збанкрутувати. Коли хліб буде коштувати тридцять франків, то вони помруть як мухи.

— Гаразд! А хіба я не маю наймитів. Коли хліб по шістнадцять франків, то ми стягуємо собі живіт, а є такі бідні люди, що помирають по канавах у наших селах. І потім додав, сміючись:

— Звичайно. Кожен дбає за свого святого... Коли я не продаю вам дорого хліб, земля Франції банкрутує. Коли ж я продаю його дорого, тоді індустрія вішає замок на фабриці. Ваша платня збільшується і мануфактура стає дорожча, дорожчають мої знаряддя, моя одежа, сотня тих речей, що без них я не можу обійтись... Добра каша, куди ми кінець-кінцем перекинемося всі й неодмінно.

Обидва, і землевласник і фабрикант, протекціоніст і прихильник вільної торгівлі, дивились один-одному в вічі: один добродушно, але лукаво посміхаючись, другий одверто вороже. Це був сучасний стан війни, запеклий економічний бій на ґрунті боротьби за існування.

— А таки примусять селянина годувати робітника,— сказав Рошфонтен.

— То подбайте,—відповів Гурдекен, щоб спершу селянин наївся.

І скочив нарешті з своєї брички, а пан Рошфонтен сказав своєму візникові якесь село, коли Макрон, лютуючи, що всі члени ради стоять на порозі й усе це слухають, скрикнув, що слід би випити по шклянці вина. Але кандидат ще раз відмовився, ні з ким не попрощався за руку, розсівся в своїй колясці й з гуркотом поїхав.

На другому розі вулиці Ленгень, стоячи на дверях своєї крамниці, направляв бритву і все це бачив. Як депутат поїхав, він зареготав і голосно крикнув до свого сусіди:

— Поцілуй мене в зад і скажи: «Дякую!»

Гурдекен зайшов до Макрона і згодився випити шклянку вина. Жан прив'язав коня й пішов за хазяїном. Франсуаза кивнула йому і він підійшов, розповіла йому, що покинула Бюто й через що. Жан так стурбувався, так боявся, щоб не побачили його з дівчиною, що зараз же пішов від неї, пошепки тільки сказав, що їм треба побачитися, побалакати, як бути далі.

— Ну, ну! Та у вас немає смаку, коли ви думаєте обрать цього паничика,—скрикнув Гурдекен і поставив на стіл порожню шклянку.

Після розмови з паном Рошфонтеном, Гурдекен зва-

жився боротися одверто, хоч би й довелося йому й програти справу. Гурдекен не милував Рошфонтена, порівнював його з Шедвілем. То, мовляв, був чесний чоловік і зовсім не гордий, щасливий, коли міг кому прислужитися, одно слово, справжній дворянин колишньої Франції. А цей здоровий, балакун, цей мільйонер сучасної моди, що він? Дивиться на людей згори, гордує ними з своєї високости, навіть до того, що відмовився випити шклянку місцевого вина, певне боїться, що його отруять. Подумайте тільки! Це ж річ неможлива. Нащо ж міняти доброго коня на сліпу шкапу?

— Скажіть мені, будь ласка, що ви можете закинути пану Шедвілю. Скільки вже років він ваш депутат, завжди підтримував ваші справи. І ви міняєте його на якогось джигуна, з яким обійшлися як з пройдисвітом на останніх виборах, коли уряд не хотів його знати.

— Пригадайте собі!

Макрон не мав охоти встрявати в розмову й удавав, що помагає жінці usługувати. Селяни слухали з байдужими обличчями, ні одна зморшка не виявляла, що вони думають.

Нарешті заговорив Делом:

— Коли ж не знаєш людей.

— Але ж ви знаєте тепер, що це за птах такий. Ви ж чули, що він казав? Йому хочеться, щоб хліб був дешевий, що він голосуватиме за те, щоб чужеземний хліб був на нашому ринкові й підірвав наш. Я ж це поясняв не раз. Це ж справжня руїна. Невже ж ви, такі нерозумні, щоб після цього вірити йому, коли він заморочив вам голову своїми обіцянками? Так, так, голосуйте! А згодом він насміється з вас.

Легенько усміхнулося засмажене обличчя Делома. Вся хитрість, що дрімала глибоко десь у цьому куцому розумові, вилилася кількома словами:

— Нехай каже, що хоче, а ми мотаємо на вуса. Він, чи хто інший, хіба не однаково. Ми, бачите, маємо свою думку: держава повинна стояти твердо і щоб усе йшло гаразд, а тому, щоб не помилитися, найкраще послати урядові того депутата, якого він хоче. З нас досить і того, що цей пан з Шатодену приятель імператорові.

Це остаточно вже прибило Гурдекена. Але ж це пан Шедвіль був за приятеля в імператора. О, підле покоління рабів! Воно завжди служитиме панові, що б'є його й годує. Ще й досі воно не вийшло з підлеглости, з покори, що віками в'їлися в них і переходили від діда-прадіда. Воно нічого не знає, нічого не бачить далі шматка хліба на сьогодні.

— Добре ж! Присягаюся вам, що коли настане той день, що ви оберете пана Рошфонтена, я піду на відставку. Що це? Ви вважаєте мене за якогось блазня, що може одночасно говорити біле й чорне. Коли б ці розбійники республіканці були в Тюільрі, ви б були з ними разом, слово чести.

Очі в Макрона спалахнули. Нарешті мер сам собі підписав вирок, бо так повів справу, що вся країна голосуватиме проти пана Шедвіля: до такої міри Гурдекена не поважала вже людність.

Але в цю хвилину Ісус-Христос з своїм приятелем Пушкою, про яких усі забули, так зареготав, що всі обернулись. Поклавши лікті на стіл, обпершись на руки підборіддям, Ісус-Христос голосно промовляв, з призиливою посмішкою оглядаючи присутніх:

— Барани! Дурні!

На ці слова увійшов якраз і Бюто. Ще з дверей, гострими своїми очима вглядів він Франсуазу в крамниці, пізнав Жана, що сидячи під стіною, дожидав хазяїна, прислухаючись до його розмови. Гаразд! Дівка й полюбовник тут. Побачимо!

— Ось і брат мій, найдурніший з усіх, — закричав Гіяцінт.

Знявся галас. Випхали нахабу за двері. Але тут устряв Леруа, на прізвище Пушка і залунав його крикливий голос промовця з Паризьких околиць, що звик сперечатися на всіх соціалістичних зібраннях:

— Заткни пельку, мій любий! Вони не такі вже дурні, як це здається. Слухайте, селяни, що б ви сказали, якби на стіні проти мерії наліпив хтось таке оголошення великими літерами: «Революційна Комуна Парижу... — 1) всі податки скасовано; 2) військову службу скасовано». Га? Що б ви сказали, хлібороби?

Делом, Фуан, Клу, Бекю аж прикипіли на місці, витріщивши очі. Леке залишив свою газету. Гурдекен, що збирався вже йти, зупинився. Бюто, забувши про Франсуазу, присів на кінчику біля столу. І всі не відривали очей від цього голодранця, від цього волоцюги з битого шляху, страховища, що жив з грабіжництва або з примусової милостини. На минулому тижні його прогнали з Бордрі, де він з'явився, як привид, коли смеркло. Ось чому він ночував тепер у цього ледаря Ісуса-Христа і напевне завтра ранком щезне.

— Я бачу, що це вам таки подобається,—сказав він веселим голосом.

— Авже ж, звісно, що подобається,—признався Бюто.—Подумати тільки, що ще вчора я відніс податок. Цьому кінця-краю не видно. Деруть шкуру останню, аж до кісток.

— І не бачити ніколи, як молодь від'їздить до війська! Ой, як би було це добре! Я плачу за те, щоб звільнити Ненеса від війська, то знаю, скільки це коштує.

— Не кажучи вже про те,—додав Фуан,—що як вам нічим платити, то у вас беруть силою й убивають.

Пушка хитав головою, сміявся й почував себе переможцем.

— Бачиш тепер,—сказав він Ісус-Христу,—вони не такі дурні, оці земляні зади.

І обернувшись до тих, додав:

— Нам кричали, що ви консерватори, що ви не дасте зробити те, що треба... Консерватори ваших інтересів. Так? Правду я кажу. Ви дозволите й сами поможете робити те, що вам буде на користь. Так? Щоб зберегти свої су та своїх дітей, ви зробили б те, що й у сні не приснитесь. Так? А коли ні, то ви були б всесвітні дурні.

Ніхто вже не пив. На грубих цих обличчях була вже турбота. А Леруа говорив далі насмішкувато, потішаючись вражінням від своїх слів.

— І от чому я цілком спокійний, я ж добре вас знаю з того часу, як ви проганяєте мене каміннями від ваших дверей... Як казав тут оцей товстий пан, ви будете з нами, червоними, з «ділячами», коли ми сядемо в Тюільрі.

— О, це вже ні! — скрикнув разом Бюто, Делом та інші. Гурдекен, що досі слухав уважно, знизав плечима:
— Даремно витрачаєте слину, голубчику!

Але Пушка посміхався, як непохитно впевнений фанатик. Притиснувшись спиною до стіни, він сидів і чув, хав то одно, то друге плече; видно було, що це дуже приємно. І він пояснював справу, оцю революцію, що чутки про неї, перекидаючись з фарми на ферму, лякали панів і наймитів, бо вони не так її зрозуміли. Насамперед товариші в Парижі захоплять до своїх рук владу. Можливо, станеться це цілком природньо, менше може доведеться розстріляти людей, ніж гадають, бо весь величезний базар сам розвалиться, бо дуже вже підгнив. Далі, ставши повними хазяями, товариші того ж таки вечора скасують ренту, заберуть всякі маєтки і всі капітали й знаряддя праці повернуться до нації. І тоді зорганізують нове суспільство, великий банк промисловий та комерційний, логічний поділ праці й добробуту. На селах це буде ще простіше. Почнеться з того, що відберуть від власників землю, відберуть їхні поля...

— Спробуйте тільки!—знову перебив його Гурдекен.—Вас зустрінуть косами, вилами, ні один дрібний землевласник не дозволить вам узяти й жмені його землі.

— А хіба я сказав, що відбиратимуть у бідних?— відповів нахабно Пушка.—Хіба ми дурні сваритися з дрібними... Ні! Спочатку не зачіпатимуть землі нещасних малоземельних, що до смерті б'ються, щоб обробити кілька десятин. А що візьмуть, так це маєтки, де не менше, як двісті гектарів, от що візьмуть у товстопузих панів, у таких, як ви, наприклад, що примушують до поту працювати наймитів, щоб заробляли їм екю. Я не думаю, щоб ваші сусіди прибігли боронити з вилами. Навпаки, вони будуть раді.

Макрон зареготав, вдаючи, що вважає це за жарти, і всі з ним зареготали. Фармер аж зблід, почувши давню ненависть селянина. Оцей пройдисвіт мав рацію: кожний селянин, навіть найчесніший, побіг би відібрати від нього Бодрі.

— А як же буде зо мною?—спитав цілком серйозно Бюто.—У мене десятин з десять. Їх у мене не відберуть?

— Звичайно, товаришу! Тільки я в тому певний, коли ви побачите, які будуть наслідки на націоналізованих фармах, то ви самі прийдете і попросите, щоб прилучити й ваш шматок землі... Оброблятимуть землю в великому масштабі, з великими грошима, з машинами та з усім іншим, що дає наука... Я, звичайно, не дуже розуміюся на цьому, але послушайте, що кажуть про це в Парижі тямущі люди. Вони запевняють, що хліборобство піде к бісу, коли не будуть обробляти отак землю. Та ви й сами схочете віддати свою землю.

Бюто показав жестом, що не вірить цьому, не розуміючи добре цих слів, але був спокійний, що його землі не відберуть. А Гурдекен зацікавився, уважно слухаючи плутану промову цього обшарпанця про національне оброблення землі. Інші дожидали кінця, як у театрі... Бліде обличчя в Леке зашарілося, і двічі поривався він устрияти в розмову, але що-разу, як людина обережна, прикушував язика.

— А моя ж частка, моя?—раптом скрикнув Ісус-Христос.—Кожний повинен мати частку. Воля, рівність, братерство!

Пушка враз розсердився й підняв руку, ніби хотів ударити приятеля.

— Відчепись ти від мене з твоєю волею, з твоєю рівністю, з твоїм братерством. На якого хріна нам та воля? Добра тобі кумедія! Певне ти хочеш, щоб буржуа знову сховали вас у свою кешеню. Ні, ні, людей примусять бути щасливими силою... То ти хочеш бути рівним, братом судовому виконавцеві. Але ж дурень ти, твої республіканці 48 року, повіривши таким дурницям, провалили свою дурну вигадку.

Ісус-Христос зникнув і заявив, що він за велику революцію.

— Ти мене доводиш до сказу. Мовчи! Що? 89-й? 93-й? Так це добра музика. Чудесна брехня,—аж вуха в'януть! Що вона важить, ота брехня, поруч з тим, що треба зробити. Побачать тоді, що буде, коли нарід стане повновладним хазяїном. І ждати вже не довго, бо

все тріщить; обіцяю тобі, що наше століття, як кажуть, скінчиться инакше, ніж інші, таке закрутиться... Чудесно почистять, ганчіркою так махнуть, як не бувало ще ніколи.

Всі здригнулись, п'яниця Гіяцінт навіть відступив назад, з огидою, переляканий, коли почув, що не буде «братів». Жан, що до цього часу теж прислухався, зацікавлений, теж обурився. Пушка встав, очі в його палати, а лице сяяло надхненням пророка.

— І треба, щоб так сталося; це неминуче, однаково, як скажемо, камінь кинути вгору, неодмінно впаде на землю. І в цьому всьому немає ніяких попівських казок про той світ, про право, про справедливість, що їх ніхто ніколи не бачив так само, як і господа бога. Ні, тут лише одна потреба, що є в кожного з нас: бути щасливим... Ну, що ж, мої дорогі, ми з вами згодимося на тому, щоб кожному було щастя аж поверх голови, а працювати як найменше. Машини працюватимуть за нас. А наглядати за ними доведеться не більше, як чотири години на день, а може дійдемо навіть до того, що зовсім нічого не треба буде робити, будемо сидіти собі, поскладавши руки. І, скрізь розвага, всі потреби розвинені й задоволені. Так, так! М'яса, вина, жінок утворює більше, ніж можна мати тепер, бо пора буде тоді здоровіша. Не буде ні бідних, ні хворих, ні старих, бо краще буде організовано побут, не таке буде суворе життя, будуть гарні лікарні, гарні заклади, щоб відпочити. Справжній рай! Вся наука працюватиме на те, щоб жилося приємно. Коротко, справжня насолода з того, що живеш на світі.

Бюто, вдаривши об стіл, закричав:

— Податки к бісу! Військову службу під три чорти! Всі неприємності життя к бісовому батькові! Сама тільки радість життя! Я підписуюсь!

— Звичайно,—поважно сказав Делом.—Треба бути самому собі ворогом, щоб під таким не підписатися.

Фуан теж сказав, що так було б добре, так само й Макрон, Клу та інші. Приголомшений Бекю, чувши такі протизаконні слова, підійшов до Гурдекена й спитав тихенько, а чи не заарештувати цього розбійника

за те, що він говорить проти імператора. Але фермер заспокоїв його, знизавши плечима.

— Так, щастя! Досягнути його... мріяли досягнути через науку, як раніш через право: може, що це й логічніше, але в усякому разі станеться це не завтра.—І він знов пішов до дверей, покликавши з собою й Жана, що надзвичайно уважно все це слухав, коли ось у розмову встряв Леке. Він тяжко дихав, його душа злість.

— Якщо не поздыхаєте до того, поки настане цей рай,—кинув він своїм гострим голосом.—Поздыхаєте з голоду або від жандармських рушниць, як голод розлютять вас.

Всі на нього дивилися й не розуміли.

— Це ж зрозуміло, як хліб увесь час будуть привозити з Америки, то за п'ятдесят років не лишиться жодного селянина у Франції. Чи ж наша земля може встояти проти американської? Тільки-но почнемо ми пробувати по-справжньому обробляти землю, нас уже залле зерно... Я читав одну книжку. Там дуже докладно про це говориться. І виходить, що ви сами полетите сторч головою під три чорти.

Захоплений, він раптом побачив: усі ці перелякані обличчя повернулись до його. Відразу спинився, люто махнув рукою, закритися газетою, ніби почав читати.

— Правда,—сказав Пушка,—через цей американський хліб ви пропадете, коли нарід не забере великі маетки.

— Але я вам ще раз кажу,—скінчив Гурдекен,—що зовсім не треба того хліба до нас пускати. Після цього голосуйте собі за пана Рошфонтена, коли я надокучив вам у мерії і коли ви хочете мати хліб по п'ятнадцять франків.

І сів у свою бричку, а за ним і Жан. Коли Жан хльоскав коня, презирнувся з Франсуазою і сказав хазяїнові:

— Не слід би було багато думати про таке, а то й здуріти можна.

Гурдекен кивнув головою.

А в шинку Макрон тихо, але палко щось говорив Деломові. Пушка, посміхаючись, допивав коньяк, глу-

зуючи з спантеличеного Ісуса-Христа, якого він прозвав «дівиця вісімдесят три». А Бюто, очухавшись, помітив, несподівано, що Жана вже нема. Франсуаза стоїть на дверях з Бертою й слухає про що розмовляють. Яка досада! Стільки часу згаяв на політику, коли в його своя справа, поважніша.

Ох, ця паскуда політика. Але ж бере за живіт! І, сівши в куток, довго балакав з Селіною і та вмовила його, не робити тепер гвалту, а краще буде, коли, заспокоївшись, Франсуаза сама повернеться додому. І Бюто пішов додому, нахваляючись прийти з налигачем та дрючком, коли дівчисько не схаменеться.

На другу неділю обрали пана Рошфонтена на депутата, а Гурдекен подав префектові прохання звільнити його. Макрон став нарешті за мера й так зачванився, що ось-ось лопне.

Того самого вечора, коли застали розлюченого Ленгеля, як скидав штани під дверима у свого ворога-переможця, він закричав на весь голос:

— Я роблю це, де хочу, відколи правлять у нас свині.

VI.

Минув тиждень. Франсуаза ні за що не хотіла вертатися до сестри. І сталося щось жахливе, якраз посеред дороги. Бюто схопив Франсуазу за коси й потяг до себе, але та не далась і дуже вкусила його за палець. Макрон злякався, і сам вигнав Франсуазу, бо, як начальник, не може попускати неслухняності. Але якраз надійшла Горголя й забрала Франсуазу до себе. Хоч їй було вісімдесят і вісім років, але турбувалася лише про те, щоб разом з багатством лишити спадкоємцям як найбільше клопоту, щоб без кінця ходили вони по судах. Вона зробила надзвичайно складну духівницю й навмисно так її заплутала, щоб усі спадкоємці перегризлися між собою, хоч ніби-то нікого й на думці не мала скривдити. І гризла голову, що, коли не можна забрати з собою на той світ все своє багатство, то принаймні хай воно отруїть життя другим. Більшої не було їй радости, що в сім'ї гризня. Тому Горголя й поспі-

шила забрати до себе небогу. Спочатку вона ще вагалася, бо була страшенно скупа, а потім вирахувала, що з такої робітниці можна мати велику роботу, а годувати її буде аби-як. І того ж таки вечора тітка загадала Франсуазі вимити сходи й кухню. Коли прийшов Бюто, вона прийняла його, стоячи, люта, як старий хижий птах; і Бюто, що нахвалявся все потрощити в Макрона, затремтів, зніяковів, згадавши про спадок, не наслідуючись почати одверту боротьбу з грізною Горголею.

— Франсуаза мені потрібна, і я лишаю її в себе, бо жити у вас їй не подобається. Нарешті ось-ось вона вже буде повнолітня і ви мусите розрахуватися з нею. Доведеться про це ще побалакати.

Бюто вийшов розлючений, почувуючи, що матиме великий клопіт.

Через тиждень, у половині серпня, Франсуазі сповнилося двадцять один рік. Тепер уже була вона сама собі хазяйка. Але дівчина з-під ринви під дощ попала, бо страшенно боялася тітки й працювала, аж падала, в непривітній цій хаті, де все мусіло блищати саме собою без мила, без щітки: чиста вода та руки й більше нічого. Одного дня Франсуаза забула посипати зерна курам, і Горголя мало не розбила їй голову своєю палицею. Розказували на селі, що, жаліючи коней, Горголя запрягала Ларіона, поводитися з ним, як з твариною, примушувала його працювати понад усяку людську силу. Доводила до того, що він зомлів на роботі, а годувала скоринками, недоїдками, поміями, як свиню, і він завжди був голодний, завжди на смерть переляканий. Франсуаза зрозуміла, що тітка й її має так само запрягти, і вирішила як найшвидше тікати звідси. І раптом зважилася піти заміж.

Вона просто хотіла, щоб був уже нарешті кінець усьому. Скорше дала б себе забити, ніж помирилася б з Лізою, до того розвинене в неї почуття справедливості ще з дитинства. Вона ж мала право і з призирством ставилась до себе, що довго так терпіла всяке знущання. Вона ані словом не згадувала про Бюто, а гостро говорила тільки про сестру, бо якби не сестра, то ще можна було б жити вкупі. Тепер, коли все це скін-

чилося їй назавжди, вона жила однією думкою: дістати свою половину, свою частину спадщини. Це мучило її зранку й до вечора, вона нервувалась, бо потрібні ще всякі формальності, без кінця. Як же це так? Це моє, а це твоє, і цього не можна було скінчити за три хвилини. Це ж виходило, що вони змовились пограбувати її. Вона підозривала, що вся родина проти неї, і нарешті вирішила, що тільки мужчина, чоловік їй допоможе. Звичайно, у Жана не було ані клаптя землі, хоча б з долоню, і старший від неї на п'ятнадцять років. Але ж ніякий інший парубок не цікавився нею, ніхто й не сватав та й не зважився сватати через того негідника Бюто, бо в Роні всі його боялися. Зрештою, що ж робити. Один раз уже віддалась вона Жанові,—хоч це й не важне, бо наслідків не було; а взяти й те: він людина дуже лагідна, дуже чесна. Хай буде він, коли іншого немає. Вона рада вхопитися за кого завгодно, щоб тільки захистив її, щоб Бюто казився. Тоді й у неї буде свій власний мужчина. Жан усім серцем прив'язаний був до Франсуази. Бажання взяти її тіло вгамувалось, і навіть дуже, бо стільки часу не міг задовольнити його. Жан дуже гарно поводився з нею, вважаючи себе за її майбутнього чоловіка, бо вони ж дали одне одному слово. Він терпляче чекав, поки стане вона повнолітня, не вимагав, щоб вийшла вона за нього як-найскорше, а, навпаки, вмовляв її не кидати сестри, щоб собі не пошкодити. Але тепер усі чесні люди скажуть, що її скривджено. І от, закидаючи Франсуазі, що так гостро порвала з сестрою, Жан запевняв Франсуазу, що правда на її боці. Нарешті, коли вона хоче поговорити з ним про інше, як бути на далі, то він з охотою до цього.

І справу з одруженням вирішили вони одного вечора, як прийшов він постояти з нею за хлівом на подвір'ї в Горголі. Старий гнилий тин стояв тут, а в ньому ворота в суточки. Обоє поспиралися на нього, він з того боку, а вона з подвір'я, по-під ногами текла гноївка.

— Знаєш що, Капрале,—сказала перша Франсуаза, дивлячись йому в вічі,—як ти не передумав, то я згодна.

Він теж глянув на неї пильно й відповів, не поспішаючись.

— Я не нагадував тобі, щоб ти не подумала, що я домагаюсь твого добра... Але ти маєш рацію,—час нам настав.

І замовкли. Він поклав свою руку їй на руку, що лежала на тину, і додав:

— Я не хочу, щоб тебе непокоїла думка про Коньєту. Ти ж, певне, чула про неї... Так от уже три роки, як я не доторкнувся до неї й пальцем.

— І я хочу, щоб думка про Бюто не мучила тебе. Ця тварюка скрізь вихваляється, що він спав зо мною... Може ти ймеш цьому віри?

— Всі на селі вірять цьому,—промовив Жан, щоб не відповісти просто.

Дівчина дивилась на нього.

— Так, і я повірив... Що ж, я розумію це, бо знаю цього волоцюгу, ти не могла минути цього.

— Авже ж, він добивався, він досить м'яв моє тіло. Але коли я заприсягнуся тобі, що ніколи не вдалося йому дійти кінця, то ти мені повіриш?

— Так, я вірю тобі.

Щоб довести їй, що він радий з цього, Жан узяв її руку, стиснув і тримав, спершися на тин. Помітивши, що гноївка помочила йому черевики, Жан розставив ноги.

— Ти, здавалося, жила в його, і тобі, певне, подобалося, що він хапав тебе... А надто, як нізащо не хотіла бути зо мною. Пам'ятаєш?

Дівчина зніяковіла, щирі очі спустила.

— Я так лютував тоді, що ти не завагітніла від мене, але вийшло на краще. Це нічого—це від нас не втече. Так буде пристойніше.

Жан перебив себе, помітивши, що вона ступила в гноївку.

— Обережно, замочиш ноги!

Дівчина теж розставила ноги.

— То, значить, згода?

— Так, згода! Призначай день, який тобі подобається...

Навіть не обнялися, а подали через тин одне-одному руки, як гарні товариші, і кожне пішло своєю дорогою.

Того ж таки вечора, коли Франсуаза сказала, що хоче вийти за Жана, що їй потрібен чоловік, щоб допоміг їй добитися своєї частки майна та землі, Горголя спочатку нічого не сказала. Вона сиділа, пильно дивлячись своїми круглими очима й підраховувала: які втрати, користь, утіху, задоволення матиме з цього вона, і тільки другого дня вранці дала згоду. Цілу ніч, лежачи на солом'яному матраці, перекидала вона цю справу, майже не спала й придумувала, яку б зробити прикрість родині. З цього шлюбу стільки буде в родині заколоту, що вона з радощів помолодшала. Горголя передбачала найдрібніші непорозуміння, ускладняла їх у своїй уяві, робила з них щось страшне. І ранком заявила своїй небозі, що увесь клопіт бере на себе, бо любить її, і, грізно розмахуючи своєю палицею, додала:

— Коли всі відцуралися тебе, то я буду тобі замість матері; тоді побачимо!

Насамперед вона загадала, щоб прийшов до неї старий Фуан, щоб здав він звіт за опікунство. Але старий не зміг нічого сказати. Його призначили на опікуна, але не з його бажання. Зробив це все пан Байегаш, до його й треба звертатися. Кінець-кінцем, побачивши, що Горголя хоче наробити капости, Бюто дуже перелякався. Старий, безпорадний, він усіх боявся, не хотів утратити чиюсь ласку. Навіщо йому сваритися з Бюто? Двічі вже довелося йому шукати притулку в них, після тих ночей, коли він тремтів, переляканий, побачивши, як Ісус-Христос з Діркою ходили по хаті, лазили руками йому під подушку, щоб викрасти його папери. Напевне, скінчиться тим, що його заб'ють у Палаці, коли не вибереться від них якогось вечора. Горголя, не добившись нічого від старого, прогнала його, переляканого на смерть, і загрозувала йому судом, коли бракуватиме чого-небудь з дівчиної половини. Делом, якого вона потім налякала, як члена ради родинної, вернувся до дому такий схвильований, що зараз прибігла Фані й сказала, що краще заплатять вони свої гроші, ніж по судах їм тягатися. Закручувалося круто, Горголя втішалася: далі не те ще буде...

Тепер повстало питання, чи почати ділити майно, чи

перше справити весілля. Горголя дві ночі не спала й нарешті сказала, що весілля треба справити негайно. Франсуаза вийде заміж за Жана, почне вимагати своєї частки, чоловік їй pomoже, і Бюто ще дужче лютоватимуть. І взялася до діла, ноги молоді стали, як у дівчинки. Взяла документ своєї небоги, сказала Жанові дати свої, налагодила все, що треба було до вінчання в церкві та до запису в мерії, і так захопилася, що навіть позичила, скільки треба було грошей, але розписалися за ті обое, відсотків вона не брала, а тільки стовп написали подвійний.

Найбільше їй жалко було того, що довелося під час цих усіх формальностей частувати вином людей, хоч вино те було таке погане, кисле, як оцет і його ледве можна було до рота донести. Вона вирішила, що великого обіду робити не треба, бо в рідні, мовляв, сварки. Повінчаються в церкві, вип'ють по шклянці кислого її вина за здоров'я молодих та й буде. Шарлі відмовились прийти, бо, мовляв, багато в них клопоту та неприємностей з зятем Воконем. Стурбований Фуан ліг у ліжку, вдаючи з себе слабого. З родичів прийшов тільки Делом, що згодився бути за свідка у Франсуази, бо шанував Жана й уважав його за порядну людину. З свого боку, Жан запросив теж тільки двох свідків—хазяїна свого Гурдекена та одного наймита з фарми. Вся Ронь була на ногах. На це весілля, скручене так швидко, дивилися з кожних дверей,—скільки сварки та заколоту після нього буде! В мерії, перед колишнім мером, Макрон вимагав зайвих формальностей, й надзвичайно пишався, що може це робити. В церкві сталася прикра подія: абат Мадлін упав непритомний під час одправи. Він почував себе погано, тужив за своїми горами з того часу, як оселився на рівній Босі; хвилювали його й нові парохвіяни, такі байдужі до релігійних справ; дратували жінки з своїми повсякчасними суперечками та вимогами, він не насмілювався навіть лякати їх пеклом. Жінки, побачивши, що абат плохенький, просто мучили його. А проте Селіна, Флора та взагалі всі жінки пожаліли священника, як упав він лицем на вівтар, і сказали, що це віщує скору смерть молодим.

Умовилися так, що Франсуаза житиме у Горголі, поки не поділиться з сестрою, бо вперта дівчина вбила собі в голову, що неодмінно хоче забрати собі батьківську хату. Навіщо ж тоді йти кудись у сусіди на якихось два тижні. Жан не кидав ще фарми й міг приходити поки що до неї що-вечора. Хоч молоді й були раді, що нарешті побралися, але весільна ніч була сумна й якась дурна. Коли Жан узяв її... Франсуаза гірко заплакала, хоч він і не мучив її, навпаки, поведився дуже обережно, був ласкавий. Найгірше було те, коли Франсуаза плачучи сказала, що зовсім на нього не сердиться, а плаче сама не знає чого й не може перестати. Зрозуміло, що це не могло розпалити молодого. Хоч він узяв її ще раз, гаряче обняв, але ніякої насолоди вони не відчували, та ще меншу, ніж тоді, перший раз, на полі. Жан пояснив, що такі речі смачні тільки, як робити їх з палу. Але ж, хоч було їм якось ніяково, молоді не сварилися і закінчили ніч лагідно, розмовляючи про те, як будуть жити, коли буде вже в них земля і хата. Другого ж таки дня Франсуаза хотіла розпочати справу. Але Горголя не поспішала. Поперше їй хотілося як-найдовше тішитися, випиваючи кров з родини по краплині; по-друге, вона вміла використати працю молоді та її чоловіка. За те, що Жан ночував у неї, що-вечора мусів дві години працювати; щоб Горголя допомгла їм як-найшвидше перейти в свою хату. Але ж довелося їй таки піти до Бюто й спитати, як вони думають поділитися. Сама вона, від імени Франсуази, вимагала хату, половину поля, половину лугу й віддавала половину виноградника, один арпан, що, на її думку, вартий був стільки, як і хата. Коротко, це й справедливо, розумно і вигідно, бо можна тоді обійтися без суду, бо суд завжди дорого коштує. Бюто, надзвичайно стурбований, мусів шанувати Горголю за її багатство, але не міг далі слухати, й вибіг, як ошпарений, бо почував, що може наробити лиха. А Ліза, лишившись з тіткою, почервоніла, як мак, страшенно розлючена, ледве промовила:

— Хату, хату вона хоче забрати? Ото паскудна лахудра, ота нікчемна! Вона вийшла заміж, не поба-

чившись навіть зо мною! Так ось що, тіточко, перекажіть їй,—в той день, як вона дістане хату, я повішуся.

Горголя спокійно слухала:

— Добре, добре, дочко, але навіщо псувати собі кров? Ти теж хочеш мати хату—це твоє право. Справу розберуть, як слід.

І три дні вона ходила від одної сестри до другої, приносила то одній, то другій різні гострі слова, що одна на одну говорила, і довела їх до того, що обидві мало не захворіли. Горголя без перестанку твердила, як вона їх любить, що вони повинні дякувати їй, що вона взяла на себе таку собачу роботу. Нарешті погодилися на тому, щоб поділити землю, а хату, речі, худобу продати судовим порядком, бо сестри ніяк не могли погодитися. Кожна присягалася, що купить хату за всяку ціну, хоч доведеться на це продати останню сорочку.

І от Гробуа прийшов розбити землю на ділянки і поділити на дві частини. Тут був гектар лугової землі, другий винограднику, два орного поля. Ще як оженився, Бюто особливо дорожив цим полем, бо воно межувало до того поля, що одержав він від батька, і разом тут було приблизно три гектари. Мало хто в Роні мав таке поле. Можна собі уявити його гнів, коли побачив, як Гробуа наставив свою астролябію.

Горголя була тут, щоб стежити за всім. Жан не пішов, щоб не було бійки. Почалася сварка, бо Бюто хотів ділити землю рівнобіжно з долиною річки Егри, щоб жінчине поле прилягало до його поля, а тітка хотіла розрізати землю впоперек тільки для того, щоб подратувати його. І Горголя перемогла. Бюто стиснув кулаки, його душив страшенний гнів.

— То це ж коли мені випаде перший номер, то моя земля буде розрізана надвоє. Це припаде з одного боку, а моє з другого.

— Звичайно, мій любий, це вже твоя справа витягти той номер, що буде тобі найкращий.

Уже місяць Бюто лютував; по-перше, дівчина вислизнула з його рук; він захворів з того часу, як не міг уже мацати її тіло під спідницею, з упертою на-

дією, що колись візьме її всю, а після весілля думка, що другий спить з нею, має її скільки хоче, палила йому кров. Тепер той другий простягає руку, щоб загарбати й землю. Це ж однаково, що відтяти йому руку або ногу. Якби тільки дівчина, то це ще не велика біда, цього добра можна знайти скільки хочеш, а от земля; він вважав її за свою, він присягався, що ні за що ніколи не віддасть її. В очах був червоний якийсь туман, Бюто шукав способу, як урятуватися, думав про насильство, про душоубство і, якби не боявся жандармів, неодмінно або вбив, або скалічив Франсуазу. Нарешті в пана Байегаша Бюто й Ліза вперше стали віч-на-віч з Франсуазою та Жаном. Горголя теж прийшла, щоб потішитися, хоч казала, що не хоче, щоб вони ще дужче посварилися. Всі п'ятеро ввійшли до кабінету мовчазні, суворі. Бюто сіли праворуч. Жан ліворуч став ззаду за Франсуазою, наче хотів тим показати, що він прийшов сюди тільки, щоб уповноважити свою жінку. Тітка сіла посередині. Худа й висока, вона задоволено поводила круглими очима хижого птаха й поглядала то на тих, то на тих. Сестри, здавалось, не знали одна одної, навіть не глянули одна на одну, не промовили ні слова, обличчя були суворі. Тільки чоловіки глянули один на одного, наче ножем різнули один-одного.

— Друзі мої, — заговорив пан Байегаш, байдужий до ворожого їхнього настрою, — перше ми скінчимо з поділом землі, на який ви пристали.

На цей раз він вимагав, насамперед, щоб сестри підписалися. Акт був уже готовий, тільки проти імен було порожнє місце, щоб уписати жеребки, і всі мусіли підписатися перед тим, як тягти жеребки; щоб не було непорозумінь, нотар звелів тягти жеребки тут таки й зараз.

Франсуаза витягла другий номер, Лізі довелося взяти перший. Обличчя в Бюто почорніло, вся кров ударила йому в голову. Ніколи немає щастя. Його ділянку розірвано надвоє. Оця потаскуха, молодша сестра, та її самець з своєю ділянкою будуть поміж його ділянками з лівого й з правого боку.

— От кляті! — сказав Бюто, зціпивши зуби. Він би

добре вилаявся, та нотар попрохав його почекати, поки вийде на вулицю.

— Це розтинає поле надвое,—сказала Ліза, не повертаючись до Франсуази. Може погодяться помінятися? Нам було б зручно, та й нікому не буде шкоди.

— Ні,—сказала жорстко Франсуаза.

Горголя кивнула Франсуазі головою: коли перероблять те, що показала доля, то буде нещастя. І цей лукавий жарт долі звеселив її. Жан не поворухнувся навіть, стоячи за спиною в жінки, байдужо дивився, бо вирішив він не втручатися.

— Ну, будемо кінчати,—сказав нотар,—годі жартувати.

Обидві сестри, ніби змовившись, доручили нотареві продати з торгів будинок, меблі й худобу. Продаж мав відбутися після оголошення через два тижні, в неділю, всі формальності виконано буде в конторі нотаря, а в умові було зазначено, що покупець має право того ж таки дня, як відбудуться торги, забрати й будинок. Нарешті після продажу, нотар переведе рахунки поміж сестрами. Все це ухвалили без суперечок.

Але в цю хвилину Фуан, якого чекали, як опікуна, увійшов разом з писарчуком. Писарчук не дозволив увійти Ісусу-Христу, що прийшов з батьком, але був дуже п'яний. Хоч минув уже місяць, як Франсуаза стала повнолітня, а й досі ще не було звіту від опікуна, а це гальмувало справу: треба було скінчити з тим, щоб зняти відповідальність з старого. Фуан дивився то на ту, то на ту групу своїми маленькими витріщеними очима й тремтів з переляку, боявся впутатися в якусь неприємну історію, а то й під суд попасти.

Нотар прочитав рахунки. Всі слухали з великим напруженням, боячися, що не все зрозуміють або пропустять якесь слово, а в ньому-то якраз все лихо.

— Які зауваження?—спитав пан Байегаш, скінчивши читати.

Всі були приголомшені. Яке зауваження? Можливо, що вони щось забули й програвали через те?

— Бачите,—раптом заговорила Горголя,—але це ж зовсім не розрахунки з Франсуазою, оце все. І справді

виходить, що мій брат навмисне заплющує очі, щоб не бачити, що її обікрадено.

Фуан, запинаючись, промовив:

— Як? Що? Я в неї не взяв ні одного су! Присягаюся господом богом!

— Я кажу, що Франсуаза з того часу, як сестра ви-йшла заміж, а цьому вже майже п'ять років, працювала, як наймичка, в господарстві, і їй повинні заплатити за це.

Ця несподівана заява, як грім, ударила Бюто. Він аж підскочив на стільці. Лізі теж аж дух забило.

— Заплатити? Як це так? Сестрі? Це добра штука, це вже було б зовсім по-свинячому.

Пан Байегаш примусив його замовчати й сказав, що молодша сестра має право вимагати платні, коли схоче.

— Так, я хочу,—сказала Франсуаза.—Все, що належить мені, мусить моє й бути.

— А те, що вона з'їла,—скрикнув Бюто, не пам'ятаючи себе.—Хіба м'ясо та хліб не вона їла? Помацайте її! Он яка товста; це з того, що стіни лизала? Ледащо!

— А білизна, а одяг?—лютувала Ліза.—А прання! За два дні вона бруднила сорочку, від поту.

Змучена Франсуаза відповіла:

— Коли так обливалася потом, то тому, що я працювала.

— Піт—він сохне, а не бруднить,—додала Горголя.

Знову довелося пану Байегашеві спинити їх. І він пояснив, що треба скласти рахунок: платня з одного боку, харчі та утримання—з другого. Узяв перо, щоб скласти рахунок, як вони казатимуть. Але це було щось жахливе. Франсуаза, —Горголя їй помагала, —нарахувала надзвичайно багато, дорого цінувала свою працю, перелічила все, що робила в хаті: і корова, і господарство, і посуд, і працю в полі, де її швагер використовував, як парубка. З свого боку Бюто, повні розпачу, теж збільшували видатки, рахували їжу, брехали, що гарно сестру вдягали, давали подарунки на свято. Але, зважаючи на їхню жадність, вийшло, що вони мусіли заплатити Франсуазі сто вісімдесят і шість франків. Бюто стояли страшенно розлючені, руки тремтіли, очі блищали, вони пригадували, що б його ще скинути.

Вже хотіли записати остаточну цифру, як Бюто скрикнув:

— Почекайте, а лікар, коли в неї зупинявся цвіт. Він же приїздив двічі? Це буде шість франків!

Горголя не хотіла, щоб ті переважили, тому накинулася на Фуана, вимагаючи, щоб той пригадав ті дні, коли Франсуаза працювала на фермі. За той час, як він жив у Бюто. Це було п'ять чи шість днів по тридцять су. Франсуаза доводила, що шість, Ліза кричала, наче хто бив, різав, що п'ять. А старий, зовсім злякавшись, підтакував і одній, і другій, хапаючись за голову. Франсуаза таки перемогла. Нарешті таки порахували—Франсуазі належало сто вісімдесят і дев'ять франків.

— То тепер уже все?—спитав нотар.

Бюто сидів на стільці, зовсім прибитий тим, що цифра все більшала; він не боровся,—нащо? Вже й так через верх.

— Коли їй потрібна моя сорочка,—то я скину її,—промовив він жалісно.

Але Горголя берегла ще останній удар, страшний, щось жахливе і разом з тим дуже просте,—всі про те й забули.

— Почекайте, а п'ятсот франків викупу за землю під нову дорогу, на горі.

Бюто скочив з місця, як ошпарений, очі мало не вилізли на лоба, і так і стояв, роззявивши рота. Тут уже нічого не міг сказати, щоб виправдатися. Він одержав гроші й повинен був віддати половину. Хвилину щось вигадував, але, не знайшовши ратунку, зовсім ошалілий, кинувся на Жана.

— Ах, ти ж, підлий пройдисвіте, ти розбив нам згоду! Як би не ти, ми б і досі жили разом, було б усе, як слід, по людському.

Жан, дуже стриманий, з своїм зовнішне-спокійним виглядом, мусів захищатися.

— Не чіпай, бо я вдарю тебе!

Як віхор, зірвались Франсуаза й Ліза, кожна стала перед своїм чоловіком; обличчя залила ненависть, що весь час наростала: нігті їх, як кігті в хижака, готові були вчепитися в шкіру й рвати її на шматки.

Зчинилася б страшна бійка, здавалося, ні Горголя, ні старий Фуан не мали наміру запобігти; чепчики й волосся полетіли б по кімнаті, коли б нотар не порушив свого професійного спокою.

— Але ж, на бога! Почекайте, поки вийдете на вулицю. Це щось страшне, щоб без бійки не можна було прийти до згоди.

Коли всі поволі заспокоїлись, нотар додав:

— Ви ж погодилися? Так я кажу: тепер я напишу рахунок опікунський, ви підпишіть, а потім продамо хату, щоб був уже кінець... Ідіть собі, і майте розум, бо таке дурування коштує часом дуже дорого.

Ці слова всіх заспокоїли. Але, коли всі вийшли на вулицю, Ісус-Христос, що дожидав батька, накинувся на всю родину, вигукуючи, що це справді сором вплиувати старого в таку брудну справу, щоб, звичайно, пограбувати його. І розчулений з горілки, посадив він старого на солому на віз, що позичив його в сусіди. Бюто подалися на один бік, Горголя повела Жана з Франсуазою до «Доброго Хлібороба» й замовила там собі каву за Франсуазині гроші.

Горголя аж сяяла.

— Добре ж я попосміялася,—сказала вона на закінчення, ховаючи в кешеню рештки цукру.

Того ж таки дня ще одна думка прийшла їй у голову. Як тільки повернулися додому, вона зараз же побігла побалакати з старим Сосісом, одним з своїх старих коханців,—так говорили люди. Бюто присягалися, що боротимуться за хату до останньої краплі крови, от вона й подумала, що коли старий селянин стане на торги й набавлятиме ціну, то Бюто не догадається, і хату віддадуть йому, тим більше, що він жив поруч, і можна думати, що він хоче прикупити собі шматок землі. Сосіс згодився відразу, але з тим, що за це йому буде подарунок. Справа пішла, як з маслом, і на другу неділю, на торгах все сталося так, як Горголя передбачала. Як і перший раз, у кабінеті в пана Байегаша Бюто сиділи по один бік, Франсуаза з Жаном та Горголею по другий. Зібралось трохи людей: кілька селян прийшли, щоб може купити майно, як піде воно за без-

цінок. Але після чотирьох чи п'яти надбавок, що твердим голосом сказали Ліза та Франсуаза, ціна за хату дістала трьох тисяч п'яти сот франків, якраз стільки, скільки вона була варта. На трьох тисячах дев'яти сотнях Франсуаза спинилася. Тоді виступив старий Сосіс, дав чотири тисячі й набавив ще п'ятьсот франків. Збентежені Бюто дивились одне на одного: далі вже йти вони не могли, думка про таку силу грошей заморожувала їм кров. Але Ліза таки набавила до п'яти тисяч і вже зовсім не знала, що їй робити, коли старий селянин враз дав п'ять тисяч двісті франків. Все було скінчено, хата лишилася Сосісові за п'ять тисяч двісті франків. Бюто посміхалися. Добре буде одержати такі великі гроші, тим більше, що Франсуаза з своїм паскудою теж лишилася без хати.

Коли ж Ліза, повернувшись в Ронь, увійшла в це старовинне житло, де вона народилася, де прожила все своє життя, вона заридала. Бюто також був змучений, йому щось здавило горло; щоб відвести душу, накинувся на жінку з лайкою й доводив, що він би змагався до останньої краплини крові, а всьому винна оця полохливість жіноча, бо жінка тільки й уміє розкрити гаманця, як і стегна, щоб пити, щоб розпусту робити. Він брехав, бо якраз сам зупинив її, і почалася бійка. О, бідний, старий, батьківський будинок Фуанів, що збудували його триста років тому прапрадіди, сьогодні він увесь хитається вже, потріскався! Скільки разів уже його підлатували зо всіх боків, передня частина геть подалася наперед від дужих вітрів, що бушують над Босою. Подумати тільки! Триста років жила в ньому родина, його любили, шанували, як справжні святощі, такі дорогі нащадкам. Одним ударом Бюто збив Лізу з ніг, вона підвелась, як скажена, кинулася на нього й ледве не переломила йому ногу.

Другого дня ввечері сталося щось інше. Ударив грім! Вранці старий Сосіс пішов заявити, що купив майно за дорученням, і опівдні вся Ронь знала, що він купив хату за Франсуазині гроші за згодою її чоловіка, та й не тільки хату, а й меблі, і Гедеона, і Коліш. В хаті Бюто було повно горя, одчаю, плачу, наче блис-

кавка вдарила в неї. Чоловік і жінка качались по долівці, ридали, вили, в дикому розпачі, що не вони перемогли, а це підле дівчисько так тішилося з них. А що їх доводило до божевілля, то глузування; вони чули, що все село сміється з них, що далися себе обдурити та ще так легко допустилися до того, щоб вигнали їх за двері з власної хати одним помахом руки. О, ні, ми ще побачимо! Коли з'явилась Горголя від імени Франсуази, щоб лагідно побалакати з Бюто про те, коли вони думають вибратися, Бюто виштовхав її за двері, втративши всяку обережність, й відповів одним словом: — Погань!

Вона пішла собі, дуже завдоволена, тільки гукнула, що прийде до них судовий виконавець. І справді другого дня вранці Віме, блідий і стурбований, ще більше прибитий, ніж звичайно, з'явився на вулиці і обережно постукав у двері. На все це дивилися цікаві сусідки, дожидаючи, що буде. Відповіді не було. Довелося постукати вдруге: він наважився покликати Бюто і пояснив, що він приніс повістку, щоб звільнили хату. Тоді вікно відчинилося і один голос сказав одно слово те саме:

— Погань!

І урильник, повний нечисти, вилився на судового виконавця. Облитий зверху донизу, Віме мусів вернутися з своєю повісткою. А Ронь сміялася, аж качалась. Горголя негайно повела Жана в Шатоден до адвоката. Адвокат сказав, що треба ще почекати п'ять днів, поки можна буде виселити Бюто. Буде зроблено доповідь, голова видасть наказа, наказ піде до канцелярії, і тоді призначать день на виселення судовому виконавцеві; коли треба буде, судовий виконавець візьме з собою жандармів...

Горголя сперечалась, щоб виграти один день, і коли поверталася в Ронь, а це була середа, то скрізь розповістила, що в суботу евечері Бюто викинуть на вулицю шаблями, як злодіїв, коли не виберуться з хати своєю волею.

Бюто, почувши про це, страшенно розлютився. Він кричав усім, хто тільки хотів його слухати, що живий

не вийде з хати, що жандарми скорше розкидають стіни, ніж вирвуть його з хати. В селі так і не зрозуміли, чи він вдає з себе божевільного, чи справді збожеволів, до того він лютував, як скажений. Він гасав на своєму возі, стоячи спереду, як божевільний, не відповідаючи, не попереджаючи перехожих. Навіть уночі бачили його то в одному місті, то в другому; з'являвся він невідомо звідки, мабуть водився з нечистою силою. Якогось чоловіка, що близько підійшов до нього, ударив батогом. Він сіяв жах і на селі весь час була тривога. Одного ранку помітили, що Бюто заложив зсередини усім, чим було, двері і страшний крик та голосіння було чути за дверима: сусіди, здавалося, пізнавали, як вили Ліза з двома дітьми. Всі, хто жив ближче, зібрався на нараду. Один старий селянин зважився нарешті й уратувати їх, приніс драбину, приставив її до вікна, щоб побачити, що там робиться. Але вікно відчинилось, Бюто перекинув драбину разом з чоловіком і напевно той поламав собі ноги. Хіба не можна почувати себе вільним у себе в хаті. Бюто розмахував кулаками, верещав, що здере шкуру з усіх, хто насмілиться турбувати його. Найгірше було те, що й Ліза висунулася у вікно разом з своїми дітьми. Вона кляла, обвинувачувала людей за те, що вони встромляють свого носа, куди не треба. І вже ніхто не наважувався втручатися.

Тільки смертельний жах зростав на селі за кожним новим гвалтом. Сусіди підходили, прислухалися до страшного крику, лайки, стогону, що чути було на всю вулицю. Хитріші гадали, що Бюто щось задумав. Інші присягалися, що він збожеволів і скінчиться це погано. Так ніхто й не вгадав.

У п'ятницю перед тим днем, коли мали виселяти Бюто, сталася ще одна подія й надзвичайно всіх уразила.

Зустрівши свого батька біля церкви, Бюто впав перед ним навколюшки, плакав і просив простити його за все, що він йому колись учинив. Може через те йому таке нещастя. Він благав батька вернутись до них і жити, бо йому здавалось, що батько поверне йому щастя. Фуанові надокучили благання Бюто, він був здиво-

ваний його каяттям про людське око й обіцяв, що коли скінчаться всі сварки в родині, він перейде до них.

Настала субота. Бюто турбувався страшенно, то запрягав, то випрягав коня—з ранку й до вечора. І люди тікали врозтіч, як він літав возом по селі, перелякані на смерть цим безглуздям. О дев'ятій годині в суботу, він знову запряг коня, але вже не виходив з хати, сів біля дверей, скликав сусідів, що проходили повз його хату, сміявся, ридав, скіглив, розказував про своє нещастя, невимовними, соромицькими словами. Хіба ж не смішно, щоб таку капость зробила тобі дівчина, з якою ти спав цілих п'ять років. Так це ж повія! І Ліза його жінка теж така сама. Обидві добрі курви, дві сестриці, що билися за те, щоб до неї перший пішов він. Бюто знову й знову вертався до цієї брехні, прикрашаючи її гидкими подробицями, щоб тільки помститись. Вийшла Ліза, почалась знову страшна сварка; він побив її привселюдно і прогнав, а та пішла заспокоєна. Бюто сидів на дверях, дожидав справедливого суду, лаяв, ображав його. Суд певно якусь гидоту робить по дорозі і перестав уже чекати. Певно, не прийдуть.

І тільки о четвертій годині показався Віме з двома жандармами. Бюто зблід й хутко зачинив ворота. Може він зовсім не вірив, що з ним будуть панькатися. В хаті стало тихо, як у домовині. Маючи озброєну поміч, Віме на цей раз почував себе сміливіше й стукнув у ворота обома кулаками. Ніхто не відповів. Жандарми помогли прикладами і ворота затріщали. Густий натовп людей, жінок і дітей йшов слідом за ними. Всенька Ронь була тут дожидаючи облоги. Раптом ворота розчинилися, на передку на возі стояв Бюто, бив батою коня, щоб той біг просто на натовп.

Серед переляканих криків Бюто голосив:

— Іду топиться! Іду топиться!

Це було безглуздя, він хотів покінчити зо всім, кинутись сторч головою в Егру з своїм возом, з своїм конем, з усім.

— Стережіться, я їду топиться!

Жах розкидав юрбу, шалене ляскання батога, шалений біг коня розігнав усіх. Але коли Бюто погнав коня

під гору так, аж затріщали колеса, чоловіки кинулися його доганяти. Цей божевільний справді таки міг кинутися сторч головою у воду, а з того б тільки був ще клопіт.

Його спинили. Бюто одбивався, довелося взяти коня, сісти на воза й везти. Бюто не промовив ані слова, зціпив зуби, зігнувся, він здався напризволяще, повний безсилої люті. Якраз на це Горголя привела Франсуазу з Жаном, щоб забрати хату й майно. Бюто тільки дивився важким поглядом просто їм в лице, почувуючи, що йому вже кінець. Але тепер Ліза вже почала кричати, кидатись, як божевільна. Жандарми були тут і вмовляли її пакуватися й виносити речі.

Що ж мусиш коритися, коли чоловік такий нікчемний, що не може оборонити її. І Ліза кинулась на Бюто з кулаками.

— Ох, ти ж ледащо? Дозволяєш, щоб нас викинули на вулицю. Серця в тебе немає! Чому не повидираєш очей отим тварюкам? Іди, боягузе! Ти вже навіть не мужчина після цього!

Коли жінка кидала йому в лице отакі слова за те, що він сидів безсилий, байдужий, він грубо штовхнув її. Ліза впала й заголосила. Але Бюто мовчав і тільки похмуро на неї дивився.

— Поспішаймо, мати, — промовив радісний Віме. — Ми не поїдемо, поки ви не передасте ключів новим господарям.

Тоді Ліза сердито почала збиратися в дорогу. За три дні, Бюто перенесли багато речей, знаряддя, хатнього начиння, посуду до сусідки Фріми. І всі зрозуміли, що вони таки сподівалися, що доведеться вибратися, бо Бюто вмовилися з старою Фрімою, щоб віддала їм частину свого будинку, поки прийдуть вони до пам'яті, а собі залишила тільки одну кімнату, де жив хворий, спаралізований її чоловік. Лізі лишилося тільки забрати свою білизну, сінники та інші дрібні речі, бо меблі так само, як і худоба були продані Франсуазі разом з хатою. Всі речі викидали через вікна та двері аж на середину подвір'я, малі діти плакали, бо думали, що це вже настала їм остання година. Лора чіплялася за материну

спідницю, Жюль ниць упав посеред усього цього гармидеру та й так і лежав. Бюто зовсім не помагав жінці, і жандарми, хороші люди, сами складали речі на воза. Але все зіпсувалося знову, коли Ліза побачила Горголю, а за нею Франсуазу з Жаном. Вона кинулась на неї з страшною лайкою.

— Ох, ти ж, курво! Прийшла з своїм бахуром подивитися! Добре! Дивись на нашу муку! Пий нашу кров! Злодійка! Злодійка!

Воно стало це слово їй у горлі, і вона кидала його сестрі що-разу, як виносила якусь річ на подвір'я.

Франсуаза вся побіліла, зціпивши губи, очі в неї палали і вона стежила тільки за тим, щоб не виносили того, що їй належить.

І ось побачила вона ослінчик, що теж потрапив на продаж її речей.

— Це моє,—сказала Франсуаза суворо.

— Твоє? То покуштуй його,—відповіла сестра і жбурнула його в калюжу.

Хату звільнили. Бюто взяв коня за повід, Ліза взяла своїх обох дітей, все, що лишилося від її добра, Жюля на праву руку, Лору на ліву й, покидаючи вже свою оселю, підійшла до Франсуази і плюнула їй в лице.

— О це тобі!

Сестра відповіла тим самим:

— А це тобі!

І Ліза, і Франсуаза, отруєні страшною ненавистю, витирали собі обличчя, не відриваючи очей одна від одної, розлучені навіки, поєднані лише рідною кров'ю, що люто бушувала в їхніх жилах.

Нарешті й до Бюто вернувся язик, і, погрозово махаючи рукою, до хати, він закричав:

— До побачення! Ми ще вернемося й скоро!

Горголя пішла за Бюто, щоб побачити до кінця. Ці вже були зруйновані, вона вирішила піти проти других, що відходять від неї так швидко й надто вже щасливі. Довго ще стояли купки людей і стиха розмовляли. Франсуаза з Жаном увійшли до порожньої хати.

А в той же час, коли Бюто розкладали у Фріми свої речі, дуже здивувались, побачивши в себе старого Фу-

ана; засапаний, переляканий на смерть, він усе оглядався назад, наче який злочинець гнався услід, і спитав:

— Може знайдеться тут куточок і для мене? Я прийшов до вас ночувати.

Страшений переляк примусив його прожогом тікати з Палацу. Він не міг уже прокинутися вночі, щоб не побачити Дірку, як лазила вона в самій лише сорочці по хаті, мало не гола, як худорлявий хлопець, і все шукала паперів, які він зважився нарешті ховати надворі в глибокій ямі в скелі й прикривав землею. Гіяцінт посилав її, це дівчисько, таке легеньке, гнучке, і вона босоніж лазила поміж стільцями, попід ліжком, як той вуж. Вона захоплювалась цим полюванням, певна, що старий, оглядаючись, брав з собою ті папери, лютувала, що не може знайти, де він ховав їх перед тим, як лягав спати, бо в ліжку їх напевне не було; вона глибоко засовувала в постіль свої тонкі руки, і старий ледве чув їхній дотик. Але сьогодні, після сніданку, він почув якусь млюсть, став непритомний й упав біля столу. Прийшовши до пам'яті, але не маючи ще сили розплющити очі, він почув, що лежить долі на тому самому місці, а Гіяцінт з Діркою роздягають його. Замість дати старому допомогу, у цих страховищ тільки одно було на думці — скористатися з нагоди — обшукати його. А надто дівчина з дикою лютістю, забувши про обережність, тягла з нього жилетку, штани, заглядала навіть, — який сором, — чи не заховав він свого скарбу в якусь дірку в тілі. Обома руками вона перевертала старого, розсовувала йому ноги, руки, обшукувала, як ту стару порожню кешеню. І нічого не знайшла. Куди ж він міг заховати папери? Хоч розріж його, щоб подивитися всередину! І такий жах узяв Фуана, що його можуть убити, коли поворухнеться, що він і далі вдавав непритомного, заплющив очі, руки й ноги в його були як неживі. І коли вже його облишили, він утік, як божевільний, твердо сказавши собі, що в Палаці більше не ночуватиме.

— Так маєте ви якийсь куточок для мене? — спитав він ще раз.

Здавалося, Бюто зрадив, що несподівано так батько повернувся. Це ж вертались до нього гроші.

— Звичайно, тату! Якось потіснимось. Це ж принесе нам щастя. От, боже мій! Я був би багатий, якби для того треба було тільки серце.

А Франсуаза з Жаном негайно вступили в свою порожню хату. Насувалась ніч, останнє смутне світло освітлювало мовчазні кімнати. Все було дуже давне і цей прадідівський дах, що давав захист і праці, і нужді цілих триста років... Щось поважне жило в ньому, як у сутінях старих сільських церков. Двері відчинені. Так ніби блискавка вдарила в старий сволок; стільці лежали долі, в безладді, що завжди буває, як люди вибралися. Зовсім мертво.

А Франсуаза дрібненько ходила й обдивлялася все. Якісь дивні почування, неясні спогади прокидалися в ній. Отут, на цьому місці, вона бавилася дитиною. А в кухні, біля столу, помер її батько. В кімнаті перед ліжком без сінника вона згадала, як Ліза з Бюто так жагуче віддавалися одне-одному, що вона чула крізь стелю. Невже-ж і тепер вони будуть мучити її.

Вона ясно почувала, що Бюто тут. Ось тут він кинувся на неї одного вечора і вона його вкусила. І тут, і тут... По всіх куточках прокидалися спогади, що вливали в неї якийсь неспокій.

Повернувшись, вона здивувалась, побачивши Жана. Що робив він тут, цей чужинець? Він чуввав себе ніяково, так наче прийшов у гості і не доторкався ні до чого. Почуття самотності пройняло її розпачем, вона почувала, що не може радіти з своєї перемоги. Їй здавалося, що вона ввійде сюди з криком радості, повна перемоги над своєю сестрою. І хата не дала їй радості, душу її оповив смуток, може це тому, що сутінки були такі смутні. Стало зовсім темно, молоді все тинялися з однієї кімнати до другої, не зважувалися навіть засвітити свічку. Але ось у кухні щось зашаруділо. То був Гедеон; своїм звичаєм він зайшов до кухні й у розчиненій шахві шукав, щоб чогось з'їсти. Стара Коліш мукала за стіною в хліві.

Жан обняв Франсуазу й тихенько поцілував, ніби хотів сказати, що вони таки будуть щасливі.

ЧАСТИНА П'ЯТА.

I.

Перед тим, як мали орати на озимину, Боса, скільки сягало око, вкривалася гноем. Зранку й до вечора тихо їхали на шляху вози, повні з верхом старої перегнилої соломи; солома куріла густою парою, ніби давала землі тепло. Скрізь по ділянках ставали невисокі купки, наче море підстілок з хлівів, зо стаень розходилося, хвилювалося, а на деяких полях купи були вже порозкидані і земля там далеко відбивала чорним. Це була рослинність майбутньої весни, що заповняла землю разом з шумуванням гноївки. Розчинившись, матерія, що вже починала бродити, поверталася до спільного лона, смерть збиралася відновити життя. І з краю й до краю безмежної рівнини підносився дух, гострий дух цього гною, що живить хліб людям на їжу.

Одного дня, по обіді, Жан їхав з возом гною на своє Корнейльське поле. Вже з місяць, як вони з Франсуазою оселилися в своїй хаті і життя їхнє було одноманітне, повне праці, як і у всіх селян. Наближаючися до свого поля, Жан помітив Бюто на сусідній ділянці з вилами в руках; він розкидав купу гною, привезеного сюди ще минулого тижня. Обидва скоса глянули одина-одного. Вони часто зустрічалися, примушені самою долею працювати поруч, бо були сусідами. А надто мучився Бюто, бо ділянка Франсуазина відірвана від його трьох гектарів, залишала йому шматок ліворуч і шматок праворуч, і йому доводилося раз-у-раз об'їздити їх. Ніколи вони не перекинулися й жадним словом. Дуже

можливо, що якби зайшла сварка, то вони б повбивали один-одного.

Жан виліз на віз і вилами скидав гній, стоячи в ньому, як на шляху показався Гурдекен, — по обіді він обходив поле. У фермера залишились гарні спогади про Жана, як доброго наймита. Гурдекен дуже вже постарів, знеслили його ті прикrostі, що мав їх у господарстві та й від інших.

— Жане, чому ви не спробуєте фосфатину?

І, не чекаючи відповіді, говорив далі, довго, ніби хотів забути про все. В гної, в добриві й полягає вся суть, щоб добре обробити землю. Він перевів уже всі спроби, пережив цю кризу з угноюванням, що іноді до божевілля доводить хліборобів. Спроби його йшли одна за одною: трави, листя, виноградні вичавки, полова. Крім того, він уживав товчених кісток, товченого м'яса, сухої крові, перетертої на порошок, і дуже шкода, що не міг випробувати рідкої крові, бо поблизу не було ріниць. Тепер він уживав обшкрибки з доріг, попелу, дрібного вугілля з доменних печей, решток з вовни,— купував їх у Шатодані на суконній фабриці. Він уважав, що все, що дає земля, добре їй повертати. За своєю фермою він завів компостої і скидав туди нечисть з усієї околиці, все, що потрапляло на лопату: дохлятину, гнилизну з усіх кутків, з застоєної води. Це ж золото!

— Іноді після фосфату мав я гарні наслідки,— додав він.

— Але ж можуть на цьому обдурити,—відповів Жан.

— Ну, звичайно, коли ви купуватимете у випадкових тих продавців, що їздять по селах... Треба було б, щоб на кожному базарі був хемік-експерт, уповноважений робити хемічні аналізи добрива, яке так важко здобути без шахрайства, непідроблене. Справа ця має своє майбутнє напевне, але ж поки це майбутнє настане, ми всі поздыхаємо. Ну, що ж, треба мати сміливість терпіти ради інших.

Сморід від гною, що розкидав Жан, звеселив трохи Гурдекена. Він любив цей гній, він вбирав його в себе з насолодою справжнього самця, як запах самого лона землі, що розкрилося для запліднення.

— Безперечно, — казав він далі, помовчавши, — зараз нема нічого, що зрівнялося б з гноєм. Тільки його ніколи не вистачає. А крім того, псують його багато, не вміють ні наготувати його як слід, ні вжити... Гляньте, це зараз видно. От хоч би й ваш,—його спалило сонце. Ви його не прикриваєте.

І Гурдекен знов почав нарікати на відсталість, коли Жан признався йому, що він лишив стару яму Бюто перед хлівом. Сам Гурдекен уже кілька разів набивав свою яму різними шарами, поробив цілу систему труб, щоб провести туди з кухні помиї, мочу тварин і людей, все, що буває рідке на фермі і двічі на тиждень з помпи поливали компост гноївкою.

— Слово чести, це ж безглуздя марно витратити добро, що дає природа. Я довго думав про це так, як і селянин, що це мов гидко. Але стара Кака мене переконала. Ви знаєте її, стару Каку, сусідку вашу. Так знайте, вона тільки й має рацію, бо капуста, під яку вона виливала свій урильник—цариця над капустою, і здоровенна і солодка. Нічого сперечатися, все виходить звідти.

Жан зареготав, скочив з порожнього воза й почав розкидати гній невеличкими купами. Гурдекен ішов слідом за ним, серед теплої пари, що обох їх обгортала.

— Подумати тільки, що одною нечистю з Парижу можна було б угноїти тридцять тисяч гектарів! Це точно. І все це марно гине і тільки частину цього добра використовують, як сухий, дрібний гній. Тридцять тисяч гектарів! Уявіть ви його тут! Бачите ви Босу, всю вкриту гноєм, а на ній росте пшениця?

Широко повівши рукою, він показав на безмежну плескату рівнину Боси. І в своєму захопленні Гурдекен бачив Париж, цілий Париж, що відкрив ляди своїх канав і пустив родючу річку людського гною. Рівчаки скрізь наповнялися, кожне поле залила благодать рідиною, море екскрементів розлилося під гарячим сонцем, під широкими подихами вітру, що робили той дух гострішим. Величезне місто повертало полям те життя, що взяло його від них.

Поволі земля вбирала ту родючість і з угноєної жирної землі виростав білий хліб, даючи розкішні жнива...

— Тоді треба буде човна!—сказав не без огиди Жан, бо ця нова думка про затоплення полів рідиною з міських нужників і веселила і була огидною йому.

Тут якраз чийсь голос примусив його обернутися. Він здивувався, побачивши Лізу, що стояла на своєму возі, зупинившись край дороги й з усієї сили гукала чоловіка.

— Слухай, я їду до Клуа за паном Фіне. Батько впав, як неживий у своїй кімнаті. Я думаю, кінець йому прийшов. Збігай додому, поглянь!

— І не чекаючи відповіді, ляснула коняку батогом і поїхала далі. Постать її все зменшувалась, колихаючись на возі на рівному шляху.

Бюто, не поспішаючи, розкидав останні купки й селито бубонів собі під ніс. Батько заслаб. От ще морока! Може він удає тільки хворого, щоб краще його доглядали та пестили. Але думка, що батькові й справді погано, коли жінка зважилася витратити гроші на лікаря, примусила його надягти куртку, що він був її скинув:

— От, цей береже свій гній, — пошепки промовив Гурдекен, зацікавившись париною на сусідній ниві. У скупого селянина й земля скупа... І погана ж він людина, і вам би слід остерегатися його, після того, що було поміж вами... Як ви хочете, щоб усе було гаразд, коли на землі стільки дурнів та потаскух. Всі ми надокучили землі, буде з неї!

Гурдекен подався до Бордрі, оповитий сумом і якраз у той час Бюто важко входив у село. А Жан, лишився сам на полі, кінчав свою роботу. Через кожних дев'ять метрів клав вилами гній купками, і своїм амоніяковим випаром курився той гній з подвоєною силою. Інші купи гною парували ген там далеко, вкривали обрій синюватим туманом. Вся Боса вогка й запашна була від тих випарів, аж до перших морозів.

Бюто все ще жили у Фріми й займали всю хату, окрім кімнати внизу позаду; ту кімнату Фріма залишила собі й жила там разом з своїм хворим чоловіком. Бюто було дуже тісно, а надто їх дратувало те, що не було городу. Звичайно, що Фріма лишила город собі, бо тільки ним вона й жила й утримувала свого хворого чо-

ловіка. Вони б знайшли собі й зручніше десь помешкання, коли б не помітили, що сусідство з ними дуже не подобалося Франсуазі. Тільки тин розділяв сестру від сестри. І Бюто навмисне голосно говорили, щоб почула Франсуаза, що напевне повернуться в свою хату і дуже швидко. А тоді нащо завдавати і собі клопоту, переходити кудись в інше місце. Через що, як вони повернуться, того вони не вміли б сказати. І ця божевільна певність, невідомо чим обгрунтована, страшенно дратувала Франсуазу. Це псувало їй радість, що нарешті господиня в своїй хаті. До того ще Ліза часто підставляла драбину до плоту й лаяла сестру паскудними словами. Після остаточного обрахунку в пана Байегаша Ліза вважала, що її обкрадено, і робила сестрі страшні огидні закиди.

Коли Бюто нарешті прийшов додому, то побачив батька на ліжкові в кутку, за кухнею під драбиною на горищі. Двоє дітей, Жюль восьми років та Лора трьох років, стерегли його; вони сиділи й робили калюжку з води, що стояла в глечичку біля старого.

— Ну що трапилось? — спитав Бюто, стоячи перед ліжком. Фуан прийшов до пам'яті. Широко розплющеними очима він повів по кімнаті й глянув пильно на Бюто, але не поворухнув головою; здавалося, що він скам'янів.

— Тату, у нас повні руки роботи. Киньте дурниці! Нічого валятися даремно!

Якраз Лора з Жюлем розбили глечик; Бюто ляснув того й другого по щоці і діти почали ревти. Старий все ще не спускав повік і широко дивився розплющеними очима. Нема чого робити, коли вже не поворухне ногою.

— Побачимо, що лікар скаже.

Бюто пожалкував уже, що кинув роботу на полі і почав рубати дрова.

Якраз Ліза привезла пана Фіне. Лікар довго оглядав хворого, а вони, стурбовані, чекали, що він скаже. Коли б старий умер відразу, це б їм розв'язало руки, але, видко, затягнеться ця хвороба та й коштуватиме не мало, а коли помре він перше, ніж доберуться вони до

його грошей, то напевно Фані з Гіяцінтом нароблять багато клопоту. Лікар мовчав і це дуже схвилювало їх і, коли лікар сів у кухні писати рецепта, вони зважились його спитати:

— Так, це серйозна справа? Може це протягнеться більш, як тиждень? Так? Ой, лихо, як це довго? Що це ви йому пишете?

Пан Фіне не відповів; він звик до цих селянських запитань, бо селяни завжди лякаються хвороби, і він собі взяв за правило лікувати їх як коней й зайвих балачок не розводити. Сільський цей лікар так навчився лікувати звичайні хвороби й помагає, може краще, ніж лікар учений.

Але пан Фіне ставився до селян суворо, бо зневажав їх за скупість, і вони його поважали, хоч вперто не вірили, що ліки його допоможуть. Чи ж буде з них стільки користи, скільки коштують вони грошей?

— Ви гадаєте?... — знову спитав Бюто, перелякано дивлячись на списаний папір,—то ви гадаєте, що йому покращає?

Лікар тільки знизав плечима й знову повернувся до хворого, зацікавлений, здивований тим, що помітив гарячку після легкого припливу крові до мозку. Не відриваючи очей від годинника, він стежив за живчиком у старого, а старий дивився на нього своїми тупими очима і лікар не сподівався щось почути від нього. Виходячи з хати, пан Фіне тільки сказав:

— Це протягнеться тижднів зо три. Я приїду завтра. Не дивуйтеся, коли вночі він говоритиме в нестямі.

Три тижні! Бюто тільки це й почули, і це вразило їх надзвичайно. Скільки ж це піде грошей, коли що-вечора купувати йому ліки? Найгірше було те, що Бюто теж мусів негайно їхати, щоб замовити ліки в аптеці в Клуа.

Було це якраз у суботу. Фріма, продавши свою родину, повернулася додому й застала, що Ліза вдома одна, з горя тиняється по хаті й ні до чого не може взятися. І стара схвилювалася, почувши, що сталося; їй ніколи не щастило; якби Фуан захворів іншого якогось дня, то вона б без грошей спитала лікаря про свого чоловіка. Чутка, що старий заслаб, очевидно, пішла вже

по селу, бо прибігла Дірка й заявила, що не піде додому, поки не доторкнеться до руки свого діда, й побігла сказати батькові, що дід ще не вмер. Слідом за цією потаскухою поважно прийшла Горголя, — очевидно, її просила Фані. Вона сіла перед батьковим лжком, помацала йому очі, як роблять уграм, щоб побачити, чи вони свіжі. Згодом вона пішла собі, насупившись, і можна було думати, що вона жалкує, що хворий не вмер одразу. Після того рідня вже не одвідувала старого Фуана. На що турбуватись, коли всі були певні, що він видужає? Аж до півночі в хаті не спали. Бюто повернувся, як хмара. Серед ліків були: гірчичники на ноги, якесь питво, щоб давати хворому в певні години, проносне, як ранком стане хворому краще. Фріма з охотою помагала, але о десятій годині, падаючи від утоми, й не дуже зацікавлена, лягла спати. Бюто теж хотів лягати й підганяв Лізу. Чого їм сидіти. Старому з того не полегшає, як вони дивитимуться на нього. Хворому щось увиджалося, говорив якусь нісенітницю; про поле, може бути, де він тяжко працював, колись ще в далекі молоді роки. І Лізі ставало сумно від усіх тих довгих подій, про які говорив хворий глухим своїм голо-сом, наче свекра вже поховали, а вернувся він з того світу. Вона хотіла вже йти до чоловіка, — той роздягався, але згадала, що треба прибрати свекрову одягу, що лежала на стільці. Попереду обшукала всі кешені, але нічого не знайшла, тільки поламаний ніжик та мотузочок; старанно струснула все й почала вішати в шахві і... на полиці посередині вгледіла папери. В очах стало темно. Серце забилося. Гроші, гроші! Цілий місяць вони їх шукали, де тільки можна було, і раптом вони тут; вона їх бачить: певне старий хотів кудись переховати, але якраз упав.

— Бюто, Бюто! — скрикнула вона несамовито. Бюто прибіг в самій сорочці, певний, що помер батько.

Відразу йому теж забило дух, потім страшенно обоє зраділи, побралися за руки й почали стрибати одне перед одним, як ті кози й зовсім забули про старого, хворого, а той, заплющивши очі, припав головою до подушки, і плів далі пасмо своїх збентежених,

хворих. думок Йому ввиджалось, що він працює на полі.

— Ей, ти руда, посувайся: земля висохла як камінь, боже ж мій! Чепіга поламалася, треба поставити нову. Но, падло!

— Тихо, — зашепотіла Ліза, глянула на свекра й затремтіла.

— Е, перестань, — відповів Бюто, — хіба він знає. Чи ж ти не чуєш, що він верзе якусь нісенітницю?

Обоє сіли біля ліжка, аж ноги їм тремтіли, так було радісно.

— Адже ж ніхто не має права, — сказала Ліза,—говорити, що ми обшукували його. Бог свідок, що в мене й на думці не були його гроші. Вони сами скочили мені в руки. Подивімося, скільки там.

Бюто вже розгортав папери й голосно рахував:

— Двісті тридцять та сімдесят, якраз рівно триста... Якраз така сума, я вірно рахував тоді, в збирача податків, за три місяці п'ятнадцять монет по сто су... Це п'ять відсотків! Га? Що ти скажеш, хіба це не комедія, такі поганенькі, маленькі папери, а все одно, що й справжні-сінькі гроші.

Але Ліза знову примусила його вмовкнути, перелякана на смерть, як старий зареготав. Певне ввиджалися йому гарні жнива за часів Карла 10-го, коли не знали, куди й дівати хліб, стільки його вродило.

— Ой, скільки ж його, скільки! Це ж диво, скільки його вродило! Як же гарно, коли його стільки!

І придушений його сміх нагадував хрипіння; певно вся радість його ховалась десь глибоко в середині, бо обличчя його було нерухоме, байдуже.

— Найневинніші думки тиснуться йому в голову, — сказав Бюто, низавши плечима.

Стало тихо. Обоє дивилися на папери, задумані.

— Що ж його робити? — зашепотіла Ліза. — Треба покласти їх на місце. Так?

Але Бюто енергійно кивнув, що не треба.

— А як же, а як же? Треба покласти назад. Він шукатиме їх, кричатиме, це буде нам добра історія з родичами, проклятими тварюками.

Втретє замовкла вона, як почула, що хворий заплакав. Це був розпач, безмежний одчай, ридання. Здавалося, він плакав за минулим життям, але виходило щось незрозуміле, бо все твердив тихішим що-разу голосом:

— Пропало... пропало... пропало...

— І ти гадаєш, — злісно заговорив Бюто, — що я віддам папери старому, що з глузду з'їхав? Щоб він їх подер або спалив? О ні, цього не буде!

— Так, це правда,—промовила Ліза.

— Ну, годі, лягаймо спати... Коли він питає, я відповім йому. Я вже знаю, що робитиму. І хай інші не чіпають мене.

Бюто з Лізою полягали спати, заховавши папери під мармурову дошку, на старій комоді, бо їм здавалося, що тут буде безпечніше ніж в замкненій шухляді. Облишений батько, без світла, бо боялися пожежі, все розмовляв, плакав цілу ніч, маячив.

На завтра ранком лікар Фіне знайшов, що хворому покращало, він був уже спокійніший. Лікар цього не сподівався. Ох, ці старі робочі шкапи, вони живучі, як кішка! Гарячка, якої він дуже боявся, здавалося, покинула хворого. Лікар приписав залізо, хину—ліки для багатіїв, і нові витрати дуже не сподобались синові й невістці. Коли лікар уже від'їздив, то довелося ще видержати цілу баталію з Фрімою, що вичікувала його на вулиці.

— Але ж, моя дорога! Я вже вам казав, що чоловік ваш все одно, що цей камінь... не можу ж я примусити камінь рухатися. Ви ж знаєте, чим це мусить скінчитися. Хіба не правда? І що швидше, то краще й вам, і йому.

Ударив коня батагом і поїхав, а Фріма впала на кам'яну лаву й заридала. Що й казати, старий хворіє давно вже, цілих дванадцять років доглядає вона його і сили в неї що-далі стає менше; вона боялась, що настане такий час, коли не зможе вона обробляти свого городу, але ж серце в неї обмивалося кров'ю, коли думала, що може покинути її старий каліка, що став їй за малу дитину, яку переносила вона з одного місця на друге, переодягала, пестила й давала їй ла-

сощів. Одна здорова рука теж не хотіла йому служити, і тепер вона мусіла встромляти йому люльку в рота.

Через тиждень пан Фіне дуже здивувався, побачивши Фуана на ногах. Правда, сили ще не було, але вперто намагався ходити й казав, що той не помре, хто не хоче вмирати. А Бюто сміявся за спиною лікаря, бо не брав тих ліків, що той прописав за другим разом. Найкраще буде, як хвороба сама себе з'їсть. Але ж Ліза базарного дня таки не витримала й привезла якесь питво, що написав лікар, і коли той приїхав останній раз у понеділок, то Бюто розказав, що старому знову погіршало.

— Я не знаю, що налили там в аптеці у вашу пляшку, бо з того старому стало дуже погано.

І того самого вечора Фуан наважився заговорити. З того дня, як підвівся, то все тинявся по хаті, голова була, як порожня, він не міг ніяк згадати, де поклав свої папери. Він обшукав усі, всі нірки, даремно напружував свою пам'ять. Потім неясно пригадав.

Може він їх не ховав, а лишив на полиці в шахві? Але що ж тоді робити? Коли він помилився, коли ніхто паперів не взяв, то нащо ж йому збивати тривогу, признаватися, що гроші справді є, ті гроші, що з такою мукою збирав він усе життя і так старанно ховав від чужого ока. Днів зо два боровся ще з собою.

Мучило його й те, що гроші так несподівано зникли, але ж почував, що не сміє роззявити рота, щоб не подумав Бюто, що гроші десь таки є. Нарешті старий пригадав, що вранці перед нападом він поклав папери отут, в цьому місці, щоб потім, коли ніхто не бачитиме, втиснути їх у щілину в сволоці, яку намітив, лежачи на ліжку. І ограблений, змучений, старий вирішив заговорити.

Повечеряли. Ліза прибирала посуд, а Бюто, весело похитувався, сидячи на стільці. Коли батько почав уставати з ліжка й ходити по хаті, Бюто не спускав з нього того вечора очей і чекав розмови. Бюто говорив собі, що неминуче станеться це сьогодні, такий у батька був змучений і стурбований вигляд. І справді

старий, утомившись ходити по хаті своїми слабими ногами, раптом став перед сином.

— Папери? — спитав він хрипким, придушеним голосом.

Бюто закліпав очима, надзвичайно здивований, наче не розумів, про що старий каже.

— Га? Що ви кажете? Папери? Які папери?

— Гроші мої! — гримнув старий лютим голосом, випростуючись на весь свій зріст.

— Ваші гроші? Так ви маєте гроші? А ви ж так присягалися, що ми вам стільки коштували, що в вас не лишилося жодного су... Ох, ви ж старий хитрун! Так ви маєте гроші?

Бюто похитувався на своєму стільці, глузував з батька, дуже задоволений, що перший догадався, що гроші у старого є. Фуан увесь тремтів.

— Віддай їх мені!

— Що ж я вам дам? Хіба вони в мене? Хіба я знаю, де вони, ваші гроші?

— Ти вкрав їх у мене. Віддай! Бо я силою вирву їх у тебе.

І, не зважаючи на свою старість, він схопив сина за плечі й струснув. Тоді син підвівся, схопив батька обіруч, але не штовхнув, а тільки люто закричав йому просто в лице:

— Так, гроші в мене! І я їх бережу! Я ховаю їх для вас, безглузда стара скотино, розумієте ви? І, справді, був самий час забрати їх у вас, ті папери, бо їх хотіли подерти. Правду я кажу, Лізо, що він їх рвав?

— О, це така ж правда, як і те, що я живу на світі. І немає тут нічого дивного. Коли людина не розуміє, що робить.

Вражений Фуан страшенно злякався: то справді він збожеволів, що нічого не пригадує. Якщо справді хотів знищити папери, як дитина, що бавиться малюнками, отже він ходив під себе, то тоді краще, щоб хтось убив його. Змучений вкрай, розбитий, він не почував більше ні сили, ні сміливості.

І нещасний плачучи шепотів:

— Віддаси мені їх?

— Ні!

— Віддай, я ж одужав.

— Ні, ні! Щоб ви ними підтерлися, або запалили люльку. Красенько дякую!

І обоє Бюто вперто відмовлялися віддати старому папери. Вони вже тепер зовсім не таїлися, оповідали цілу драму: натрапили якраз вчасно, коли старий хотів подерти папери, й ледве відняли. Одного вечора вони навіть показали Фрімі надірваний папір. Хто ж мав право закинути їм, що не допустили до такого нещастя, щоб старий подер папери на шматки, й щоб гроші для всіх пропали. Всі згоджувалися з ними, але ж ніхто не йняв їм віри, бо були певні, що Бюто брешуть. Найбільше лютував Ісус-Христос: подумати тільки!.. Ті гроші, що їх вони вдвох з Діркою ніяк не могли знайти, так легко дістав хтось інший? А одного ж дня, одну хвилину він мав їх у своїх руках, але був такий дурний, що не зважився забрати їх назавжди. Правда, не варто після того, щоб тебе звали пройдисвітом. І старший син божився, що хай тільки батько помре, то він вимагатиме від брата ті гроші. Але Бюто й на думці мов не мали сперечатися, звичайно, якщо батько не візьме грошей назад та не зобить з ними, що схоче.

Фуан, тиняючись від дверей до дверей, оповідав всім про цю подію, кожному, кого здибає на дорозі, він скаржився на свою нещасну долю. І одного ранку зайшов він на подвір'я до своєї небоги. Франсуаза помагала Жанові накладати гній на воза. Жан, стоячи в ямі, брав вилами гній, а Франсуаза на возі розкладала й утоптувала його, щоб більше влізло.

Ставши навпроти, старий обперся на палицю й почав скаржитися на свою долю.

— Га? Що ви скажете, чи не кривда це, що вони забрали в мене мої власні гроші й не хочуть повернути. Щоб ви зробили, на моєму місці?

Тричі повторив старий своє запитання. Франсуазі дуже було неприємно, що дядько прийшов з своїми скаргами, і вона прийняла його неприхильно, бо не хотіла будь-якої сварки з Бюто.

— Знаєте, дядьку, що я вам скажу?—відповіла на-решті молода господиня.—Це нас не торкається, ми такі щасливі, що позбулися цього пекла!

Повернувшись до нього спиною, вона взялася знову втоптувати гній, що доходив їй аж до коліна, а чоловік вилами кидав їй нові купи. Тоді Франсуаза нараз зникла в цій задушливій парі від розкопаної ями.

— Я ж не божевільний, це ж усі бачать,—казав далі старий, ніби не чув її слів.—Вони мусять повернути мені гроші. Невже ви гадаєте, щоб я міг сам знищити їх?

І Франсуаза, і Жан не промовили ані слова.

— Щоб таке зробити, треба бути божевільним, а я ж не божевільний. Ви б могли посвідчити це.

Франсуаза раптом розігнулася на весь зріст на купі гною, на возі. Вона здавалася така поставна, здорова й дужа, наче виросла тут і цей родючий дух, здавалося, йшов від неї. Узнявшись руками в боки, виставивши повні груди, стояла Франсуаза,—це була справжня жінка.

— О, ні, ні, дядьку, годі з нас! Я вже вам сказала, що ми не хочемо втручатися у ваші сварки. І, коли вже дійшло до того, то я вам одверто скажу: краще було б, як би ви до нас зовсім не ходили.

— То ти виганяєш мене? — спитав старий тремтячим голосом.

Жан вирішив, що йому треба щось сказати.

— Ні, ми просто не хочемо сварки. Коли Бюто побачать вас тут, то на три дні буде колотнечі. Кожен хоче мати спокій.

Фуан, як прикипів на місці, блідими своїми очима подивився на Франсуазу й на Жана і пішов собі...

— Добре, коли мені потрібна буде поміч, я звернусь до іншого когось, а не до вас.

І вони не спинили старого; правда, негарно їм було на серці, бо не були ще зовсім погані, лихі люди, але що ж робити? Вони нічим не могли допомогти старому, а самим був би клопіт, не заснеш, не з'їси спокійно. Поки чоловік ходив за батогом, Франсуаза старанно підбрала гній з землі й покидала його на віз.

А другого ранку жахливе щось сталося у Фуана

з Бюто. Що-дня починалися балачки про папери. Один усе твердив: «Віддай мені папери», а другий відповідав огризаючись: «Дайте мені спокій, що-дня те саме».

Що далі ставало гірше, а надто з того часу, як старий почав шукати, куди син міг заховати оті папери. Тепер уже він почав обшукувати всю хату, лазив у шухляди, по шахвах, обстукував стіни, щоб почути, може де порожньо. Ввесь час блукав він очима з одного кутка до другого, не міг звільнитися від настирливої думки. І як тільки Фуан лишався сам, то казав дітям вийти з хати, і знову починав шукати, як хлопець, що кидається на наймичку, коли батьки тільки-но вийшли з хати. І того дня, Бюто ввійшов несподівано у хату й побачив Фуана долі. Старий лазив животом по долівці, встромивши носа під комоду, дивився, може там заховано його папери. Бюто розпалився, бо старий був близько до схованки; те, чого він шукав унизу, було вгорі, сховане й ніби припечатане великою мармуровою дошкою.

— Що це ви робите, старий дурню? Як вуж плазуєте по землі? Вставайте, вам кажу!

І сіпнув батька за ноги, той мусів устати.

— Мені вже остогидло дивитися, як ви всі кутки обшукуєте, всі щілини.

Фуан, сердитий, що його застали, глянув на сина і гнівно скрикнув:

— Віддай мені папери!

— Дайте спокій,—відповів Бюто йому в саме лице.

— Коли так, то я піду звідци, не сила моя так мучитись отут!

— То й добре. Забирайтеся! Щасливої дороги! А як вернетесь, не дай боже, то ясно вже буде, що в вас немає серця.

Він схопив старого за плечі й виштовхнув з хати.

II.

Фуан спускався з косогору. Гніву вже не було, раптом якось ущух. Унизу на шляху Фуан став і оторопів,—як він сюди потрапив, куди йде. Третю годину

вибило на церкві. Віяв холодний вогкий, осінній вітер, і Фуан увесь дрижав, бо не взяв навіть з собою шапки: так швидко все сталося. На щастя, він мав ще свою палицю. Хвилину постояв і почав підійматися до Клуа, потім зрозумів, що зовсім нема чого йти йому, тоді вернувся й тихо, як звичайно, пішов до свого села. Проти Макрона спало йому на думку, чи не зайти випити шклянку вина, щоб нагрітися. Але він пошукав у кешені—там не було й одного су. Йому соромно було показатися на очі людям, він боявся, що всі вже знають про те, що сталося. А тут ще здалося, що Ленгень, стоячи на дверях, поглядав на його скоса, як дивляться на волоцюг з великого шляху. Леке, що сидів біля вікна в школі, не вклонився навіть до нього. Це було цілком зрозуміло: тепер усі гордуватимуть, бо він нічого вже не має, бо його знову обібрали й на цей раз до голої шкіри. Дійшовши до річки, Фуан на хвилину обперся об поруччя на мосту. Ніч насувалась. Його проймав жах. Нема стріхи над головою. Собака Бекю пройшла повз нього, і він позаздрих їй, бо й та мала притулок під соломою й спатиме спокійно ніч. Гнів його стихав, думка даремне шукала порятунку. Повіки йому закрились; силкувався пригадати, де є захистки від холоду. Хотілося спати—він дуже втомлений, з'являлися привиди, вся місцевість проходила перед ним, як у рухомій панорамі, гола й над нею гуде великий вітер. Прийшов до пам'яті, скинув з себе цю страшну втому, ніби прокинувся. Не треба нарікати на долю, не треба впадати в розпач. Адже ж не дадуть йому, старій людині, померти на вулиці. Цього не може бути!

Не пам'ятаючи, перейшов через міст і опинився перед маленькою фармою Деломів. Помітивши, де він, Фуан повернув за хату, щоб його ніхто не побачив. Перепочив трохи, притулившись до хліва, звідки чути було голос його дочки Фані. Невже ж він думав вернутися до неї? Він сам не міг би сказати. Сами ноги принесли його сюди. Фуан уявляв собі середину хати, так ніби ввійшов туди. Кухня ліворуч від його кімнати, на горищі, поруч з сінником. Старий розм'як, захиталися ноги, він би впав непритомний, коли б стіна не підтри-

мала його. Довго стояв нерухомо, припавши своїм старим тілом до хліва. А Фані все розмовляла в хліві, але слів не міг він розібрати. Певне від того, що вона голосно говорила й переверталася в старого серце. Певне лаяла наймичку. Голос її чути було дужче і був він суворий, гострий, лайки Фуан не розбирав, але певне вразила вона бідну дівчину, бо чути було, як гірко вона заридала. Йому теж боляче стало. Умиленості вже не було, він став суворий, уявивши, що коли б він штовхнув двері, то дочка зустріла б його тим самим гострим голосом, такою самою лайкою. Йому здалося, що вона ще раз каже: «батько навколюшки буде благати, щоб ми взяли його до себе»,—ті слова, що навіки розірвали всякі звязки між ними, як сокирою розрубали. Ні, ні! Краще вмерти з голоду, краще спати під тином, ніж бачити цю жінку, що пишається своєю чесністю, як вона скаже, що перемогла. Фуан одійшов від хліва і, змучений, подався в морок, ледве пересуваючи ноги.

Щоб не звертати на дорогу, бо Фуанові здавалось, ніби всі слідкують за ним, він пішов правим берегом понад Егрою, за міст і швидко був серед виноградників. Певне він хотів обійти село й вийти на рівнину. Але трапилось так, що довелось пройти біля Палацу, куди привели його ноги несвідомо, привів той інстинкт, що примушує стару скотину, що довго працювала, вертатися в той хлів, де її годували сіном. Він утомився йдучи під гору, і сів одпочити осторонь, задиханий, зажурений. Напевно, коли б він сказав Гіяцінтови: «Я хочу подати до суду, поможи мені проти Бюто», то той п'янюга прийняв би його з радістю і ввечері був би справжній бенкет. З того місця, де сидів Фуан, він почув носом, що там зранку піячать. Голод потяг його, він підійшов до Палацу й почув як балакає Пушка, і разом з тим запахла йому баранина з червоною квасолею, що добре так уміла готувати Дірка, коли батько хотів почастувати свого приятеля. Чому б йому не зайти до цих двох шелихвостів? Вони палили люльки й були такі п'яні, що аж заздрощі брали. Раптом Гіяцінт стрельнув; старому дуже приємно стало. Фуан уже простяг був

руку до дверей, аж ось зареготала Дірка, і старий заціп. Ця дівчина лякала його, вона завжди ввиджалась йому в сорочці, худа, як хлоп'я, як вуж кидалася на нього, обшукувала його, їла очима. А тоді яка ж буде користь з того, що Гіяцінт pomoже йому повернути папери? Дочка ж буде тут, вона з під шкури вирве їх у діда. Раптом двері відчинилися, дівчисько виглянуло, почувши, що хтось стоїть біля дверей. Фуан ледве встиг сховатися за кущі; він побіг прожогом, углядивши її зелені, блискучі очі.

Вибігши на рівнину, Фуан почував себе краще, бо втік від людей, радів, що нікого нема і може спокійно зідхнути. Довго тинявся він по рівнині. Часами, коли вітер дужчав, Фуан мусів повертатися спиною, дух йому забивало, сиве волосся маяло на старій його голові. Вибила шоста година, в Роні всі сиділи тепер і вечеряли; і до того знесилилося його тіло, що він ледве волочив ноги. Після двох великих подихів вітру, почав сікти густий дощ, а Фуан все ще йшов тихо вперед, мокрий, як хлющ. І не знаючи сам, як це сталося, він опинився на майдані, де жила тепер Франсуаза з Жаном. Ні, тут не міг він знайти притулку, бо й звідси його прогнали. Дощ пішов більший і Фуан перелякався. Він підійшов до дверей, де жили Бюто з того боку, де була кухня, відти запахло йому юшкою з капустою. Змучене старе тіло просило відпочинку, почуття голоду, потреба тепла штовхали його сюди. Але спинили слова:

— А що як батько не вернеться?

— Кинь! Дуже вже він великий ненажера,—прийде, як їсти захоче.

Фуан відступив, боячись, щоб не помітили його біля цих дверей, як побиту собаку, що вертається до своєї юшки. Сором душив його, і вперто захотілося йому померти десь у кутку. Тоді побачать, чи ненажера він. Старий знову спустився, знесилений сів на колоду перед кузнею Клу. Ноги вже не несли його і він сів у темряві на безлюдній дорозі, бо почалися вже посиденьки, а негода примусила позачиняти всі двері; здавалось, на селі не було живої душі. Тепер уже вітер утих, дощ лив

рівний, без упину,—справжній потоп! У старого не було вже сили, щоб підвестися, йти шукати десь захисту. Вода лила йому на голову. Поставивши поміж колінами ціпок, сидів він нерухомо, прибитий горем. Він навіть не думав. Це звичайна річ: коли не маєш ні дітей, ні хати, нічого на світі, то терпи голод і спи надворі. Вибила дев'ята година, потім десята. А дощ усе йшов, усе обмивав його старі кістки. Аж ось показалися лихтарі, замиготіли то тут, то там: то розходилися з сиденьок. На хвилину Фуан вернувся до життя, пізнав Горголю, що поверталась від Деломів, де пересиділа вечір, щоб не палити вдома свічки. Старий підвівся з таким напруженням, що аж кістки захрустіли, й здалеку пішов слідом за нею, але не встиг нагнати сестру. Перед замкненими дверима він завагався, упало серце. Нарешті постукав, бо почував себе занадто вже нещасним.

Треба сказати, що прийшов він невчасно, бо в Горголі був надзвичайно поганий настрій, після того, що сталося їй тиждень тому. Одного вечора, коли Горголя зосталася сам-на-сам з своїм онуком Ларіоном, надумала вона примусити його нарубати дров, щоб працював він, поки піде спати. Ларіон робив мляво, і баба, стоячи в дровітні, лаяла його останніми словами. До цього часу, повний жаху й покори, це страховище, сильне, як бугай, не насмілювалося навіть звести очей на свою бабу. Але вже слід би їй стерегтися, бо каліка вже скільки днів був якийсь незвичайний,—він тремтів, коли примушували його робити тяжку роботу, кров припливала і раптом все тіло напружувалося. Як на гріх, щоб примусити його рубати швидше, Горголя палицею своєю тикнула йому в шию. Ларіон кинув сокиру й глянув на неї. Розлютована Горголя заходилася бити його по стегнах, по животу, скрізь, по всьому тілі. Раптом Ларіон кинувся на неї. Горголя була певна, що він її розтопче, задушить, але ні: він занадто довго постився після смерті сестри Пальміри і його лютість перетворилася в шалену жагу самця. Він не розумів, що це його баба, що вона стара й ледве тільки розумів, що вона тітка. Нещасний каліка хотів згвалтувати цю стару

жінку 89 років, худу, як тріска, жінку, від якої лишився тільки жіночий кістяк. І ще дужа, стара не піддалася, вхопила сокиру, вдарила його по голові й розрубала череп. На гвалт позбігалися сусіди, з усіма подробицями розказала вона: ще трошки і онук згвалтував би її. Що їй було робити? Ларіон помер ранком другого дня. Прийшов суддя, потім похорон. Коротко, багато лиха всякого, але вона відійшла після нього, була цілком спокійна, тільки дуже вже вразила її невдячність людська і вона твердо собі сказала ніколи не помагати рідні.

Фуан тричі постукав, але так боязко, що Горголя відразу не почувала. Нарешті підійшла до дверей і спитала:

— Хто там?

— Це я.

— Ти? Хто такий?

— Я—брат твій.

Звичайно, відразу пізнала вона Фуанів голос, але не поспішала, її тішило, що примусить брата говорити.

Знову стало тихо. Через деякий час Горголя спитала знову:

— Чого тобі треба?

Старий тремтів й не наслідювався відповідати. Горголя раптом розчинила двері, і коли старий хотів увійти, то вона спинила його своїми худими руками. Фуан лишився на вулиці, а дощ ішов одноманітно, не вгаваючи й на хвилину. Було сумно.

— Я знаю, чого тобі треба. Мені сказали про те, на посиденьках... Так, ти був такий дурний, що допустився, щоб тебе обдерли вдруге. Ти навіть не вмів зберегти свої нещасні папери, а тепер хочеш, щоб я дала тобі притулок. Так, чи ні?

Коли ж почувала, що він силкується виправдатися, просить пробачити, Горголя скипіла:

— Якби ще я не попереджала тебе. Але я ж тобі скільки разів казала, що треба зовсім збезглуздити, щоб зрекатися своєї землі... Тим краще, бо тепер я бачу, що вийшло тобі так, як я пророкувала. Власні діти вигнали й ти блукаєш, як той старець, що не має навіть каменя під голову.

Простягнувши руки, Фуан ридав, силкувався зайти в двері. Але сестра не пускала й твердо стояла на дверях, вичитуючи йому все, що накипіло їй на серці.

— Ні, ні, іди собі до тих, хто обікрав тебе. А я тобі ні за що не винна. Рідня ще скаже, що я лізу не в своє діло. Хоч мені на те й начхати. Ти віддав свою землю й майно і тобі я цього не прощу.

І випроставшись на весь свій зріст, з очима хижого птаха, Горголя люто грюкнула дверима перед ним, крикнучи:

— Так тобі й треба! Здихай, як собака, надворі!

І Фуан зостався перед цими неблаганими дверима, зігнувся, стояв нерухомо, а за його спиною йшов дощ, одноманітно, невпинно. Потім повернувся й пішов у чорну, як чорнило, темряву ночі, а ту темряву поливала, як лід, холодна вода з неба.

Куди він пішов? Цього ніколи не міг пригадати. Ноги його сковзалися в калюжах, руками він мацав перед собою, щоб не натикатися на стіну або на дерево. Фуан вже не думав ні про що, не знав, де він: цей куток села, в якому він знав кожний камінь, здавався йому далеким, невідомим, страшним місцем, почував він себе тут чужим, загубленим, не міг знайти дороги. Потім ліворуч злякався баюр, повернув праворуч, став, він тремтів, з усіх боків відчуваючи небезпеку. Наткнувшись на якісь паркани, тримаючись за них, він пішов далі й дійшов до якоїсь фірточки, фірточка відчинилася, і Фуан провалився в якусь яму. Там було захисно, дощ сюди не заходив, стало тепло, хрюкала свиня,— отже він укупі з свинею, а вона, стурбована, сподіваючись страви, штовхала його своїм писком під боки. Почалася боротьба, Фуан був такий знесилений, що втік звідти, злякавшись, що свиня може його загризти. Не маючи сили йти далі, Фуан ліг під тією фірточкою зібгався, щоб був хоч якийсь захисток під стріхою. З стріхи капало йому на ноги, від вітру мокра одежа була холодна, як лід. Фуан заздрих свині, з охотою вернувся б до неї, коли б не чув за своєю спиною, як вона гризе двері, добивається їжі.

На світанку Фуан прокинувся з тяжкої дрімоти, зне-

силений до краю. Знов стало соромно. Ой, який сором! Ціле село вже знає, що з ним сталося, люди знають уже, як блукає він по шляхах, наче старець, що не має притулку. Коли не маєш уже нічого, то не жди від людей ані справедливости, ані ласки. Він пішов попід тинами, бо боявся, що ось, як відчиниться десь вікно і якась гарлива господиня пізнає його. А дощ все йшов. Фуан дійшов до рівнини й сховався в стіжку. І цілий день переходив він з одного захисту до другого, до того стурбований, що години через дві йому знов здавалося, що підгледіли його, і він ховався в інше місце. Одна думка опанувала ним тепер остаточно: скільки часу доведеться йому чекати смерти. Не так дошкуляв йому холод, як голод. Напевно він помре з голоду. Може ще день, ще ніч. Поки було ще видно, Фуан почував в собі трохи сили. Так краще, ніж вертатися до Бюто. Але яка ж страшна туга обгорнула Фуана, коли почало сутеніти! Невимовний жах оповив його, коли він здумав, що доведеться пережити ще й другу ніч під цим невпинним дощем. Холод проймав його до кісток, нестерпний голод гриз йому кишки. Коли небо почорніло, то йому здалося, що він потопає в цій дощовій темряві. Голова не слухалася, ноги сами несли, хоча й дуже помалу, голий інстинкт вів його. І сталося так: мимо своєї волі він увійшов в кухню до Бюто, несвідомо штовхнувши в двері.

Якраз Ліза з Бюто кінчали вечеряти. Син повернув голову й побачив Фуана. Той стояв мовчки, в своїй мокрій одежі; з одежі йшла пара. Мовчали. Нарешті Бюто промовив, посміхаючись.

— Я ж казав, що у вас немає самоповаги.

Старий, замкнений в собі, застиглий, не розтулив рота, не промовив ані слова.

— Слухай, жінко, дай йому повечеряти, коли вже голод привів його сюди.

Ліза хутенько встала й принесла миску юшки. Але Фуан узяв миску, сів осторонь на лаві, ніби відмовлявся сидати до столу разом з дітьми, і жадливо почав ковтати юшку. Все тіло його тремтіло, змучене голодом. Бюто доїдав вечерю, не поспішаючись, похитую-

чись на своєму стільці, він різав сир на маленькі шматочки і їв його з кінчика ножа. Його зацікавило те, що старий так жадливо виїдав юшку, стежив за його ложкою й шуткував.

— От погуляли на свіжому повітрі й захотілося їсти. Але не слід робити це щодня, бо тоді дорого обійдеться прохарчити вас.

Батько їв, їв, голосно ковтав і не говорив жадного слова. А син казав далі:

— Ой, цей мені штукар, що не ночує вдома. Може він ходив до дівчат? З того певно й їсти вдома так захотілося.

І знову ніякої відповіді. Старий уперто мовчав, жадливо глотив юшку.

— Чи ви чуєте? Я ж вам кажу!—скрикнув роздратований Бюто,—ви б хоч озвалися, бо це ж не учтиво.

Фуан навіть не одвів своїх каламутних очей від миски. Здавалося, він не бачив, не чув, ніби хотів тим сказати, що він прийшов сюди їсти, бо його шлунок тут, але серця з собою він їм не приніс. Тепер він старанно виїдав ложкою все, щоб не лишити нічого від своєї порції.

Лізу стурбував такий лютий голод, і вона насмілилася сказати:

— Дай йому спокій! Ти ж бачиш, як він смертельно зморився...

— Я не хочу, щоб він знов чіплявся до мене,—скрикнув сердито Бюто. Один раз прощаю. Але чуєте ви, проклятий своєуме! Нехай це буде вам наука! Коли ще зробите по своєму, я вас вижену і здихайте собі на шляху з голоду!

Попоївши, Фуан, змучений підвівся з лави і ще й досі мовчазний, як могила, повернувся до дітей спиною,—тихо пішов під драбину до свого ліжка, й упав на нього, як мертвий, не роздягаючись. Сон звалив його, як грім. Фуан заснув одразу так міцно, навіть не дихав. Ліза підійшла, подивилась і, вернувшись до чоловіка, сказала:

— Чи не помер часом?

Але Бюто теж підійшов до батька, глянув і тільки знизав плечима.

— Помер? Хіба так помирають! Мабуть добре по-
повалаявся, що такий прийшов.

Ранком, коли обое прийшли подивитися на старого,
той не ворухнувся. І ввечері він ще спав і тільки дру-
гого дня вранці прокинувся, проспавши тридцять шість
годин.

— Ви таки прокинулись?—засміявся Бюто.—А я ду-
мав, що ви вже не прокинетесь, що вже не їстимете
більше хліба.

Старий не глянув на нього, нічого не відповів, ви-
йшов з хати, сів при дорозі, щоб подихати свіжим
повітрям.

Фуан уперто робив своє. Він ніби зовсім забув про
папери, що їх не хотіли йому повернути; принаймні він
не згадував про них, не шукав, став байдужий, скорився
долі, але розрив його з Бюто був остаточний. Він мов-
чав, наче відокремлений від них, похований. Ніколи, ні
за що в світі, навіть, коли була в його яка пекуча по-
треба, він не озивався до їх, жодним словом. Про люд-
ське око ніби й жили вони вкупі: він тут спав, їв, ба-
чився з ними, вештався біля них, але ні погляду, ні
слова від його не бачили й не чули. Він немов би став
сліпий і глухий, як та рухома тінь серед живих людей.
Коли Бюто надокучило це, вони дали йому спокій, бо
не могли видерти від його ні слова. І Бюто, й Ліза вже
й не зверталися до нього, вважали за якусь меблю, що
й переміняла сама своє місце. Вони іноді ніби забу-
вали про нього зовсім. Кінь і дві корови більше обхо-
дили їх.

З усієї родини Фуан мав тільки одного приятеля:
малого Жюля. Йому вже кінчалося дев'ять років. Лорі
в той час було ледве чотири роки, вона дивилася на
діда холодними очима, як і вся родина, виривалася з
його рук, нещира, злісна, ніби осуджувала цей зайвий
рот, а Жюль з охотою сидів бувало на колінах у старо-
го. І це була єдина нитка, що єднала життя старого з
життям усіх інших членів родини; і це був єдиний посе-
редник у тих випадках, коли неодмінно треба було ска-
зати «так», чи «ні». Мати посилала Жюля до старого
і він приносив відповідь, бо старий тільки для нього

порушував свою повсякчасну мовчанку. Всі про його забували, і тільки дитина помагала старому застеляти вранці ліжко, пам'ятала про їжу, яку старий їв біля вікна в себе на колінях, бо ні за що не хотів сідати на своє колишнє місце біля столу. Потім дід з онуком бавилися. Фуан був найщасливіший на світі, коли брав Жюля за руку і йшов з ним далеко отак просто вперед. І в такі хвилини йому було легко на душі, язик йому розв'язувався і він говорив, говорив без кінця. Забивав словами свого товариша й нарешті ледве ворушив язиком, йому вже було важко складно говорити, язик його не слухався й ледве повертався в роті з того часу, як поклав він собі мовчати.

Але старий, що зникаючись, белькотів щось, і малий, в якого тільки й думки було, що про пташині гнізда та про дикі шовковиці, дуже добре розуміли один-одного і могли годинами отак розмовляти. Старий учив малого, як ставити пастки, зробив йому маленьку, щоб держати в ній цвіркунів. Слабенька дитяча рука, що держав її Фуан у своїй, коли блукав безлюдними шляхами по країні, де не було в його ні землі, ні родини, була все, що хоч трохи звеселяло сумний кінець його життя.

Фуана наче викреслили вже з-серед живих людей; Бюто заступав його місце всюди й підписував і одержував папери, бо старий, як він запевняв, перейшов на дитячий розум. Ренту сто п'ятнадцять франків, що одержував старий за проданий будинок, пан Байегаш тепер платив Бюто. Тільки з Деломом Бюто мав непорозуміння, бо той відмовлявся платити своїх двісті франків комусь іншому, а не батькові, і вимагав, щоб кожного разу бував і Фуан, і тільки тоді давав гроші, але тільки повернеться спиною, як Бюто вже забирав гроші від старого. Разом це становило триста п'ятнадцять франків, і Бюто нахабно говорив, що йому доводиться докладати ще стільки, як не більше, щоб утримувати старого. Ніколи він не згадував про папери: ця справа завмерла й ждала, що буде далі. Що до земельних справ, то умови з старим Сосісом, як запевняв Бюто, він додержувався що-дня, ніби платив йому п'ят-

надцять су за куплений один арпан землі. Він кричав на кожному кроці, що не можна ніяк порушити контракта, бо вже витрачено на це багато грошей. Тимчасом пішла чутка, що старий Сосіс, перелякавшись Бюто, що загрожував йому всяким лихом, помирився з Бюто й повернув йому половину одержаних грошей: тисячу франків з двох тисяч. І коли старий шахрай мовчав, то тільки тому, що не хотів признатися, що його теж обкрутили. Передчуття говорило Бюто, що Фуан помре раніше: дмухнути тільки, і він упаде й більше вже не встане.

Минув рік, а Фуан, хоч і порохнів з кожним днем, а все таки ще кріпився. Це не був уже колишній старий, чепурний селянин, а чисто поголеним обличчям, з рівно підстриженими баками, схожим на заячі лапки, що ходив у нових блузах та в чорних штанях. На його змарнілому, схудлому обличчі, лишився тільки сухий ніс, що більше й більше звисав до землі. Поволі, що-року він більше гнувся і тепер вже ходив зовсім зігнувшись: здавалося, що ось-ось перекинеться й упаде просто в могилу. Він ледве переступав на своїх двох палицях, заріс білою бородою, довгою та брудною: ходив в драній одежі свого сина, був такий неохайний, що вдень гидко було на нього дивитися, як на того обідранця, волоцюгу, що блукають по дорогах і всі їх цураються.

І глибоко в цьому занепаді стійко ввесь час тримався тільки звір, тварина під людським обличчям, що інстинктивно хотіла жити. Старий ненажерливо поїдав свою юшку, крав бутерброди навіть у Жюля, коли малий задивиться. А Бюто зменшував йому порції, ніби тому, що він обжереться й може померти. Син обвинувачував батька, що той зіпсувався в Ісуса-Христа, коли жив з ним, і це була правда, бо цей суворий до свого тіла селянин, що міг жити самою водою та хлібом, на бенкетах у Гіяцінта звик уже до горілки, до м'яса: до того швидко псується людина, навіть тоді, коли псує її рідний син. Ліза мусіла замикати вино, побачивши, що воно зникає. В такі дні, коли щось варили, Лора стерегла його від діда. З того часу, як Ленгень

повірив Фуанові чашку кави без грошей, Бюто попередив Ленгеня і Макрона, що боргів старого не платитиме. Фуан ще й досі не порушував своєї трагічної мовчанки, але, коли йому давали неповну миску або забирали зо столу вино, не давши йому покуштувати, він пильно й довго дивився на Бюто своїми гнівними очима,—то безсило лютувала його ненажерливість.

— Авже ж, дивіться собі на мене!—казав Бюто.—Ви думаєте, що я годуватиму ні до чого не придатну тварину? Коли любиш м'ясо, то треба його заробити, ненажеро нещасний! Що? Чи вам же не сором, на старість отак допуститися такої розпусти?

Фуан, ображений необережним словом своєї дочки, не хотів колись вернутися до Деломів, а тепер дійшов до того, що все терпів від Бюто: жорстокі слова, докори, лайку. Він уже не думав про своїх інших дітей. Він так утомився, такий став байдужий, що навіть і на думці вже не було піти кудись від Бюто: нащо, однаково краще не буде. Зустрівшись іноді з батьком на дорозі, Фані обминала його з великою пихою, бо заприсяглася, що ніколи в світі перша до нього не озветься. Ісус-Христос, добріший з його дітей, посердився був на батька, що той так несподівано і так нечемно кинув Палац, одного разу захотів як слід напоїти батька, а тоді привести його до дверей Бюто. Зчинилася страшена колотнеча, хата заходила ходором; Лізі довелося мити кухню, а Бюто заприсягся, що вдруге він покладе старого спати на гною. Фуан так перелякався, що більше вже не вірив старшому синові і навіть відмовлявся, як той хотів його почастувати. Часто він бачив Дірку з її гусями, коли траплялось йому сидіти край дороги. Вона зупинялася, розглядала його зо всіх боків, розмовляла з ним хвилину, як гуси чекали за її спиною, стоячи на одній нозі й, повитягавши довгі шиї. Але одного ранку Фуан помітив, що Дірка вкрала в його хустку до носа, і з того часу, як тільки забачить, бувало, її з-далеку, то зараз починав махати ціпком, щоб та не підходила й близько. Дірка тішилася з того й розважалась: напускала своїх гусей на нього,—

і тільки тоді тікала, коли якийсь перехожий нахвалявся набити її, коли не відчепиться від старого діда.

Тим часом Фуан ще здужав ходити. І це була йому велика втіха, бо він ще й досі цікавився землею; і не раз ходив подивитися на своє колишне поле; його тягла пристрасть старих коханців, що примушує відвідати своїх колишніх коханок. Він блукав стежками розбитою ходою старої людини і часто зупинявся на дорозі й години вистоював на одному місці, спершися на свої палиці; далі йшов на друге поле, знову мовчазний, нерухомий, стояв на одному місці, подібний до дерева, що всохло з старости. Його порожні очі не бачили вже, де росла пшениця, де овес, де жито. Все переплуталося й тільки невиразні спогади вставали з минулого: оця ділянка такого-то року дала стільки-то гектарів. Навіть цифри, числа переплутувались. Тільки одно почуття жевріло в йому, пекуче, невгамовне: земля, земля, якої він так жадав, так палко володів нею, земля, що цілих шістдесят років віддавав їй усе,—свої руки, своє серце, життя своє, невдячна ця земля—вона перейшла в обійми іншого самця й родить тому, не лишаючи йому, Фуанові, його частки. Глибокий сум проймав йому душу, коли Фуан думав про те, що ця земля вже відцуралася його, що нічого не зберіг він від неї, жодного су, жодної скоринки хліба, що йому доведеться померти, згнити в ній, байдужій, а вона через його старі кістки молода стане. Справді, щоб дійти до цього, щоб стати голим і калікою, не варто було вбивати себе працею. Отак, попоходивши по своїх колишніх полях, Фуан падав на ліжко, такий втомлений, що навіть не чути було, чи він дише.

Але й остання ця пристрасть, що звязувала його з життям, зникала разом з силою в його ногах. Незабаром настав такий час, що йому вже було дуже важко ходити, і він не зважувався виходити за село. Гарної днини було в нього кілька улюблених зупинок: колода перед кузнею коваля Клу, міст через Егру, лавка біля школи. І він поволі мандрував від одної зупинки до другої. Цілу годину йшов він сто метрів, волочив свої дерев'яні черевики, як важкого воза, змучений, висна-

жений, зігнутий, на хворих ногах. Часто сидів він з розплющеними очима, цілі години після обіду на якійсь колоді і все пив сонячне проміння. Люди проходили мимо, ніхто не вітався з ним; бо з нього була вже немов нежива річ. Навіть люлька втомляла його, і Фуан кинув палити її, така стала вона важка деснам, не кажучи вже про те, скільки сили доводилося витрачати, щоб набити її, запалити, це виснажувало його зовсім. Єдине було в нього бажання: не рухатися з місця, йому страшенно холодно ставало, як тільки підводився, під пекучим промінням сонця. Волі й влади не було, з часом вони зникали, було остаточне вмирання, і тільки лишилася стара нікчемна, нікчемна тварина, занехаяна, після життя, прожитого по-людськи. Фуан уже не нарікав на долю, він уже звик до думки, що він тварина, розбита, знесилена, яка відробила своє й яку забивають, щоб не їла даремне вівса. З старої людини користи ніякої, а грошей коштує. Колись сам він бажав, щоб батько швидше помер. А як тепер його діти ждуть-не діждуться його смерті, то це його не дивує й не журить. Так воно й мусить бути.

Коли хто з сусідів питав його:

— Ну, що ж, батьку Фуане, все ще тупаєте?

— А,—сердився він,—не так-то легко вмерти, хоч і хочеш.

І він правду казав, з своїм стоїцизмом селянина, що приймає смерть, навіть бажає її, коли стає голий, і земля тягне до себе.

Але ще одно горе чекало на діда. Жюль уже цурався його, і це була робота Лорина. Коли дівчина бачила брата з дідом, то ніби ревнувала. Як він надокучив, бо хіба ж не краще було бавитися Жюлеві з нею. А коли брат не йшов до неї, вона чіплялась на шию й сама тягла його. Нарешті вона така ласкава була до брата, що той забував про свої обов'язки до старого, обов'язки доброї господині. Поволі Лора зовсім прив'язала брата до себе, як справжня жінка, що добивається перемоги свідомо.

Одного вечора Фуан ледве дійшов до школи й дожидав, поки вийде онук. Фуан був такий стомлений і

думав, що онук pomoже зійти на горбочок. Але Лора вийшла зі школи разом з братом, і коли старий тремтячою рукою шукав маленької ручки свого онука, то Лора злісно засміялась:

— Ось він знову лізе до тебе. Покинь ти його!

І, повернувшись до інших хлопчиків, додала:

— Гляньте! От свиня, дозволяє, щоб йому докучали.

Товариші зареготали. Жюль зашарівся. Він хотів удати з себе дорослого, відскочив від старого і гукнув те саме слово своєї сестри в лице старому своєму товаришеві:

— Ти надокучив, набрид мені!

Тяжко це вразило Фуана, в очах стали сльози, зашпотався, наче земля тікала з-під ніг разом з тією маленькою ручкою. Школярі зареготали ще дужче, а Лора примусила танцювати кругом старого й приспівувати дитячої пісні:

— Упаде, не впаде, сухий хліб їстиме, хто підніме його...

Фуан, майже непритомний, ледве-ледве переступав ногами й мало не дві години ліз додому й зовсім зне силився. То був кінець: онук перестав носити йому юшку, стелити йому ліжко, сінника його ніхто не перебивав і разу на місяць. У Фуана не було вже й цього хлопчика, щоб побалакати, і він зовсім замовк. Самотність його поширювалася й стала повна. Ніколи ані слова, ані про що, нікому.

III.

Кінчали сіяти озимину. Одного холодного хмарного дня в лютому, по обіді Жан з плугом тільки-но вийшов на своє поле, де йому треба ще було працювати годин зо дві. Це була досить велика смуга і він хотів посіяти пшеницю, як радив колишній хазяїн Гурдекен, і навіть пообіцяв дати кілька гектарів насіння на спробу.

Не гаючись, Жан почав орати з того місця, де спинився вчора. Наставив леміш, взявся за чепігу й крикнув на коня, хрипким голосом:

— Ню! Двя-гю! Геп!

Після спеки пройшли великі дощі, але земля так глибоко зашкарубла, що леміш ледве заходив у неї. Чути було, як грубі скиби землі скреготіли об леміш та чересло і загортали глибоко гній, розкиданий по полю. Іноді плуг натикався на якусь перешкоду, на камінь...

— Дья-гю! Геп!

Жан пильнував, щоб борозна йшла рівно, і справді виходила вона як по шнурочку, а його кінь, похиливши голову, йшов межею, одноманітно переступаючи. Коли плуг загрузав у глині, Жан скидав з нього землю на траву, струснувши плуга обома руками, і після того плуг знову йшов легко і залишав за собою ніби живу землю, підняту, жирну, оголену до лона землю. Дійшовши до кінця борозни, Жан повернув назад і почав другу. Він немов сп'янів; від усєї цієї пухкої землі йшов міцний, вогкий дух і вдаряв у голову, дух тих вогких кутків, де проростає зерно. З важкої ходи, з напруженого пильнування запаморочилася голова. Ніколи не буде з нього справжнього селянина. Він не родився на цьому ґрунті й лишився колишнім міським робітником, воякою, що побував в Італії, і те, чого не бачили селяни, не почували, він бачив, чув. Глибокий, сумний спокій рівнини, потужне дихання землі під сонцем і під дощем. Йому завжди хотілося піти з міста на село. Але ж яке безглуздя було думати, що в той день, коли він кине рушницю й гембель, плуг завдовольнить його, дасть йому спокій. Якщо земля була спокійна, добра до тих, хто любить її, то тих сіл, що вкрили її, як гнізда гробаків, тих людей-комашок, що живуть з її тіла, було досить, щоб зганьбити, отруїти саме бажання наблизитися до неї. Жан не пам'ятав, що колись так страждав, як страждав увесь час, коли прийшов у Бордрі, а це було вже давно.

Жанові треба було підняти трохи чепігу в плузі, щоб вільніше пішов плуг. Борозна трохи збочила, й він розсердився, повернув плуга, пильніше почав працювати, поганяючи коня.

— Дья-гю! Геп!

Так, скільки було прикрого за десять років. Насамперед оте довге уперте чекання Франсуази, далі бо-

ротьба з Бюто. Не було дня, щоб не сталося чогось прикрого. А тепер, коли він мав уже Франсуазу, через два роки, як побралися, чи може він сказати, що він щасливий. Він любив її, як і раніше, але догадувався, що вона його не любить і ніколи не полюбить так, як йому хотілось, з гарячими обіймами, з палкими поцілунками. Обоє вони, що правда, в згоді, мали достаток, працювали, були й гроші. Але ж все це було не те: Жан почував, що жінка далеко десь від нього, що в неї щось інше на думці, що вона байдужа до нього, коли він пригортався до неї. Вона була вже п'ять місяців вагітна, але це був той плід, що зачала вона його без насолоди, лише з мукою. Вагітність ця навіть не зблизила їх. А надто мучило Жана що далі дужче те почуття самотності, сирітства, що обхопило його того вечора, як перейшли вони в свою хату. Він добре розумів, що чужий Франсуазі, людина, що думала не так, як думали тут у Роні; Франсуазі здавалося, що він якось і не так створений, і не може бути з нею зв'язаний, хоч і стала вона вагітна від нього. Після весілля, розгнівана на Бюто, якось у суботу, Франсуаза принесла з Клуа аркуш гербового паперу, щоб все відписати чоловікові, бо їй з'ясували, що, коли помре бездітна, то хата й земля перейдуть до сестри, і тільки гроші та меблі дістануться громаді. Далі, нічого не кажучи, вона ніби передумала, і папір усе лежав у комоді написаний, і Жан відчував якийсь внутрішній жаль не тому, що йому хотілося забрати жінчине добро, а тому, що жінка не відчуває до нього приязни. Але нащо тепер та духівниця, коли має народитися дитина? А проте кожного разу, як відчиняв комоду, йому ставало важко на серці, коли бачив той папір, тепер уже непотрібний.

Жан зупинився, щоб кінць відпочив та й з себе скинути одур. Довго дивився він на порожній обрій, що потопав у сірому небі. Здивований впізнав він Фуана на новій дорозі; старий ішов з села, певно, якийсь далекий спогад потяг його поглянути ще раз на поле. Жан подивився на старого, схиливши голову, й не одвів очей від пухкої землі, що була в його під ногами. Вона була жовта й сильна; перевернена скиба виставила

проти сонця, ніби відморожене тіло, а під неї закопувався товстим шаром запліднення гній. І думки в Жановій голові якісь плутані стали. Раптом чудно стало йому, що люди придумали отак рити землю, щоб їсти хліб. Потім досада взяла, що Франсуаза не любить його. Ще щось невиразне крутилося йому в голові. Він думав і про те, що невидимо росло, про дитину, що мала незабаром народитися, про важку працю, що часто не дає щастя людині. Він знов узявся за чепігу й гукнув на коня:

— Дья-гю! Геп!

Жан кінчав орати, коли Делом, вертаючись з сусідньої ферми, зупинився край поля.

— Скажіть, Капрале, чи чули новину? Кажуть, ніби війна буде.

Жан залишив плуга, підвівся, здивований, що ця звістка вразила його в саме серце.

— Як то війна?

— Та з прусаками. Так мені казали... Про це пишуть у газетах.

Перед Жановими очима знову стала Італія, обрії, з яких він так щасливо вийшов живий, непоранений. Тепер так хотілося йому жити спокійно у себе в куточку. І одно слово, що він почув від подорожнього на шляху, слово про війну, запалило йому всю кров у жилах.

— Звичайно, коли прусаки зачіпатимуть нас. Не можна ж допуститися, щоб вони плювали на нас.

Але Делом був іншої думки. Він похитав головою й заявив, що тоді цілком пропадуть усі села, коли з'являться тут козаки, як було після Наполеона. Війна нічого не дасть, треба якось погодитися.

— Те, що я кажу, торкається інших. Що до мене, то я поклав гроші в пана Байєгаша. Щоб там не сталося, Ненес, який завтра піде тягти жереба, на війну не піде.

— Звичайно,—сказав Жан, трохи заспокоївшись,—так, як і я. Я вже своє відслужив, та ще й жонатий тепер. Нехай собі б'ються, мені байдуже. А так, це з прусаками? Добре! Дадуть їм доброго прочухана. Та й кінець тому.

— Всього кращого, Капрале!

— Бувайте!

Делом пішов собі, згодом знов зупинився, щоб оповістити новину, вдруге, потім утретє, і привид майбутньої війни полетів над Босою, оповитою великим сумом під сірим небом.

Кінчивши працю, Жан вирішив зараз же поїхати до Бордрі, взяти насіння. Він випряг коня, лишив плуга край поля, й поїхав верхи. Від'їхавши трохи, згадав про старого Фуана, пошукав його очима; але того вже не було видно. Мабуть, старий заховався від холоду за скиртою соломи, що залишилася на полі в Бюто.

Приїхав до Бордрі. Жан прив'язав коня й гукнув, але ніхто не озвався,—всі певно працювали в полі, і він увійшов в порожню кухню, постукав кулаком об стіл і нарешті почув Жаклінин голос. Вона виходила якраз з льоху, де стояли молочні продукти. Ляда, що прикривала вхід до льоху, була якраз під східцями, це було дуже незручно й завжди можна було сподіватися нещастя.

— Га? Хто там?

Жан присів на першому східці і вона впізнала його ще знизу.

— Гляньте! Це ти, Капрале?

І він теж побачив її в сутінках льоху, куди падало світло з проходу. Вона хазяйнувала там серед глечиків, мисок з вершками, звідки молоко по краплі збігало в ночви; її голі руки з позакачуваними рукавами були такого ж ніжного кольору, як і вершки з молока.

— Іди сюди! Боїшся мене, чи що?

Вона казала Жанові «ти», сміялася своїм звичайним задирливим сміхом дівчини, яка знає, що може подібатися, але Жан сидів, не підводився й почував себе якось ніяково.

— Це я прийшов по насіння, що обіцяв мені хазяїн.

— А, так, так, я знаю... Почекай! Я зараз!

І коли Коньета вийшла на світ, Жан побачив, що вона така свіжа, як і була, з своїми голими руками, від яких ішов молочний дух.

А вона дивилась на нього своїми гарними, розпусними очима й нарешті спитала, ніби жартуючи:

— Так ти не поцілуєш мене? Невже, коли оженився, то треба бути невічливим?

Він поцілував її в обидві щоки, ніби хотів показати, що робить це по товариському. Але йому було ніяково. Він увесь тремтів. Спогади повставали перед ним... Ніколи йому не було так з жінкою, хоч і любив її.

— Ну, ходімо,—сказала Жакліна.—Я покажу тобі насіння... Уяви собі, що навіть наймичка й та пішла на базар.

Вона перейшла подвір'я, увійшла до клуні з пшеницею й зайшла за купу мішків у куток. Жан ішов слідом, він задихався, йому моторошно стало, що він опинився з нею сам-на-сам в такому захисному куточку. Відразу він удав, що дуже цікавиться насінням, чудесної шотландської відмінної пшениці.

— Глянь, яке здоровенне!

Жакліна почала воркувати, як звичайно, і перевела балачку на те, що її цікавило.

— Жінка твоя вагітна, адже ви гав не ловите. Скажи тобі добре з нею? Чи так тобі з нею, як зо мною колись?..

Жан аж зашарівся; її тішило, що він знікотив, що вона його збентежила. Згодом лице їй потемніло, якась несподівана думка захмарила його:

— Знаєш, я мала великі прикrostі. На щастя, все минулося. Я ще й виграла.

І справді одного вечора несподівано з'явився до Бордрі син Леон, капітан, якого Гурдекен не бачив уже скільки років. З першого ж дня син зрозумів усе, побачивши, що Жакліна спить у спальні його покійної матери. На хвилину Жакліна стурбувалась, бо їй дуже хотілося вийти заміж за Гурдекена й дістати в спадок ферму. Але капітан зробив помилку, вживши надто вже заяложеного способу: йому захотілося відбити батька від неї, коли той побачить його з Жакліною в постелі. Але це був надто вже простий спосіб. Але Жакліна удала з себе неприступну невинність, кричала, плакала, заявила Гурдекенові, що покине його, бо її не пова-

жають в його домі. У батька з сином сталася страшена сварка. Син намагався відкрити очі батькові, але тільки зіпсував остаточно справу. Через дві години син поїхав. На порозі він лементував, що краще позбудеться всього, і як вернеться колись під батьківську стріху, то тільки, щоб викинути цю паскуду.

Тоді Жакліна, почувавши, що взяла гору, уявила собі, що вона може на все зважитися. Вона сказала Гурдекенові, що після такого вчинку його сина, вона покине його, коли він не одружиться з нею, бо все село з неї глузує. Вона почала навіть складати свої манатки. Але фермер, ще схвильований розривом з сином, тим більше, що глибоко в собі почував, що не його була правда, й серце йому облилося кров'ю,—так лютував, що мало не вбив її на смерть. Тоді вже вона перестала говорити про від'їзд і зрозуміла, що трохи поспішила. Зрештою, вона й тепер уже була повна хазяйка: не криючись, спала в спальні, окремо з Гурдекеном їла, давала накази, переводила розрахунки, мала ключі від каси, і поводитися так деспотично, що Гурдекен мусів радитися з нею навіть у важливих справах. Він помітно старівся, і Жакліна сподівалася, що переможе його останній опір, примусить його одружитися з нею, коли допече вже його остаточно. А поки що, страшенно розлючений Гурдекен сказав, що позбавить сина спадщини, і через те вона готувала ґрунт, щоб умовити його скласти духівницю на її ім'я. І їй уже здавалось, що вона повновладна господиня на фермі, бо одного вечора в постелі примусила Гурдекена пообіцяти, що відпише їй ферму.

— Вже скільки років мучу себе, щоб розважати його,—казала вона далі.—Ти ж розумієш, що це ж не з любови до нього.

Жан не міг вдержатися, щоб не зареготати. Розмовляючи, вона то впускала свою голу руку в купу зерна, то виймала її, і шкура вкрилася легкою білою пудрою. Жан дивився на цю гру, й раптом спитав,—хоча й пожалкував потім:

— А з Троном у тебе, як і раніше?

Жакліна не розсердилася, й заговорила вільно, як з старим приятелем:

— Еге, я люблю його, оцю гойду, але він дурний, справді. Який він ревливий. Він мені робить такі сцени. Він дозволяє мені мати діло тільки з хазяїном, та й то ще... Мені здається, що в ночі він підслухує, чи ми спимо.

Знову Жанові стало весело. Але Жакліна не сміялася, вона боялася цього велетня, він був, коли вірити їй, потайний і брехливий, як і всі першерони. Трон нахвалювався задушити її, коли вона обдурить його. І Жакліна, хоч і любила його за те, що він такий здоровий, але вся тремтіла, така тоненька, така тендітна, що він міг би її роздушити.

Далі гарно так знизала плечима, наче хотіла показати, що й не з такими вправлялася, як цей наймит, і додала усміхаючись:

— Скажи, Капрале, а нам з тобою було краще, ми так любилися з тобою?—Не зводячи з нього своїх жартівливих очей, вона знову почала бавитися пшеницею.

Знову потягло Жана до Жакліни, і він забув, що вже кинув фарму, забув про жінку, про дитину, що мала народитися. Він схопив її руки в зерні, гладив рукою її лікті, вкриті пилом, потім вище, вище, аж до її дитячих грудей, що, здавалося, зміцніли від чоловічих пестощів: а вона цього тільки й хотіла ще тоді, як тільки вгледіла його над східцями льоху. В неї прокинулася давня ніжність до нього, а до цього злісно захотілося відняти його від іншої, від його жінки. І Жан уже схопив її й кинув на купу пшениці розніжену, розомлілу, коли раптом за мішками з зерном несподівано з'явилася висока, худа постать вівчара Сули; він сердито кашляв і плювався. Жакліна відразу стала на ноги, а Жан засапаний бубонів:

— Так, так, це те саме зерно, я прийду другим разом, візьму п'ять гектолітрів. О, яке воно здорове, хороше!

Розлючена вкрай Жакліна дивилася, зціпивши зуби, в спину вівчареві й шепотіла:

— Це вже занадто! Навіть тоді, коли я певна, що сама одна, він з'являється й дратує мене. Ну, почекай, я ж тебе вижену з фарми!

Жан прохолов, швиденько вийшов із клуні й заходився відв'язувати коня, не звертаючи уваги на ті знаки, що подавала йому Жакліна: вона воліла краще заховати його в Гурдекеновій спальні, ніж відпустити, не задовольнивши своєї примхи. Але Жан хотів вирватися й пообіцяв прийти другого дня. Він ішов пішки й вів коня за повод, але Сула дожидав його на воротях і спитав:

— Що ж це таке? Немає вже на світі чесних людей, коли й ти вертаєшся до неї. Коли так, то зроби їй послугу, попереди її, щоб прикусила язика, коли не хоче, щоб я заговорив. Ну й буде ж тоді гармидеру! Побачиш!

Жан махнув рукою, пройшов, не відповівши ні слова, показуючи цим, що не хоче втручатися в чужі справи. Він був дуже засоромлений, збентежений тим, що ледве не вчинив підлоти. Хоч він і певен був, що дуже кохає Франсуазу, але ніколи не тягло до неї так, як до Жакліни. Невже ж Жакліна краща йому за жінку? Невже ж той вогонь, що запалила в ньому ця потаскушка, ще й досі горить у нього в крові? І все минуле прокинулося в ньому; він запалився гнівом, коли почув у собі, що вернеться сюди до Жакліни, хоч би не хотів. Він аж затремтів, зскочив на коня й погнав як найшвидше додому.

Якраз того самого дня Франсуаза надумала піти накосити трави своїм коровам. Звичайно це була її робота, а тут ще була певна, що застане в полі чоловіка; він же там оре. Вона не зважувалася ходити туди сама, щоб не зустрінутися з сестрою або з зятем, що лютували страшенно, що не все поле їм належить і шукали причепок, щоб зчинити сварку. Франсуаза взяла косу, й думала конем привезти траву додому. Але прийшовши на поле, здивувалася, що Жана тут немає. Але ж вона й не попередила його. Він був, правда, тут, де ж він дівся? І зовсім стурбувалася, коли побачила Бюто й Лізу: ті стояли на полі й сердито розмовляли, це видно було як розмахували вони руками. Вони напевно вертаються з сусіднього села, бо були вдягнені, як на свято. Хвилину Франсуаза вагалась: чи не повернутись додому?

Але враз спалахнула: з якої речі вона буде їх боятися? Це ж її поле, вона тут господиня й має право ходити по своїй землі; і пішла вперед з косою на плечах.

Але справа була така: як тільки Франсуаза здибалася з Бюто, а надто сам-на-сам, то надзвичайно схвилювалася. Вже два роки, як вона й слова не промовила до його, але не могла бачити його без того, щоб усе в їй не тремтіло. Певне це був гнів, а може й щось інше. Кілька вже разів вона зустрічалася з ним, ось тут, коли ходила по траву. Він повертав голову й дивився на неї своїми сіро-жовтими очима. Вона вся тремтіла, мимоволі прискорювала ходу, а Бюто йшов тихше, вона обминала його, на хвилину їх очі зустрічалися. Потім Франсуаза починала тремтіти, почувавши його погляд на своїй спині, і важко їй було йти спокійно далі. Останнього разу, як зустрілися, Франсуаза почувала себе ніяково за свою вагітність, і тому їй хотілося перескочити швидше на своє поле, де росла конюшина. Вона незручно скочила і впала своїм животом, а він глузливо зареготав. Ввечері, коли Бюто з лютою радістю розповів Лізі про те, як упала її сестра на полі, то в обох промайнула та сама думка: коли б сестра вбилася разом з дитиною, чоловікові нічого б не дісталось, а земля й хата повернулися б до них. Вони чули від Горголі про духівницю, що тепер, як Франсуаза ходила важка, зовсім була не потрібна. Але їй ніколи не щастило. Не можна було сподіватися ніякої пригоди, щоб через неї здихалися вони й матери й дитини. І вони знову почали говорити про це, як лягали спати, аби про щось побалакати, бо розмови про смерть не вбивають людей. Одна тільки думка про те, що коли Франсуаза могла вмерти, не лишивши спадкоємця, то як би все було добре, яка б то була справедливість. Ліза, отруєна зненавистю, присягалася, що вона Франсуазі більше не сестра, що вона б охоче держала їй голову, якби її рубали, коли іншим способом не можна вернутись в хату, з якої ця негідниця так ганебно їх вигнала. Бюто не такий був жаднющий і казав, що досить було б і того, щоб дитина вмерла раніше, ніж народиться. Найбільше дратувала його оця вагітність Франсуази. З цією дити-

ною вмирала остання його мрія, пропадала навіки надія, що колись майно до нього повернеться. І коли вони лягли вже зовсім, Ліза, потушивши світло, одразу якось дивно засміялася й потім сказала, що коли діти ще не народились, то можуть і зовсім не народитися. На хвилину стало тихо в нічній п'їтми і Бюто спитав жінку, чому вона це каже. Пригорнувшись до чоловіка, Ліза призналася йому на вухо, про новину: місяць тому вона помітила, що завагітніла; щоб він не знав, тихенько побігла вона до Сапен, до баби-ворожки з Маньолю. Ще раз вагітна! Добра робота! Бюто не сказав би їй за це спасибі. І ота Сапен узяла голку, дуже просто звільнила її. Бюто слухав її, не хвалив і не лаяв, а тільки в голосі його було завдоволення, коли насмішкувато сказав, що слід би було дістати таку голку й для Франсуази. Ліза теж засміялася, обняла Бюто й зашепотіла йому на вухо, що Сапен ще інший спосіб знає, надзвичайно смішний.

— Ну? Який?

— Ось слухай! Один чоловік може переробити те, що зробив другий, він тільки мусить взяти жінку і накреслити їй на животі три хрести, прочитавши молитву навпаки. Дитина, коли вона там є, зникне, як вітер.

Бюто перестав сміятися, і він, і жінка вдавали, що це нісенітниця, але одвічна віра в забобони так глибоко ввійшла в їхню селянську кров, що вони аж тремтіли, бо всім було відомо, що стара баба з Маньолю перевернула корову на ластівку і воскресила мертвого. Напевне воно так, коли баба каже. Ліза почала ластитися—вона хоче, щоб Бюто на ній спробував прочитати молитву й накреслити хрести, чи почує вона щось. Ні, нічого. Отже голки було цілком досить. А от як би зробити так Франсуази, то напевно б стала порожня. Він зареготав. Та хіба ж він це може?

— А чому ні? Адже ж він мав її раніше?

— Ніколи!—Тепер він уже заперечував те, за що жінка впинала йому пазури в тіло з ревнощів. Так вони й поснули, обнявши одне-одного.

З цього часу думка про дитину, що виростала, а згодом на завжди мала відняти від них землю й хату, му-

чила їх, не давала їм жити. І коли траплялося їм зустрітися з сестрою, зараз же очі їхні оглядали її живіт. І тепер, побачивши на дорозі Франсуазу, глянувши на її живіт, схвилювалися, що він став більший і незабаром, може, буде вже пізно.

— Сто-сот чортів!—скрикнув Бюто, підходячи до свого поля й уважно до нього придивляючись.—Приорав добрий шматок нашої землі. Це ж ясно видно, копець онде.

Франсуаза наближалася, перемагаючи свій страх. Тепер вона зрозуміла, чого вони так роздратовані. Певне Жан, як орав зачепив їхньої межі, за це раз-у-раз були сварки. Не було такого місяця, щоб не було в них сутички, що могли скінчитися або бійкою, або судом.

— Чуєш ти,—казав далі Бюто, голосніше,—ви залізли вже за межу. Я вам покажу, де раки зимують!

Але молода жінка не повертаючи навіть голови, виїшла на своє поле, де росла медунка.

— Тобі кажуть?—розлючено крикнула Ліза.—Піди подивись, де межа, коли думаєш, що ми брешемо. Треба ж тобі поглянути, що ви нарobili.

Франсуаза вперто мовчала. Це розлютило Лізу до краю і вона кинулася до сестри з кулаками.

— Скажи мені, ти глузуєш з нас? Я старша за тебе. Ти повинна поважати мене. Ти навколюшках муситимеш бламати, щоб я тобі простила всі ті паскудства, що мені робили.

Вона стояла перед Франсуазою страшна, лице налилося кров'ю...

— Навколюшки, паскудо!

Не кажучи ні слова, Франсуаза плюнула їй в лице, як і того вечора, коли вибиралася Ліза з хати.

Ліза аж завила, як собака. Тоді встряв Бюто, грубо відштовхнув Лізу й крикнув:

— Геть! Це моя справа!

Так, так! Це справді його справа, він може скрутити сестру, переламати їй спину, як негодяще дерево, може поводитися з нею, як з падлом, що дають собакам, він її візьме, згвалтує, і вона, Ліза, йому ще й допоможе. І з цієї хвилини, випроставшись на весь свій зріст,

старша сестра пильно дивилася, на всі боки, щоб хто не став на перешкоді чоловікові. А навкруги під хмарним небом стелилася безмежна сіра рівнина, зовсім безлюдна.

— Швидше, нема нікого

Бюто пішов на Франсуазу. І та, побачивши його жорстоке обличчя, його скривлені руки, подумала, що він іде бити її. Вона не випустила коси, але вся тремтіла: він уже схопив за кісся, вирвав косу з рук і кинув її в медунку. Уратуватися Франсуаза могла, відступаючи назад. Так вона й зробила, скочила на сусіднє поле і пішла до скирти, наче сподівалася, що там знайде захист. Бюто зовсім не хапався, ніби сам заганяв її туди—руки розкинув, наче обняти хоче, роззявив рота, аж десна видно й посміхається. І вмить зрозуміла вона, що не вбити він її хоче, він хоче чогось іншого, того, чого вона йому весь час відмовляла. Франсуаза ще дужче затремтіла, бо почувала, що вона безсила: вона, така відважна, вона, що так із ним билася, присягалася, що ніколи він цього не доб'ється. Тепер вона вже не дівчина, на св. Мартина їй сповнилося 23 роки, і тепер вона була справжня жінка, з червоними ще вустами, з великими очима. Всій її істоті стало якось тепло, солодко і все тіло її зааніміло.

Бюто примушуючи її все відступати, нарешті заговорив палким, тихим голосом.

— Ти добре знаєш, що не все скінчилося між нами, що я хочу тебе і візьму.

Він притиснув її до скирти, схопив за плечі й кинув на траву. Але Франсуаза почала відбиватися зовсім не свідомо, бо звикла чинити йому опір. Бюто тиснув її й ухилявся, щоб вона не вдарила.

— Та ти ж тепер з пузом, чого ж боїшся. Другої ж дитини не буде.

Франсуаза залилась слізьми, знесилилась вкрай і вже не захищалась, скорчила руки, ноги їй зводило й Бюто не міг взяти її, що-разу вона його відкидала. З гніву він став гидкий брутальний, обернувшись до жінки крикнув:

— Чого ж ти стоїш та дивишся. Поможі мені. Держи її за ноги, коли хочеш, щоб я зробив діло.

За десять кроків від них стояла, випроставшись Ліза, і нерухомо дивилася в далекий обрій; часом поглядала на них обох, але обличчя її було байдуже. Почувши, що чоловік кличе, вона ані хвилини не вагаючись, підбігла, схопила сестрину ногу, відтягла її на бік, сіла на неї, наче хотіла розчавити, і Франсуаза притиснена до землі, виснажена до краю, заплющила очі й більше не боролася. Але була притомна і, коли Бюто взяв її, вона так гостро відчула насолоду, що схопила його, шалено обома руками притиснула до себе, мало не задушила і з уст вирвався довгий крик. Перелякані ворони шугнули, а з-за скирти показалася, як привид, сива голова старого Фуана. Він ховався тут від холоду. Він бачив усе, але мабуть злякався, раптом сховався за солому.

Бюто підвівся і Ліза пильно глянула йому в вічі. В неї була одна лишнь думка. Вона хотіла пересвідчитися, чи все він зробив так, як слід. Але Бюто так захопився самим актом, що про все забув: і про хрест, і про молитву, яку треба було проказати навпаки. Лізу дуже вразила така недбайливість. Вона страшенно розлютилася. Так, він це зробив тільки, щоб себе завдовольнити. Так, це тільки тому він учинив це.

Але Франсуаза не дала Бюто сказати своє. Хвилину вона лежала на землі; наче прибита, розчавлена шаленою радістю кохання, якої досі не знала. Відразу зрозуміла всю правду: вона кохала Бюто, ніколи іншого не кохала й не кохатиме. Йй страшенно стало соромно самої себе, вона лютувала, бо це ж була така несправедливість. Вона кохала чоловіка чужого, чоловіка, що належав її сестрі, яку ненавиділа, єдиного чоловіка, якому вона не може належати, коли не хоче стати розпусною. Вона допустилася того, щоб він узяв її до кінця, вона так шалено стиснула його, що Бюто зрозумів, який він їй любий. Франсуаза раптом стала на ноги розхристана, розкудлана й, щоб вилити всю свою муку, кидала:

— Свині розпусні. Так, так, обоє свині, обоє розпусні. Ви мене згубили. Вас на шибеницю треба за такий вчинок, туди ведуть за провину меншу... Я скажу про це Жанові, свині, паскуди! Він вам віддячить!

Бюто глузливо знизав плечима. Він був дуже задоволений, що таки свого добився.

— Кинь! Ти ж сама до смерти хотіла, я ж почував, яка це тобі була насолода... Нічого, можемо й удруге.

Ці слова, такі веселі, роздратовали Лізу до краю й увесь свій гнів, що наростав проти чоловіка, вона кинула на сестру.

— Це правда, розпутнице, я теж бачила. Ти схопила його, ти його примусила... Хіба ж я не казала, що все мое нещастя через тебе! Ану скажи, що ти не відбила від мене чоловіка! Так, так! Другого ж дня, як тільки ми побрались, як я тобі ще носа витирала!

Ревнощі її тепер вирвалися і дивні вони були після такої поблажливості; ревнощі не стільки через самий акт, як через те, що вона мусіла віддати сестрі половину всього, що мала. Коли б ця сестра, одної з нею крові, зовсім не народилася була на світ, тоді б не треба було ділитися з нею усім. Вона ненавиділа сестру за те, що та молодша, свіжіша, принадніша.

— Брешеш!—скрикнула Франсуаза.—Ти добре знаєш, що брешеш.

— А, так я брешу? Так це не ти ганялася за ним, не ти ходила до льоху, навіть ловила?

— Я, я? І зараз теж може я? Ти ж сама держала мене, корово! Так, ти мало ноги мені не переламала! І, знаєш, цього вже я не розумію... Або ти негідниця гідка, або хочеш моєї смерти, паскудо!

Ліза на це вдарила її в лице. Це нахабство розлютило Франсуазу і та кинулася на сестру. Заклавши руки в кешені, Бюто всміхався, стоячи осторонь, як той пихатий півень, що за нього б'ються дві курки. Сестри билися люто, чепчики з голів позлітали, тіло в обох подряпане, кожна намагалася влучити в таке місце, де дужче можна пошкодити здоров'ю; одна одну штовхала, й підійшли до медунки. Аж ось Ліза аж завилала, бо Франсуаза вп'ялася пазурами їй у горло. Непереможна жага крові охопила Лізу, гостра думка, як блискавка їй спалахнула в голові: сестру треба вбити. Ліворуч угледіла вона косу, що лежала кіссям униз на будяках, і з усієї сили кинула Франсуазу на косу. Спіткнувшись

нешасна перевернулась і впала ліворуч з страшним криком. Коса розпорола живіт.

— Ой, лихо! Ой, лихо!—пробубонів Бюто.

І це було все. Секунда,—і сталося те, чого виправити вже не можна. Ліза ошаліла з того, що так швидко здійснився їх намір, стояла й дивилася, як кров заливала сестрину спідницю. Невже залізо зачепило й дитину, що стільки виходить крові? З-за скирти знову показалося бліде обличчя старого Фуана. Він виглядав, витягаючи шию. Він бачив це душогубство. Каламутні його очі кліпали. Франсуаза лежала нерухомо, і Бюто, наблизившись до неї, не насмівся доторкнутися до неї. Повіяв вітер і пройняв його холодом аж до кісток, волосся стало до гори, він увесь вжахнувся.

— Вона мертва, тікаймо на бога, тікаймо!

Вхопив жінку за руку й, як віхор, побігли обое. Хмарне небо нависло низько, от-от упаде на голову; вони бігли й лунко тупотіли ногами, наче за ними гналася юрба; і вони бігли безлюдною голою рівниною,— він у блузі, надутій від вітру, вона простоволоса, розпатлана, з чепчиком у руці, і обое як звіри, за якими женуться, повторяли тільки:

— Вона вмерла! Тікаймо!

Вони стрибали дужче, мовчки хекали й іноді можна було розібрати:

— Вмерла! Ой, лихо! Вмерла! Ой, лихо! Вмерла!

І зникли.

Через кілька хвилин під'їхав Жан на засапаному коні й страшенно перелякався:

— Що таке? Що сталось?

Франсуаза розплющила очі, але не рухалася. Довго дивилася на нього своїми великими змученими очима і не відповідала, немов була дуже далеко від нього, і думала про щось своє.

— Тебе поранено. Ти вся в крові! Скажи, що таке! Благаю!

Підходив Фуан і він звернувся до нього:

— Ви були тут? Що сталося?

Тихо заговорила Франсуаза.

— Я прийшла по траву... упала на косу... ох, всьому кінець!

Її очі шукали очей Фуанових, вона промовляла до нього без слів про щось інше, про те, що слід знати лише родині. Старий отупілий, здається, зрозумів і промовив:

— Так, це правда, вона впала, вона поранила себе... Я був при тому. Я бачив.

Довелось бігти до села за ношами. Дорогою Франсуаза знову зомліла. Боялися, що її не донесуть уже й живу.

IV.

Другого дня, саме в неділю, хлопці ішли в Клуа тягти жеребки. Уже смеркало, коли Горголя з Фрімою прибігли напів-роздягнені, й дуже обережно положили Франсуазу. Забарабанив барабан на шляху, для бідного люду однаково, що задзвонили по мертвому, в сумних сутінках перед темною ніччю.

Жан, зовсім загубивши голову, їхав по лікаря Фіне,— коли це на дорозі, біля церкви зустрів Патуара, ветеринара, що їхав до старого Сосіса лікувати коня. Жан невідступно просив одвідати хвору, хоч той усіма силами відмовлявся. Але вгледівши страшну рану, він рішуче відмовився втручатися в цю справу. На що? Тут нічим не можна було допомогти. Через дві години, коли Жан привіз лікаря Фіне, той так само махнув рукою. Нічого не можна було вдіяти, можна було лише полегшити муки, але конання наближалось. Вагітність на п'ятому місяці ще більше ускладняла справу; чути було, що дитина рухається, завмирає від близької смерти матери, через страшну рану в животі. Лікар спробував перев'язати рану, лікар пообіцяв приїхати завтра, але сказав, що бідній жінці до ранку не дожити. Але вона пережила ще цю ніч, і ранок, і ще дихала, коли близько дев'ятої години знову почали бити в барабан, щоб сходилися хлопці до школи. Цілу ніч небо було вкрите хмарами, лив дощ, і Жан, сидячи в кутку кімнати, з очима, повними сліз, прислухався до нього. Тепер він чув звуки барабана, глухі через морок вогкого ранку. Дощ утих, небо ще було сіре, як і вчора.

Довго бив барабан. Надто вже старався новий бара-

банщик. Макронів небіж, що вернувся з війська; він так бив у барабан, наче цілий полк вів у огонь. Вся Ронь була схвильована, бо вже кілька днів, як прийшла чутка, що близько буде війна, і Ронь цього року хвилювалася дужче, коли прийшов час жеребки тягти. Добре діло! Іти в військо, щоб прусаки розтрощили тобі голову. Доводилося тягти жеребки аж дев'ятьом хлопцям, цього ще ніколи не бувало. Серед них були Ненес і Дельфін, що колись були нерозлучні, а тепер розлучилися, бо перший служив у Шартрі в ресторані. Напередодні Ненес прийшов ночувати до батьків на ферму. Дельфін ледве пізнав його, так той перемінився. Справжній пан, з палічкою, в циліндрі, в блакитній краватці, а на ній кільце. Одежу шив йому кравець і він глузував з тих, хто купував готову одягу в Ламбурдьє. Дельфін, навпаки, погрубшав, неповоротний став, голова засмажилась на сонці, зміцнів, як те дерево, що вкорінилося в ґрунті. Але відразу хлопці відновили свою приязнь. Пробувши разом половину ночі, прийшли вони під ручку до школи, як покликав барабан, а той настирливо, уїдливо бив, бив...

Сходилися батьки, ставали здалеку.

Делом і Фані, пишаючись панським виглядом свого сина, хотіли бачити, як підуть хлопці в дорогу; вони не боялися за сина, бо застрахували його. Що ж до Бекю, який стояв тут же з бляхою польового сторожа, то він хвабрив і нахвалявся набити жінку, як не перестане ревти. Чого ревти? Хіба з Дельфіна не вийде гарний салдат, щоб захищати батьківщину? Хлопець почував себе спокійно, він був певен, що витягне щасливий жереб. Коли всі дев'ятеро зібралися, а на це пішла добра година, Леке передав їм прапора. Почалися суперечки, хто матиме честь нести його. Звичайно ніс його найдужчий, найвищий хлопець. Усі погодилися, що прапора понесе Дельфін. Він був збентежений, бо, хоч і мав здорові кулаки, але був дуже соромливий і не любив нічого, до чого не звик. Ото яке воно довге та незручне таке! Хоч би ж не принесло воно йому нещастя.

На тому й на другому боці вулиці, кожна в своїй пивниці, Флора й Селіна прибирали, готуючись на вечір

Макрон похмурим оком дивився на хлопців, стоячи на порозі, коли на своєму виглянув Ленгень, посміхаючись. Треба сказати, що Ленгень почував себе переможцем, бо напередодні акцизники знайшли чотири бочки вина, заховані в хліву в його конкурента. Така ганебна подія примусила Макрона подати на відставку й відмовитися бути за мера і всі були певні, що листа без підпису послав не хто інший, як тільки Ленгень. А тут і ще одно впало на Макрона, його дочка Берта, так скомпромітувала себе з стельмаховим сином, що батько мусів віддати за нього дочку, хоч перед тим ніяк не згоджувався. Вже тиждень цілий біля криниці баби тільки й мали розмови, що про засватану Макронову дочку та про те, що батькові суда не минути. Штраф то напевно буде, а може й тюрми ще спробує.

Отож побачивши, що сусід так нахабно сміється, Макрон вирішив, що краще буде сховатися, бо тут і інші почали сміятися, помагати Ленгеневі...

Дельфін узяв прапор, забив барабан і Ненес пішов маршувати, всі семеро хлопців за ними. Маленький загін пішов рівним шляхом із села. Діти побігли за ними, дехто з батьків—Делом, Бекю та інші—дійшли до царини.

Коли чоловік пішов наперед, сторожиха швиденько пішла на горбок і непомітно вбігла в церкву. Впевнившись, що вона тут сама, бідна жінка, зовсім таки не богомільна, впала навколюшки й, плачучи, благала бога зберегти добрий жереб для її сина. З годину гарче молилась. Далеко, далеко, туди до Клуа, ледве-ледве маяв прапор, барабана вже не чути...

Тільки близько десятої години прибув лікар Фіне й дуже здивувався, побачивши, що Франсуаза ще жива, бо певен був, що йому доведеться тільки написати дозвіл на похорон. Лікар уважно оглянув рану, похитав головою, слухаючи оповідання, про те, як сталося нещастя, не думаючи, що тут був якийсь злочин. Він ще раз попрохав сказати, як нещасна могла впасти на косу. І поїхав, обурений з такої незграбності, роздратований, що доведеться ще раз приїхати, щоб сказати, що хвора померла. Жан сидів похмурий, увесь час дивився на

Франсуазу, а вона заплющувала очі, мовчала, як тільки помічала, що він допитливим оком дивиться на неї. Він догадувався, що тут якась неправда, що вона ховає щось від нього. Ще на зорі він вирвався на хвилинку, побіг на поле, де росла медунка, щоб подивитися, але нічого не побачив, бо сліди змив уночі дощ, і тільки було притоптане місце, тут, напевно, Франсуаза і впала. Як лікар поїхав, Жан сів у головах у Франсуази, на цей раз вони були на самоті, бо Фріма пішла якраз снідати, а Горголя пішла додому подивитися, що там робиться.

— Дуже тяжко, скажи?

Вона щільніше заплющила очі і не відповіла ані слова.

— Скажи, ти нічого не таїш від мене?

Можна було подумати, що вона вже вмерла, коли б не важке дихання підіймало груди. З учорашнього дня вона лежала горілиць, ніби нерухомість та тиша не давали їй поворухнутися. Її палила гарячка, але воля здавалося, напружувалася до краю, щоб не проговоритись. Завжди в неї була якась особлива, якась чудна вдача, Фуанівська, не така як у інших людей: вона все робила по-своєму й казала таке, що всіх дивувало. Може вона скорялася якомусь глибшому почуттю родинному, що перемагало їй ненависть і помсту? Нащо говорити, коли вона помре? Це було щось таке, що треба закопати в собі, в куточку, в землі, де все закопують і ні за яку ціну, ніколи на світі не слід розказувати цього комусь чужому, а Жан був чужий, цей чоловік, якого вона не могла любити справжньою любов'ю, чию дитину вона понесе в могилу, не породивши, наче доля покарала за те, що зачала. З тієї хвилини, як принесли жінку мало не мертво додому, Жан не переставав думати про духівницю. Цілу ніч мучила його думка, що коли жінка отак помре, то він матиме лише половину меблів та грошей,—сто двадцять сім франків, що лежали в комоді. Він кохав жінку, дав би вирвати з себе шматок м'яса, якби тільки це врятувало, але горе його ще більшало, коли починав думати, що разом з нею він позбувається і землі й хати. До цієї хвилини він не наважився розтулити рота, бо це було так тяжко, а крім

того, весь час були чужі люди. Нарешті, зрозумівши, що ніколи не дізнається правди про те, як сталося нещастя, Жан зважився почати іншу справу.

— Може тобі треба розпорядитися?

Франсуаза не поворухнулася, здавалося, не почула. На її німому обличчі, на заплющених очах не помітно було нічого.

— Ти знаєш, через твою сестру... то про той випадок, якби трапилося з тобою яке нещастя... Ми маємо папір отам у комоді.

Він приніс гербовий папір і несміливим голосом почав говорити:

— Що? Хочеш, щоб я поміг тобі? Щоб тільки побачити, чи в тебе є ще сили написати?—Я не ради себе, а тільки через те, що ти ж не захочеш залишити щось тим людям, що нарobili тобі стільки лиха.

Повіки в неї легенько затремтіли, він зрозумів, що вона чує. Так, то вона відмовляється? Це його вразило, але він не розумів, та й сама вона, певно, не сказала б, чому вдає з себе мертву, раніше, ніж забили її в чотири дошки. Земля, хата не належали цьому чоловікові, що перетяв її життя випадково, як той подорожній. Вона нічого йому не винна, дитина з нею йшла в землю. З якої рації майну виходити з їхнього роду. Її дитяче, вперте розуміння справедливості протестувало проти цього: це моє, це твоє, розлучимося, прощай! Так, оце саме, та й інше, не таке ясне, ходило в її голові. Сестра Ліза кудись зникла, загубилася в далечині, тільки один Бюто стояв їй перед очима, коханий, любий. Хоч і багато муки тяжкої вона зазнала від нього, але тепер простила, жагуче бажала... Жан розсердився. Земля захопила, отруїла його. Він підвів жінку, намагався посадити її на подушках, силкувався дати їй у руку перо.

— Послухай, чи це ж може бути? Ти любиш їх більше, ніж мене, вони матимуть усе, оті поганці?

Франсуаза розплющила очі, і погляд її вразив Жана. Вона знала, що вмирає, її глибокі, розплющені очі повні були безмежного розпачу перед неминучим кінцем. Нащо він мучить її? Вона не може, вона не хоче... Глу-

хий, болючий крик вирвався з її грудей і впала знову на подушки, очі заплющились, голова лежала нерухомо на середині подушки.

Жанові стало так ніяково, так соромно, що він так і стояв з папером у руках, коли ввійшла Горголя. Вона зразу зрозуміла, відвела його набік, питала, чи є духівниця. Жан якось невиразно збрехав, що оце зараз хотів сховати папір, щоб не мучили вже Франсуазу. Горголя вдала, що вона згоджується з ним, але як і раніш, була вона на боці Бюто, передбачаючи колотнечу, коли майно дістанеться Бюто. І сівши до столу, знову взялася до своєї панчохи й промовила:

— А от я, звичайно, нікому не зроблю кривди. Давно духівницю написала. О, кожному його частка! Я б уважала себе за надто вже нечесну, коли б дала перевагу комусь одному... Усіх вас, діточки, згадала я в духівниці. Це прийде, в свій час прийде!

Те саме Горголя що-дня твердила своїм родичам, повторяла біля смертельної постелі небоги. Глибоко в собі вона сміялася що-року, як згадувала свою духівницю: скільки колотнечі, сварок буде в родичів, коли покине вона цей світ. В тій духівниці не було ні одного пункту, щоб можна було обійтися без суду.

— О, якби можна було забрати з собою все на той світ, — сказала вона. — Але ж коли цього не можна, то хай уже інші потішаються.

Повернулася Фріма й сіла навпроти Горголі, по другий бік столу. Вона теж плела панчошу. І пообідні години точилися поволі. Обидві старі баби спокійно розмовляли. Жан, не маючи сили всидіти на одному місці, то ходив по хаті, то виходив, вертався, напружено дожидаючи кінця. Лікар сказав, що нічим не можна врятувати хворої, і ніхто нічого вже їй не робив.

Фріма жалкувала, що не покликала пана Сурдо, костоправа з Барошу, що вмів лікувати рани. Щось пошепче, подмухає на рану і рана загоїться.

— Поважна людина! — озвалася Горголя з пошаною.—Це він вправив грудну кістку Ларіонові. Одного разу в старого Ларіона провалилася грудна кістка всередину й там зігнулася, давила на шлунок і старий

почав нидіти, сохнути. Найгірше було те, що мати Ларіонова ослабла на цю хворобу. Ви ж чули, що це переходить. Кінець-кінцем всі послабли: дочка, зять, троє дітей. Слово чести, вони б загинули, коли б не покликали Сурдо. Він направив їм усе, що треба, потерши їм шлунок гребінцем.

Друга баба, погоджуючись, хитала головою на кожну подробицю з цього оповідання. Це ж усі добре знали й заперечувати не можна. І сама вона знає такий випадок. Той самий пан Сурдо вилікував малу дівчинку від пропасниці в Бютена: розрізав надвое голуба й приклав до голови хворій.

І повернувшись до Жана, що стояв, як очумілий, біля ліжка, сказала:

— На вашому місці я б покликала його. Цілком можливо, що ще є час.

Жан гнівно махнув рукою. Зіпсований міською культурою, не вірив він у ці нісенітниці. А обидві жінки провадили й далі розмову, розповідали одна-одній про всякі ліки. Щоб вигоїти нирки, треба покласти петрушки під сінник; проти пухлини треба покласти в кешеню три жолудини й носити з собою; взяти шклянку води, піддержати при місяці й пити на тще серце — від вітрів дуже помагає:

— Скажіть, — раптом додала Фріма, — коли ви не хочете покликати пана Сурдо, то може принаймні покликали б священника?

Жан знову гнівно махнув рукою, а Горголя стулила губи.

— От ще вигадала! Що pomoже священник?

— Як то, що pomoже? Він запричастить її, хіба не добре?

Горголя знизала плечима, наче хотіла сказати, що тепер вже не поділяють цих думок. Кожен знає своє місце. Бог у себе, а люди у себе.

— Насамперед, — сказала вона, помовчавши, — священник не прийде, він хворий... Мені тільки-но казала Бекю, що в середу він поїде кудись, бо лікар сказав, що він загине в Роні, коли його не вивезуть звідци.

І справді, за два з половиною роки, що служив абат

Мадлін в Роні, він усе більше й більше слабував. Туга за батьківщиною, безмежний жаль за Овернськими горами, безперестанку гризли йому серце. Коли він дивився на цю плескату Босу, що розгорнулась кудись у безмежність, на серці ставало сумно. Ні деревини, ні скелі: солонкуваті калюжі, замість бистрих річок, що в Оверні збігали водоспадами. Його очі гасли і все він сох, зовсім змарнів; люди казали, що от-от помре він з сухот.

Ще коли б він мав якусь утіху від парохвіян! Але ж після його колишньої парохвії, такої прихильної до релігії, ця нова країна, зіпсована невірою, що поважала лише давню обрядовість, турбувала його тихе, ніжне серце. Жінки глушили його своїми криками, сварками, зловживали його слабкістю, хотіли керувати навіть в справах церковних... І це його дратувало, увесь час турбувався він і почував, що грішить мимоволі.

І ще одного вдару довелось йому зазнати: на різдво одна з дівчат, що прислужувала перед віттарем богородиці, відчула перші перейми в самій церкві. І після цього абат зовсім уже захворів. Вирішено було одвезти його в Овернь ледве живого.

— Та це ж ми лишилися без священика? — сказала Фріма. — Хто знає, чи абат Годар захоче повернутися.

— А, грубіян отой! — скрикнула Горголя. — Він колись з пересердя враз помре.

Увійшла Фані, і баби замовкли. З усієї рідні одна вона заходила й учора й оце знову прийшла провідати хвору. Жан тремтячою рукою тільки показав на Франсуазу. Гнітюча мовчанка оповила хату. Через деякий час Фані спитала тихенько, а чи кликала хвора сестру. — Ні, вона й не згадала про неї, наче Лізи не було й зовсім. Це дивно, бо мало чого не трапляється в житті, але смерть — таки смерть; коли ж і помиритися, як не тоді, як збираєшся в останню дорогу. Горголя була тієї думки, що треба б спитати Франсуазу про це. І підвівшись схилилася над хворою.

— Скажи, моя малесенька, а як же Ліза?

Хвора не поворухнулась. Повіки на заплющених очах ледве помітно затремтіли.

— Може вона чекає, що по неї прийдуть? Я піду по-
кликчу.

Тоді, все ще не розплющуючи очей, Франсуаза ска-
зала: «ні», і тихо скотилася головою з подушки. Жан
хотів, щоб зробили, як вона хоче. І жінки посідали
знову. Те, що Ліза сама не приходила, дуже їх дивувало.
Що ж, іноді бувають дуже вперті рідні.

— Ох! Скільки того клопоту, — промовила Фані,
зідхнувши. — Ось я сьогоднішнього ранку, ходжу ні
жива, ні мертва через ті жеребки. І це ж безглуздя, бо
я ж знаю, що Ненес не піде.

— Так, так, — шепотіла Фріма, — а воно таки
хвилює.

Знов забули про хвору. Почали говорити про те,
кому випаде який жереб, які хлопці підуть у військо, а
які будуть вдома. Була вже третя година і, хоч хлопців
чекали лише на п'яту, але вже з Клуа чутка дійшла, не-
відомо як: мабуть чи не повітряною поштою, що летить
від села до села. Син Бріке дістав 13 жереб — не поща-
стило. Синові Кюйо випав 205, напевно щасливий, але
про інших нічого не було відомо; всякі чутки ходили і
село хвилювалося усе дужче. Ні слова про Дельфіна, ні
слова про Ненеса.

— А мені серце розривається, це ж безглуздя! — не
переставала Фані.

Покликали жінку Бекю, що саме йшла повз хату.
Вона знову бігала до церкви, бідна блукала, як те тіло
без душі, і її мучила така нудьга, що вона навіть не
стала, щоб побалакати.

— Я вже не можу терпіти, піду на зустріч.

Жан стояв біля вікна й дивився каламутними очима
на дорогу.

З ранку вже він помічав кілька разів, що старий
Фуан блукав навколо хати, спираючись на свої дві па-
лиці. Несподівано він ще раз побачив Фуана, як той при-
тулився до шибки й намагався розгледіти, що робиться
в хаті. Жан відчинив вікно, старий розгубився від неспо-
діванки й забубонів, що він хоче довідатися про хвору.

— Дуже погано, настає кінець.

Тоді він витяг шию, здалека пильно й довго приди-

влявся до Франсуази, наче не міг відірвати від неї своїх очей. Помітивши його, Фані з Горголею знову вернулися до думки послати когось по Лізу. Треба, щоб кожен ужив якихось заходів до того, не могло ж так скінчитися. Але, коли схотіли доручити це Фуанові, старий перелякався на смерть, увесь затремтів і швидко пішов з хати. Він щось бубонів, жував слова поміж своїми деснами, що вже скостеніли, так довго він мовчав.

— Ні, ні, ніяк не можна, ніяк не можна!

Жана вразив цей переляк старого, а жінки байдуже махнули рукою. Нарешті, це торкалося тільки обох сестер, і ніхто не примусить їх помиритися. Якраз на вулиці почався гомін, спочатку тихий, наче летіла здорова муха, а згодом дужчий, як вітер серед гілля. Фані скочила, наче прокинулася зо сну.

— Що? Барабан... Ось вони. До побачення!

І зникла, не попрощавшись навіть, в останнє з хворою.

Горголя з Фрімою вийшли подивитись. В хаті лишилися тільки Франсуаза й Жан: вона вперто мовчала, лежала тихо й напевно все чула, але бажала вмерти, як та тварина, що забилася в свою нору. Жан стояв проти відчиненого вікна, повний неспокою, змучений горем, що, здавалось, йшло до його від людей, від речей, від усієї безмежної рівнини.

А цей барабан? Як дужчали його звуки, як озивалися вони в його серці! Цей барабан, невпинні його переливи до сьогоднішньої журби додавали ще спогади про минуле: про казарми, про бої, про собаче життя нещасних хлопців, що не мають ні жінки, ні дітей, щоб кохати їх.

Як тільки далеко ще показався прапор на рівній дорозі в сутінках, цілий натовп дівчорі кинувся бігти назустріч некрутам. Купка батьків зібралася край села. Дев'ятеро хлопців з барабанщиком, були вже п'яні й не співали, а кричали якоїсь пісні цього сумного вечора, з трьохкольоровими стрічками: у більшості на капелюхах були нумерки, пришпилені шпильками. Перед селом заспівали ще голосніше і ввійшли, як ті переможці.

Дельфін ніс прапора, але ніс на плечку, як ганчірку, що остогидла йому, а яка з неї користь, він не знав.

Обличчя в його було суворе, сам він був якийсь розпатланий, розхристаний. Він не співав і на його капелюсі не видно було нумера. Побачивши сина, сторожика кинулася до нього прожогом, вся тремтіла, пробивалася крізь натовп:

— Ну? Сину, як?

Дельфін люто відштовхнула її, навіть не спинився.

— Одчепись від мене!

Бекю й собі висунувся наперед, теж засапаний, не менше від жінки. Почувши синові слова, він уже не питав далі, а коли мати почала плакати, він напружував усі свої сили, щоб не заплакати й самому, не дивлячись на патріотичну свою відвагу.

— Що ти поможеш? Його забрали.

І, залишившись позаду, на спорожнілій дорозі, обоє верталися похмуро до села.

Чоловік згадував своє суворе салдатське життя, жінка посидала свій гнів до бога, якого двічі ходила благати, а він її не послухав.

У Ненеса на капелюсі був чудовий номер—214 розмальований червоним та синім. Це був найвищий номер. Ненес почував себе щасливим переможцем, розмахував палічкою, диригуючи диким хором.

Побачивши номер, Фані, замість того, щоб зрадіти, глибоко зідхнула. О, коли б знаття, що це буде так, не треба б було давати тисячі франків на лотерею пана Байегаша. А все ж таки Деломі, батько й мати, обняли сина, наче вирвався він з страшної небезпеки.

— Та пустіть же мене! Ото набридли!

Некрути, захопившись своїм настроєм, пішли збентеженим селом. Батьки не насмілювалися вже наблизитися, бо певні були, що сини пошлють їх під три чорти. Всі хлопці верталися з поганим настроєм: і ті, що мали йти до війська, і ті, що лишались. А проте, вони не могли б нічого пояснити, бо очі їм повилазили на лоба, страшенно були п'яні й від співу аж похрипли. Малий хлопець, що грав носом на трубі, якраз витяг поганий жеребок, а двоє інших, такі змучені, напевне витягли щасливий. Шалений барабан, на чолі цього загону, міг би завести їх на дно в Егру.

Нарешті, перед мерією Дельфін віддав прапор.

— А йди ти під три чорти! От набридла мені ця штука, ще й нещастя наробила.

Узяв Ненеса під руку й повів, а інші парубки налетіли на Ленгеневу крамницю, перемішалися з батьками, товаришами, що тепер тільки могли почути правду. Макрон показався на своїх дверях, сердитий, що ввесь прибуток сьогодні припадав його конкурентові.

— Ходімо,—коротко сказав Дельфін.—Я хочу показати тобі щось цікаве.

Ненес пішов слідом за ним. Вони ще мали час, щоб вернутися й напитися. Навісний барабан уже не драгував їм вуха, вони вже відпочили, йдучи порожнім шляхом. Ставало темніше. Товариші замовкли, кожен думав про своє, і думки ці, напевно, не були веселі. Нарешті Ненес почав розповідати товаришеві про серйозну справу. Два дні тому в Шартрі, пішов він на Єврейську вулицю, в № 19, і там почув, що Воконь, Шарлів зять, хоче продати свою «установу», бо справа з таким невдалим хазяїном руйнувалася. Але що б то було, якби поставити цю установу як слід! Скільки можна було б заробити, коли б узявся до справи чоловік не дурний, здоровий, сильний, що розумівся на цьому ділі. Все складалося як-найкраще, бо в свого хазяїна він завідував вечірками й мав змогу бачити різних дівчат. Отже справа стоїть так: треба налякати Шарлів, довести їм, що № 19 от-от має закрити поліція, таке там робиться. А потім заробляти собі з цієї установи на шматок хліба. Га? Що ти скажеш? Це було б краще, ніж обробляти землю. Зразу б зробився паном.

Дельфін, що соромливо слухав його, наче прокинувся зо сну, коли той штовхнув його жартом під бока.

— Кому судилась доля, той матиме її. Ти родився на те, щоб мати пишалася з тебе.

І знову замовк, а Ненес тим часом, як людина, що знає справу, почав з'ясовувати йому, які він зробить поліпшення в № 19, коли батьки дадуть потрібні гроші на підготовчу роботу. Він трохи ще молодий, але відчуває нахил до такого діла. І зараз побачили Дірку. Дівчина бігла темною вулицею, певно, на побачення

з якимсь пройдисвітом, І, щоб показати, що він уміє поводитися з жінками, Ненес добре стусонув її. Спочатку Дірка відповіла йому тим самим, а потім, пізнавши його й товариша, скрикнула:

— Стійте, то це ви! Які ж ви повиростали!

Вона реготала, згадавши, як колись бавилися разом. Вона змінилася менше, ще й досі мала вигляд дівчини, хоч і минуло їй уже двадцять і один рік. Така сама гнучка й тонка, як лозинка, з малими дитячими грудьми.

Зустріч звеселила її, поцілувавшись з одним і з другим, дівчина спитала:

— Ви й тепер приятелюєте? Справді?

Їй дуже хотілося, щоб хлопці згодилися випити з нею, так же це добре, що зустрілися!

— Слухай,—сказав Ненес, наче жартуючи,—я може куплю крамницю у Шарлів. Ти підеш працювати туди.

Дірка відразу перестала сміятися й заплакала. Темна дорога, здавалось, сховала її; вона зникла, белькочучи, як дитина, в розпачі.

— О, яке ж це свинство, яке свинство! Я тебе більше не люблю.

Дельфін замовк і пішов уперед.

— Іди ж, я хочу показати тобі щось цікаве.

І пішов швидше, зійшов з дороги, пройшов виноградниками до хати, де жив польовий сторож з того часу, як у церковному будинкові оселився абат. Тут Дельфін жив з своїм батьком. Він повів товариша на кухню, засвітив свічку, радий, що батько й мати ще не вернулися.

— Вип'ємо трохи,—сказав він і поставив на стіл дві шклянки й літр.

Випивши, заговорив вільніше.

— Я хочу тобі сказати, що вони помиляються, коли думають, що вдержать мене своїм поганим номером... Коли після смерти нашого дядька Мішеля довелося прожити мені три дні в Орлеані і я думав, що помру,—так мучився, що не вдома. Га? Тобі здається, що це дурниця, але щож робити! Це дужче за мене; я наче те дерево, що вмирає, коли його виривають з землі.

А вони візьмуть мене, поведуть під три чорти, в чужі краї, про які я зовсім не думаю. Е, ні, ні!

Ненес не раз чував таке від Дельфіна і знизав плечима.

— Так усі кажуть, а потім таки йдуть. На те є жандарми.

Не відповідаючи ані слова, Дельфін повернувся, вхопив лівою рукою маленьку сокиру, що нею кололи тріски, спокійно поклав великий палець правої руки на край столу, і палець відлетів з одного вдару.

— Ось що хотів я тобі показати... Я хочу, щоб ти міг сказати іншим, боягуз я, чи ні.

— Ото дурний!— скрикнув схвильований Ненес.— Чи ж можна себе так скалічити. Після цього ти не чоловік.

— Плювати я хотів на це! Тепер нехай собі йдуть жандарми. Я певен, що не візьмуть.— Підняв обрубленого пальця й кинув його в піч, де горіли попиляні пеньки. А тоді підвів свою руку, усю червону від крові, щільно обмотав її хусткою і зав'язав мотузком, щоб спинити кров.

— Це не заваджає нам допити свою пляшку перед тим, як піти до всього товариства. Будь здоров!

— На здоров'я!

В залі Ленгеня за димом та гаміром не було нічого чути, нікого не можна було зразу пізнати. Окрім некрутів, було ще багато людей: Ісус-Христос, його приятель Пушка взялися напоїти старого Фуана, і всі троє сиділи навколо літра з горілкою; Бекю, дуже п'яний з горя, що син витяг поганого жеребка, заснув мертвим сном тут таки на столі; Делом з Клу грали в пікет; Леке встромив носа в книжку й удавав, що читає, не зважаючи на гамір. Гвалт, що счинився поміж жінками, ще більше розпалив голови. Флора пішла до криниці, щоб набрати глечик свіжої води, і зустріла там Селіну. Та кинулася на неї й почала дряпати й докоряла її, що їй певно платять, щоб руйнувала вона сусідів. Макрон з Ленгеном прибігли на гвалт і теж устряли в бійку. Макрон нахвалявся, що накриють Ленгеня, як той мочить тютюн, а Ленгень реготав і кидав Макро-

нові, що той мусів податися на відставку. І всі вже встряли просто тому, що всім хотілося стулювати кулаки, кричати, хвилину можна було боятися, що почнеться загальна бійка. Нарешті стало тихо, але незадоволений гнів, потреба зчинити бійку, лишилася.

Насамперед мало не зчинилася бійка між Віктором, сином хазяїна, та некрутами. Віктор, що відбув уже військову службу, бився об заклад, що вілле літр горілки просто в горло або вип'є носом цілу шклянку так, що ані краплини не попаде в рота. Раптом, коли зайшли балачки про Макронів та про майбутнє весілля їхньої дочки, Берти, малий парубок з Куйо крикнув: «А це Гола», й почав глузувати, пригадувати колишні дотепи про неї. «Дивіться, доведеться другого дня спитати в її чоловіка, чи є в неї волосся, чи нема!». І стільки про це говорили, що аж обридло всім.

Усіх здивувало, коли Віктор несподівано розгнівався, він же колись більше, ніж хто інший, запевняв, що «в неї нема».

— Та киньте, є в неї!

На це всі відповіли криком. Виходить,—він бачив, він спав з нею. Віктор рішуче заперечував. Чудесно можна бачити й не доторкаючись. Одного разу, коли не міг уже витримати, він дібрав способу упевнитися, а як саме, це вже діло його.

— Слово чести, в неї все є, що треба.

Тоді почалося щось жахливе; малий парубок з Куйо, дуже п'яний, уперто кричав, що в неї немає, і кричав тільки через те, що не хотів уступити. Віктор кричав, що й він те саме казав колись, а як тепер заперечує, то зовсім не тому, що має на думці підтримати Макрона, цю брудну скотину, а тому, що правда—завжди правда. І кинувся на свого супротивника, ледве вирвали того з його рук.

— Скажи, що в неї є, а то вб'ю!

Більшість з присутніх не знали, за що така сварка. Ніхто не міг зрозуміти, чого Ленгенів син так розлютився, бо звичайно він був суворий до жінок; і привселюдно зрікався своєї сестри, що навіть після гидкого, як він казав, свого життя, опинилася вже в лікарні.

Ота гнила Сюзанна добре робить, що не приїздить сюди заражувати людей рештками свого тіла.

Флора принесла вина, пили страшенно багато, і лайка та стосунки висіли в повітрі. Ніхто й обідати не пішов. Коли п'єш, то їсти не треба. Некрути почали співати патріотичні пісні й так били кулаками об стіл, що три нафтові лямпи почали тухнути й чаділи. Всі задихались. Делом і Клу вирішили відчинити вікно. На цю хвилину ввійшов Бюто й протиснувся в куток. Він не мав свого звичайного впевненого вигляду й дивився на всіх каламутними очима. Він прийшов, щоб почути новини, бо не міг уже видержати, просидівши в хаті з учорашнього дня. Коли побачив Бюто Ісуса Христа з Пушкою, то це так його вразило, що навіть не почав з ними сварки за те, що вони напували старого Фуана. Довго пильно приглядався він до Делома. Надто зацікавив його Бекю, що спав, не зважаючи на страшенний гомін. Чи він справді спав, чи тільки удавав, що спить. Бюто довго штовхав його ліктями. Нарешті заспокоївся, помітивши, що той пускає слину на рукав. Тоді вся його увага зосередилася на шкільному вчителеві, бо обличчя його звичайно вразило Бюто. Чому в його обличчі було щось дивне, не щоденне?

Леке, хоча й сидів окремо й читав книжку, але видно було, що він був надзвичайно схвильований. Некрути з їхніми піснями, їхня груба радість, дратували його.

— О, кляті дурні,—шепотів він, все ще стримуючи себе. За кілька місяців його становище на селі погіршало. Він завжди був суворий і гострий до дітей. І одного разу вийшла негарна в нього історія з одною маленькою дівчинкою,—лінійкою відтяв їй вухо. Батьки написали куди треба, щоб його звільнили з посади і прислали іншого вчителя. А одружіння Берти Макронової остаточно зруйнувало його давню надію: всі його плани розвалились. Оці селяни, ця підла раса, що не хотіла видавати за нього своїх дочок, і що позбавила його хліба за вухо якоїсь там дівчинки!

І відразу, немов у класі, Леке стукнув своєю розкритою книжкою об стіл і крикнув до некрутів:

— Тихо! Надто вже вам весело, що прусаки пере-ріжуть вам горло?

Всі здивовано повернули до його свої голови. Ні, звичайно не весело. Всі погодилися з тим. Делом знову сказав, що кожен повинен захищати своє поле. Коли прусаки прийдуть до Боси, вони побачать, що босерони люди не полохливі. Але йти битися за чуже поле,—ні, ні, це не весело.

Якраз на той час увійшли Дельфін з Ненесом, обидва червоні: очі їм горіли, наче з пропасниці. Дельфін почув ці слова, сів за стіл з товаришами і скрикнув:

— Це так, хай приходять, оті прусаки, і їх знищать.

Всі помітили хустку, зав'язану на кулаці, й почали його розпитувати.—Нічого, порізав руку.—Несамовито вдаривши здоровим кулаком об стіл, Дельфін сказав дати літр.

Ісус-Христос з Пушкою дивилися на цих хлопців поблажливо. Вони теж були тієї думки, що треба бути молодим і дурним. Навіть Пушка розкис з своїх мрій створити щастя для всіх.

Спершися підборіддям на обидві руки, він голосно говорив:

— Війна! Геть війну! Настав час бути нам панами. Ви знаєте мій план. Не треба більше військової служби, не треба податків. Кожному найбільше задоволення потреб за найменшу працю. І це буде! Наближається день, коли при вас будуть і ваші су, і ваші діти, як ви будете з нами. Ісус-Христос погоджувався з тим.

Раптом Леке, що не міг уже витерпіти, скрикнув:

— А, так, п'яний штукарю! Ваш земний рай... ваша система примусити людей бути щасливими, проти їхньої волі! Але ж це наклеп. Хіба це можна в нас? Хіба ми не занадто вже зогнили для цього? Перше за все треба, щоб дикуни прийшли та обмили нас,—козаки або китайці.

На цей раз усі були такі здивовані, що відразу замовкли. Що це? Заговорив він, оцей підозрілий, холодний чоловік, що ніколи не висловлював своїх думок, вважав себе за вищу людину. Всі прислухалися, а надто

Бюто, занепокоєний тим, що той ще щось скаже, наче це могло мати якийсь зв'язок з його справою.

Відчинене вікно розвіяло дим, нічне вогке повітря ввійшло з надвору. Здалеку почувався великий спокій сонного села. А шкільний учитель, змучений десятилітнім, страшним мовчанням, глузуючи зараз з усього, лютий за своє знівечене життя, визволявся нарешті від тієї ненависти, що душила його.

— Невже ви вважаєте тутешніх людей за дурніших від курей, що розказуєте їм про жайворонків, як падатиме печеня їм просто в рота. Але поки ви зорганізуєте свою машину, земля провалиться й усе загине.

Від жорстоких нападів, від цієї атаки, Пушка, що й досі не знайшов собі хазяїна, помітно захитався. Він все пригадував собі ті балачки, що чув у Парижі.

— Вся земля державі, величезна наукова культура... Але вчитель перебив його на цьому слові:

— Я знаю, це дурниця! Поки ви почнете заводити свою культуру, доти всі простори Франції зникнуть, її затопить хліб з Америки. Ця маленька книжечка, яку я тільки-но читав, якраз дає відповідь на це питання.

І голосом, яким Леке викладав лекції своїм учням, він почав говорити про хліб з Америки. Безмежні рівнини, просторі, як царство, що поруч з ними Боси й не видно буде, згине, як та суха скиба; землі такі родючі, що замість угноювати, доводиться зменшувати їхню родючість спеціальними підготовчими жнивими, і, не дивлячись на те, все таки двічі збирають там хліб. Фарми на тридцять миль гектарів поділено на ділянки, кожна ділянка на частки; кожна ділянка має свого доглядача, кожна частка свого дозорця, не кажучи вже про бараки для людей, тварин, про знаряддя, про кухні; цілі батальйони хліборобів, найнятих на-весні, зорганізованих, як те військо, живуть на свіжому повітрі. Всіх їх добре годують, дають їм білизну, одяг, ліки, в-осени їх відпускають. Стільки кілометрів землі обробити, засіяти, ціле безкрає море хліба змолотити,— людина тільки доглядає, бо все роблять машини: подвійні плуги з гострими дисками, сівалки, рала, механічні в'язальниці, жнивварки, молотарки, елеватори, зер-

носховища. Селяни тут механізовані. Сила робітників, що верхи їдуть услід за машиною, завжди наготові, щоб злізти з коня й закрутити шрубку, перемінити прогонича. Нарешті земля стає банком для фінансистів. Всю її виміряно, розбито, як лінійкою, і за допомогою матеріальної сили та чистої науки вдесятеро дає більше того, що давала людям за їхні руки та за любов до неї.

— І ви сподіваєтесь, що зможете боротися з цим своїми знаряддями, яким ціна дві копійки,—казав він далі.—Ви, що не знаєте нічого й не хочете знати нічого, що гинете, пропадаєте в рутині... О, ви матимете того хліба аж по коліна, і його буде все більше, бо пароплави все більше й більше привозитимуть його! За малий час, і він дійде вам до черева, до плечей, а тоді й до рота й далі засипле вас з головою. Ріки хліба і в них ви всі загинете!

Селяни повитріщали очі, перелякані цим морем чужоземного хліба. Вони вже й зараз страждали. Невже потонуть вони й загинуть, як цей пройдисвіт пророкує. І вони собі реально це уявили. Ронь, поля їхні, вся Боса затоплена хлібом.

— Ні, ні, ніколи!—скрикнув Делом придушеним голосом.—Уряд нас підтримає.

— О, він хитрий, цей уряд,—сказав призириливо Леке.—Нехай він краще сам себе підтримає. Ви зробили дурницю, обравши на депутата пана Рошфонтена. Хазяїн Бордрі був принаймні послідовний в своїх думках, коли хотів виставити на кандидата пана Шедвіля... зрештою і той, і той пластири на дерев'яній нозі. Ніякий парламент не зважився б ухвалити серйозної допомоги, протекціонізм не врятує нас, ви однаково пропали.

Зчинився страшенний галас, заговорили всі разом. Хіба не можна буде запобігти цьому, не пустити того хліба? Можна ж потопити пароплави в портах, рушницями зустріти тих, що привезуть той хліб. Голоси їхні тремтіли, вони готові були простягти руки, плакати, благати, щоб їх урятували від цієї поводи, від цього дешевого хліба, що загрожував країні. А шкільний учитель, сміючись, відповідав, що такого ще ніколи

не бувало. Колись єдиного боялись—голоду; завжди тремтіли люди, чи вистачить хліба, і треба ж було, справді, з глузду з'їхати, щоб лякатися того, що його буде багато. Він упивався своїми словами, він панував над шаленими протестантами.

— Вам уже кінець. Безглузда любов до землі з'їла вас. Так, клапті землі, що рабами їх ви стали, зробили тупим ваш розум. Ради землі ви мучили себе до смерти. Цілі віки звязані ви були з землею, а вона вас зраджувала... Гляньте, в Америці хлібороб—хазяїн землі. Ніяке місце не прив'язує його до себе, ні родина, ні згадки. Як тільки його поле виснажується, він іде далі. Коли він почув, що за триста миль родючішу знайшли землю, він складає свій курінь, щоб розташуватися на новому місці. Кінець-кінцем він володіє землею й за допомогою машини примушує землю підлягати йому. Він вільний, він багатіє, а ви, невільники, конаєте в злиднях.

Бюто зблід. Леке дивився на нього, ніби говорив про вбивство. Бюто храбрував:

— Як є, так і є. Навіщо сердитися, коли ви самі кажете, що цього не змінити.

Делом згодився з цим і всі почали сміятися—Ленгень, Клу, Фуан, Дельфін, навіть некрути всі; усіх їх розважила ця суперечка і вони сподівалися, що все скінчиться оплесками. Пушка й Ісус-Христос, роздратовані тим, що ця, як вони прозвали Леке, «чорнильна душа» кричить голосніше від них, теж глузували.

Вони хотіли бути разом з селянами.

— Це ж безглуздя сердитися!—сказав Пушка, знижуючи плечима.—Треба організуватися!

Леке зробив загрозливий рух.

— Так отже маєте! Я вам кажу: я за те, щоб усе загинуло на землі!

Обличчя його стало страшне. Він кинув ці слова в лице їм, ніби вбити їх хотів.

— О, прокляті боягузи! Селяни, всі селяни! Подумати тільки: вас же найбільше на світі і ви дозволяєте, щоб буржуа та міські робітники пожерли вас? Ради бога! Я не жалкую, що мої батьки—селяни. Тому, на-

певно, й почуваю до вас таку огиду... Бо, нічого сказати, ви будете хазяїнами становища. Але ж ось що я вам скажу: ви не здатні миритися між собою, ви живете відокремлено, не довіряєте один одному, ви темні, неосвічені, ви гризетесь поміж собою, як ті собаки, і на це йде вся ваша сила, вся ваша енергія. Га? Що ховаєте ви в своїй стоячій воді? Ви наче оті гнилі калюжі, про які можна подумати, що вони дуже глибокі, але в них навіть кота не втопиш. Бути глухою, темною силою, від якої сподіваються майбутнього, і в той же час галузитись, як якісь цурпалки. А найстрашніше те, що ви перестали вірити священикам. Виходить так, що, коли бога нема, то чого ж боятися? Доки страх перед пеклом стримував вас, зрозуміло, ви лежали ниць, але тепер... Що-ж, грабуйте, паліть усе. А поки там що буде, робіть те, що найгірше—страйкуйте. Ви всі маєте гроші, ви довго зможете опиратися. Засівайте стільки, скільки треба для вас самих. Не везіть нічого на базар, ні одного мішка зерна, ні одного кошика картоплі. Хай подихають парижани!

Здавалося, ніби здалеку, з чорної безодні війнув холодний вітер у вікно. Нафтові лампи горіли дуже ясно. Ніхто не перебивав ошалілого вчителя, не зважаючи на жахливі, образливі слова, що кидав він присутнім.

І Леке скінчив криком, жбурнув книжку об стіл з такою силою, що аж шклянки задзвеніли.

— Я все це вам кажу, але я спокійний... всі ви можете бути падлюками, страхополохами, і настане час, всі ви загинете на землі. Це бувало і це буде. Пождіть, настане голод, лихоліття, злидні, і ви, як ті вовки, кинетеся на міста... І той хліб, що мають привезти з Америки, може якраз і стане за слухний привід до того. Коли його буде занадто багато, або мало вродить. Тоді почнеться голод. За хліб завжди повстають і вбивають... Так, так, міста попалені, зруйновані, села спорожнілі, землі необроблені поростуть тернами, і потече кров, ріки крові, щоб згодом земля могла знову вродити хліб для тих, що народяться на світ після нас.

Леке, розлючений, розчинив двері й зник. За його спиною счинився страшений галас, залунали крики:

— Розбійник! Треба було його вбити! Досі такий спокійний був чоловік, а тепер збожеволів. — Навіть Делом, звичайно, такий спокійний, тепер хвилювався й скрикнув, що напише листа префектові, і всі його підтримали. А найбільше лютували Ісус-Христос та його приятель Пушка: перший з своїм 89 роком, з гаслами: воля, рівність, братерство; другий—з організацією соціальною, науковою та урядовою. Вони обидва аж зблідли, повні були розпачу, що не знайшли слів для відповіді. Вони лютували більше за всіх, вигукували, що таку людину тільки повісити. Бюто, в якого уява ще й досі була оповита тими жахливими картинами крові, ріками крові, що цей шалений змалював, підвівся, тремтячий. Голова йому палала, мимоволі здавалося йому, що з усім цим він згоджувався. І нишком попід стіною, скося поглядаючи навколо себе, наче боявся, що хтось за ним стежить, вийшов.

Некрути негайно розпочали свою гульню. Кричали, вимагали, щоб Флора зварила їм ковбас, раптом Ненес штовхнув її по-під боки, показуючи, що Дельфін, непритомний, упав носом на стіл. Бідний хлопець пополотнів, як стіна. Хустка скинулася з його раненої руки й вся була в крові. Почали будити Бекю, й нарешті він прокинувся, глянув на поранену руку в сина. І певно зрозумів, у чому справа, бо схопив літр, щоб забити сина, як він кричав. Але потім, як його вивели, бо не стояв на ногах, чутно було, як на вулиці він лаявся й плакав.

Того вечора Гурдекен, за обідом, довідавшись про те, що сталося Франсуазі, прийшов відвідати її, бо гарно ставився до Жана. Ішов він пішки, покурюючи люльку серед темної ночі, серед спокою, розлитого в природі. І в голові роїлися невеселі думки. Дорогою він трохи заспокоївся, й перед тим, як зайти до свого колишнього наймита, спустився з горба, щоб довше побути на повітрі.

Але знизу голос Леке, що долітав до нього крізь відчинене вікно, як зідхання села, зупинив його, й фар-

мер став у затінку й притаївся. Коли Гурдекен пішов знову на горб, голос той ішов за ним і навіть уже перед Жановою хатою він чув ще його, той голос, тонкий, ясний, гострий, як ніж.

Надворі біля дверей стояв Жан, обпершися об стіну. Несила вже була сидіти біля Франсуази. Він задихався, він надто вже мучився.

— Ну, як же, бідний хлопче?—спитав Гурдекен.— Що чути в тебе?

Нещасний безнадійно махнув рукою.

— О, пане, вона помирає!

І ні той, ні той не промовили більше й слова. Глибока настала тиша, а знизу голос Леке долітав до них, гострий, настирливий.

Через кілька хвилин, мимоволі прислухаючись до того голосу, фармер гнівно сказав:

— Чуєте, що кричить він? Яке смішне те, про що він говорить, коли на серці в тебе сумно.

Всі прикrostі, всі скорботи придавили Гурдекена, коли він слухав страшний цей голос, біля цієї жінки, що конала. Земля, яку він любив так ніжно, майже духовно, готова була доканати його після останніх жнив. Все, що він мав, перейшло в неї, в ту землю. Незабаром Бордрі не даватиме йому навіть стільки, щоб прохарчитися. Не помагало ніщо,—ні енергія, ні нове зерно, ні машини, ні угноення. Він пояснював це тим, що не вистачає капіталу; правда, він же вагався, бо банкрутство було загальне. Родину Робіке тільки-но виселили з Шамаду, бо не було чим заплатити оренду. Кокари от-от мусять продати свою ферму в Сен-Жюсті. І ніякого способу вирватися з цієї неволі. Ніколи Гурдекен не почував себе до такої міри невільником своєї землі. Що-день витрачені гроші, вкладена в землю праця приковувала його до тієї землі що-разу коротшим ланцюгом. Наближалася катастрофа, що покладе кінець віковичному антагонізмові між великою та дрібною власністю й уб'є обидві разом. Це було початком провіщених часів, пшениця дешевша, як шістнадцять франків, коли собі коштує дорожче, банкрутство землі

через соціальні причини, що остаточно перемогли волю людини.

І Гурдекен, в якого серце обливалося кров'ю з такої поразки, раптом погодився з Леке.

— Слово честі! Він має рацію... Нехай все гине, нехай всі ми повиздыхаємо, і терни поростуть скрізь, бо наша раса ні до чого не здатна, а земля виснажена.

І, натякуючи на Жакліну, додав:

— На щастя, в мене ще є друга болячка, і з неї пропаду раніше, ніж це станеться.

Аж ось у хаті заметушилися. Горголя з Фрімою почали щось тихенько говорити. Жан здригнувся. Увійшов у хату, але вже було пізно: Франсуаза померла, може, вже й давно. Вона так і не розплющила очей, не промовила й слова. Горголя випадково помітила, що Франсуаза вже мертва, доторкнувшись до неї. Надзвичайно бліда, з упертим витягнутим обличчям, небіжка, здавалося, спала. Жан стояв біля ліжка, дивився на свою жінку, і сумні думки роїлися в голові; прибитий горем, здивований, чому не схотіла вона написати духівницю, неясно розуміючи, що в житті його щось розбивалося, щось кінчалося.

На ту хивлину, як Гурдекен, мовчки вклонившись, ще сумніший, виходив з хати, тінь відірвалася від вікна й швидко побігла в темряву. Фармер подумав, що то якийсь бездомний собака. А то був Бюто. Він прийшов дождити смерті й побіг сказати Лізі, що смерть та прийшла.

V.

Другого дня ранком поклали вже тіло Франсуази в труну, що стояла посеред світлиці на двох стільцях, як Жан, що порався біля небіжки, побачив Лізу й Бюто. Вони входили одно за одним. Йому надзвичайно стало прикро. Перше, що хотілося йому зробити—вигнати їх, цих родичів без серця, що не прийшли попрощатись з Франсуазою, коли та відходила вже в вічність, а з'явилися тільки тепер, коли вже забили труну, наче тепер уже не бояться стати перед її

лицем. Але рідня—Фані з Горголею—зупинили його; це не дає щастя, коли люди сваряться, поки мертвяк у хаті. А друге... Не можна ж заборонити Лізі спокутувати свій гріх—свою лютість, нехай побуде тепер ніч біля сестри.

І Бюто, зважаючи на те, що всі повинні шанувати тіло покійниці, спокійно лишилися в хаті. Вони не говорили, що тепер вони знову хазяї тут, а просто зробили це, бо це ж була цілком природня річ, коли Франсуази немає на світі. Правда, тіло її було ще тут, але вже виряджають її в далеку дорогу, і заваджала вона тепер не більше, ніж оті меблі. Хвилинку посидівши біля сестри, Ліза так забула про неї, що почала відчиняти шухляди в шахві, роздивлялася по хаті, наче хотіла впевнитися, чи все лишилося на своєму місці з того часу, як вона звідци вийшла. Бюто вже ходив по стайні, по хлівах, як хазяїн, щоб упевнитися, що все гаразд. Над вечір вони вже почували себе тут зовсім, як дома, і тільки труна посеред хати заваджала їм. Ну, що ж, треба потерпіти тільки одну ніч, а вранці вже її не буде.

Жан тинявся поміж ріднею, як неприкаяний, не знав, куди діти свої руки й ноги. Спочатку здавалося, що тіло Франсуази, меблі—все належить йому. Але час ішов, і все це відривалось від його і ніби вже переходило до інших рук. Коли настала ніч, то ніхто вже не звертався до нього: він був уже тут гість, чужий, якого тільки не виганяли. І ніколи ще не було так боляче почувати, що він чужий тут; нікого близького не мав він тут: всі вони були в згоді, щоб викинути його звідци. Навіть бідна померла дружина його, такою мірою перестала належати йому, що, коли він сказав, що хоче перебути ніч біля покійниці, Фані відіслала його, мов і так дуже багато людей в хаті. Але він лишився, він навіть думав взяти гроші з комоди,—сто двадцять сім франків, бо боявся, що хтось їх візьме. Ліза, як тільки прийшла, повисувала шухляди, і певне, бачила ті гроші, так само, як і папір з печаткою, бо відразу почала тихенько балакати з Горголею, і з того часу почувала себе вільно, бо побачила, що духівниці

ніякої немає. Але гроші, у всякім разі, їй не дістануться; передчуваючи, що завтра буде йому лихо, Жан сказав собі, що грошей не віддасть ні за що. І ніч просидів на стільці.

Ховали Франсуазу другого дня о дев'ятій годині ранку. Абат Мадлін, що мав виїхати того вечора, ще міг відправити службу й поховати покійницю, але впав непритомний, і його мусіли віднести додому. На похороні були Шарлі, Деломі з Ненесом. Поховали як слід. Похорон мав відбутись цілком пристойно, але не пишно.

Жан плакав, Бюто витирали очі. В останню хвилину Ліза заявила, що в неї мліють ноги і вона не має сили провести тіло своєї бідної сестри, і лишилась сама в хаті; Горголя, Фані, Фріма, Бекю та інші сусідки пішли на кладовище. Вернувшись назад, все це товариство навмисне не розходилося з церковного майдану: що то буде, бо з учорашнього ще дня вони ждали, що щось цікаве мусить бути.

До цього часу Жан і Бюто уникали дивитися один на одного, бо боялися, щоб не зчинилася між ними бійка, коло теплого ще тіла. Тепер обоє сміливо йшли вони додому й скося поглядали один на одного. Що-то буде? Відразу, тільки глянув, Жан зрозумів, чому Ліза не пішла на похорон. Вона хотіла лишитися сама, щоб перебратися в хату, перенести хоч великі речі. І години було досить для неї; вузли поперекидала вона через тин, а те, що могло поламатися, перевезла тачкою. Нарешті здоровим стусаном вштовхнула на подвір'я дітей, Лору та Жюля, і вони вже билися одне з одним, а старий Фуан, якого вона теж підштовхувала, відсапувався на лаві. Таким способом хату відвоювала.

— Ти куди?—раптом спитав Бюто, зупинивши Жана на порозі.

— Я йду додому.

— Як то додому? Це, мабуть, не тут. Тут наша хата. Тут ми вдома.

Вибігла Ліза. Узявшись в боки, вона кричала ще лютіше, ніж чоловік.

— Га? Що таке? Чого йому треба, оцьому гнилому?

Досить він уже отруював мою бідну сестру. Якби не це, вона б не вмерла з такого нещастя, не даремно ж нічого йому не відписала... Бюто! Дай йому добре, щоб не ліз до нашої хати, бо ще занесе заразу!

Жан аж задихався й спробував ще говорити.

— Я знаю, що хата і земля до вас вернуться. Але ж мені належить половина меблів та худоби.

— Половина! Ах ти, нахабо!—перебила Ліза.—Ах ти, паскудо! Ти насмілився б узяти половину, коли сам не приніс навіть гребінця поламаного! Як прийшов, то тільки сорочка була на тілі. Виходить, жінки тебе утримують? Добре вигадав! Добра робота!

Бюто підтримував жінку і махнув рукою так, ніби звільняв поріг.

— Вона має рацію, забирайся звідци. На тобі була жилетка та штани, й забирайся з ними; ніхто їх у тебе не забирає.

Рідня, а надто жінки—Фані й Горголя стояли ступенів за тридцять і мовчали, ніби показували тим, що Бюто мають рацію.

Жан, блідий з образи, вражений в саме серце такими жорстокими обвинуваченнями, розлютився й почав і собі голосно кричати:

— Ага! Так ось що! Ви хочете сварки? Добре! Так і буде! По-перше, я ввійду в хату, я в себе вдома, поки нас не поділили. Потім я піду до пана Байегаша, він накладе печатки й віддасть майно мені. Я в себе вдома, а ви мусите піти геть!

Він ступив наперед, такий страшний, що Ліза відступила, й двері стали вільні. Тут кинувся Бюто й почалася бійка, обое качалися по кухні. Билися й далі в хаті за те, кого буде викинуто, чи чоловіка, чи сестру з зятем.

— Покажіть мені папір, що ви тут господарі!

— Папір? Папір на те, щоб підтиратися ним! Досить з тебе й того, що ми маємо право!

— Тоді приходьте з судовим виконавцем, приведіть жандармів, як ми зробили колись.

— Судові виконавці та жандарми потрібні ледарям. А чесні люди сами полагодились.

Жан стояв за столом. Йому страшно люто хотілося бути переможцем. Він не хотів кидати цього помешкання, де тільки що вмерла його дружина, де було, як йому здавалося, все щастя його життя. З свого боку, ошалілий Бюто теж розумів, що не віддасть завойованого місця і що взагалі треба кінчати з цією справою. І заговорив знову:

— Крім того, це ще не все: ти нахваляєшся.

Бюто перескочив через стіл і напав на Жана. Але той схопив стільця й кинув ним в Бюто; той покотився, сховався в сумежній кімнаті, щоб запертися там. В цей час Ліза згадала про гроші, про ті сто двадцять сім франків, що бачила їх у шухляді в комоді. Вона подумала, що Жан біжить, щоб узяти їх, попередила його, відсунула шухляду й не своїм голосом скрикнула:

— Гроші! Цей злодюга вкрав гроші цієї ночі!

І відтоді Жан відчув, що пропав, що треба захищати кешеню. Він кричав, що гроші йому належать, що він згоджується розрахуватися і напевно вони ще йому доплатять. Але обое—чоловік і жінка не слухали його. Ліза кинулася на нього й лютіше ще билася, ніж чоловік. І нарешті Жана викинули назад у кухню, а там усі троє злилися в якийсь темний клубок, що одскакував, ударившись об меблі. Жан ударив Лізу в живіт, і вона відскочила, але знову кинулася на нього, вп'ялася пазурками йому в шию, а Бюто з розгону ударив його головою, як тараном. Жан упав ниць на дорогу.

Бюто стояли на дверях, затуливши їх собою, і галасували:

— Злодій, украв наші гроші! Злодюга! Злодюга!

Підвівшись, повний гніву й муки, Жан відповів:

— Добре, я піду до судді в Шатодан, і суд введе мене в мою хату, а з вас стягну судом всі збитки... До побачення!

Погрозливо махнувши рукою, Жан пішов на рівнину. Коли рідня побачила, що почалась бійка, то обережно сховалася, щоб не довелося йти на суд за свідків.

Тоді Бюто закричали, як переможці. Нарешті викинули на вулицю цього чужинця, що забрав їхнє добро. Вони вернулися таки в хату, вони ж казали, що вер-

нутьсся. Хата! Хата!.. І з тієї думки, що вони знову в себе, в прадідівській хаті, вони шалено раділи, вони плигали, як божевільні, по кімнатах, кричали так, що аж похрипли, і кричали тільки, щоб покричати в своїй хаті. Діти—Лора й Жюль прибігли з-надвору й почали барабанити об стару піч. І тільки Фуан сидів самотній на кам'яній лаві, своїми каламутними очима дивився на те, як бігали вони, йому не було смішно.

Бюто відразу зупинився.

— Лишенько! Він пішов нагору. Щоб часом не наробив чого лихого нашій землі!

Це було безглуздя, але він хвилювався. Згадавши, що земля вертається до нього, Бюто аж затрясся з радощів. Ох, земля! Вона ще дорожча, любіша йому, як хата. Та ділянка отам на горі, та щілина між його двома клаптями... Він знову матиме тепер три гектари такої чудесної землі, якої нема навіть у Делома. Він аж затремтів, наче повернулася до його жадана, кохана жінка, про яку думав, що втертяв її. Непереможне бажання побачити ту землю, побоювання, що инший може її забрати, закрутило йому голову. Він кинувся прожогом і все бубонів, що він не може втерпіти, що він хоче побачити своїми очима.

І справді. Жан пішов горою, щоб обминути село, і несвідомо повернув на Бордрі. Бюто побачив його саме тоді, коли Жан проходив повз корнейське поле, але Жан не зупинився, він тільки кинув один погляд, повний муки і туги, на той клопоть землі, за який було стільки сварок, наче обвинувачував його в тому, що він, той клопоть, наробив йому такого лиха; з однієї далекої згадки виступили йому на очах сльози, згадка про той день, коли він уперше розмовляв з Франсуа-зою. Це ж в Корнайлі корова Коліш тягла за вірвовку її, ще дівчинку, по траві. Тихо ішов він далі, похиливши голову, а Бюто, що дивився на нього, не зовсім ще заспокоївшись, що Жан не зробить шкоди, підійшов теж до ділянки. Стоячи довго дивився він на це поле. Земля була тут, перед його очима, видно було, що вона не хворіла, ніхто не зробив їй ніякої шкоди. Серце його поширилося, поривалося до неї, коли Бюто

думав, що вона знову його й уже назавжди. Бюто присів, взяв обома руками грудку, розтер її, понюхав і перепустив крізь пільці. То була його земля, і він вернувся додому, тихенько співаючи, ніби дух її сп'янив його.

Тим часом Жан ішов несвідомо, не думаючи, куди несуть його ноги. Спочатку він хотів бігти в Клуа до Байєгаша, щоб добитися свого права, щоб лишитися в жінчиній хаті. Поволі гнів прохолов. Коли б сьогодні він увійшов у цю хату, то завтра однаково мусів би вийти, коли так, то чому ж відразу не побороти в собі жалю, коли вже так сталося. Нарешті, ці падлюки мали рацію: бідний прийшов він, бідний і вийшов. Але головне, що найболючіше вразило йому серце, що примусило його скоритися, то це те, що напевне так хотіла перед смертю Франсуаза, щоб усе вийшло так, як і сталося, коли вона не хотіла передати йому в спадок своє добро, і тому й відклав він надалі цю справу. І коли гнів знову закипав, він божився притягти Бюто до суду, щоб відсудити свою частку, половину всього, що припадало громаді. Вони побачать тоді, чи можна його обібрати, як боягуза.

Підвівши очі, Жан дуже здивувався, що опинився перед Бордрі. Якесь несвідоме почуття привело його на ферму, наче тут тільки міг він знайти собі захист. І справді, коли не захоче покинути цю країну, то чи не на фермі дадуть йому хліб, хату й роботу. Гурдекен завжди поважав його, і Жан був цілком певний, що його приймуть тут з радістю.

Але відразу стурбувався, побачивши на подвір'ї Коньету, що йшла до кухні. Була одинадцята година. Він якраз надійшов на жахливу подію. Удосвіта, зійшовши вниз раніше від наймички, молода жінка вгледіла під східцями відчинену ляду до льоху, таку небезпечну ляду, а в льоху Гурдекена уже мертвого; падаючи, він перебив собі поперек об ріжок східців. Коньета наробила крику, збіглися люди, на фермі страшенний стояв переляк. І зараз тіло фермерове лежало на сіннику в їдальні, а в кухні сиділа Жакліна в розпачі, без єдиної сльози.

Тільки-но Жан увійшов, одразу вона заговорила глухим голосом:

— А скільки разів я казала, що треба в іншому місці зробити цю ляду. Але хто ж це покинув її незаконену? Я певна, що вчора вона була зачинена, коли я лягала спати. З самого ранку ця думка не дає мені спокою.

— Хазяїн пішов раніше від вас?—спитав Жан, приголомшений тим, що сталося.

— Так, тільки посіріло... Я спала. Мені здалося, ніби якийсь голос кликав його знизу. Певно, мені це снилось. Часто він уставав отак і йшов до льоху без світла, щоб застукати наймитів ще в ліжку. Напевно, не побачив, що ляда відчинена, і впав.

Але хто, хто залишив її відчинену? Ой, я помру з горя.

У Жана виникла була підозра, але відразу відкинув її. Жакліна не мала ніякої користи з цієї смерти; вбивалася вона щиро.

— Це велике нещастя,—тихо промовив Жан.

— Ой, яке нещастя, страшне нещастя для мене!

Безсила впала вона на стілець у такому горі, наче все навкруги валилося. Хазяїн, за якого вона так сподівалася нарешті вийти заміж, той хазяїн, що присягався все їй віддати! І тепер він помер, нічого не відписавши! Навіть не матиме вона платні за працю, бо син приїде і вижене її коліном, як нахвалявся, коли від'їздив. Нічогісінько! Деякі золоті речі та білизна, тільки те, що мала на собі. Нещастя! Погибель!

Жакліна не згадувала, не говорила про те, що напередодні добилася, що Гурдекен відправив вівчара Сулу. Вона доводила перед Гурдекеном, що Сула занадто вже старий і не вправляється з роботою: вона лютувала на нього, що завжди підглядав за нею, завжди був у неї за спиною. Гурдекен, хоч і був іншої думки, таки згодився, бо тепер слухався її у всьому за солодкі ночі з нею. Сула, якого Гурдекен відправляв з добрим словом, з обіцянками, пильно дивився хазяїнові в очі, а потім почав говорити про те, що накіпіло в його старечому серці, про дівчину, яка спричинилася до його

нещастя; розказував, не поспішаючись, про те, як міняла вона самців і нарешті взяла собі Трона; всі про це знали, всі говорили про її паскудства, про її розпусту і кругом казали, що певно хазяїн любить наймитові недоїдки. Даремно несамовитий Гурдекен перебивав його, бо не хотів нічого знати, навмисне заплющував очі, бо боявся, що доведеться прогнати Жакліну. Старий договорив до кінця, не минув жодного разу, коли заставав Жакліну, поволі розважував серце, викинув з себе усю свою злобу. Жакліна не знала про цю розмову. Гурдекен подався в поле, бо боявся, що задушить її, як тільки побачить. Вернувшись, відразу прогнав Трона за те, мовляв, що в його дуже неохайно на подвір'ї. Жакліна зрозуміла, за що прогнав хазяїн Трона, але не наважилась захищати, добилася тільки, що він може переночувати цю ніч, бо сподівалася, що на ранок полагодить справу, і Трон лишиться на фермі. І все це переплуталося в неї в голові, коли сталося це нещастя й уміть зруйнувало всі її надії за десять років.

Жан був сам один з нею на кухні, як увійшов Трон. Вона не бачила його з учорашнього дня. Інші наймити тинялися перелякані по подвір'ю, без діла. Жакліна, побачивши вперше Трона, цього здоровила з ніжним таким тілом, як у дитини, скрикнула, вгледівши, як просувався він у двері:

— Це ти відчинив ляду?

Зразу вона зрозуміла все, а він стояв блідий, як смерть, з круглими очима, з тремтячими вустами.

— Це ти відчинив ляду й покликав його, щоб він упав туди?

Вражений цією сценою, Жан відступив назад. Здавалося, що ні Трон, ні Жакліна не помічали його, такі були схвильовані. Нахиливши голову, Трон промовив глухим голосом:

— Так, це я... Він прогнав мене. Я б тебе більше не бачив, а цього я не можу. А, по-друге, я подумав, що, коли він помре, то ми будемо вільні й ніколи не розлучимося.

Жакліна слухала його приголомшена, і вся тремтіла. А він задоволено викладав усе, що думав його тупий

розум, люті ревності наймита до всевладного пана, хитрий план убивства, щоб мати цю жінку для самого себе.

— Я гадав, що коли так зроблю, ти будеш рада... А не говорив тобі нічого через те, що не хотів турбувати тебе... А тепер, коли його вже нема, я прийшов, щоб узяти тебе з собою. Підемо звідси й одружимося.

Жакліна, страшенно розлючена, зняла цілу бучу.

— Ти? Але я не люблю тебе! Я не хочу тебе! А, так ти вбив його, щоб я стала твоєю? Я не думала, що ти такий дурень! Зробити таке безглуздя, перше ніж він зо мною оженився й відписав мені все!.. Та ти ж зробив з мене голу й нагу, ти вирвав мені хліб з рота. Це мені потрощив ти кістки! Розумієш ти це, тварюко! І ти гадаєш, що я піду за тобою? Глянь на мене добре! Певно, ти глузуєш з мене?

Тепер уже він слухав її, роззявивши рота, вражений цією несподіваною щирістю.

— Тому тільки, що я жартувала, що задовольняла з тобою свої певні потреби, ти вигдав, що ціле життя надокучатимеш мені? Одружитися! О, це вже ні! Я б вибрала собі розумнішого, коли б захотіла мати собі чоловіка. Послухай, іди геть, я заслабну, дивлячись на тебе. Я не люблю тебе, я не хочу бути твоєю! Геть!

Він аж трясся. Що таке? То він убив даремно? Ні, вона належала йому, він вхопить її за шию й поведе з собою.

— Але ж і паскуда ти!—промовив Трон.—Але однаково ти прийдеш до мене. А як ні, то буде тобі те саме, що й йому.

Коньета з кулаками кинулась на нього.

— Ану побачимо!

Він був дуже здоровий, грубий, високий, а вона така тоненька, тендітна, гарненька дівчина. Але це він подався назад; така здалася вона йому страшна з вишкіреними зубами, з колючим, гострим, як той ніж, поглядом...

— Кінець! Геть! Краще я ніколи не побачу жодного чоловіка, ніж піду за тобою! Геть! Геть! Геть!

І Трон пішов, відступаючи назад, як та м'ясожерна

й полохлива тварина, що до смерти перелякалася й відкладає надалі свою помсту. Глянув на Жакліну й сказав на прощання:

— Живу, чи мертву, а я тебе дістану!

Коли Трон пішов з фарми, Жакліна зідхнула, наче їй легше стало. Обернувшись, вона побачила Жана, але не здивувалася й з усією щирістю скрикнула, тремтячи всім тілом.

— О, злодіяка! О, я б зробила так, щоб його забрали жандарми, якби не боялася, що й мене заберуть з ним разом!

Жан стояв, наче закляк. У Жакліни настала нервова реакція. Дух їй заперло і вона впала йому на руки, ридала й усе говорила, що вона нещасна, надмірно нещасна. Сльози лилися без кінця, хотілося їй, щоб хтось її пожалував, пригорнув. І вона припала до Жана, наче хотіла, щоб він забрав її з собою й десь заховав. Жанові вже стало надокучати це, коли на подвір'я вїхав Гурдекенів зять, нотар Байегаш, якого сповістив про нещастя наймит з фарми. Жакліна кинулася до нього, щоб показати свій розпач.

Жан тихенько вийшов з кухні й вийшов на голу рівнину, під хмарним березневим небом. Але він не бачив нічого: так стурбувала його та подія, окрім власного горя.

Але ж нещастя не відпускало його; він пішов швидше, хоч і шкода було колишнього хазяїна Гурдекена, але не хотів втручатися в ту справу, не його діло доносити на Коньету та її кохавця: нехай правосуддя само шукає й догадається. Йому здавалося, що його кличуть, немов би й він брав участь у цьому злочині і він двічі обертася. І тільки вже перед першими хатами в Роні він зідхнув спокійно. Щось там у середині говорило йому, що фермер отак помер за свій гріх. І Жан думав тепер про ту велику істину, що коли б не було жінок, чоловіки були б щасливіші. І знову згадав Франсуазу, і на серці тяжко, тяжко стало.

Опинившись коло села, Жан згадав, що ходив на ферму шукати роботи, і відразу занепокоївся, думав уже, куди б йому піти, до кого звернутися, і раптом

згадав, що кілька днів Шарлі шукали собі садівника. Чому б не піти до них. Він їм трохи родич і це може йому допомогти. Не гаючи часу, Жан пішов до Білої Троянди. Була перша година. Шарлі кінчали вже снідати, як служниця ввела Жана в їдальню. Елодія саме наливала каву. Пан Шарль запросив Жана сідати й випити чашку кави. Жан не відмовився, бо нічого не їв з самого вечора й був дуже голодний. Кава трохи його підживить. Коли ж побачив себе за одним столом з цими буржуа, то не наслідився прохати посади садівника, принаймні, зараз. Треба буде сказати про це якимсь наздогад. Говсрили про його нещастя, про бідну Франсуазу і він зовсім розчулився. Звичайно Шарлі думали, що він прийшов попроситися з ними.

Через деякий час увійшла служниця й сказала, що прийшов Делом з сином, і про Жана забули.

— Просіть заходити й дайте ще чашки.

Після сьогоднішнього ранку це була для Шарлів дуже важлива справа. Річ у тому, що з кладовища Ненес ішов з Шарлями аж до Білої Троянди, і коли пані Шарль з Елодією ввійшли вже в помешкання, він затримав пана Шарля й сказав, що хоче купити в них № 19, якщо вони згодні. Ненес казав, що № 19, він добре знає,—підє за безцінь. Воконю не дадуть більше як п'ять тисяч франків, бо дім дуже вже занехаяний. Усе треба буде заводити нове: меблі потерті, дівчат добрано без смаку і такі вони не привабні, що навіть салдати не заходять. Хвилин з двадцять гудив Ненес цю установу, спантеличував дядька й дивував своїм знанням справи, вмючи торгуватися. Такий молодий хлопець і такий розумний. От хто б міг доглянути всього й усьому ладу дати. Ненес сказав, що після сніданку прийде з батьками, щоб побалакати серйозно.

Пан Шарль мав довгу розмову з дружиною. Вона теж здивувалася, що молодий хлопець виявляв такий хист у цій справі. Коли б їхній зять мав хоч половину Ненесового хисту! Але треба бути обережним, щоб цей молодий хлопець не ошукав їх. Ішло про те, щоб урятувати придане Елодії, а воно от-от утече від них.

Але хоч Шарлі й боялися, що Ненес їх ошукає, але

його пропозиція подобалася, бо їм дуже хотілося бачити № 19 в руках спритного та енергійного хазяїна, що поверне цій установі минулу блискучу славу. Отже, коли ввійшли Делами, їх привітали дуже радо.

— Може вип'єте з нами кави? Елодіє, подай цукру!

Жан відсунув свого стільця і всі сиділи навкруги столу. Чисто виголений, з обвітраним непорушним обличчям, Делом сидів і дипломатично мовчав. А Ненес, гарно одягнений, в лакованих черевиках, у жилетці з золотими пальмами при рожево-фіялковій краватці, надзвичайно був гарний, всміхався, балакав без кінця. Коли Елодія, зашарившись, подала йому цукор, Ненес глянув на неї й придумував, щоб сказати їй таке приємне.

— Які великі грудки цукру у вас, кузино.

Та ще дужче почервоніла й не знала, що відповісти,—так ці слова ввічливого юнака схвилювали невинну душу.

Вранці хитрий Ненес заговорив про одну тільки половину справи, але на похороні, коли побачив Елодію, відразу план поширився. Йому захотілося мати не тільки № 19, а й молоду дівчину. Справа, на його думку, була зовсім проста. Спочатку він візьме її разом з № 19,—це буде придане,—а потім, як тепер не принесе вона з собою нічого окрім зруйнованої установи, то після смерті Шарлів їй дістанеться все їхнє добро. А це ж ціле багатство. От чому й привів він батька з собою, щоб відразу й посвататись. З хвилину побалакали про погоду, що дуже, мовляв, рано потепліло. От і груші зацвіли та тільки чи вдержиться цвіт. Допивали каву і розмова урвалася.

— Люба моя,—сказав пан Шарль до Елодії,—ти б пішла в сад, походила трохи.

Він відпроваджував онуку, бо йому кортіло, що скажуть Делами.

— Вибачте, дядечку,—перебив його Ненес,—дозвольте, будь ласка, щоб кузина лишилася з нами... Я хочу сказати вам щось таке, що й їй буде цікаве, а краще ж кінчати справу разом, ніж братись до неї двічі.

І, підвівшись, як гарно вихований хлопець, почав освідчуватися.

— Я маю вам сказати, що буду дуже щасливий, коли одружуся з моєю кузиною, як на це буде згода ваша й її самої. Всі надзвичайно здивувалися. А надто схвилювалась Елодія, скочила з свого стільчика, кинулася на груди пані Шарль, така стурбована в своїй невинності, що аж вуха їй почервоніли. Бабуня ніяк не могла заспокоїти свою онуку.

— Моє маленьке! Бідненьке! О, будь же розумна! Тебе ж ніхто не хоче з'їсти, а тільки просять твоєї руки... Кузен нічого поганого не сказав, глянь на нього, не вдавай з себе дурненьку.

Але ніякі ласкаві слова не могли примусити Елодію показати своє личко.

— Ото лихо! Хлопче,—сказав нарешті пан Шарль,—я ніколи не сподівався цього від тебе! Правда, краще було б перше побалакати зо мною насамоті, бо ти ж бачиш, яка наша маленька вразлива... Але, як там буде, будь певен, що я тебе шаную, бо мені здається, що ти молодець і робітник добрий.

Делом, що до цього часу сидів, як кам'яний, промовив коротко:

— Звичайно!

А Жан зрозумів, що йому теж треба бути ввічливим і додав.

— Атож пак!

Пан Шарль уже опам'ятався й швидко зміркував, що Ненес пара не погана. Молодий, енергійний, єдиний син у багатого селянина. Та й кращого не знайти його онуці. А тому, перекинувшись оком з дружиною, він казав далі:

— Це вже як вона. Ніколи ми не підемо проти її волі. Буде так, як вона схоче.

Тоді Ненес дуже пристойно освідчився вдруге.

— Кузино, коли ви зробите мені честь...

Обличчя її все ще було заховане на грудях у бабуні, але ж вона не дала йому скінчити, енергійно кивнула тричі головою й знов сховала личко на грудях у бабуні. Вона так була хоробріша, сховавши очі... Товари-

ство дуже здивувалось, що вона відразу погодилася. Невже покохала цього хлопця,—вона ж іноді тільки бачила його? Чи їй було однаково, за кого виходити, аби тільки був гарний.

Пані Шарль цілувала її волосся і, усміхаючись, примовляла:

— Бідненька голубко! Бідненька голубко!

— Ну що ж, коли їй подобається, то й нам—подобається хлопець,—сказав пан Шарль.

Але одна думка непокоїла його. Важкі його повіки спустились. Видно було, що йому чогось жалько.

— Звичайно, що ми тепер залишимо іншу справу. Ти розумієш? Я маю на думці те, про що ми ранком говорили.

Ненес здивувався.

— Чому так?

— Як то, чому? А тому що... бачите, ти ж розумієш. Ми ж держали її двадцять років у пансіоні. Одно слово, того вже не можна буде.

Він підморгував, кривив рота, хотів, щоб його зрозуміли і боявся сказати більше, ніж треба. Невинна його онука там—на Єврейській вулиці! Так хороше вихована панночка! Така чиста, така непорочна; вона ж нічого, нічого ще не знає!

— Е, вибачте!—просто сказав Ненес,—тоді вже нічого не вийде. Я хочу женитися, щоб стати на ноги, і хочу взяти кухню й дім.

— Цукерню!—скрикнула пані Шарль.

Слово це було сказане і всі вже його повторювали в розмові. Цукерня? Та що ж ви собі думаєте, хіба це можна? Ненес з батьком уперто домагалися тієї цукерні й доводили, що ніяк не можна облишити таке підприємство, бо це ж справжнє багатство в молодій, вони посилалися в цьому на Жана, як на свідка, а той підтакував, кивав підборіддям. Нарешті всі вже разом кричали й так захопилися, що забули вже цукерню й називали все справжніми іменами, говорили про всі огидні подробиці. І раптом прикусили язика. Елодія не поспішаючись підвела голову, стала як та лілея, що зросла в затінку, бліда, недокрівна, незаймана ще дів-

чина, з очима без виразу, з волоссям без кольору, глянула на всіх і спокійно, спокійно сказала:

— Кузен має рацію, цього кинути не можна.

Вражена пані Шарль зашепотіла.

— Але, моя голубко, як би ти знала...

— Я знаю... Вже давно мені все розказала Вікторина, наймичка, що ви прогнали її за хлопців. Я знаю, я обміркувала й запевняю вас—цього ніяк не можна кинути.

Шарлі аж прикипіли, витришили очі і, глибоко здивовані, дивилися на неї. Як то? Вона знала № 19, знала, що там робиться, знала, як заробляли там гроші, знала врешті це ремесло, і так спокійно про це говорила? О, невинність! Вона доторкається до всього й не червоніє.

— Не можна, не можна кидати,—казала Елодія.— Це дуже гарна річ, вона дає добрий прибуток... А крім того, хіба ж можна, щоб той дім, що ви заснували, поклали на нього стільки праці, вийшов з нашого роду.

У пана Шарля все переверталось всередині. Схвильований він почував, як невимовно солодко стає йому й щось від серця до гsrла підступає. Він підвівся, хитаючись, обперся на свою дружину, що стояла, тремтіла й ледве дихала. Обое розуміли, що це жертва, нетвердим голосом відмовляли їй, страшенно схвильовані.

— О, люба наша! Ні, ні!..

Але очі в Елодії поїнялися слізьми, вона поцілувала стареньку материну каблучку, що носила на руці, оту каблучку, що так стерлася там, на праці.

— Так, так! Дайте мені здійснити мою мрію... Я хочу бути такою, як була мама. Те, що вона зробила, можу зробити і я. Тут немає безчестя, коли ви сами те робили... Ця праця мені дуже подобається, запевняю вас. І ви побачите, як я буду помагати моєму кузенові, як швидко піднесемо ми вдвох фірму. Треба, щоб установа, як слід працювала. Ви мене ще не знаєте.

Всі замовкли. Шарлі гірко плакали, як малі діти. Звичайно, вони так виховували онуку, не готували її до цього, але що ж поробиш, коли кров заговорила? Це вже призначення таке. Точнісінько так було й з по-

кійною дочкою, її так само віддали були в монастир візитанок і вона нічого не відала, була така невинна, а гляньте, яка чудова вийшла з неї хазяйка в домі. Виховання нічого не варте, головне це розум. Але найглибше зворушило Шарлів,—навіть плакали вони й не могли вдержатися,—те, що № 19, їхнє створіння, їхнє тіло й кров, не загине. Елодія і Ненес молоді, повні завзяття, продовжуватимуть їх. І вони вже бачили, що їхнє те створіння оновилося, знову дістало ласку в людности, має той блиск, яким пишалось воно над Шартром за кращих часів їхнього панування.

Коли пан Шарль трохи заспокоївся і міг заговорити, він обняв свою онуку й промовив:

— Батько твій завдав нам багато горя, але ти, мій янголе, ти втішаєш нас.

І пані Шарль теж обняла онуку. Це була одна група і сльози їхні перемішалися.

— Отже справа скінчена?—спитав Ненес, добиваючись мати якийсь формальний доказ.

— Так, скінчена!

Делом аж сяяв, пишаючись, як батько, що так несподівано зробив синові кар'єру. Завжди стриманий, він зараз захвилювався й сказав свою думку:

— От і добре, коли ви не пожалкуєте нам, то й ми не пожалкуємо. Нема чого зичити щастя нашим дітям, коли набуваєш, то все йде добре.

Після цього знову всі посідали, щоб спокійно обговорити подробиці.

Жан зрозумів, що він тут зайвий, почував себе ніяково, не знав, куди подітися, і був би втік, коли б знав, як це зробити. Нарешті він одвів пана Шарля набік і заговорив про те, що хотів би стати за садівника. Поважне обличчя пана Шарля стало суворе: щоб родич працював у нього, ніколи в світі! З рідні ніякого толку не буває, родича не наб'єш. Тим більше, що з учорашнього дня садівник уже є. І Жан пішов собі якраз тоді, як Елодія голосом невинної дівчини говорила, що коли батько поводитьсь не як слід, то вона його напоумить.

Вийшовши на шлях, Жан пішов собі тихо, не зна-

ючи, до кого вдатися, щоб дали роботу. Грошей у нього було сто двадцять сім франків, але з них він заплатив уже за похорон, за хреста та за ограду на кладовищі й у його лишилося менше, як половина. Три тижні він може прожити, а далі буде видно, що робити. Роботи він не боявся, але в його було одне бажання не покидати села, бо мав розпочати судову справу. Вибило третю годину, потім четверту, п'яту... Довго блукав він. У голові снувалися невиразні, заплутані думки. То думав він про Бордрі, то думки його вертались до такого несподіваного сватання в Шарлів. Скрізь те саме: гроші й самка, через це помирали, і цим жили. Отже, нема нічого дивного, що його горе походило звідци. Він дуже був утомлений і голодний, ледве на ногах стояв, і згадав, що й досі ще не їв нічого, вернувся в село, думаючи оселитися в Ленгеня, що не мав кімнати. Але, йдучи церковним майданом, він глянув на хату, з якої ранком його вигнали, і вся кров закипіла. Ради чого має він залишити отим злодюгам свої дві пари штанів та сердут. Вони його й він хотів забрати свої речі, хоча б довелось знову побитися.

Насувалася ніч. Жан ледве пізнав старого Фуана, що сидів на кам'яній лаві. Жан підходив до кухні, де горіла свічка, як Бюто пізнав його, і кинувся, щоб загородити йому дорогу.

— От напасть! Ти знову прийшов? Чого тобі треба?

— Я хочу взяти свої двоє штанів та сердут.

Люта сварка знову закипіла. Жан вимагав, хотів пошукати в шахві, а Бюто, схопивши серпа, клявся, що переріже йому горло, коли той зважиться переступити поріг.

Але з хати залунав Лізин голос.

— Перестань, треба вернути йому його лахміття. Ти ж не носитимеш їх, бо він гнилий.

Чоловіки замовкли. Жан чекав. А за його спиною, на кам'яній лаві старий Фуан, наче не при собі, бубонів своїм нечутним голосом.

— Тікай ти швидше. А то й тебе вони заріжуть, як зарізали маленьку.

Жана осяяло світло. Відразу зрозумів, через що

вмерла Франсуаза, і чому вона мовчала. І раніше він мав підозру, а тепер уже був певен, що вона врятувала своїх рідних від гільотини. Волосся стало йому догори, і він не мав сили крикнути, поворухнутися, коли Ліза кинула йому просто в лице його речі.

— На тобі твоє лахміття. Воно так смердить, всю хату заразить.

Жан підняв свої речі й пішов. І тільки на шляху, коли вже вийшов з подвір'я, він загрозово підняв кулак і вигукнув до хати одно тільки слово, що як стріла, прорізало нічну тишу:

— Душогуби!

І зник у темряві.

Бюто перелякався, бо чув слова старого Фуана, що вирвалися в нього уві сні, і Жанове слово вп'ялося йому в тіло, як куля.

— Як то? То це встрянуть у цю справу жандарми, тепер, коли він сподівався, що разом з Франсуазою всі кінці поховано. З того часу, як спустили труну в яму сьогодні ранком, він дихав вільно, а тепер виходить, що старий знає все. Невже він удає дурня, щоб підглядати за ними. Це остаточно зворушило Бюто. Увійшов у хату сам не свій, не міг навіть доїсти юшки. Коли він сказав про те жінці, вона теж не могла більше їсти, її трясла трясця.

Обоє вони так солодко мріяли, як переночують першу ніч у відвойованій хаті. Вона була жахлива, ця нещаслива ніч. Вони поклали Лору й Жюля на сіннику перед комодою, бо не встигли постелити в іншому місці і діти ще не спали, батько й мати полягали, загасивши світло. Але не могли ніяк заплющити очей, і перевертались з боку на бік, наче на розпеченому залізі, і нарешті почали тихенько розмовляти. Ох, цей батько! Який це тягар з того часу, як він здитинився. Увесь час заваджає, а скільки коштує! Не можна собі уявити, скільки хліба поїдає. А м'ясо, то так хапає просто пальцями, вино просто собі лле на бороду. Такий брудний, що аж нудить тебе, ксли глянути. Крім того виходить на дорогу завжди розхристаний, його бачили, як показував голе тіло маленьким дівчаткам: манія старої, ні

на що вже не здатної скотини, огидний кінець для чоловіка, що в свій час був такою самою свинею, як інші. Справді слід би було стукнути його лопатою по голові, коли досі не зважився сам собі смерть заподіяти. Здається, тільки дмухнути і він упаде, шепотів Бюто,— а проте живучий, йому й на думці нема, що заваджає нам. Ох, ці старі! Що менше з них користи, то більше про себе думають... А на нашого, то й смерти нема.

Лежачи на спині, Ліза теж вставила своє слово:

— Як це погано, що він знову до нас прийшов... Він чудово себе почуває й житиме ще довго. Якби бог мене послухав, то я б попросила, щоб не дав він старому переночувати й одної ночі в цій хаті.

Ні Бюто, ні Ліза не говорили про справжню причину через що вони так турбуються, а саме, що батько знає усе і може виказати на них навіть несвідомо. І це саме було найгірше, хоч вони й витрачалися на нього, хоч і заваджав їм, не давав використати вкрадені папери, вони його, все ж таки, терпіли. Але, щоб за одно його слово, цього дурня, могли їм відтяти голову, цього вже не сила було стерпіти! Цьому мусить бути кінець!

— Я піду, гляну, чи спить він,—сказала раптом Ліза.

Засвітила свічку, упевнилася, що діти міцно поснули, і в самій тільки сорочці пішла до кімнати, де лежали буряки, де було залізне ліжко старого Фуана.

Вернулася назад і вся тремтіла, ноги їй замерзли від цегляної підлоги; вона знову підлізла під укривало, припала до свого чоловіка, а він обняв її, щоб нагріти.

— Ну що?

— Що ж, спить, роззявивши рота, як той короп.

Настала тиша, чоловік з жінкою лежали мовчки, обнявшись, але думки їм не давали спокою. Оцього дихавичного старого дуже легко задушити. Трошки тільки втиснути йому в горло, хоч би пальці, або хустку, і позбудешся його на завжди. Це б йому була послуга. Чи не краще ж спокійно спати на кладовищі, ніж заваджати іншим та самому собі.

Бюто все обіймав Лізу. Обоє палали, наче жага запалила в їхніх жилах кров. Раптом Бюто скочив босими ногами на холодну долівку.

— Піду й я гляну.

Взявши свічку, Бюто зник, а Ліза слухала, затаївши дух, широко розплющивши очі, дивилася в пільму. Хвилини збігали і жодного звуку не долітало до неї з сусідньої кімнати. Нарешті вона почула, що Бюто вертається без свічки, тихо ступаючи ногами й сопе. Бюто підійшов близько до ліжка. Намацав Лізу, і зашепотів їй на вухо:

— Іди й ти, я сам не насмілюсь.

Ліза пішла за Бюто, простягнувши руки, щоб не наштовхнутися. Обом було вже гаряче, навіть сорочки заваджали.

Свічка стояла долі в кімнаті старого в кутку. Але вона досить світила і можна було бачити старого. Він лежав горілиць, голова скотилася з подушки. Він такий був нерухомий, так висох, що можна було сказати, що він мертвий, коли б не тяжке хрипіння, що виходило з роззявленого рота. Зубів не було і рот здавався чорною діркою з запалими губами, і над тією діркою схилилися обоє, чоловік з жінкою, наче хотіли подивитися, чи багато там ще зосталося життя. Довго дивилися вони так, стоячи поруч, торкаючись одне одного стегнами. Але руки мліли. Здавалося так легко, і в той самий час надзвичайно важко взяти щось і заткнути цю діру. Вони пішли й вернулися знову. Язики в обох посохли й не могли сказати ані слова, говорили тільки очі. Поглядом Ліза показала Бюто на подушку: ну чого ж він жде? А Бюто підморгував їй, штовхав на своє місце. Раптом, Ліза вхопила подушку й жбурнула її батькові на лице й люто сказала чоловікові:

— Боягуз нещасний! Завжди ховаєшся за жінок.

Тоді Бюто кинувся вперед, усім своїм важким тілом наліг на старого, а жінка влізла на ліжко й сіла на подушку всім своїм товстим кобилячим задом жворої на водянку жінки. Обоє страшенно розлютились: син і невістка давили Фуана кулаками, плечима, стегнами. Старого підкинуло вгору, ноги витяглися й тріснули, наче ресори. Він підстрибував, як та риба на траві. Але було це недовго. Вони тримали старого надто вже міцно й почули, як випростався він і життя виходило

з тіла. Трясся довго, в останнє здригнувся і лишилося від старого щось таке м'яке, як та ганчірка.

— Здається кінець,—зашепотів засапаний Бюто.

А Ліза сидючи купою, підскакувала дужче й уважно прислухалася, чи не затріпоче ще під нею життя.

— Так, кінець, уже не ворухиться.

І зсунулась додолу з задраною на стегна сорочкою, зняла подушку. І раптом перелякане гарчання:

— Та він же ввесь почорнів! Пропали ми!

І справді, ніяк не можна буде довести людям, що старий сам себе довів до такого стану. І страшенно розлючені, вони втиснули йому носа глибоко в рот і він став темно-фіялковий як негр. На хвилину земля захиталася під ними. Вони чули вже, як скачуть жандарми, брязкають кайдани, рубає ніж на гильотині. Так невдало зробили! Якже тепер виправити? Ніяким милом не обмиєш його, ніколи він білий не буде. Повні муки, дивилися вони на чорне, як сажа, тіло, і раптом в голові їх майнула щаслива думка.

— А, що, як його спалити?—тихо сказала Ліза.

Бюто глибоко зідхнув, легше стало.

— А, так, так... Скажемо, що сам себе спалив.

Далі майнула в голові Бюто думка про папери і він заплескав у долоні, і засміявся, як переможець.

— Буде добре! Подумають, що разом з собою він спалив і папери. Тоді ніхто й не вимагатиме їх. І негайно побіг по свічку. Але Ліза боялася пожежі й спочатку не хотіла, щоб Бюто підпалив ліжко. В кутку за буряками лежали кулі соломи, вона взяла один, запалила й почала осмалювати старому волосся, бороду, дуже довгу і білу-білу. Засмерділо смаженим салом, волосся горіло й тріщало й по ньому бігали жовтенькі вогники. Раптом і чоловік і жінка відскочили назад, витріщивши очі, наче холодна рука схопила їх за волосся. Повний невимовного страждання, батько не остаточно ще задушений, розплющив очі і це страшне чорне обличчя з великим переламаним носом, з обгорілою бородою, дивилося на них. На ньому був страшний вираз болю й ненависти. Згодом обличчя розпустилося якось і він помер.

Ошалілий Бюто люто скрикнув, як раптом почув ридання біля дверей. То діти—Лора й Жюль стояли в самих сорочках, їх розбудило шамотіння; побачивши дуже ясне світло, вони й прийшли сюди. Вони все бачили й з переляку голосно плакали.

— Ох, ви, черва!—скрикнув Бюто й кинувся на них.—Коли ви кому розкажете я повбиваю вас... А це, щоб не забули.

І так ударив хлопчика й дівчинку, що ті аж попадали. Підвелись уже не плачучи, побігли діти на свій сінник і лежали тихенько.

Бюто, щоб швидше був кінець, підпалив сінника, не звертаючи уваги на жінку. На щастя кімната була така вогка, що солома горіла дуже поволі. Пішов густий дим: вони відчинили вікно, бо мало не задушилися. Спалахнуло полум'я аж до стелі. Батько тріщав у вогні; смерділо нестерпно горілим м'ясом. Уся стара будівля спалахнула б як копиця сіна, коли б солома не почала знову куріти під тілом, що вже кипіло. На залізних поперечках ліжка лишився тільки напів обгорілий труп. Один кінець сінника лишився цілий і з нього звисав шматок простирадла.

— Тікаймо!—сказала Ліза. Її знову трясло, хоч було страшенно гаряче.

— Пожди,—відповів Бюто,—треба ще прибрати.

Він поставив у головах стілець, перекинув з нього батькову свічку, ніби вона впала на сінник. Навіть підпалив папір на підлозі.

Люди побачать попіл, а він розкаже, що старий знайшов був свої папери й сховав їх.

— Все! Тепер спати!

Штовхаючись Бюто з Лізою побігли одне за одним й лягли на ліжку. Але постіль була холодна, як лід, вони палко обнялися, щоб нагріти одне одного. Почало вже світати, а вони ще не спали. Обоє мовчали, час од часу здригалися, як страшно билося серце. Двері з сусідньої кімнати так і стояли відчинені, це їх лякало, а встати й зачинити їх було ще страшніше. Нарешті так і поснули, обнявшись.

Вранці Бюто почав галасувати, позбігалися сусіди:

Фріма та інші жінки, побачили перекинуту свічку, півобгорілий сінник, папери, що згоріли на попіл. Всі кричали, що колись так воно й мусіло бути; вони сто разів це казали, бо старий був уже як дитина. Ще щастя, що й хата не згоріла разом з ним.

VI.

Через два дні, ранком, коли саме мали ховати старого Фуана, Жан, поспавши цілу ніч, встав пізно в невеличкій кімнаті, яку найняв у Ленгеня. Він ще й досі не ходив до Шатодану, щоб закласти позов на Бюто. Що-вечора він казав собі, що завтра піде, але далі гнів утихав і Жан завагався. Цього ранку він теж думав про те саме.

Ох, ці Бюто, негідники, душогуби, яким чесна людина повинна б відтяти голову! Як тільки почув про смерть старого Фуана, то відразу зрозумів, що тут був злочин. Негідники, душогуби! Спалили старого, щоб не дати йому сказати правду.

Франсуаза, Фуан... Вбили одну, треба було вбити й другого. Хто ж тепер на черзі? Звичайно, він, Жан. Вони напевно знали, що йому все відомо і напевно пустять у нього кулею десь у лісі, коли він залишиться в цих краях. А як це так, чому ж зараз не виказати на них? І він вирішив, що зараз встане, піде й розкаже все жандармам. Але завагався знову, якось не вірив, що на добре вийде складна ця справа, де він стане за свідка. Лякало його те, що доведеться йому страждати, не менше, ніж обвинуваченим. Нащо йому цей клопіт. Звичайно, це не чесно, але він виправдував себе тим, і говорив собі це не раз, що так він виконає останню волю Франсуази. Разів двадцять за ніч він казав собі, що піде й викаже, то знову починав вагатися й почував себе зовсім хворим, виконати обов'язок не вистачало йому сили.

Близько дев'ятої години Жан скочив з ліжка, умився холодною водою й остаточно вирішив: він нічого нікому не скаже, він навіть не розпочне судової справи, щоб дістати половину грошей та меблів. Не варто заво-

дитися з цим. Він вважає, що так саме й треба зробити, бо він чужий і не належить до цього клятого кодла. Нехай собі гризуться й воюють між собою. Було б добре, коли б вони одне одного передушили. Страждання, почуття огиди, що накопїли на серці за цих десять років, що пробув він у Роні, заливали йому душу й переповняли його гнівом. Подумати тільки, який він був веселий, бадьорий в той день, коли вийшов з війська, після війни в Італії: тепер уже ніколи не носитиме шаблі, не буде воювати. З того часу, живучи серед оцих дикунів, заплутався в брудних їхніх справах. Відколи одружився, якийсь тягар ліг йому на душу, а тепер от одне одного грабують, вбивають. Справжні леви, залишені посеред величезної тихої рівнини. Ні, ні, досить уже, що хижі ці звірі спаскудили йому життя! Навіщо наставляти тенета на одну тільки пару—на жінку та її чоловіка, коли треба знищити всю зграю. Краще буде зовсім піти звідци.

Тут якраз кинулася йому в вічі газета, що взяв він вчора в Ленгеня. Зацікавила його стаття про майбутню війну. Чутки про неї ходили вже кілька днів і всіх лякало те, чого саме він не знав у собі, те несвідоме, що збудила в ньому ця звістка, те заховане, не зовсім згасле полум'я прокинулося й відразу спалахнуло. І більше вже він не вагався, чи йти йому, а коли йти, то куди, чи тут лишатися. Він вирішив остаточно. Він піде воювати, він знову вступить до війська. Він відслужив своє, але що ж? Коли не маєш роботи, коли життя надокучило і вороги погрожують батьківщині, краще вже їх бити. Якась сумна радість, якась невимовна полегкість увійшла йому в душу. Він одягався, висвистуючи те гасло, з яким кидався колись у бій в Італії. Люди занадто вже підлі... Він потішав себе, що буде бити прусаків. І коли не знайшов він спокою в цьому кутку, де родичі випивали один з одного кров, то краще повернутися до війська й вбивати людей. Що більше він убиватиме людей, то червоніша стане земля, то дужче помститься він за це кляте життя, повне горя й злиднів, що вчинили йому люди.

Зійшовши вниз, Жан з'їв пару яєць і шматок сала.

що дала йому Флора. Потім покликав Ленгеня й розраховувався з ним.

— То ви йдете, Капрале?

— Еге.

— Йдете, але ж повернетесь?

— Ні.

Ленгень здивовано глянув на нього, але не сказав того, що думав. Невже цей здоровий йолоп відмовляється від своїх прав?

— Що ж ви думаєте робити? Знову будете теслярувати?

— Ні, піду до війська.

Ленгень витріщив очі й усміхнувся. Ото дурень!

Жан уже йшов до Клуа, але в останню хвилину заговорив у ньому жаль, і він знову вийшов на горбок. Не хотілося йому лишати Ронь, не попрощавшись в останнє з могилою Франсуази. А крім того було тут і інше щось: хотілося йому глянути ще раз на широку рівнину, на цю сумну Босу, яку кінець-кінцем полюбив він за довгі години своєї праці на полі.

За церквою починалося кладовище, обгороджене низьким муром, на половину зруйнованим, таким низеньким, що від середніх могилок, око сягало з одього до другого краю. Від блілого березневого сонця біле було й небо, оповите парою, немов білим шовком. Ледве помітні плямочки блакити, як цяточки позначалися в цьому білому просторі і під цим ніжним відблиском Боса зацікавилася з холоду, здавалося спізнилася в своєму сні, як оті сплюхи, що не зовсім і сплять, але не хочуть і поворухнутися, щоб солодше ще в постелі повалятися. В далечині потопала рівнина, здавалася ширша; на ній уже видно було чотирикутники з зеленою пшеницею: було помітно овес, озиме жито, а на вільних полях сяли вже ярину. Серед угноених скиб ходили скрізь люди й одноманітними рухами сяли зерно. І зерно золоте, як той живий порошок, зникало перед ближчими сячами. Далі сячі все ставали менші й зникали в безмежності, а Боса обіймала їх хвилями; на обрії вона здавалася відблиском саява. На всій безмежній рівнині від краю й до краю починалося життя прийдешнього літа.

Жан стояв перед могилою Франсуази. Вона була саме посередині ряду могил, а біля неї викопана яма чекала Фуана. Кладовище заросло бур'янами. Ні разу комунальна рада не зважилася призначити п'ятдесят франків польовому сторожеві, щоб упорядкував він кладовище. Хрести, огорожа гнили, каміння ще змагалось, але краса самотнього куточка якраз була в тому, що таке воно занехаяне. Тут було тихо, спокійно, тільки і порушували ту тишу лише старі ворони, що кружляли понад церковною банею.

Тут спали вічним сном, наче на краю світа, забуті, покірні... І Жан, пройнятий цим спокоем смерти, дивився з зацікавленням на Босу, на сіячів, що будили її до життя. Бом! Бом! Бом! і знову: Бом! Це несли старого Фуана.

Кривий копач, кульгаючи, підійшов глянути ще раз на яму.

— Вона занадто мала, — сказав Жан, стурбований; йому захотілося почути чийсь голос.

— Еге,—відповів кривий,—він такий і став, бо згорів.

Напередодні Бюто дуже хвилювалися, поки не приїхав Фіне, але лікар турбувався тільки тим, щоб швидше підписати дозвіл на похорон, бо далеко їздити. Оглянувши мертвого, Фіне розгнівався, що рідня покинула свічку біля старого, що зовсім уже без пам'яті, нагримав. І хоч у нього й була якась підозра, але Фіне був такий обережний, що не показав цього. Цей старий так уперто хотів жити, коли його трохи підсмажили. Але Фіне стільки бачив на своєму віку, що не варто було звертати уваги. Байдужий через погорду та злість, він тільки знизав плечима: підла раса, оці селяни!

Легше стало на душі в Бюто. Тепер треба було твердо стояти, щоб витримати напад від родичів. Як тільки прийшла Горголя, вони почали гірко плакати, щоб вийшло пристойніше. Горголя, здивована, придивлялася до них, і подумала, що не дуже вони хитрі, бо занадто вже плачуть. А нарешті, — прийшла вона лише для розваги, бо спадщина її тут не цікавила. Небезпека почалася тоді, коли прийшли Делом з Фанею. Перед

тим, якраз Делома обрали на мера на місце Макрона. І жінка так запишалася, що мало не луснула. Вона додержала таки свого слова: батько помер, а вона так і не помирилася з ним. Вона й досі ще була ображена, й стояла біля батькового трупу з сухими очима. Аж ось хтось гірко заплакав. Це Гіяцінт з'явився і дуже п'яний. Він кинувся на труп, обливав його гіркими слізьми й бубонів, що цього горя він ні за що не переживе.

В кухні Ліза поставила вина й шклянки; родичі посідали й почалася розмова. Відразу виникло питання про гроші — сто п'ятдесят франків ренти за хату; так було вирішено, що вони дістануться тим дітям, що доглядали батька в останню його годину. Але лишалося ще питання про папери. Бюто почав плести нісенітницю, як старий забрав з-під комоди свої папери, як він брав їх з собою на ліжку, бо вночі любив дивитися на них. Певно так було й тієї ночі, коли він згорів, бо знайшли навіть попіл від паперів. Усі сусіди бачили той попіл: Фріма, Бекю та інші. Коли Бюто розказував це й усі на нього дивилися, він не тремтів зо страху, а навпаки, бив себе в груди, божився, що як бачить день, так каже правду. Очевидно, рідня знала, але він не звертав на це жадної уваги, аби тільки не чіплялися, і аби тільки папери лишилися в нього. Тоді Фані, як поважна жінка, почала обурюватися, називала Бюто душогубниками, злодіями: так, так, це вони спалили батька, вони обікрали його! Це ж було ясно, як день. Розлютовані Бюто відповідали прокльонами, почали її лаяти, хай на їхню голову, на голову Деломів упаде кара, бо вони годували старого отруєною юшкою і старий батько ледве одужав. Вони вміють нападатися на інших, а краще на себе подивитися. Гіяцінт знов почав плакати, вив,—так йому жаль батька й додав, що Бюто напевно спалили старого. Боже правий! Бідний батько! Невже справді є на світі такі підлі діти, що можуть спалити рідного батька? Горголя вставляла такі слова, що могли тільки розпалити ще дужче сварку, коли брати й сестра трохи втихали. Делом, збентежений цим гвалтом, позачиняв вікна й двері. Тепер треба було офіційно підійти до справи, а він завжди

був за справедливість. Нарешті, на його думку, що про таке без толку не говорять. Можна далеко зайти, коли сусіди почують. Тоді доведеться мати діло з правосуддям і невинні люди можуть потерпіти більше, ніж винні. Всі замовкли. Він має рацію, не варто було показувати брудну білизну перед сусідами. Всі боялися Бюто, — цей розбійник міг усіх їх зруйнувати. І в тому, що вони знали про злочин, але мовчали про душогубство й крадіжку, почувалася співучасть селян з покидьками села, з браконьєрами, з тими, що вбивають польових сторожів, бо вони їх бояться й ніколи не виказують.

Горголя залишилась випити вечірньої кави, а інші розійшлися так неввічливо, як розходяться від людей, яких зневажають. Бюто почав уже сміятися, відколи відчув, що може міцно держати папери в своїх руках; тепер він був певен, що ніхто вже не насмілиться турбувати його. Ліза метушилася в господі. Бюто хотів зробити все, як годиться: замовив труну, пішов на кладовище, щоб подивитися, де викопали яму.

Треба сказати, що в Роні селяни, проживши свій вік не в злагоді з кимсь, не люблять, щоб їх ховали поруч, коли помирають. Але влада стежить за тим, щоб класти всіх уряд, коли можна. Ото ж, коли випадково вмирало двоє ворогів, один за одним, то влада мала великий клопіт, бо родина другого покійника воліла краще держати його в хаті, ніж поховати поруч з ворогом.

І от Макрон, коли був за мера, то використав своє становище й купив собі місце осторонь. На жаль, трапилося так, що це місце, якраз випало поруч з могилою старого Ленгенья, біля якої Ленгень і собі залишив місце. І з цього часу не вгавала суперечка між двома ворогами. Думка, що його тіло гнитиме поруч з трупом цього пройдисвіта, псувала Макронові останні часи його життя. Таке саме вражіння лишилося й у Бюто, коли побачив місце, де копали яму батькові. Ліворуч лежала Франсуаза, ну це ще нічого; але нещасливій долі забажалося, щоб у вищому ряді, якраз навпроти, була могила батька старого Сосіса, а біля неї лишив собі місце й син; отже отой шахрай, старий Сосіс, як

помре, матиме в ногах у себе голову старого Фуана. Чи ж можна було хоч хвилину терпіти це? Двоє старих, що ненавиділи один одного, і один з них шахрай, що втягнув другого в утратну справу, буде вічно танцювати в нього в головах. Але ж згляньтеся! Коли родина з жалем у серці й піде на це, то кістки старого Фуана не знайдуть собі спокою в чотирьох дошках, бо не витерплять сусідства з Сосісовими кістками. Так не може бути! І Бюто вирішив нападися на муніципальну раду й причепився до Делома, щоб той, як мер, призначив би старому Фуанові інше місце. Коли ж зять відмовився йти проти звичаю, посилаючись на приклад Макрона та Ленгеня, Бюто назвав його хитрим шахраєм, продажною людиною; й кричав, стоячи на шляху, що один він тільки добрий син, а іншим членам родини байдуже до того, як почуватиме себе батько в землі: чи добре, чи погано. Збентежив село й вернувся додому розлючений.

Делом був заклопотаний важливішою справою. Абат Мадлін виїхав напередодні, і Ронь знову лишилась без священика. Мати свого окремого священика була занадто велика розкіш для парахвії. Справа вийшла невдала і муніципальна рада висловила за те, щоб кредитів на священика не давати й повернутися до колишнього становища, а саме, щоб церкву обслуговував священик Базош-Дойену. Але абат Годар, хоч єпископ його і вмовляв, запрягся, що ніколи не понесе в Ронь дари. Він страшенно був обурений з того, що його колега мусів виїхати. Він обвинувачував селян, що вони мало не вбили цього нещасного чоловіка, й тільки для того, щоб примусити його, Годара, повернутися. Він уже оповістив усіх, що Бекю може дзвонити собі на утрішню службу аж до вечірньої на другу неділю, як нагла Фуанова смерть ускладнила справу й дуже загострила питання. Похорон—це ж не служба в неділю; похорону відкласти не можна. Хитрий Делом вирішив, не зважаючи на своє високе становище, сам своєю персоною, піти в Базош до священика. Вгледівши його, абат почервонів, потім почорнів, відвів рукою й не дав навіть розтулити рота.

— Ні! ні! ні! Краще позбудеться він своєї парохвії. Коли ж почув, що справа йде про похорон, то весь аж затрусився, так розлютився. О, поганці! Вони навмисне вмирають, щоб примусити його поступитися! Добре! Хай вони всі йдуть на той світ. Він не допоможе їм попасти на небо. Спокійно чекав Делом, поки пройде перший гнів, а потім подав і свою думку. Він говорив, що святої води можна відмовити хіба тільки собакам, а мертвий не може лищитись на руках у родини. Нарешті він має й особисті причини: покійний був йому тестем, тестем мера в Роні. Так от завтра о 10 годині.

— Ні! ні! ні!—Абат Годар відмовлявся, лютував, і Делом, сподіваючись, що ніч принесе абатові пораду, мусів піти ні з чим.

— Кажу вам, що ні!—гукнув йому в останнє священик крізь двері. Не дзвоніть... Ні! Тисячу раз, ні!

Другого дня Бекю дістав наказа від мера дзвонити о десятій годині. Що буде. У Бюто все вже готове. Ще з вечора тіло поклали в труну під доглядом досвідченої Горголі. Кімнату вимили, сліди пожежі зникли, лишився тільки батько в чотирьох дошках. Дзвін бомкав, коли родина, зібравшись перед хатою, щоб винести тіло, побачила абата Годара на вулиці біля Макрона. Абат дуже засапався, бо швидко біг. Червоний і лихий, сердито крутив свого трьохкутного капелюха, боячись апоплексії. Не глянувши ні на кого, вскочив у церкву і вмить з'явився вже облачений. Спереду йшло двоє хлопчиків з хору: один ніс хреста, другий свячену воду. Поспішаючи, абат швиденько прочитав молитву над покійником і, не турбуючись про те, чи люди несуть за ним труну, вернувся в церкву й, як вихор, почав відправу. Клу й його тромбон, а також двоє співців ледве встигали за ним. На першому місці сиділи рідня: Бюто з Лізою, Фані з Деломом, Гіяцінт, Горголя і пан Шарль, що зробив честь прибути на похорон і просив пробачити пані Шарль, що виїхала до Шатодану два дні тому з Елодією та Ненесом.

Дірка зібралася була теж іти, але помітила, що три гуски десь зникли, й пішла шукати їх. Позаду Лізи сиділи й не ворушилися діти—Лора й Жюль, дуже по-

важно з чорними широко розплющеними очима. На інших лавах сиділо багато знайомих, переважно жіноцтво: Фріма, Бекю, Селіна, Флора, таке товариство, що можна було тільки пишатися ним. Перед тим, як почати відправу, абат позернувся до парахвіян і так широко та люто махнув руками, наче хотів надавати всім ляпасів, Бекю, дуже п'яний, все дзвонив, дзвонив без кінця.

Коротко сказати, відправа відбулася дуже пристойно, хоч трохи й швидко. Ніхто не сердився, навпаки, навіть посміхалися з абата й прощали. Це ж була цілком природня річ, що він сердився, а всі раділи, бо перемогли таки селяни. Глузлива посмішка світилася на всіх обличчях, бо остання хвилина була таки з богом. Таки примусили абата принести дари, хоч глибоко в собі й глузували з них. Відправа скінчилася, кропильниця обійшла всіх, похід зібрався: хрест, співці, Клу й його тромбон, засапаний абат, труна, яку несли четверо селян і нарешті, увесь наряд. Бекю почав так голосно дзвонити, що всі ворони позлітали з бані й почали несамовито кружляти. Незабаром пішли на кладовище: треба тільки було повернути за церкву. Музика й співи загули ще голосніше серед повної тиші, під задимленим блідим небом, що огрівало тихі буйні рослини. Залита денним світлом труна здавалася такою маленькою, що всі дивувалися. Жана, що лишився тут, надзвичайно це вразило. Бідний старий, такий понівечений роками, такий виснажений життям, в цій маленькій скринці був, як та дитяча забавка, як ніщо... Він не забере багато місця, не захопить багато землі, любов до якої була єдиною пристрастю, що горіла глибоко в його м'ясях. Труну поставили край викопаної ями, і Жан, що стежив за нею, глянув далі за мур, з одного до другого краю Боси, і на розкинутому перед ним хлібному полі, знову побачив сіячів аж до обрію, з одноманітними їхніми руками з живою хвилею зерна, що сипалося в борозни.

Бюто побачив Жана.

Неспокійно глянули одне на одного. Може, ледащо, прийшов сюди, щоб зчинити якийсь бешкет? Поки він буде в Роні, спокою їм не буде. Труну поставили на траву. Хлопчик з хору, що держав хреста, встромив

його в землю в ногах ями, а в цей час абат Годар читав похапцем останню молитву, стоячи перед труною. Але присутні слухали не уважно: їх цікавило, чого це Макрон з Ленгенем стали й дивляться на рівнину. Всі повернулися й собі в той бік і побачили, що густий дим клубочиться до неба. Певно горять скирди за Бордрі.

— *Ego sum*—говорив сердито абат.

Всі повернулись до нього і очі знову зосередились на труні. Тільки пан Шарль розмовляв з Деломом. Ранком він одержав листа від пані Шарль і увесь аж сявав. Як тільки Елодія з'явилася в Шартрі, то всіх здивувала своєю енергією та спритністю, так само, й Ненес. Вона взяла владу до своїх рук і міцно тримає «установу». Хист! Око і рука! І пан Шарль тішився своєю щасливою тепер старістю в своїй Білій Троянді. Ніколи його колекції троянд не цвіли таким буйним цвітом, ніколи так гарно не росли вони, а пташки знов почали свої пісні такий великий спокій давали душі його.

— Amen, — голосно промовив хлопчик з хору, що ніс свячену воду.

Відразу абат Годар заспівав своїм гнівним голосом:

— *De profundis...*

І він співав далі, а Ісус-Христос, одвівши Фані на бік, лаяв Бюто:

— Вчора, коли б я не був такий п'яний... але ж це безглуздя дозволити йому так обдурити нас...

— Ну, що ж робити, нас обікрали! — зашепотіла Фані.

— Нарешті, — казав він далі, — ці падлюки забрали таки папери. Папери давно вже в них, вони вже змовилися з старим Сосісом, я це знаю... Господи, боже мій, невже ж ми їм це подаруємо й не подамо на суд?

Фані одвернулася від нього, вона рішуче проти цього.

— Ні, ні! принаймні я цього не зроблю. Досить з мене й свого клопоту. Коли ти хочеш...

Ісус-Христос махнув рукою. Коли сестра йому не допоможе, то він не почуває в собі стільки певности, щоб особисто звязуватися з правосуддям.

— Про мене багато дечого вигадують... Нехай собі!

Коли ти чесний, то нагорода тобі вже те, що можеш ходити перед людьми з високо піднесеною головою.

Горголя, що прислухалася до їх розмови, помітила, як Гіяцінт наиндичився, вдаючи чесну людину. Вона завжди вважала його за нехитрого дурня. Йй було прикро, що цей здоровий не хоче наробити бешкету своєму братові, щоб відвоювати свою частку. І щоб з обох нашіятися вона повторила, наче голос з неба раптом заgrimів:

— Духівницю написала своєчасно і кожен має свою частку. О, що до мене, то я вже, звичайно, нікого не скривджу! Свою духівницю я написала своєчасно. О, кожному своя частка. Гіяцінт матиме своє, ти, Фані, також... Мені дев'яносто років. І це буде, буде в свій час.

Але вона сама не вірила жодному своєму слову і думала, що ніколи цього не буде, бо вперто хотіла не випускати з рук свого добра. Вона всіх їх поховає. От один уже помер—брат її.

Те, що тут вона бачила, оцей покійник, якого тільки що пронесли, оця викопана могила, остання церемонія,—все це, здавалось, для сусідів, а не для неї. Висока й худа, з палицею в руках, вона стояла серед могил, не почувуючи ніякого зворушення, її цікавило тільки, як помирають інші.

Абат пробубонів останні рядки псалма:

— *Et ipse redimet...*

Він узяв кропило з кропильниці, покропив труну й голосніше скрикнув:

— *Requiescat in pace!*

— *Amen*,—відповіли два хлопчики з хору.

Труну спустили в яму на вірьовках. Покійник був такий легенький, як мала дитина, і двоє легко це зробили.

Потім всі підступили до ями, кропило переходило з рук до рук і кожен, покропивши навхрест, відходив.

Жан наблизився, взяв кропило з рук у пана Шарля, пильно дивився в яму, наче сліпими очима: він так довго дивився на безмежну Босу, на сіячів, що сіяли майбутній хліб, з одного краю рівнини до другого, аж до туману на обрії, де сілуети їхні зникали. Нарешті поба-

чив він у ямі труну; вона здавалась ще менша через вузьке соснове віко, кольору жовтого хліба. Скиби землі сипались в яму, й напів прикрили вже труну; покропивши, передав кропило Гіяцінтови.

— Панотче! Панотче! — таємниче казав Делом, доганяючи абата Годара, що, скінчивши церемонію, побіг швидко, як та буря, забувши навіть про дітей з хору.

— Чого вам ще треба?

— Я хочу подякувати вам за вашу ласку. Так у неділю відправа буде о дев'ятій, як звичайно? Так?

Абат пильно глянув на нього й нічого не сказав. Тоді Делом додав:

— Є в нас одна бідна жінка, дуже хвора, вона зовсім самотня і немає за душею й ліярда... Розалі, в'язальниця, ви знаєте її... Я послав їй гарячої юшки, але більше нічого не можу.

Обличчя в абата Годара відразу стало добре, почуття милосердя вгамувало його гнів і він почав шукати чогось по кешенях. Знайшовши тільки сім су, звернувся він до Делома.

— Позичте мені п'ять франків, я поверну вам у неділю. До побачення, до неділі...

І пішов швидко, швидко, відсапуючись. Іменем бога примусили його принести сюди дари і той самий бог прокляне усіх селян з Рони і підуть вони до пекла. Але що ж тут зробиш? Через це не можна примушувати їх страждати над силу в цьому житті.

Коли Делом повернувся до товариства, то як раз застав сварку. Спочатку всі дивилися, як копачі лопатами кидали землю на труну, але випадково Макрон опинився поруч з Ленгеном над ямою, Ленгень відразу напався на Макрона. Родичі, що вже мали вертатися додому, лишалися ще послухати сварку; сварка розгоралася і їй акомпанували лопати, кидаючи землю глибоко й рівномірно.

— Ти не мав права!—кричав Ленгень,—хоча й був мером. Ти повинен був брати землю в чергу. А зробив це, напевне, ти навмисне, на капость мені! Чого ти вперся поруч з моїм батьком? Але ж присягаюся, з того нічого не буде!

Макрон відповів:

— Дай мені спокій. Я заплатив, тепер і місце моє. І в свій час прийду сюди. Невже ти думаєш, що така брудна тварюка, як ти, зможе не пустити мене?

Обоє розпалилися й стояли тепер за кілька кроків від того місця, де колись мають заснути навіки.

— Ох, ти ж падлюка! Невже ти спокійно можеш думати, що наші кістки лежатимуть тут поруч, як пара друзів? У мене вся кров повстає проти цього! Щоб ото гризтись увесь вік, як чорти, а тоді спокійно лягти один біля одного? О, ні, ні! Ніколи в світі я не згоджусь.

— А мені, що до того? Ти вже так в'ївся мені в печінки, що я ані трохи не цікавлюсь тим, чи будеш ти гнити далеко від мене, чи ні.

Макронове призирство вкрай роздратовало Ленгеня. І він скрикнув, що коли Макрон умре раніше, то він прийде вночі, викопає його кістки.

Макрон відповів, глузуючи, що хотів би це побачити.

Тут устряли жінки. Селіна, худа й чорна, розлютившись і собі напалася на чоловіка:

— Дурень! Кажу тобі, ти став боягузом... Як будеш ти такий упертий, то зостанешся сам у своїй ямі. Я піду кудись в інше місце, я не хочу, щоб мене отруїла ця підла баба. Підборіддям вона показала на Флору, а та й собі почала:

— Ще побачимо, хто з нас кого зіпсує... Не гнівайся, моя хороша! Я не маю охоти, щоб твоє падло заразило моє.

Жінка Бекю й Фріма ледве розборонили їх.

— Ну, дивіться! — озвалася перша. — Коли вже погодилися, ну, то й не будете вкупі... Кожне має свою думку й вибирає те, що йому подобається.

Фріма додала:

— Звичайно, це ж цілком зрозуміло... Ось візьмемо мого старого, що от-от помре. Я б воліла краще залишити його собі, ніж покласти його біля батька Кюйо, з яким у свій час він мав сварку.

На очах у неї виступили сльози, коли подумала, що чоловік може не проживе вже й тижня. Вчора, як клала

його спати, вона сама перекинулася разом з ним. Навпевне, коли він помре, то й вона швидко піде за ним.

Але Ленгенъ раптом причепився до Делома, що саме підійшов до товариства.

— Скажи мені, ти ж такий справедливий, що треба його викинути звідти. І нехай він бере собі місце в ряду, як і інші.

Макрон знизав плечима, а Делом сказав, що коли той заплатив, то земля належить йому й не треба про це говорити. Тоді Бюто, що до цього часу стримував себе, розсердився. Вся рідня поводитися чемно, а земля рівномірно падала з лопат і дужче вкривала труну старого Фуана.

Бюто дуже розлютувався і крикнув до Ленгеня, показуючи на Делома:

— Отуди к бісу! Невже ти покладаєшся на нього в такій справі? Він же поховав свого батька поруч з злодієм.

Зчинився гвалт і вся рідня вже взяла в йому участь.

Фані підтримувала свого чоловіка, що помилка тільки та, що, коли померла мати, не купили поруч з нею місця й для батька. Ісус-Христос з Горголею обвинувачували Делома. Вони теж казали, що не слід лежати батькові з старим Сосісом. Це ж щось надлюдське й простити цього ніяк не можна. Пан Шарль також був такої думки, але втримувався.

Сперечалися доти, поки Бюто не покрив усіх своїм голосом:

— Так, кістки їх перевернуться в землі й поїдять одні одних.

І враз усі — родичі, приятелі, знайомі згодилися. Так, Бюто сказав правду: кістки поперевертаються в землі. Родина Фуанів гризеться між собою. Ленгені з Макроном сперечаються за те, як будуть вони гнити. Жінки — Селіна, Флора, Бекю допікають одна-одній словами, кидаються битися. Не можна спати поруч навіть після смерті, коли люди гризлися цілий свій вік. І на цьому кладовищі, залитому сонцем, під тихими буйними травами почнеться війна в могилах, запекла, безперестанна, війна серед мерців, та сама війна, що й між живими.

Розборонив їх Жан, крикнувши:

— Бордрі горить!

Так правда. Усі повернулися, дивилися. Полум'я вививалося з-під стріх, миготіло й блідло серед білого дня. Велика хмара диму поволі йшла на північ. І тут якраз побачили Дірку, що прожогом бігла з фарми. Шукаючи своїх гусей, Дірка побачила перші іскри й захоплено дивилася, як горіло, й, згадавши, що вона ж перша, раніше від інших зможе оповістити про пожежу, скільки сили побігла на село. Сидячи верхи на плоту, Дірка кричала своїм придушливим хлоп'ячим голосом:

— Ой, як там палає! Це той здоровенний Трон запалив фарму в трьох місцях — в коморі, в стайні й у кухні. Його зловили, як підпалював соломі. Плужники мало не розтрощили його... Корови, коні, барани живі горять. Ні, треба чути, як вони ревуть! Ніколи не чула такого реву!

Її зелені очі горіли, аж помирили зо сміху.

— А Коньета? га? Ви знаєте, що вона захворіла, як помер хазяїн, лежала в ліжку й про неї забули. Вона вже почала горіти й ледве вискочила в одній сорочці. Ой, яка ж вона була смішна, коли бігла полем, голонога! Дригала ногами, показувала всім себе і спереду, і ззаду! А люди кричать «Ого! го!»; її ж ніхто не любить. А один старий, старий сказав: «От і пішла, як прийшла,—в одній сорочці, що тільки зад прикритий».

Дівчина сміялася, аж за боки бралася.

— Ідіть же, це дуже цікаво... Я побіжу знову туди.

Вона скочила з плоту і прожогом кинулася на фарму. Пан Шарль, Делом, Макрон, майже всі селяни подалися слідом за нею, а жінки, на чолі з Горголею, теж повиходили на шлях, щоб краще бачити. Ліза й Бюто теж були тут. Ліза зупинила Ленгеня. Йй хотілося спитати про Жана, але манівцем, чи він знайшов собі роботу, що живе на селі? А коли Ленгень відповів, що Жан знову йде до війська, Ліза й Бюто в одно слово скрикнули:

— Ото дурень!

Відразу легше стало. Тепер вони житимуть спо-

кійно. І ще раз глянули на яму, яку копачі майже засипали землею. Діти стояли й пильно дивились, як засипали діда.

— Жюль, Лора, ходімо! І не пустуйте, а то прийде чоловік та й кине й вас у яму,—сказала мати.

І Бюто пішли, підганяючи поперед себе дітей. Діти знали все, були розумні з своїми й дивилися великими, чорними, глибокими очима.

На кладовищі лишився тільки Жан та Гіяцінт. Гіяцінт вважав, що не личить йому бігати на видовища, й дивився на пожежу здалеку, стоячи нерухомо поміж могилами; очі були замріяні і обличчя гіркого п'яниці дуже смутне. Може він думав про нікчемність життя, як воно йде димом. А глибокі думки завжди його зворушували. І несвідомо підняв він ногу і стрельнув раз, другий, третій...

— Схаменися, — скрикнув п'яний Бекю. Він якраз ішов повз кладовище подивитися на пожежу. Четвертий постріл загуркотів так близько, що Бекю здалося, ніби вдарив грім і блискавка опалила йому шоку. Відійшовши трохи, Бекю гукнув товаришеві:

— Коли вітер не стихне, пропаде все.

Гіяцінт відразу став на рівні ноги.

— Пожди! А я таки... голодний, як вовк...

І важко ступаючи, широко розставивши ноги, зник за рогом.

Жан стояв тепер сам. Далеко над Бордрі стояла тепер тільки висока заграва, густий дим, червонуватий клубочився й кидав рухливі тіні через лани на розсипаних по них сіячів. І поволі перевів він очі на те, що було під ногами. Жан дивився на два свіжі горбочки землі, де спали вічним сном Франсуаза і старий Фуан. Його вранішній гнів, почуття огиди до людей і до життя зникли кудись у глибокому спокої. Може тому, що сонце так ніжно гріло, Жан мимоволі почував, як повертаються до нього добрість і надія.

Так, його хазяїн Гурдекен багато мав прикрости від нових винаходів і мало користи мав з машини, різного угноення, від усієї тієї науки, так невдало пристосованої. Потім прийшла Коньета, щоб остаточно вже добити

його. Він теж спить тепер вічним сном на кладовищі, нічого не лишилося від фарми, навіть попіл порозносив вітер. Але що з того? Стіни могли погоріти, а землі не спалиш. Завжди земля, вічна земля годівниця буде тут і годуватиме тих, хто її засіватиме. Їй належить простір і час, вона все таки дає хліб, дожидаючи, коли люди навчаться добувати з неї більше.

Це схоже було на революційні події, на провіщені політичні ті перевороти. Земля,—казали,—перейде до інших рук: хліб з чужих країн затопить нас, а на наших полях ростиме тільки терен. Ну, а далі? Хіба можна обвинувачувати землю? Комуś належатиме. І той «хтось» хоче не хоче, буде обробляти її, коли не захоче померти з голоду. Коли б же сталося так, що роки цілі ростиме на ній бур'ян, то земля тільки відпочине і стане молодію та родючою. Земля не втручається в наші сварки озвірілих комах, і цікавиться нами не більше, як мурашками, велика трудівниця, що не перестає робити своє діло.

Було на світі й багато горя, крові, сліз, всього, що доводиться терпіти людині, що обурює її,—Франсуазу забито, Фуана спалено, негідники оті смердючі, кровожадні хробаки села, що точать та неславлять землю, втішаються. А тільки хто знає. Так само, як мороз та град, що вибивають хліб, як блискавка, що стинає зерно, може й потрібні, то може потрібні й кров та сльози також, щоб світ ішов наперед. Що важать наші нещастя в великому механізмові планет та сонця? Він глузує з нас, добрий наш бог! Хліб ми здобуваємо тільки в жорстокій що-денній боротьбі. І одна лише земля лишається безсмертною, мати всіх нас—з неї ми виходим і в неї вертаємось, вона, що люблять її аж до злочину, що не перестаючи відроджує життя для невідомої своєї мети, навіть нашою мерзотою, нашими злиднями.

Довго неясні ці мрії-думки не зовсім виразні снувалися в голові в Жана. Аж ось здалеку почувся ріжок, то що духу мчала з Базош-Дойену пожежна сторожа, занадто пізно, щоб уратувати Бордрі. Тільки почув ріжок, Жан випростався. То була війна, вона неслася мимо, в густому диму, з своїми кіньми, з гарматами, з

своїм ревом кровопролиття. Жанові зчавило горло. Гарзд! Коли не лежить у нього серце обробляти її, то принаймні, він піде боронити її, стару землю Франції.

І Жан пішов, в-останнє перевів очі з двох могил, неодернованих, на безмежні лани Боси, а на тих ланах сіячі все ще сіяли зерно. Мертвяки, насіння й хліб росли із землі.